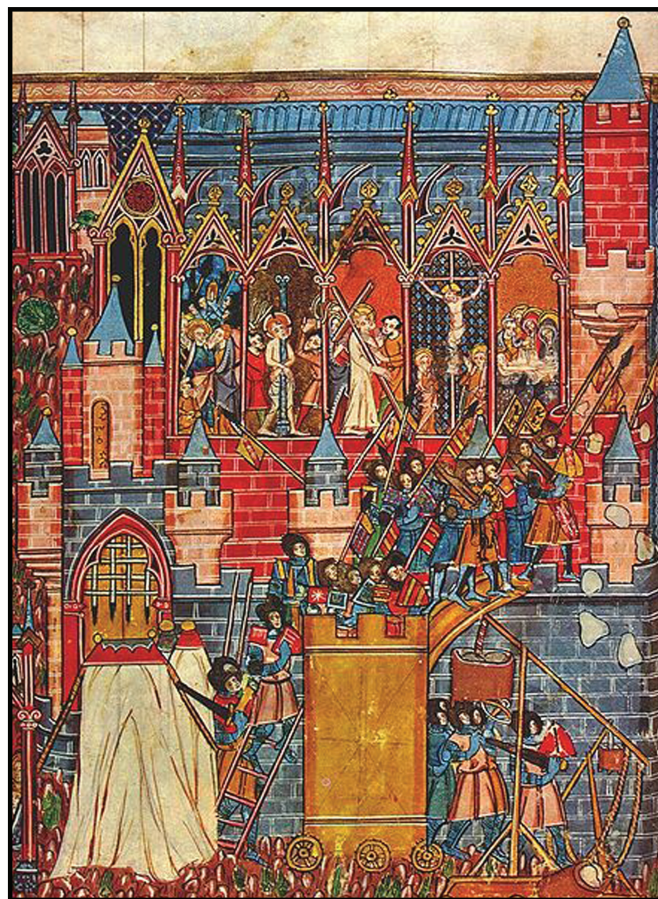


QUOD DEUS VULT!



Сборник в чест на проф. дин Красимира Гагова

MEDIAEVALIA

QUOD DEUS
VULT!

Сборник в чест на професор дин Красимира Гагова

Съставители:

доц. д-р Ивайла Попова

доц. д-р Александър Николов

гл.ас. д-р Никола Дюлгеров

София 2013

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Илия Г. Илиев</i> (ИИИ-БАН, София), ЧОВЕК И ДОБРЕ ДА ЖИВЕЕ... ДОСТИГА ДО НЯКОЯ КРЪГЛА ГОДИШНИНА. Оптимистична похвала за колегата Красимира Гагова 5	5
<i>Димитър Попов</i> (СУ „Свети Климент Охридски“), Жреците на бесите 10	10
<i>Антоан Тонев</i> (СУ „Свети Климент Охридски“), Римските foederati – някои проблеми и наблюдения 24	24
<i>Доротея Валентинова</i> (СУ „Свети Климент Охридски“), Изтляването на „Romanitas“ и залезът на свръхдържавата Рим 39	39
<i>Веселка Гъркова</i> (СУ „Свети Климент Охридски“), Произход на франките и историческата му рефлексия 73	73
<i>Георги Димов</i> (СУ „Свети Климент Охридски“), Българите в Южна Италия през Средните векове (от VI-XI век) 98	98
<i>Павел Павлович</i> (СУ „Свети Климент Охридски“), Историкът и неговата епоха: Мухаммад ибн Шихаб аз-Зухри 120	120
<i>Десислава Владимирова</i> (СУ „Свети Климент Охридски“), Как дойде злото? – монахът Теодосий за падането на Сиракуза (878 г.) и положението на християните в мюсюлманска Сицилия 140	140
<i>Бистра Николова</i> (ИИИ-БАН, София), Изобличение или предупреждение (Презвитер Козма към монасите) 154	154

<i>Илия Г. Илиев</i> (ИИИ–БАН, София), <i>Amor omnia vincit</i> . Любовта и бракът по нашите земи през XIII век 163	163
<i>Васил Нинов</i> (ИИИ–БАН, София), Някои наблюдения относно употребата на родовата традиция във владетелските кръстоносни походи на династията Хоенщауфен 174	174
<i>Ивелин Иванов</i> (ВТУ "Св. св. Кирил и Методий"), Смърт на тирана! Разсъждения върху образите на владетели в два средновековни ръкописа 190	190
<i>Иван Билярски</i> (ИИИ–БАН, София), За вечето и синклита 199	199
<i>Петър Ангелов</i> (СУ „Свети Климент Охридски“), Названията на западноевропейците в старобългарската литература 215	215
<i>Калин Йорданов</i> (ЮЗУ „Неофит Рилски“), Новите свети мъченици: Култът към светците, блажените и мъчениците на кръстоносното движение от XI-XIII век .227	227
<i>Венелин Бараков</i> (ВТУ "Св. св. Кирил и Методий"), Средновековният Бдин 256	256
<i>Александър Заралиев</i> (СУ „Свети Климент Охридски“), Религиозни, гадателски и погребални представи на Балтите за задгробния живот 267	267
<i>Никола Дюлгеров</i> (СУ „Свети Климент Охридски“), Феодалната йерархия в Анжуйска Морея и Албания (XIII-XIV век) 279	279
<i>Надежда Христова</i> (ВТУ "Св. св. Кирил и Методий"), Храната като социален маркер в средновековна Англия (XIII-XVв.) 296	296

<i>Йоанна Бенчева</i> (СУ „Свети Климент Охридски“), Законникът на Стефан Душан – успех или провал?	311
<i>Васил Гюзелев</i> (СУ „Свети Климент Охридски“), Баварският херцог Ото III (1290-1312), борбата му за унгарския трон и неговите прекеждия в Българското царство, Трансилвания и Галичкото княжество през 1307-1308 г.	314
<i>Тома Томов</i> (НБУ), Един графит за Христовите страсти в Св. София, Константинопол	318
<i>Владислав Иванов</i> (ИБЦТ – БАН), Татарите и България (XIII-XIV в.)	337
<i>Джени Маджаров</i> (СУ „Свети Климент Охридски“), Функция и семантика на ритуала по издигане на главен жупан при неговото назначаване през XIV-XX век в Кралство Унгария	348
<i>Ивайла Попова</i> (СУ „Свети Климент Охридски“), Модон (Метони) в края на XV век през очите на западни пътешественици	374
<i>Александър Николов</i> (СУ „Свети Климент Охридски“), Антонио Ивани да Сарцана и неговата творба „Завладяването на Константинопол“ (1453г.)	395
<i>Снежана Ракова</i> (ЮЗУ „Неофит Рилски“), Краят на Кръстоносните походи: Западна Европа, Венеция и Османската империя след падането на Константинопол в 1453 г.	404
<i>Liliana Simeonova</i> (ИБЦТ – БАН), Classical Art in Ottoman Constantinople, the 15th through the 17th Century	412

Росица Ташева (СУ „Свети Климент Охридски“), На кого принадлежи суверенитетът в държавата? Идеологическите спорове между „монархомахи“ и „политици“ по време на религиозните войни във Франция423

ЧОВЕК И ДОБРЕ ДА ЖИВЕЕ... ДОСТИГА ДО НЯКОЯ КРЪГЛА ГОДИШНИНА Оптимистична похвала за колегата Красимира Гагова

Когато отбелязваме кръгли годишнини, обикновено обръщаме поглед назад – към началото на един живот, една биография, една кариера. Търсим логиката на нечие израстване, маркираме етапите, през които то е минало, отбелязваме това, което е общоприето да бъде отбелязано и се надяваме резултатът да става за четене и след време – стига да не настъпят информационните Тъмни векове, за които мизантропите вещаят.

Колкото по-добре построим творението си, толкова по-удобно се настанява то в началото на съответния юбилеен сборник и вероятно толкова по-рядко някой посяга към него, след като вече и последният оператор на биологична единица си има Си Ви по европейски образец, от което можем бързо да се ориентираме в кариерата на всеки един от нас. Често си мисля, какво ли си казва юбилярят, четейки с досада очерка за своя *жизнен и творчески път...*

В този смисъл аз вероятно не съм най-подходящият съставител на образцово въведение към юбилейния сборник, посветен на една много хубава годишнина от рождението на една много близка не само на мен колега. Но историческата общност ще ми прости за може би напразните усилия, поне заради казаното много преди нас: *Si desint vires...* (нататък го знаят всички, които са посещавали спецкурса по латински език на проф. Гагова; и не само те).

След тези извинения мога спокойно да продължа по пътя, по който ме води вълнението, с което захващам да пиша за последните повече от три десетилетия, през които познавам обекта на моето повествование и през които и на мен самия са се случили повечето от онези неща, които щях да спомена, ако пишех автобиография. Като не мога да реша кой дискурс ще бъде най-подходящ за случая, оставям въпроса за стила без отговор и продължавам нататък по

интуиция.

Проф. д-р на ист. науки Красимира Гагова е един от уважаваните членове на историческата колегия на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, към която формално се присъедини в предпоследната година на отминалото хилядолетие, но към която духом принадлежи от много преди това. Нейната научна биография е добра илюстрация за плодотворното преливане на кадри между институтите на Българската академия на науките и факултетите на най-старото висше училище в България. Не само с нейното преминаване от лоното на „чистата наука“ към преподаването и работата със студенти, а и с дългогодишната и високоценена роля на нейния ментор, акад. Васил Гюзелев, начело на секцията по средновековна история в Института за исторически изследвания при БАН.

Проф. Гагова запълни една важна ниша в преподаването на средновековната обща история в Историческия факултет, но това е само едната стана на нещата. През годините тя вероятно откри и за себе си, че притежава това интуитивно умение деликатно да напътства младите хора в руслото на медиевистиката, така че немалък брой от тях в крайна сметка се превърнаха в многообещаващи наши колеги. Казвам наши, защото никога не съм разделял науката на „академична“ и „университетска“, на „столична“ и „извънстолична“, без това да ми пречи да се фокусирам върху значимите постижения, с които българската медиевистика може без смущение да се похвали. Без да мога да го докажа, но ми се струва, че и Красимира Гагова се вписа без особени усилия сред факултетската преподавателска колегия поради същата широта на погледа към изглеждащите доста дребни от известна височина различия и дрязги, появяващи се през годините. И което също не е за пренебрегване, около нея започна да се формира нещо като школа или кръг на по-млади, но не по-малко работливи и амбициозни медиевисти, привлечки с енергията си и студентите, и докторантите в сферата на научното сдружение „Медиевалия“. Излишно е да споменавам, че сдружението не остана никакъв затворен университетски клуб, а включва всички,

които се ласкаят от мисълта да се подвизават на това научно поприще.

Тези качества колегата Гагова формира у себе си през 90-те години наминалия век, когато се посвети изцяло на един амбициозен проект на секцията по средновековна история на Института за исторически изследвания при БАН: *Tabula Imperii Bulgariae Medii Aevi*. По онова време тя вече беше водещ наш специалист по историческа география, а книгата ѝ за Североизточна Тракия през Средновековието щеше претърпи две издания.

Не по-маловажно място в творческия ѝ диапазон заема и изворознанието и по-специално латиноезичните извори за българската история. Така стана факт първият том на унгарските латиноезични извори за българската история (наративни извори) от поредицата ЛИБИ, в подготовката на който Гагова участва заедно с колегите Иван Божилов, Христо Димитров и Илия Илиев. Томът и съпътстващите го специализирани изследователски статии породиха у Гагова интерес към темата за кръстоносните походи и тя до днес продължава да се вълнува от нея, за което свидетелства и появилата се неотдавна нейна кратка история на походите. Генезисът на този интерес е лесно обясним с факта, че заниманието с изворите за преминалите през българските земи походи представлява благодатна почва за приложение на две области на познание, с които Гагова може да се каже е на ти: класическите езици и историческата география. Ако във фактологично или идеологическо отношение за походите едва ли скоро ще може да се каже нещо ново, то в топонимично и народопсихологическо отношение те все още представляват недостатъчно разработено находище на нови данни. И това оправдава както нейните занимания с тази проблематика, така и защитените докторски дисертации на нейни колеги и ученици.

Темата за историческата география ме връща още по-назад в кариерното развитие на проф. Гагова – към времето, когато тя беше просто аспирант, проучвател и обикновен младши научен сътрудник в Института за исторически изследвания на БАН. Става въпрос за времето, когато акад. Васил Гюзелев (тогава

„само“ доцент) ръководеше секцията по средновековна история в Института. Научен ръководител на Гагова по темата „Пътна и селищна система в Северна Тракия през XII-XIV в.“ беше незабравимият Петър Коледаров – една колоритна, но останала недооценена фигура в научния ни живот от късния соц, както днес някои биха се изразили. С компетентната подкрепа на Коледаров и енергичната и дисциплинираща целеустременост на Гюзелев дисертационният труд на Гагова не само стигна до успешна защита, но се превърна и в добра основа за един от основните ѝ трудове от по-късния период в нейното научно развитие - „Тракия през българското Средновековие. Историческа география“ (Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 2002, 360 стр.).

Изследването условно се дели на теоретична и каталожна част. В първата са включени бележки върху границите, администрацията, пътната и селищната система, търговията и по-общо икономиката на населението, обитаващо тази територия. Вторият раздел на труда, носещ непретенциозното заглавие „Каталог на топонимите“ фактически е най-стойностната част на изследването. В него са събрани и подредени по азбучен ред всички малки и големи селища от разглеждания период и на посочената територия. Статиите включват етимологични бележки за името на селището; описание на пътните му връзки с областта; анализ на запазените изворови данни, покриващи административното устройство, политическите събития, икономическата действителност и всекидневието на жителите. Анализът се базира на скрупулъзни посочвания на използваните извори и специализирана научна литература. Отделям особено внимание на този труд, защото не очаквам в близко бъдеще в нашата историография да се появи ново съчинение по тази тема, а освен това той в много отношения може да служи за образец при евентуалното продължаване на работата по споменатия по-горе мащабен проект *Tabula Imperii Bulgariae Medii Aevi*. А между другото времето показва, че той не е по силите на едно единствено научноизследователско звено и изисква мобилизация на много по-значим потенциал в рамките на българската медиевистика.

Така най-накрая стигнахме до първите години от формирането на Красимира Гагова като специалист с широк профил в областта на средновековната история и култура. На първо място трябва да припомним заслугите на Факултета по класически и нови филологии и по-специално на катедра „Класическа филология“, която засега е единственото специализирано учебно звено, където се придобиват фундаментални познания и умения за работа с древните езици старогръцки и латински, ако не се брои Националната гимназия за древни езици и култури. Научният път на Гагова е една от добрите илюстрации за ползотворното взаимодействие между структурите, подготвящи великолепни лингвисти и тези, даващи възможност за специализирано приложение на езиковите умения в областта на историческото познание – в този случай Институтът за исторически изследвания при БАН, но в други – историческите факултети на Софийския, Великотърновския, Шуменския, Югозападния или Нов български университет.

Този кратък текст беше предназначен по-скоро за тези, които не познават по-отблизо проф. Красимира Гагова и професионалните етапи на нейната кариера, довели я до тази хубава и добре закръглена годишнина. Моля четящите нито за миг да не забравят, че освен уважаван и изискващ съответното чинопочитание професор от Софийския университет, Красимира Гагова е един запазил въпреки „житейските бури“ непокътнато чудесното си чувство за хумор човек, който умее да бъде приятел с приятелите си и гледа с доста голямо пренебрежение на много от житейските дребнавости и условности, част от които е и това непретенциозно и неизискано лаудацио от колега и спътник в попрището, на което тя се подвизава. Дай боже това да продължава още дълго или поне додето тя му се насити.

София 15 септември 2013 г.

Илия Г. Илиев
(колега и приятел)

Жреците на бесите

Димитър Попов

През V в. пр.Хр., по повод на похода на персийския цар Ксеркс (486–446 г. пр.Хр.) към Елада, Херодот съобщава в своите „Истории” следното: „Сатрите, доколкото ми е известно, не са били покорени още от никого. Само те от траките са запазили свободата си до ден днешен, понеже живеят по високи планини, покрити с разнообразни гори и сняг, и са войнствени. Те владеят прорицалището на Дионис, а то се намира на най-стръмните височини. Като прорицатели в светилището са беси от сатрите. Има жрица, която дава отговори, както в Делфи, и не е по-заплетено.”¹

От текста излиза, че безспорно бесите са жречески род, който господства над цялата планинска област, пророкува в обителта на Дионис и вдъхновява дързостта и бойния дух на тези „свободни хора” (каквато най-вероятно е етимологията на етнонима сатри²) при срещата им с преминаващите войски на персите³. Неудобството е в това, че не се знае кои планини древният автор обозначава като пл. Родопи, както най-често се приема, точно кои височини визира и най-вече коя измежду тях отличава, когато описва непроходимите райони вдясно от пътя на Ксеркс, който преминава от изток на запад по Егейското крайбрежие. Така е, тъй като в тези недостъпни земи, места за Дионисови средища има в целия Рило-Родопски масив, в пл. Пирин, в пл. Пангей на изток и в пл. Вертискос на запад от р. Струма, но и на пл. Парнаса, а и на пл. Хемус (дн. Стара планина)⁴.

Напълно допустимо е съобщеното от бащата на историята да се свърже с едно известие, принадлежащо на съчинение под заглавие „За чутите чудеса”, което някои приписват и на Аристотел. Буквално то гласи: „Разправят, че в Крестония, край земите на бисалтите, хванатите зайци имат два черни дроба (две сърца) и че там има някакво място, дълго един плетър (30–33 м), в което, каквото и животно да влезе, умира. Там има също и едно голямо и хубаво светилище на Дионис, където, разказват, се провеждал празникът и жертвоприношението. Когато богът възнамерява да изпрати плодородна

¹ Hdt. 7, 111.

² **Sarafov, T.** Une nouvelle étymologie du nom de la tribu thrace “satrai”. – EB, 1972, No 2, 115–122 ; **Сарафов, Т.** Тракийските сатри. Приноси към етногенезиса на тракийските племена. – ГСУ–ФЗФ, 67, 1973, № 1, 119–189.

³ **Фол, Ал.** Паметници и племена. Историческо въведение. – В: Мегалитите в Тракия. Т. 1. София, 1976, 16–18 (= Тракийски паметници, 1).

⁴ **Фол, Ал.** Политика и култура в древна Тракия. София, 1990, с. 178.

година, появява се голяма светлина от огън и това виждат всички, които се намират при свещения участък. Ако богът реши да прати неплодородна година, тази светлина не се появява, а мрак покрива мястото, както и през другите нощи.”⁵

Свидетелството спада към парадоксографичната литература – обилна книжнина, посветена на куриозни и странни истории. Интересът към нея и популярността ѝ, както и увлечението към други любопитни неща, се корени и засилва през ранната елинистическа епоха в Александрия и се развива заедно с митографските, историографските и природонаучните експерименти. Постепенно страстта към фантастичното нараства бързо и между края на IV и II в. пр.Хр. тези произведения са много търсени. За съжаление въпросното писание не е възможно да се датира точно, но общото му отнасяне към времето на елинизма едва ли ще предизвика възражения.

Най-съществена е възможността предаденото от автора да се свърже със сведението на Херодот, защото локализацията на светилището на Дионис в областта Крестония допуска връзката между двата текста⁶. Бащата на историята го описва на север от Халкидическия полуостров, ако се има предвид последователното израждане на тракийските племена, покрай и през чиито землища преминава персийската армия в движението си към Елада⁷. Наистина крестоните са непосредствени съседи на бисалтите, които пък заемат района на юг от пл. Дисорон между Дойранското езеро и р. Стримон (дн. р. Струма) и надвисват над днешното Кукушко поле. Това ще рече, че те владеят самата планина, която прелива с пл. Беласица и с Югозападните Родопи, от които ги дели само коритото на реката.

Ето на едно такова място с дължина на диаметъра между 30 и 33 м, т.е. на един плетър, става празникът – мистерията на Дионис, и се гадае за плодородие. В историографията е отбелязано, че така ограденото свещено пространство в планинската среда – тази на пл. Дисорон, е с най-подходящи размери, понеже по-обширните участъци са вече необозрими за участие в тайнството на свещенодействията или за допитване до оракула⁸.

Точно на тази сакрална територия древният автор казва, че „каквото и животно да влезе, умира”, т.е. принесено е в жертва. За жертвоприношение се говори още и след това. Може би в случая се има предвид новогодишната обредност на Дионис,

⁵ Arist., De mirab. auscult. 842a 122.

⁶ Фол, Ал. Политика..., с. 181.

⁷ Hdt. 7, 110.

⁸ Фол, Ал. Политика..., с. 182.

организирана традиционно през месеците февруари-март, когато се представя раждането на бога от Великата богиня-майка като двойник на Слънцето⁹.

Изрично е посочено, че то се извършва чрез огън и може би, както ще се разбере от приведените по-долу извори, това е върховният акт на жрицата в момента, в който хвърля виното в пламъците. Ако те се издигнат високо нагоре, Дионис ще се покаже и ще се съзре от всички присъстващи. Ако огънят затлее, няма да се появи нито пък ще избухне светлина. Всичко показва, че мистерията се извършва през нощта. Освен това, за да се видят лумналите езици, покривът на свещената обител трябва да е отворен към тъмния небосвод.

Но така най-вероятно Светоний разказва в биографията си за Август (27 г. пр.Хр.–14 г. сл.Хр.) за същото прорицалище: „А когато Октавий (бащата на бъдещия император) водил войската си някъде из отдалечените части на Тракия (60/59 г. пр.Хр.) и в свещената гора на Дионис се допитал до оракула на бога за съдбата на сина си по варварски обред, същото му било потвърдено от жреците (че ще господства над целия свят), защото, след като виното се разляло върху олтара, такъв голям пламък лумнал, че се издигнал нагоре над върха на светилището чак до небето – едно знамение, подобно на това, което получил само Александър Велики (336–323 г. пр.Хр.), който принасял жертва на този същия олтар”¹⁰.

И в двата случая доброто предзнаменование е в зависимост от заревото на хукналите нагоре пламъци и едва ли се съобщава за някакво друго сакрално средище, след като то консервативно просъществува от епохата на най-блестящия македонски цар – IV в. пр.Хр., а очевидно и твърде много преди това, тъй като подобен прославен център най-малкото се нуждае от достатъчно време, за да се утвърди и да си извоюва престиж, а за това са необходими не само години, а векове. Освен това, изглежда, обредът с хвърлянето на виното и с останалите ритуали, свързани с него, също се извършват през нощта, за да се използва въздействието на светлинния ефект върху присъстващите. При това положение покривът на храма на свой ред трябва да е открит към небето и звездите, за да се впечатлят всички и да се убедят в истинността на поличбата на извисените, искрящи огнени струи.

Най-подходящата архитектурна форма за подобно светилище е кръглата и така е описано то с любопитни подробности от Макробий – ротонда без покрив¹¹. Макар и да е

⁹ Пак там.

¹⁰ **Seuton.**, Aug. 94, 5–6

¹¹ **Macrob.**, Saturn. 1, 18, 1–11.

доста труден за разтълкуване и същевременно спорен, древният автор събира и подрежда в съчинението си „Сатурналии” общата литературна традиция за всички подобни Дионисови прорицалища. Към днешна дата е установено, че през 430 г. сл.Хр. той е преториански префект на Италия, в кодекса на император Теодосий е наречен с неговото име, а от VI в. сл.Хр. става популярен като Макробий¹². Другите кодекси на произведението му говорят за него и го правят известен като Амброзий Теодосий Макробий като именно последното име се утвърждава за личността на философа.

Според последните датировки „Сатурналии” са създадени между осемдесетте години на IV и първите петнадесетина на V в. сл.Хр. Изложението е важно с оглед споделеното от автора, който още в началото пише: „Това, което казахме за Аполон, може да бъде отнесено за Либер. Наистина Аристотел, който написва „Теолегумена” (Божествени свершения), привежда между другите аргументи, чрез които доказва, че Аполон и Либер-баща са един и същ бог, и един за едно светилище в Тракия у лигирите, посветено на Либер, където се получават предсказания. Тези, които трябва да предскажат, преди това изпиват голямо количество вино така, както онези (които трябва да пророкуват в храма) на Аполон в Кларос пият вода.”¹³

Не бива да се изпуска, че при описанието на сакралните действия Макробий разкрива тайнствената практика слънцето да се нарича Аполон, когато е в горната полусфера, т.е. през деня, и Дионис, когато е в долната полусфера, т.е. през нощта, като по този начин утвърждава времето за осъществяването на обряда. Същевременно названието Либер не е нещо друго, а е латинската равнозначност на Дионис по едно от значенията на името в смисъл на „свободен” и носи внушението за „освобождаването” от земното в неговите мистерии.

Трудностите произтичат поради заимстването на твърдението на Аристотел, където религиозният център на бога се поставя у лигирите, защото такова тракийско племе(?) не е известно¹⁴. Първата възможност за мислене е, че е допустимо те да са коруптела в текста на древния автор, чиято коректна първоначална форма да е дигири (дигери). Те са известни на Стефан Византийски, който мимоходом ги споменава като цитат от тринадесета книга на Полибий¹⁵ и следователно известието датира през

¹² Фол, Ал. Политика..., с. 182.

¹³ Macrobius, Saturn. 1, 18, 1.

¹⁴ Фол, Ал. Тракийският Дионис. Книга първа. Загрей. София, 1991, 152–154.

¹⁵ Steph. Byz. 229, 19.

елинистическата епоха. Поради беглото отбелязване, местоположението на племето се разполага общо в Западна и Югозападна Тракия, без да може да се уточни точно къде.

Лигирите намират сходство и с името на пл. Гигимерос, съобщена от Плиний Стари в неговата „Естествена история“¹⁶. По реда на изброяването на масивите там тя е близко до „Едонската планина“, т.е. поставена е в района на долното течение на р. Стримон, което ще рече пак в същата зона. Всичко говори, че изворовите данни категорично подсказват локализацията на племето в или около областта Крестония с пл. Дисорон¹⁷. От казаното излиза, че като се тръгне от Херодот, мине се през т.нар. Аристотел (Псевдоаристотел), а после през Светоний и се стигне чак до Макробий или по-скоро Аристотел-Макробий съвкупните свидетелства в античната писмена литературна традиция визират един и същ религиозен център – извънредно популярен и прочут през цялата древност.

Другата възможност за тълкуване на лигирите е да се изходи от старогръцкото „лигюрос“ в значение на „звънлив, гласовит, свирещ, ясногласен“ и други сходни синоними, но пак в смисъл на благозвучие като мелодия и песен¹⁸. Стига да се приеме това значение, то ще отведе към характеристиката на хора – служители на бога – жреци(?), които възхваляват Дионис с музика и танци. Такава качествена определеност може да се превърне в етноним, както впрочем това се видя по отношение на бесите у Херодот и според писменото наследство след него.

Предложената интерпретация на лигирите се подкрепя недвусмислено от Макробий, понеже той твърди, че именно профетите на Дионисовото светилище дават предсказания едва след като изпият много чисто вино и се опият. Това ще рече, че в случая точно напитката провокира мантическите способности и подсигурава нагласата за мелодекламативното изричане на отговорите от запитванията от тези златоусти свещеници.

За разлика от Гърция, където е лишен от тези качества, самият Дионис е бог пророк за траките¹⁹, а и в самата бакхическа лудост се крие голяма гадателска сила, за да може във „Вакханки“ Еврипид да заяви: „Когато богът изпълни тялото, накара бесните да предсказват бъдещето.“²⁰ В откъса на Макробий са противопоставени и ритуалните

¹⁶ **Plin.**, Nat. Hist. 4, 50, 11.

¹⁷ **Фол, Ал.** Политика..., с. 186.

¹⁸ Пак там. **Фол, Ал.** Тракийският Дионис..., с. 153.

¹⁹ **Маразов, Ив.** Аполон, Дионис и Орфей. – В: Тракийски легенди. София, 1981, 51–75.

²⁰ **Eurip.**, *Bakch.* 555 sq.

питиета и докато в светилището на Аполон в Кларос, според сведението на Тацит в „Анали“²¹, жрецът пие вода от пещерен извор и нарежда стихове-прорицания, предсказателите лигири в обителта на Аполон като Дионис-Либер най-общо казано в Югозападна Тракия – много вино, защото то е равнозначно на кръвта и оттук и на огъня. Това е напитката на самия бог и точно тази сакрална течност трябва да се поеме, за да доведе и да предизвика боговдъхновение.

Анализът задължително трябва да продължи, тъй като от текстовете е видно, че на всички посочени места въпросното светилище винаги е разположено върху най-високите планински точки, което съвсем не е неочаквано, а е естествено за едно върховно божество. Подсказано е още, че то има известна връзка с култа към слънцето. Подобно заключение се подхранва и от кръглата форма на храма, от липсата на покрив, а и от огъня, който също има соларна природа и фактически е друга форма на самото слънце. Посоченото дублиране на символиката е повсеместно разпространено в източносредиземноморския свят още повече, че огънят обозначава и позицията на задължителен преход.

Това отлично личи най-вече поради династическите предсказания, които се изричат от свещенослужителите, понеже оракулът е получен чрез огнен знак. Не случайно пламъците се засилват и издигат все по-нагоре с предпочетения от божеството кандидат за слава и заедно с това те непосредствено го свързват с небето. Тъкмо заради осъществяването на огнената пламтяща връзка между избрания претендент и силата свише е необходим и кръглият отвор в средата на постройката. По този начин Дионис демонстрира своята огнено-соларна същност в качеството си на царски покровител²², под чиито разпореждания е владетелската инвеститура и именно той дава недвусмисления знак за нея.

Същевременно разказът на Псевдоаристотел, който представя ежегодната обредност в чест на Дионис, на свой ред разкрива неговото ново раждане (възраждане) като дублетно олицетворение на слънцето и точно по големината на светлината на пламъците се предвещава за плодородие или за неговата липса през идващата година. За разлика от Елада, където богът никога не се свързва с огъня, нито пък притежава слънчеви аспекти, се оказва, че за тракийския му култ е характерно точно обратното²³.

²¹ Тац., Annal. 2, 54.

²² **Маразов, Ив.** Мит, ритуал и изкуство у траките. София, 1992, 130–133.

²³ Пак там.

Тук се прибавя и мантиката така чужда и отдалечена от гръцката форма и природата на неговите действия и прояви²⁴.

Нещата се усложняват допълнително, защото според Тит Ливий на върха на пл. Хемус се намира светилище, до което се изкачва македонският цар Филип V (221–179 г. пр.Хр.) и принася там на олтарите в жертва животни, посветени на Зевс и на Сол, т.е. на Зевс и на Слънцето²⁵. Контаминацията на автора е достатъчен аргумент, за да демонстрира в тази поредица от данни тракийската дуалност чрез Зевс (Дионис) и Слънцето (Аполон).

Не бива да се пропуска, че още преди великият римски историк „физикът Хераклид“ от Хераклея във Витиния, ученик на Аристотел и коментатор на древната книжнина, говори за същото „светилище на Дионис, построено в Тракия на тъй наречения Хемус“, където според него се намират писанията на Орфей върху дъсчици²⁶. Свидетелството възхожда към ранния IV в. пр.Хр., но поради колебанието „тъй наречения“ поставя под съмнение локализацията на сакралното място, което може и да не е Стара планина. Освен това то дублира Еврипид в „Алкестида“, който пръв споменава тракийските таблички със словото на вълшебния певец и музикант²⁷, а и не съответства на поясненията в схолиите в този пасаж²⁸.

Позоваването на трагика открива други алтернативи за уточняване на светилището, но и те не се простират извън зоната на Югозападна Тракия и опират до пределите на Беотия и Тесалия, понеже евентуално включват планините Пангей и Парнас. По този начин Дионисовото прорицалище у Еврипид безспорно е във връзка, ако ли не и съвпада, с най-древното споменаване на това средище от Херодот, поместено по „високи планини“ в земите на сатрите, т.е. в Югозападните Родопи²⁹.

Ако се върнем към текста на Макробий, по нататък в изложението му следва най-известният пасаж от неговия разказ: „Знаем също, че в Тракия Слънцето и Либер са едно и също (божество), което те, наричайки го Сабазий, честват с великолепа религиозност, както пише Александър (Полихистор, т.е. Многознаещият, Многогърсецият). На върха Зилмисос на този бог е посветено светилище с кръгла форма, чийто покрив е отворен в

²⁴ **Маразов, Ив.** Аполон..., с. 51 и сл.

²⁵ **Tit. Liv.** 40, 22, 7.

²⁶ **Фол, Ал.** Тракийският Дионис..., с. 158.

²⁷ **Eurip.**, Alcest. 962–972.

²⁸ **Schol.**, Eurip. Alcest. 968.

²⁹ **Фол, Ал.** Тракийският Дионис..., с. 158–159.

средата. Кръглото светилище представя по този начин формата на небесното светило. Светлината прониква от върха на покрива, за да покаже, че Слънцето осветява всичко със светлина, която то хвърля от върха на небето, и че когато възхожда, вселената се разкрива (постепенно става видима).”³⁰

Александър Полихистор, чиито съчинения не са запазени и се знаят само фрагменти от тях, е автор от I в. пр.Хр. Най-вероятно той получава прозвището си от александрийските граматичи, без да може да се каже дали то отговаря на вложеното съдържание. На пръв поглед, изглежда, че той описва друго – различно светилище, от това у лигирите и заемката на Макробий посочва две различни места. Това обаче е твърде нестабилно, понеже известието е извлечено от школата на Аристотел и липсва какъвто и да е довод да се предположи, че след Херодот цитираният вече по-горе Псевдоаристотел ще съобщава за друго, а не за едно и също прорицалище, включително на познатото дори на Светоний³¹.

От културно-историческа гледна точка то е едно единствено, защото е невъзможно само в една сравнително ограничена област да съществуват ред подобни най-прославени и покрити с лаври центрове, а тяхното литературно мултиплициране не само е неоснователно, но е изключено. Пак от същата позиция безпредметно е и дискусиата дали то се намира в пл. Пангей, в Югозападните Родопи, на пл. Дисорон в Крестония, на пл. Парнас или на т.нар. пл. Хемус. Такива Дионисови светилища има по всички тези места, а теренните археологически обхождания достатъчно убедително ги засвидетелстват. Все пак не остава съмнение, че главното, равнозначното по значение на делфийското, е в района на Югозападна Тракия и никъде другаде³².

Това е видно и от Александър Полихистор-Макробий, които предават, че средището е с местоположение на територията на планините Беласица-Родопите с варианти в пл. Пангей и в пл. Парнас. Според текста то е във властта на дуалния бог, наречен Сабазий – общо название на Аполон и на Дионис-Либер, за да се съчетае по този начин соларно-хтоничната същност на сина на Великата богиня-майка.

Този път интересното е името на върха Зилмисос, където се помещава светилището. Макар че оронимът е хапакс, оттук не остава и крачка до отъждествяването

³⁰ **Macrob.**, Saturn. 1, 18, 11.

³¹ **Фол, Ал.** Политика..., с. 188.

³² **Фол, Ал.** Главното светилище на тракийския Дионис. – Култура, 1989, № 2, 71–80. Вж. още **Здравкова, Зл.** Още една хипотеза за родопското прорицалище на Дионис. – Археология, 1990, № 3, 1–8.

му със Залмоксис, като негова вероятна коруптела³³. Независимо от всички възможни, а и неизбежни възражения, то е правомерно от всяка гледна точка, тъй като съчетава слънчевото и земното чрез образа на соларния храм и връзката му, според Макробий, с планинските недра, т.е. с идеята за пещерата, където се внушават тайните на безсмъртието.

Това ще рече, че назоваването Зилмисос, което се задържа в литературата до IV–VI в. сл.Хр., е просто реликтивно означение на историзирано върховно тракийско божество, цар – Залмоксис³⁴. Вярно е, че то е анахронизъм за времето на Макробий, но не и за онова на Александър Полихистор през I в. пр.Хр., който е първоизворът. Та нали точно тогава почитта към Залмоксис се усилва в земите на гетите, а неговите свещенослужители – жреци, имат значителен принос за тази популярност от годините на царуването на Буребиста (ок. 60–ок. 42 г. пр.Хр.) до покоряването на дакийската държава в началото на II в. сл.Хр. от римската военна машина при нейния последен владетел Децебал (86–106 г.). В този смисъл, след като върхът се нарича Зилмисос = на Залмоксис, той е най-високият топос в идеологическата постройка на тракийското упование в безсмъртието и е съвсем естествено, дори задължително, един хълм, на който се разполага най-прочутото светилище, да носи едно такова име.

От всички приведени текстове става ясно, че тракийското жречество се състои от прорицатели. Неговите корени са засвидетелствани за твърде дълбока старина, за времето на трако-пеласгийската древност, т.е. за пределинската действителност, по отношение например на пещерния храм в Делфи. Присъствието му там не може да се отрече дори за IV в. пр.Хр. поради реликтовото съхранение на красноречивото име на жреческия род Тракиди, който го управлява, както недвусмислено свидетелства Диодор, докато фокидците и техният вожд Филомел не извършват кощунствения погром над светото място като ги избиват и конфискуват имотите ми³⁵.

С налагането на гърците и с елинизацията впоследствие отгласът от тяхната свещенодействена практика се прехвърля най-общо казано по най-високите планини в Тракия, т.е. на север от устията на реките Стримон-Нестос (дн. р Места), стига да се следва стриктно Херодот и съгласно следващите го сведения³⁶. Очевидно центърът на

³³ Фол, Ал. Политика..., с. 189.

³⁴ Попов, Д. Богът с много имена. София, 1995, 22–23.

³⁵ Diod. 16, 23, 3.

³⁶ Фол, Ал. Тракийският Дионис..., 160–161.

почитта към Дионис и на изповядването на неговия култ се измества в зоната на Югозападна Тракия.

Според изложението на бащата на историята вече се показва, че тези прорицатели, наречени „беси от сатрите”, сами по себе си съвсем не са отделно племе или такова, което принадлежи на по-голям племенен състав, а са жречески род, обслужващ светилището на бога, и това тяхно прозвище се запазва традиционно и упорито дори и през I в. сл.Хр. Несъмнено тези тълмачи обаче имат царско потекло, което личи и от известността им да правят владетелски предсказания.

Същият жречески род се обозначава от Аристотел-Макробий като лигири. Към съобщеното вече за тях трябва да се прибави и уточни, че двете възможности за отъждествяването им опират най-напред до примамливата контаминация на елинистическите географи, сумирана от Плиний³⁷. Той твърди, че дигери (дигери), т.е. лигири, и беси живеят от лявата страна на р. Стримон, т.е. на изток от реката, носят най-много имена и се простират до р. Нестос. Втората алтернатива е още по-примамлива, защото лигирите – тези „звънливи”, „свирещи”, „пеещи” хора, не могат да са нещо друго освен жреци на бога, които предсказват волята му чрез мелодии, песни и танци. По този начин бесите на Херодот се оказват напълно равнозначни на „звучногласните” лигири на Аристотел-Макробий и, за да не остане сянка на съмнение, не случайно и двете наименования са локализиращи на една и съща планинска територия.

Следователно бесите-лигирите – тези жречески родове на прорицатели-тълмачи, пророкуват чрез колоритни обредни свещенодействия, изпълнени с въздействащите тоналности на музикални инструменти, с шумното ехо на говори и на виковете, заредени със загадъчност и тайни.

Все пак в историографията все още не може да се преодолее твърдението, че бесите са племе и продължават да се правят опити за локализацията на владенията от тях земи. Дори това да е истина, усилията са по-скоро излишни, тъй като е явно как след средата на V в. пр.Хр. одрисите ги поглъщат поради нарасналия си военнополитически потенциал и ги включват в рамките на своята силна държава³⁸. От този момент съперничеството и конфликтите не закъсняват и се крият точно в борбата за надмощие между прославените жреци (= бесите) и царете (= одрисите)³⁹.

³⁷ Plin., Nat. Hist. 4, 11, 40.

³⁸ Фол, Ал. Политическа история на траките. Края на второто хилядолетие до края на пети век преди новата ера. София, 1972, 73–74.

³⁹ Калоянов, Ст. Някои проблеми на обществено-политическото развитие на Тракия през елинистическата епоха. – ThrAnt, 9, 1982, 174–178.

Що се отнася до дигирите-дигерите тяхното местоположение е съвсем нормално за епохата на пълната децентрализация и на роенето на нови тракийски етноними – повечето несигурни или без достатъчно покритие, какъвто най-вероятно е и коментираният случай, независимо че съмненията остават.

Впрочем беската династическа линия е установена доста късно в античната писмена литературна традиция. Това става едва през I в. пр.Хр. по повод на предводителя им Рабокент, който се вплита в междуособици с одрисите⁴⁰. Чашата на търпението прелива в края на същото столетие, когато, верни на принципа „разделяй и владей“, римляните отдават прорицалището на Дионис под разпореждането на тези техни врагове. И за да са съвсем прозрачни взаимоотношенията, в този тежък момент начело на борбата застава жрецът на бесите Волегез⁴¹.

Въпреки че собственото му име не е тракийско, а най-вероятно е галатско⁴², е доста примамливо да се предположи, че той тръгва да защитава честта и идеите си точно от така подробно разискваното сакрално средище, макар и това съвсем да не стои стабилно. Като поема политическите функции на военачалник с неограничени пълномощия, т.е. на цар, той екзалтира съмишлениците си и ги вдъхновява в свещената им мисия да си възвърнат прорицалището и не само да възобновят върховните си духовни прерогативи, а и да поемат цялото управление и властта над страната – нещо напълно допустимо.

Не е изключено също така да се мисли, че последвалото по-късно деление на бесите на „тетрахорити“ (четири областни) по Страбон⁴³ и на „тетракоми“ (четири селищни) по Полиен⁴⁴ е обозначение на зони, в които общуването с бога е под опеката на отделни техни жречески колегии⁴⁵, чиито начала произхождат от знаменития им и като че ли формиран най-рано, поне съобразно наличните изворови данни, профетически род.

Това, че този жречески род е царски се аргументира и чрез един надпис от Севтополис от ранния III в. пр.Хр., където се споменава Амаиста, син на Медиста, жрец на Дионис⁴⁶. Поради първата съставка Ама -, Ме -, Ма -, присъща на одриските

⁴⁰ Cicer., In Pison. 34–35.

⁴¹ Dion. Cas. 54, 34, 5–7.

⁴² Detschew, D. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976, p. 79.

⁴³ Strabo. 7, fr. 58.

⁴⁴ Polyæn. 4, 4.

⁴⁵ Калоянов, Ст. Цит. съч., с. 178.

⁴⁶ IgBulg. 3, № 1732.

династически имена като Амадок, Медок и други в значение на майката-земя, на Великата богиня, техният божествен произход не буди съмнение⁴⁷. В случая работата на въпросния човек е определена като жречестване, което е напълно равнозначно на прорицаването на свещенослужителите в светилището на Дионис в Тракия, според Херодот. Но именно такива деяния са присъщи и на Вологез според посочения откъс у Дион Касий. Древният автор пише, че той е „хиереус“, т.е. жрец, вдъхновен от бога, откъдето идва и дарбата му да „прорицава“⁴⁸.

Не остава място за колебание, че боговдъхновените профети пророкуват най-напред по изтичането на кръвта, равнозначна на огъня и на неговите пламъци, на принесените в страхопочитание животни. Безспорно те са разкъсвани и това се предполага и от планинската мегалитна среда, а може би в по-стари времена свещенодействията са предшествани от човешки жертвоприношения, за които вече се говори достатъчно в глава трета и те точно възпроизвеждат митичния прецедент на разкъсването на самия Дионис от титаните.

С най-голямо значение в пасажа на Херодот е направената от автора успоредача на тракийското с делфийското светилище. Паралелизмът опира до констатацията, че и на двете места извършваните практики включват присъствието на жрица-прорицателка, чиято роля е да дава отговорите на запитванията, предавани от окръжаващите я тълмачи, и нищо не е по-различно или заплетено, ако се следват буквално думите на бащата на историята. Точно тя реализира симбиозата на земното със слънчевото начало, както това сливане се осъществява най-напред в Делфи по времето на трако-пеласийската старина в самия храм, и по този начин демонстрира крайния синтез на тракийското религиозно мислене.

Такава жена задължително трябва да е девственица, за да стане висш носител на чистата воля, която обединява в едно двете противоположни стихии. Вечното моминско състояние може да се осигури и да се гарантира по един единствен начин – чрез сестринството, понеже всички останали жени са временно момичета, т.е. девизи. В този смисъл сестринството и в Делфи и по най-високите планини в Тракия явно е царско-жреческа привилегия, характерна за рода на бесите от (племето на) сатрите, а сестрата

⁴⁷ Попов, Д. Тракийските царе. Поведение и превъплъщения. София, 2007, 48–55.

⁴⁸ Фол, Ал. Тракийският Дионис..., 160–162.

на владетеля е натоварена със задълженията на централен персонаж при обредните свещенодействия и тя е главната жрица в тракийския култ към Дионис⁴⁹.

Същевременно като олицетворение на единението и на дуалността на соларно-хтоничното тя може да се схване от търсещите отговори и като възплъщение на истинната Велика богиня-майка, която ражда своя син – Слънцето, в скалната си утроба. Това е допустимо от средата на I хилядолетие пр.Хр. и нататък, защото е по-лесно за възприемане и е по-обозримо, отколкото приравняването ѝ с камъка – скалата, или пък с майчино лоно на пещерата⁵⁰.

В този ред на тълкувания директните писмени данни за жреците на бесите се изчерпват. Тук могат да се прибавят и известен брой косвени свидетелства, които опират до употребата от траките и най-вече от техните духовни водачи на треви и храсти и въобще на растения и билки от всякакъв вид и с различни свойства, на т.нар. фармака. Търсенето и усвояването на особеностите и опитът при приложението им в медицината и предимно с лечебна цел не изключва тяхното участие в обредната действителност.

На първо място и с най-съществено значение в подкрепа на изказаното предположение са някои от запазените малобройни тракийски глоси (думи)⁵¹. Такава например е „асá”, което ще рече подбел. Дава се срещу кашлица, но едновременно е и опиат. Първото ѝ споменаване е у Диоскурид – автор от годините на управлението на император Клавдий (41–54 г. сл.Хр.). Нему се дължи съставянето на един списък на т.нар. дакийски растения съобразно предходните медицински извори.

„Асá” е наречена „беско” растение, което означава, че се използва от бесите. Има голяма доза вероятност определението да е употребено като синоним на тракийско, тъй като след III в. сл.Хр. бесите, схванати вече като етноним, се превръщат в най-популярното племенно наименование, покриващо цялата територия на страната и е идентично, за които и да са – за всички траки. За тази ранна епоха обаче не е изключено стореното уточнение да се отнася точно за бесите. Именно те са основните действащи лица, играят главната роля в мистериите на Дионис и следователно са и разпоредителите с ефектите на опияняващите треви⁵².

Беско растение е назована и „динипулата” – дива тиква, със съответната успоредица при даките – по-точно „кинубола”, отново с опиатни въздействия и напълно

⁴⁹ Фол, Ал. Политика..., с. 179.

⁵⁰ Пак там.

⁵¹ Velkova, Z. The Thracian Glosses. Amsterdam, 1986.

⁵² Фол, Ал. Слово и дела в древна Тракия. София, 1993, с. 61.

в унисон с Дионисовите тайнства и въобще на достигането на екстаз или на ентузиазъм и на предразположението за свързването с божеството или за вселяването му в себе си⁵³. Макар и доста несигурна и съмнителна е и глосата „бесиаке” – пак лечебно растение, което явно разкрива медицинските знания и умения на бесите, ревностни пазители на божеския култ⁵⁴.

Приведените известия не са самоцелни, още повече, че е известно, че през древността вината доста често, за да не кажа винаги, са подправяни с най-разнообразни билки. Те подсилват опияняващото им въздействие поради токсично наркотичните си свойства. Но според Макробий жреците в светилището на Дионис преди да отгадаят и да предскажат също изпиват голямо количество вино. Може би то е размесено с опиатни вещества и съставки, за да се улеснят пророческите им дарби, а възможно е още напитката да се приема и от присъстващите – питащите, за да видят те, както се казва, „нещата, които ги няма”⁵⁵.

Виното, напълно равнозначно на кръвта и на огъня – инструмент за прорицание, явно има голямо значение в целия ритуал. Не бива да учудва и фактът, че траките-беси познават психотропните свойства на растенията. Показателно тук е сведението на Ариан, цитирано от Стефан Византийски, че тази Траке, която по-рано се наричала Перке – нимфа, „веща в баянията и билките”, дава името си на цялата страна⁵⁶. Не остава съмнение, че посочената магесница – царица във флоралния свят, е господарка на всичко що кълни и расте и управлява лечебните или опиатните им свойства. По този начин и треви, и билки са използвани и за медицински цели, и в ритуалите от бесите – жреци и хранители на Дионисовата религия.

⁵³ Пак там.

⁵⁴ Пак там.

⁵⁵ **Маразов, Ив.** Мит..., 290–296.

⁵⁶ **Arrian.**, *Byth. fr.* 13.

Римските foederati – някои проблеми и наблюдения

Антоан Тонев

Сложните и многолики отношения между Рим и останалите племена, народи, владетели и държави са обект на засилен интерес от периода на Античността до ден днешен. През изминалите столетия се е натрупала необозрима по обема и съдържанието си историография, която засяга най-различни аспекти на тези отношения. В това необятно море от исторически изследвания неведнъж са разглеждани различни проблеми, свързани с една определена група съседи и партньори на Рим, а именно – тъй наречените „foederati”. Макар в последните десетилетия изключително интензивно и целенасочено да се работи върху изясняване на същността на федератския статут, все още има твърде много неясноти и взаимоизключващи се тези и теории. По тази причина в настоящата кратка статия ще се опитаме да представим основните концепции за произхода и значението на термина foederati, както и за същността на федератския статут, като същевременно ще акцентираме върху някои проблеми, които все още очакват своето решение. Надяваме се не толкова да отговорим на сложните въпроси, касаещи федератите и тяхното място в историята, колкото да дадем храна за размисъл и една възможна посока в която да се случват нови, още по-систематични и задълбочени, изследвания.

Първият сериозен проблем, свързан с римските foederati, е въпросът кога се появява това понятие и какво е първоначалното му значение. Този проблем се усложнява допълнително от съществуването на различни категории съседи и партньори на Рим от времето на Републиката като *socii*¹ и *amici populi Romani*². Наред с това римската юридическа терминология е доста консервативна и рядко се променя, като това не ни позволява да разкрием напълно еволюцията настъпила при използването на отделни термини и структури. В допълнение може да се отбележи, че голяма част от римските автори наблягат повече на идеологическата страна на даден въпрос и по този начин ни лишават от възможността да оценим как са се прилагали на практика различните теоретични и идеологически построения, свързани с федератите.

Широко известно и общо прието е твърдението, че в Рим е съществувала специфична традиция, която е регламентирала отношенията с италиийските градове и

¹ Буквално „съюзници на римския народ”.

² Буквално „приятели на римския народ”.

племена³. Тази традиция, съчетаваща в себе си характеристиките на религиозна и юридическа норма, се нарича *ius fetiale*⁴. Системата, основана на *ius fetiale*, е с основополагащо значение за отношенията между Рим и неговите съседи до около 250 г. пр. Хр., когато престава да се използва в практиката⁵, макар да остава активна в сферата на идеологията и да продължава да се споменава от различни антични автори векове по-късно⁶.

В периода между 250 и 100 г. пр. Хр. се поставят основите на една нова система на международни отношения, тъй като Рим е изправен пред сериозно предизвикателство на Изток. Трябвало е да бъдат привлечени като съюзници много градове, държави, владетели и народи. Някои изследователи са склонни да разделят римските партньори в този период на две основни категории: споменатите вече *socii* и *amici populi Romani*⁷. Веднага възниква въпросът какви са основните разлики между тези две групи и каква е идеологическата и практическата рамка в която съществуват и се развиват отношенията им с Рим.

Що се отнася до тъй наречените *socii* или съюзници, то има сериозни аргументи в подкрепа на тезата, че те са били задължени да оказват военна помощ на Рим и от тази гледна точка не са равноправен партньор в междудържавните отношения, а по-скоро представляват подчинени общности⁸. В началото ролята на *socii* е запазена почти изцяло само за италиейските племена, които имат жизненоважно значение за защитата на Рим и за утвърждаването и запазването на позицията му на хегемон на Апенинския полуостров. След II пуническа война (218 – 201 г. пр. Хр.) всички италийци стават *socii* на Рим, а пък след Съюзническата война (91 – 88 г. пр. Хр.) цяла Италия започва да се отъждествява с Рим и това допълнително укрепва хегемонията на Вечния град над италийските му съседи⁹. Трябва да се има предвид, че макар понятието *socii* да е сравнително еднозначно, понякога възникват проблеми при неговото използване понеже някои антични автори твърде свободно боравят с него и го смесват с понятията *amici* и *amicitia*¹⁰.

³ Виж например у: **Matthaei, L. E.** On the Classification of Roman Allies - in: *The Classical Quarterly*, Vol. 1, No. 2/3 (Jul., 1907), pp. 182-204, Cambridge University Press, Cambridge и у: **Коростелин, В. А.** Договорные отношения Позднеримской империи с варварами – във: *Вопросы Истории*, №8, 2006, Москва, с. 38 – 49.

⁴ **Matthaei, L. E.** Art.cit., p. 182

⁵ Пак там, с. 183.

⁶ Например у: Тит Ливий; Цицерон, Дионисий Халикарнаски и други.

⁷ Преглед на основните поддръжници на тази теза може да се види у: **Matthaei, L. E.** Art.cit, p. 184.

⁸ **Southern, P.** The Roman army: a social and institutional history, ABC Clio, Santa Barbara, 2006, p. 141 – 142.

⁹ **Matthaei, L. E.** Art.cit, p. 187.

¹⁰ Виж например: **Titus Livius.** Ab urbe condita, book XXV, chapter 40 (<http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.25.shtml#40>), където в едно и също изречение и за един и същи народ са използвани понятията *amicitia* и *socii*.

Групата на приятелите на римския народ е доста интересна, тъй като в нея на пръв поглед могат да се различат две подгрупи: *amicī* и *amicī et sociī*. Прието е да се смята, че *amicī populi Romani* просто поддържат приятелски отношения с Рим, докато *sociī et amicī* са такива приятелски народи, които са ангажирани с оказване на военна помощ. Тук трябва да подчертаем, че според тази теза съществува осезаема разлика между чистите *sociī* и групата на *sociī et amicī*, тъй като първите са били задължени да оказват военна помощ на Рим, а вторите са правели това напълно доброволно и заради „приятелски чувства”. Според Луиз Матаей няма три групи, а само две: *sociī* и *amicī*, като формулата *socius et amicus* не е нищо друго, а официалната титла давана на римските приятели¹¹. Освен това Матаей твърди, че няма нито един надпис в който *socius et amicus* да е отнесен към същинските *sociī*, а не към *amicī populi Romani*¹². Ако се доверим на това твърдение можем да предположим, че става въпрос за две различни форми чрез които се посочва една и съща титла, като *amicus* може би се е използвала в по-неформални текстове, докато *socius et amicus* е официалната, може би дори тържествена титла, която се е употребявала в най-важните и подчертано официални части на античните надписи.

Важно е да проследим кои са най-съществените практически разлики между съюзниците и приятелите на римския народ. Подкрепяме напълно тезата, че военният статус е това, което различава в най-голяма степен приятелите от съюзниците на римския народ¹³. Съюзниците ежегодно изпращат военни контингенти, които са под прякото командване на Рим, докато приятелите са задължени да пазят неутралитет и ако пожелаят могат да изпратят колкото преценят воители и за колкото време искат, като формираните от тях военни единици не са под директното командване на римските военачалници и в замяна на участието си получават официална благодарност и богати дарове. Съюзниците от своя страна са могли да предлагат помощ на Рим над определените контингенти и тогава тя също е била приемана с официална благодарност и с дарове от страна на римляните, тъй като представлява доброволен акт извън сключения договор¹⁴.

Военният статус на *sociī populi Romani* е определен от сключените с тях договори (*foedera*), които задължително включват клауза за ежегодна военна помощ с точно определен контингент¹⁵, както и доставка на продоволствия и други материални

¹¹ **Matthaei, L. E.** Art.cit., p. 185.

¹² Пак там.

¹³ Пак там, с. 191.

¹⁴ Пак там, с. 196.

¹⁵ **Southern, P.** Op.cit., p. 141.

активи¹⁶. Това е основното условие в договорите със съюзниците, докато всички други клаузи могат да варират в широки граници спрямо конкретните нужди и обстоятелства. Трябва да се отбележи, че договорите сключвани с приятелите не включват клауза за военна помощ и се различават значително от договорите сключвани със съюзниците. По този начин се оказва, че приятелите с договор и без договор имат един и същ военен статус за разлика от съюзниците¹⁷.

Особеният военен статус на *amici populi Romani* не им гарантира защита от Рим на каквато могат да разчитат *socii populi Romani*. Когато приятелите помолят за помощ, Рим може да декларира неутралитет или да изпрати помощ, но само и единствено по свое усмотрение. Друга сериозна разлика по отношение на военния статус на съюзници и приятели се състои в правото на последните да имат свой лагер, свое плячкосване и свои представители на всички преговори с врага, докато съюзниците нямат нито отделен лагер, нито представители при преговорите¹⁸.

Важно е да се отбележи, че във фактическото положение на съюзниците и приятелите настъпва значителна еволюция, която е най-отчетливо забележима от началото на II век пр. Хр. Колкото повече се усилват позициите на Рим в Изтока, толкова повече Републиката се опитва да прекрати възможността нейните приятели да запазват неутралитет и да не ѝ помагат срещу враговете. Примери за това има от 192 г. пр. Хр. в отношенията на Рим с ахейците на които е отказано правото да останат неутрални¹⁹. Все повече Рим започва да очаква помощ от своите приятели, което е развитие в посока на уеднаквяването им с италиейските съюзници (*socii*). Около 170 г. пр. Хр. става ясно, че дните на приятелството са свършили, тъй като Рим все по-настойчиво отказва на приятелите си възможността да останат неутрални и да не изпращат военна помощ²⁰.

На пръв поглед представените групи на *socii* и *amici* сякаш нямат нищо общо с първоначалния въпрос, а именно с федератите. Това е сравнително широко разпространена заблуда, която е преодоляна в част от специализираната литература по въпроса, но която все още има сериозни корени в по-общите изследвания. За да си изясним напълно първоначалната поява и значението на термина *foederati* трябва да

¹⁶ Harris, W. V. Roman Foedera in Etruria - in: *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 14, H. 3 (Jul., 1965), pp. 282-292, Franz Steiner Verlag, p. 286.

¹⁷ Matthaei, L. E. Art.cit., p. 192.

¹⁸ Пак там, с. 198 – 199.

¹⁹ Виж например: Titus Livius. *Ab urbe condita*, book XXXV, chapter 50 (<http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.35.shtml#50>).

²⁰ Matthaei, L. E. Art.cit., p. 194.

изследваме понятията foedus²¹, amicitia²² и societas и отношенията помежду им²³. Именно във връзка с тези три понятия се появява и най-ранната употреба на термина foederati, като чрез него са обозначавани държави, градове или племена сключили договор (foedus) с Рим. Наличието на foedus е достатъчно условие, за да бъде дадена общност наречена с термина foederati.

Трябва да отчетем, че в републиканската епоха foedera са сключвани както със socii, така и с amici. Някои изследователи са склонни да смятат, че всички socii са били и федерати, т.е. имали са сключен foedus с Рим²⁴, докато това не е било задължително условие за приятелите сред които има както такива сключили foedus, така и други, които не са сключили²⁵. Това означава, че не всички приятели на римския народ могат да бъдат причислени към групата на федератите. Интересно е, че не може да се открие сериозна разлика в правния статус и отношенията на Републиката с римските приятели, които са сключили договор, и с тези, които не са. Явно е, че в самото начало на тази система основното деление е било между socii и amici, а не между федерати и не федерати.

Луиз Матаей прави интересно наблюдение като отбелязва, че сключването на foedus не води автоматично до получаване на приятелски статус. Пример за това са отношенията на Рим с Филип V Македонски (221 – 179 г. пр. Хр.), който е сключил договор, но става приятел на римския народ едва след това²⁶. Това означава, че даден владетел/народ/държава може да стане федерат и без автоматично да се причислява към групата на приятелите или съюзниците на римския народ. Освен това този пример ни дава основания да смятаме, че дори и да бъде нарушен сключеният договор, това не води автоматично до прекратяване на приятелството, но също така съществува възможност приятелството да бъде оттеглено без това да прекратява сключения договор. Принципно приятелството може да бъде денонсирано като достатъчно основание за това е волята на една от двете страни, докато договорът (foedus) не може да бъде прекратен само заради волята на една от страните, тъй като боговете ще накажат този, който наруши договора, понеже по подразбиране foedus-ът е вечен.

²¹ Буквално „договор”. Има твърде много и противоречиви тълкувания на понятието foedus, като различни школи и изследователи търсят различни нюанси на значението на този договор, но за целите на настоящата статия е най-добре понятието да бъде разбирано просто като договор с определени условия, като те ще бъдат допълнително разгледани в самата статия.

²² Буквално „приятелство”.

²³ Буквално „съюз, федерация, коалиция, общество”. В конкретния случай се използва за изградения съюз между Рим и неговите съседи.

²⁴ **Baronowski, D.** Roman Treaties with Communities of Citizens - in: The Classical Quarterly, New Series, Vol. 38, No. 1 (1988), pp. 172-178, Cambridge University Press, Cambridge, p. 172.

²⁵ **Matthaei, L. E.** Art.cit., p. 188.

²⁶ Пак там, с. 189.

Foedus и *fetiales*²⁷ не са римски или латински, а общоиталийски институции²⁸. Foedus-ът е основен елемент в отношенията между Рим и неговите съюзници – *socii*. Интересен факт е, че Рим сключва договори не само със суверенни държави, но и с подчинени градове и общности²⁹. Тук ще споменем само няколко важни примера, които разкриват появата на първите федерати: всички латини стават федерати на Рим чрез *foedus Cassianum* от 492 г. пр. Хр.; след 338 г. пр. Хр. се появяват отделни *foedera* между Рим и латинските градове с цел изграждането на стабилен отбранителен съюз; след II пуническа война (218 – 201 г. пр. Хр.) всички италийски партньори на Републиката попадат в една – единствена категория – *socii populi Romani*³⁰, като това означава, че са сключили *foedus*, т.е. попадат в групата на федератите и т.н. и т.н. В римската практика съществуват и тъй наречените *municipia foederata*, които са почти напълно интегрирани с Рим, но въпреки това имат валиден договор. Някои от сключените *foedera* остават в сила до края на съществуването на Републиката, а много други са валидни дори по време на Империята³¹. Даже и след инкорпорацията си в римската държава някои *municipia foederatae*, както и отделни градове, получили римско гражданство, запазват своите *foedera*, които очевидно имат важно регулативно значение и за двете страни³². Такива примери са: Лавиниум, който запазил своя *foedus* поне до времето на имп. Клавдий (41-54); Капена, която запазила *foedus*-а си от Флавиевата династия до 256 година; Камеринум – до III век и т.н.³³

Така представената система на *foedus*, която включва понякога и употребата на *sponsio*³⁴, не успява да се наложи извън Италия и води до промени във външната политика на Рим, особено по отношение на източните и северните му партньори. Показателен за нуждата от нова политика е фактът, че *ius fetiale* не е прилаган никога за

²⁷ Жреческа колегия в Рим ангажирана с прилагането на *ius fetiale* и с различните ритуали свързани с обявяването на война и сключването на мир. Колегията играе важна роля за международните отношения на Рим и е давала съвети на сената по въпроси от сферата на външната политика.

²⁸ **Matthaei, L. E.** *Art.cit.*, p. 201.

²⁹ **Baronowski, D.** *Roman Treaties with Communities of Citizens*, p. 172.

³⁰ **Harris, W. V.** *Art.cit.*, p. 285.

³¹ **Baronowski, D.** *Roman Treaties with Communities of Citizens*, p. 172.

³² Пак там, с. 177.

³³ Пак там, с. 178.

³⁴ Буквално „обещание”. Най-вероятно терминът *sponsio* се появява, за да се обозначат онези съюзи, нарушени от Рим, които не могат да се възстановят в първоначалната си форма и не би следвало да се наричат *foedus*. *Sponsio* свързва/задължава единствено човекът, който го е сключил и така юридически се избягват проблемите с неспазване на договори от страна на държавата. Обещанието (*sponsio*) представлява хитър начин римската историография да обясни минали събития и неспазването на определени договори като ги представя като обещание на един отделен индивид, имайки предвид фактът, че обещанията не са сакрално натоварени за разлика от *foedus*-а.

варварите от Севера³⁵. Самата същност на foedus-a започва да се променя, тъй като той е присъщ на римляните и италийците, но трудно може да бъде разбран и приложен сред народите и племената извън Италия. По тази причина започва да се налага нова схема, а именно deditio³⁶ след военна победа и чак след това сключване на мир³⁷, официално утвърден от римски генерал³⁸. Това става обичаен метод за действие с варварските народи, които нямат стабилна династия. Духът на foedus-a като вечен военен съюз все пак не изчезва съвсем. Испанската и галската кавалерии и лигурските лековъоръжени бойци винаги са били и остават верни на Рим.

На Изток обаче има друга система на международните отношения и там всички съюзи са временни и с краткосрочни цели. Това налага промяна на политиката на Рим. Освен това следва да се има предвид, че помощта на източните държави и монарси не е жизненоважна за Рим, тъй като войните в Италия са били войни за оцеляване, а новите войни на Изток са завоевателни. Новата формула amicitia societasque³⁹ е разработена от една страна за да удовлетвори римското желание за вечно приятелство (amicitia), а от друга за да задоволи гръцките принципи за временни съюзи и помощ само при крайна необходимост (societas)⁴⁰. След III македонска война (171 – 168 г. пр. Хр.) Рим все повече действа като господар, а не като приятел, раздавайки пресметливо наказания и награди на различните си „приятели” извън Италия⁴¹.

Очевидно е значението, което римляните отдават на термина foedus и на изгражданите с негова помощ съюзи. В тази връзка е интересно да отбележим и съществуването на един друг термин – indutia, който представлява договор на Рим с друга държава или град, който без значение дали е краткосрочен или дългосрочен представлява мирна фаза във все още продължаваща враждебност и има елемент на времева ограниченост за разлика от foedus-a, който е вечен по природа⁴².

Следва да се запитаме следното: „Имало ли е и други фактори освен военното превъзходство на Рим, които да са подтиквали различни местни елити да сключват foedera с Републиката?”. Със сигурност римската военна мощ и страхът от легионите далеч не са били единствената причина за сключване на foedus. Често например foedera

³⁵ Matthaei, L. E. Art.cit., p. 201.

³⁶ Буквално „предаване”. Този термин се използва за да се обозначи безусловната капитулация, налагана от страна на Рим на всички разгромени врагове.

³⁷ За този вид мирни договори се употребява и терминът „pactio”.

³⁸ Matthaei, L. E. Art.cit., p. 202.

³⁹ Буквално „приятелство и съюз”.

⁴⁰ Matthaei, L. E. Art.cit., p. 203.

⁴¹ Пак там, с. 204.

⁴² Harris, W. V. Art.cit., p. 289.

са сключвани с Рим, за да си гарантира управляващата прослойка на градовете в Етрурия⁴³ подкрепа срещу по-нисшите слоеве, които се бунтували често⁴⁴. Елитите, не само в Етрурия, но и при всички други федерати на Рим, получават сериозна помощ, за да запазят лоялността на своите градове към Републиката⁴⁵ и следователно федератският статут подпомага консолидацията и капсулацията на властта в тези общности, допринасяйки за повишаване на нивото на сигурност и стабилност.

Както посочихме по-горе, има сериозни спорове относно съдържанието и практическото значение на понятието *foedus*. Сред различните видове договори римляните разграничават две основни групи: *foedus aequum* и *foedus iniquum*⁴⁶. Първият вид съюз е почетен, докато вторият показва сериозна степен на подчиненост и може да бъде свързан с редица нелицеприятни клаузи, но така или иначе и двата типа *foedus* на практика създават подчинени на Рим общности⁴⁷. Народите станали федерати запазват свободата си, но признават върховния авторитет на Рим. При *foedus aequum* статуса на двете страни по презумпция е равен, но това не означава, че и на практика нещата стоят по същия начин. Някои договори съдържат клауза за върховенство по силата на която Рим налага своята върховна власт над партньора си⁴⁸. Клаузата за защитата на величието на Рим и римския народ показва, че партньорът е поставен в по-ниско положение, понеже не се предвижда реципрочна защита на неговото величие⁴⁹.

Доста често неравноправният *foedus* се свързва с невъзможността дадената държава или град да води самостоятелна външна политика, като по този начин се разкрива опитът на Рим да контролира външната политика, ако не на всички, то поне на част от своите *foederati*⁵⁰. Ако дадена държава притежава *foedus aequum* по принцип се е приемало, че Рим няма право да се намесва във вътрешните ѝ дела или във външната ѝ политика, когато тя не засяга пряко римските интереси. Римляните често фактически нарушават юридическите и идеологически граници между двата типа договори, опитвайки се да наложат своята хегемония и визията си за „правилната“ външна политика и на двете групи *foederati*. *Foedus aequum* гарантира правото на водене на

⁴³ Управляващата класа е съставена от тъй наречените *principes* (първенци).

⁴⁴ Harris, W. V. Art.cit., p. 291.

⁴⁵ Пак там, с. 291 – 292

⁴⁶ Matthaeci, L. E. Art.cit., p. 183; Терминът *foedus iniquum* не е *terminus technicus* и по тази причина трябва по-описателно да се спираме на тези съюзи от по-нисш тип.

⁴⁷ Baronowski, D. W. Sub Umbra Foederis Aequi - in: Phoenix, Vol. 44, No. 4 (Winter, 1990), pp. 345-369, Classical Association of Canada, p. 346.

⁴⁸ Буквално „*Maiestas populi Romani*”.

⁴⁹ Baronowski, D. W. Sub Umbra Foederis Aequi, p. 349.

⁵⁰ Пак там, с. 353 – 354.

собствена външна политика, но това понякога може да предизвика сериозен проблем, когато две групи римски федерати започнат война помежду си. За да не се случва това Рим започва активно да се намесва във външната политика на своите федерати. По този начин дори и *foedus aequum* се превръща в инструмент за решаване на важните външнополитически и военни въпроси.

След като в най-общи линии проследихме появата на понятията *foedus* и *foederati* и тяхната първоначална употреба е време да видим как те се променят в периода на Империята и по-конкретно от III век насетне. Важно наблюдение относно увеличаването на броя на федератите, служещи в римската армия по това време, прави Карл Щробел. Според него броят им нараства от една страна заради чумната епидемия, а от друга заради кръвопролитните граждански войни, съпътстващи вътрешнополитическото развитие на държавата през кризисния III век⁵¹.

Пат Саутърн пък лансира тезата, че от края на III век се забелязва нов метод за набиране на войници от тъй наречените „варвари“⁵². Този метод, според нея, е свързан със заселването на варварски племена на територията на Империята, което от една страна намалява натиска по границата, а от друга дава възможност за набиране на нови бойци⁵³. Има две групи, които са набирани по описания начин. От една страна това са федератите, термин свързан с факта, че тези войски са набирани в резултат от сключен договор (*foedus*) и от друга страна тъй наречените „*laeti*“⁵⁴. Федератите, според Саутърн, са варварски племена, които сключват договор с Империята в резултат на който преминават на римска военна служба със задължение да пазят границите на държавата, като в замяна получават земя за заселване в пограничните области, както и парични или натурални плащания⁵⁵. Тезата на английската изследователка не издържа на сериозна критика, тъй като далеч не всички федерати през III век се заселват на имперска територия, а дори напротив това е феномен характерен за времето от IV век насетне. Изглежда през III век

⁵¹ **Strobel, K.** Strategy and Army Structure between Septimius Severus and Constantine the Great – in: ed. Erdkamp, Paul. A companion to the Roman army, Blackwell publishing, Oxford, 2007, p. 278 – 279.

⁵² **Southern, P.** Op.cit., p. 259.

⁵³ Пак там, с. 259 – 260

⁵⁴ Летите по принцип не са били етнически хомогенна група. Има множество обяснения какво точно означава този термин, като повечето изследователи се обединяват около две концепции. Първата е, че летите са пленници, които са насилствено върнати в провинцията, за да изпълняват дадени задължения, а втората, че терминът има германски корен и означава полу – свободни хора. Летите са били задължени да осигуряват войници за армията. В законодателството се споменават изрично *terrae laeticae* и Амиан Марцелин твърди, че лети са служели в армията на Констанций. Летите са надзиравани от официални лица, най – вероятно военни офицери преди законът от 366 година – създаде длъжността „*praefectus laetorum*“. Такива са изпратени в Галия. Някои лети са се издигали благодарение на военната си кариера, доказателство за което е летът – император Магненций (350 – 353).

⁵⁵ **Southern, P.** Op.cit., p. 259.

не настъпва драстична промяна в отношението на Рим към федератите или в статуса на последните, а просто се забелязва количествено нарастване на федератските контингенти в римската армия⁵⁶, което може лесно да се обясни с цялостната политико – демографска ситуация в Империята и по лимеса.

През следващия IV век настъпва сериозна промяна в отношението на Империята към варварите и това естествено води до модификации на федератския статут⁵⁷. Прокопий Кесарийски пише, че федератите стават част от римската политическа система не като роби, понеже не са били покорени от римляните, а на базата на пълно равенство⁵⁸. Тези сведения до голяма степен напомнят тъй наречения foedus aequum от времето на Републиката и действително можем да смятаме, че в дни на несигурност и сериозни вътрешно и външнополитически проблеми Рим временно се връща към тактиката си на сключване на подобни съюзи, които сякаш обвързват равноправни партньори.

По тази причина нямаме основание да разглеждаме съюза от 332 година между император Константин I Велики (306 – 337) и готите като някакво голямо нововъведение. Някои учени наблягат на „новото“ равноправие между Империята и федератите, което не било характерно за Републиканската епоха и Ранната империя, понеже тогава федератите били напълно подчинени на Рим⁵⁹. Както видяхме по-горе обаче тази представа не отговаря съвсем на истината и следва да се прави ясно разграничаване между идеологическото, включително юридическото, състояние на нещата и фактическото положение. Всъщност, ако се обърнем към съвременните на договора от 332 година извори, ще открием, че те не смятат, че император Константин I Велики е сключил специален съюз с готите, а го приемат просто за поредния foedus и не мислят, че готите получават някакво специално отношение. Твърде любопитна информация за съюза ни дава Амиан Марцелин според когото военната помощ е била обект на допълнителна договорка при всеки отделен случай и не е произтичала директно от

⁵⁶ Има множество примери за използване на федератски воители през III век. Например: император Каракала (198 – 217) използва мавритански федерати в кампанията си срещу Партия, както и германски и готски конници – федерати. Мавританските конници копиехвъргачи са били използвани и от императорите Траян (98 – 117), Александър Север (222 – 235) и Максимиан Тракс (235 – 238). Друга подобна част са тъй наречените equites Dalmatae, които представляват елитна кавалерийска част, взела сериозно участие в убийството на император Галиен през 268 година.

⁵⁷ Повече за промяната във федератския статут през IV век може да се види у: **Тонев, А.** Значение на термина "федерати" през IV век – в: Сборник от Докторантски и постдокторантски четения 2011 (под печат).

⁵⁸ **Procopius of Caesarea.** History of the Wars, Books III, chapter 11 (<http://www.gutenberg.org/files/16765/16765-h/16765-h.htm>).

⁵⁹ Обзор на тази теза виж у: **Heather, P.** Foedera and foederati of the fourth century – in: ed. **Pohl, W.** Kingdoms of the Empire: the integration of Barbarians in Late Antiquity, Brill, Leiden, 1997, p. 60.

склучения foedus или поне такава е било положението през 360 година когато император Констанций II (337 – 361) започва военна кампания срещу Персия⁶⁰. Това, разбира се, може да се дължи както на съдържанието на склучения foedus, така и на практическата невъзможност имп. Констанций II да упражнява реално върховенство над готите и да ги застави само по силата на договора, т.е. без награда, да му изпратят помощни войски близо 30 години след склучването на договора.

През IV век бавно, но сигурно се променя основната „употреба“ на федератите, които вече все по-често се използват не срещу други варвари, а във вътрешнополитическите междуособици и във войните срещу могъщата Персийска империя⁶¹. Благодарение на новата си „употреба“ варварите се запознават по-отблизо със структурите на Империята и скоро някои техни офицери се издигат стремително в армията и заемат едни от най – важните постове, като Рихомер, който става comes, magister militum и consul или Арбогаст, който е magister militum. Част от федератите и най-вече техните лидери ясно са осъзнавали двойствения характер на своето положение, потвърждение за което е следният надпис: „Francus ego cives, Romanus miles in armis”⁶².

Според Питър Хедър преди хунското нашествие в Европа федератският статус най-често се е получавал след акт на капитулация (deditio), който е последван от възстановяване на социалния ред (restitutio) и склучването на договор (foedus)⁶³. След склучването на договора федератите са били смятани поне формално за подчинени на Римската държава. Този изследовател не прави разлика между категориите dediticii и foederati, макар според други учени да съществува ясна разграничителна линия между двете групи, но изследването на този въпрос попада извън обхвата на настоящата статия и няма да се спираме на него⁶⁴. Факт е обаче, че пълната капитулация пред Рим (deditio) сама по себе си не изключва възможността за склучване на foedus след това. Федератите през IV век са наясно, че ще трябва да се адаптират към римските условия след като се установят в територията на Империята, за да могат и двете страни да извлекат ползи от склученото споразумение. Чрез подписването на foedus и превръщането им във foederati варварите знаят, че не им е разрешено да развиват външна политика, независима от

⁶⁰ **Ammianus Marcellinus**. Res gestae a fine Cornelii Taciti, book XX, chapter 8 (<http://www.thelatinlibrary.com/ammianus/20.shtml#8>).

⁶¹ **Коростелин, В. А.** Цит.съч., с. 43.

⁶² „Аз съм франкски гражданин, но съм римски войник по оръжие” (Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. 11, 3576).

⁶³ **Heather, P.** Art.cit., p. 65

⁶⁴ Виж например: **Wirth, G.** Rome and its Germanic partners in fourth century – in: ed. **Pohl, W.** Kingdoms of the Empire: the integration of Barbarians in Late Antiquity, Brill, Leiden, 1997, pp. 13 – 57.

Римските интереси⁶⁵. Това със сигурност е част от евентуалната капитулация, предхождаща договора, но Рим от своя страна също прави отстъпки на редица варвари, като например запазването на полу-автономния им статут на нейна територия и плащането на трибут (понякога реален, понякога просто добре преценено количество дарове).

Федератските договори, както и в дните на Римската република, имат свещен (*fas*) характер, а не публично – граждански. Всъщност *foedera* представляват преди всичко обещание за вярност, чест и изпълнение на задълженията от страна на варварския вожд към императора⁶⁶. До голяма степен приличат на патронатните отношения, характерни за Империята. Интересна подробност е, че федератите не получавали римско гражданство и не били вписвани във фискалната система на Рим, което им позволявало да запазят някои свои специфики. Запазват например своето племенно устройство, военната си организация и военачалниците си⁶⁷. В Късната империя дори било характерно разделянето на земя между варварите – федерати и местното римско население в определено съотношение⁶⁸. Ролята на отрядите, състоящи се от федерати (*auxilia*), нараснала неимоверно през IV век. Спорадичните случаи на сключване на федератски договори в периода I – III век са заменени през IV век от целенасочена политика на привличане на варвари за федерати и употребата им в римската армия⁶⁹. На основата на съществуващата изворова база според руския учен Коростелин могат да се отделят 5 вида *foedus societatis*; *foedus solitum*; *foedus munerationis*; *foedus terrae*; *foedus summum* и *foedus superior*⁷⁰.

Заслужават внимание наблюденията за последните два вида договори. При *foedus summum* Империята се задължава да подпомага своите съюзници – федерати в битките им срещу външни врагове. Федератите се заселват на римска територия и по този начин някои варварски вождове получават власт не само над своите съплеменници, но и над местното римско население в предоставената им област⁷¹. *Foedus summum* като нова форма на федератските отношения се появява в края на IV век и за първи път се проявява

⁶⁵ **Chrysos, Ev.** Conclusion: De foederatis iterum – in: ed. Pohl, Walter. Kingdoms of the Empire: the integration of Barbarians in Late Antiquity, Brill, Leiden, 1997, pp. 194 – 195.

⁶⁶ **Коростелин, В. А.** Цит.съч., с. 40.

⁶⁷ Пак там, с. 41.

⁶⁸ Повече по този въпрос у: **Goffart, W.** Barbarians and Romans, A. D. 418 – 584: the techniques of accommodation, Princeton University Press, Princeton (N.J.), 1980.

⁶⁹ **Коростелин, В. А.** Цит.съч., с. 41.

⁷⁰ Пак там, с. 42 – 47.

⁷¹ Пак там, с. 45.

във връзка с готските събития от 375 – 382 година⁷². Само една крачка според Коростелин дележала foedus summum от признанието за съществуване на варварско образуване с ограничен суверенитет на територията на Империята. Това всъщност е пътят за превръщането на един варварски анклав в кралство. Юридическият израз на този процес е тъй нареченият foedus superior, който предава част от имперската територия на даден владетел – федерат заедно с необходимите титли, инсигнии и регалии. Един от първите подобни договори е този с Аларих от 396 година, с който Илирик се превръща в негово лично владение. Макар да не сме напълно съгласни нито с предложената типологизация на различните foedera, нито с нуждата да поставяме всички договори в някакви твърди рамки, които не са познати дело на самите римляни, признаваме, че развитието, което се наблюдава през IV век засяга основите на федератския институт и поражда, ако не нов, то поне отдавна забравен тип отношения между Рим и неговите партньори.

Развитието на федератския статут осъществено през IV век води до промяна в ролята на тези групи. Те започват все по-активно да участват във вътрешнополитическите междуособици на Империя и особено на нейната западна част. В средата на V век много римски области били предадени в ръцете на варварски крале по силата на нарочни foedera. Такива са например договорите, сключени към 450 година, когато Аеций се споразумява с бургундите⁷³, а Източната империя с гепидите, остроготите и скирите. През 488 година Теодорих като служител на Империята е изпратен да се разправи с Одоакър и се установява в Италия, където създава (или премества?) своето кралство. Това е върховната проява на федератския статут и един от възможните завършеци на еволюцията му. Чрез него се легитимира властта на варварския крал над сърцето на някогашната Западна Римска империя. Варварите – федерати ще определят до голяма степен бъдещето на Европа след краха на Империята. Според Коростелин появата на варварските кралства на територията на отслабналата Западна Римска империя е естествен публично-правен резултат от сключените федератски договори⁷⁴.

Другата възможна посока за еволюция на федератския статут става ясна, ако спрем вниманието си на тезата на Тимо Щиклер, че foederati е един от термините, използван от римляните за означаване на племена, които трябва да бъдат интегрирани

⁷² Пак там, с. 45.

⁷³ Пак там, с. 47.

⁷⁴ Пак там, с. 39.

във военните структури на Империята⁷⁵. През V век терминът е широко използван за означаване на варварски войници, служещи в римската армия, без значение дали става въпрос за дългосрочна служба или само за участие в определена военна кампания⁷⁶. От VI век насетне федератите се превръщат в постоянни войски и са различни от федератите в Късната империя⁷⁷. Знаем, че през VI век федератите получават годишни възнаграждения в замяна на службата си⁷⁸. Прокопий и Йорданес, които са автори именно от този VI век, имат доста сходни разбирания за същността на този термин. За тях федератите са чужденци, които действат като имперски войски и получават регулярни възнаграждения за това. Освен това те имат специални, равнопоставени, отношения с Империята от която са част според правния им статут⁷⁹. По този начин част от федератите се интегрират в структурите на Империята и стават неразделна част от нея.

В заключение можем да отбележим, че появата на foedus-a е пряко свързана с изграждането на съюзи от страна на Рим и има пряко отношение към многобройната и добре поддържана мрежа от *socii* и *amici populi Romani*, която съществува от времето на Републиката. Всички съюзници и една немалка част от приятелите на римския народ могат да бъдат определени като федерати, понеже сключват foedus с Рим, който им вменява различни задължения и макар да има два основни вида foedera: foedus aequum и foedus iniquum много скоро римската политика започва да се опитва да заличи на практическо ниво разликите помежду им и да използва всички свои федерати в защита на държавните си интереси, отнасяйки се към тях не като към равноправни партньори, а като към подчинени субекти.

Тази римска традиция от времето на Републиката е запазена при Принципата и доразвита в дните на Империята. Федератският статут остава до голяма степен непроменен до III век като основните задължения на римските foederati са били свързани с осигуряването на военни контингенти за армията. Във връзка с общата политико – демографска ситуация в Империята, по лимеса и отвъд него през IV век настъпва промяна във федератския статут и федератите се превръщат не в средство за водене на активна политика отвъд лимеса, а в активен играч на вътрешнополитическата сцена, който освен всичко друго получава земи за заселване в границите на Империята. От края

⁷⁵ ed. **Erdkamp, P.** A companion to the Roman army, Blackwell publishing, Oxford, 2007, p. 509.

⁷⁶ **Коростелин, В. А.** Цит.съч., с. 40.

⁷⁷ ed. **Erdkamp, P.** Op.cit., p. 251.

⁷⁸ **Heather, P.** Art.cit., p. 58.

⁷⁹ Пак там, с. 59.

на IV и през V век част от федератите предприемат решителни действия за промяна на своя статут и някои от тях успяват да създадат свои *regna*⁸⁰. Други федерати пък остават верни на Империята и допринасят за продължаващото развитие на федератския статут, който през VI век вече е бил свързан с постоянни войскови формирования, съставени от варвари, и воюващи на страната на Източната Римска империя. Оказва се, че федератите изиграват важна роля в историческия процес и допринасят за промените настъпили в периода на преход от Късната античност към Ранното средновековие.

⁸⁰ Буквално „кралства”. Често така са наричани варварските държави, създадени на териториите на бившата Западна Римска империя.

ИЗГЛЯВАНЕТО НА “ROMANITAS” И ЗАЛЕЗЪТ НА СВРЪХДЪРЖАВАТА РИМ

Доротея Валентинова

“Колкото до начина на живот сред готи и вандали¹, в кое отношение бихме могли да се смятаме за по-висшестоящи от тях, или дори достойни за сравнение? Нека първо да говорим за тяхната привързаност и милосърдие, които, както Бог ни учи, са най-важните добродетели, и които той утвърждава не само чрез светите писания, но и чрез собствените си думи, когато казва: “Чрез това именно всички люде трябва да знаят, че вие сте моите ученици, ако се обичате един друг”!². Сега почти всички варвари, поне тези, които принадлежат към едно племе и живеят под управлението на един владетел, се обичат един друг, докато почти всички римляни са в *противоборство един срещу друг*. Кой гражданин не мрази своите съграждани? Кой показва към съседите си милостивост?... Кой предоставя братска помощ за най-ближния си? Кой заплаща на семейната обич дълга, за който знае, че е дължим, заради името, което носи? Кой е толкова обвързан чрез обич и привързаност, колкото чрез кръвта си? Кой не е подпален от мрачната страст на злата воля? Чии емоции не са плячка на завистта? Кой не гледа към чуждото имущество като на свое собствено наказание? Кой не възприема чуждото добро като свое собствено зло? Кой оценява своето състояние като толкова предостатъчно, че желае друг да има същото?

Повечето римляни сега страдат от едно странно и неописуемо зло, изразяващо се в това, че не е достатъчно за който и да било да бъде сам по себе си щастлив, ако друг чрез щастието му не е нещастен. Каква ситуация е тази, колко дивашка, колко извираща от същата тази безбожност, която осъждаме, колко *чужди за варварите и познати на римляните* са тези взаимни проскрипции и изнудвания.... Настоящото положение е потешко да се изгърпи, защото мнозина са проскрибирани от малцината, които използват обществените данъци за своя лична печалба, и в своя полза обръщат дълговете към

¹ Преводът е мой, Д. В.

² Evangelium secundum Ioannem, 13. 35. 35: “In hoc cognoscent omnes quia mei discipuli estis: si dilectionem habueritis ad invicem”. **S. Tommaso d'Aquino**. Commento al Corpus Paulinum (expositio et lectura super epistolas Pauli apostoli). Lettera agli Efesini. Lettera ai Filippesi. Lettera ai Colossesi. Vol. IV, Mondin, Battista. Edizioni Studio Domenicano, 2007, p. 64.

хазната³. И не само *най-висшите длъжностни лица* го вършат, но в еднаква мярка и тези от низините; и *не само съдиите*, но и *техните подчинени* служители⁴. Защото колко са градовете, общините и селата, в които няма толкова много тирани, колкото куриали⁵? Впрочем, може би те се гордеят с това си име, тъй като то, изглежда, олицетворява власт и почести... Има ли място, както казах вече, където кръвта на вдовиците и сираците не е погълната от управниците на техните общини, а заедно с тях и тази на всички набожни люде? Защото последните са поставени в една група с вдовиците и сираците, тъй като те или не желаят да се пазят, заради верността към своите клетви, или са неспособни, заради своята простота и смиреност. Следователно нито един от тях не е защитен, никой не е спасен, освен висшестоящите, от *грабителството и опустошението на това всеобщо разбойничество*, никой, освен тези, които действат като престъпници. Нещата са стигнали до такъв момент, до такова престъпно положение, че *само злият може да оцелее*⁶... По-голямата част от духовенството или не казва нищо, или, ако изобщо говори, думите му не са по-въздействащи от мълчание. За мнозина от тях това не се дължи на липса на решителност, а онова, което те приемат за разумна предпазливост, диктува тяхното бездействие⁷. Те не желаят да обявят истината открито, защото нея чувствителните уши на недобродетелните не могат да понесат. Недоволни от избягването на истината, нашите потисници я мразят и проклинат, неспособни да

³ За усилията на държавата да спре подобна практика, вж. Codex Theodosianus, XI. 1. 20, 26 (The Latin Library).

⁴ Theodosii imperatoris codex, XI. 7. 16, 20; 11.1 (The Latin Library).

⁵ В късноимперския период *curiales* са търговци, предприемачи, средни земевладелци, служещи в тяхната местна курия като местни магистрати и декуриони (членове на градския сенат в Римската империя). От куриалите се е очаквало да осигуряват финансиране за строежи на сгради, храмове и т. н., срещу което те са разширявали своето влияние.

⁶ В този период е подобна и ситуацията в източната половина на империята, както разбираме от описанието на римския режим на Изток, дадено от грък, който Приск среща в двора на Атила (**Priscus**. "Historia Gothica". - In: **De Boor**, Excerpta Constantiniana I, 135-138; вж. също: **Bury, J. B.** *History of the Later Roman Empire*. Macmillan & Co., Ltd., 1923, p. 213-223): "Техните издевателства в мирно време са далеч по-ужасни от бедствията във война, както *по отношение на тежките данъци*, така и заради *принудата* от страна на злите, тъй като *законите не действат за всички еднакво*. Ако богат или могъщ човек ги наруши, той не понася наказание за престъплението си; но ако някой бедняк, който дори не знае как да се оправя в делата си, престъпи закона, той трябва да очаква предвиденото в него наказание; освен, може би, ако преди присъдата да бъде произнесена, когато много време е изминало в безкрайни съдебни прения и са похарчени много пари, неговият живот не свърши. Но най-ужасната от всички несправедливост е в това, че *законът и правосъдието трябва да се спечелят чрез сделки и подкупи*. Защото никой няма да отвори съдилищата за някой увреден човек преди същият да даде пари за целта на съдията и помощниците му". Приск реагира с обяснение за справедливостта на римското право и управление, на което гръкът отговаря, че законите на римската държава са били наистина добри, но магистратите са отслабили и изродили империята". Преводът е мой, Д. В.

⁷ Салвиан коментира по същия начин и в **Salvianus**. Ad ecclesiam adversum avaritiam, IV. 8: *Salviani presbyteri Massiliensis libri qui supersunt*. Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi Qvingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum edidit Societas Aperiendis Fontibus rerum Germanicum medii aevi, auctorum antiquissimorum tomi I pars prior. Salviani Libri, Berolini apud Weidmannos, MDCCCLXXVII, p. 138.

проявят каквато и да било почит или респект, когато чуят истината, те показват крайна ненавист в своята непреклонна и размирна самонадеяност. И така, дори онези, които имат повод да я изрекат, запазват мълчание, и се въздържат от нападки срещу виновните. Те не дръзват да изговорят цялата истина публично, страхувайки се от нарастващия произвол и натиск. Междувременно *бедните са ограбвани, вдовиците плачат, сираците са избивани*, така че мнозина, дори и хора с добър произход, които са се образовали свободно, *търсят убежище при врага*, за да избегнат смъртта в процесите на държавното правосъдие. *Те търсят сред варварите римско милосърдие, тъй като не могат да понесат варварската жестокост на римляните*. И макар че тези хора, при които бягат, се различават по обичаи и език, от онези, с които са избягали, и не са свикнали, ако мога така да се изразя, с неприятния дъх на варварските тела и дрехи, все пак предпочитат странния живот, който откриват там, пред несправедливата римска ярост.

Ето защо виждаме *тълпи да преминават към готи или към багауди*, или при други варвари, установили властта си някъде, и не се оплакват от своето изгнание, защото по-скоро биха живели като свободни хора, макар и в привидно пленничество, отколкото като пленници в привидна свобода. Ето защо *името на римски гражданин, някога не само високо ценено*, но и скъпо купувано, сега умишлено *се отрича и избягва*, и е не само малоценно, но и почти омразно. Какво би могло да бъде по-голямо доказателство за *римската несправедливост* от това, че *мнозина достойни знатни*, за които тяхната римска принадлежност би трябвало да е най-великият източник на слава и чест, са тласнати толкова далеч от *жестокостта на римската несправедливост*, че *не искат повече да са римляни?* И дори онези, които не бягат при варварите, сами са принудени да бъдат варвари⁸; такъв е случаят с по-голямата част от испанците, с не малка част от галите, и, накрая, с всички, пръснати из целия римски свят, чието римско гражданство не е довела до нищо римската несправедливост...

6. Сега трябва да говоря за багаудите⁹, които ограбени, измъчвани и убивани от *поқварени и жадни за кръв магистрати*, след правата си на римски граждани, бяха

⁸ Голяма част от римските провинции като Галия и Испания вече са били под контрола на германските племена.

⁹ Багаудите (Bagaudae, Bagauden, basaudae - от келтското "baga"- борба; войнстващи) - галски въстаници от средите на селяните, колоните и робите бегълци. Потискани от високите данъци и земевладелците, те се обединявали във въоръжени отряди и нападали богатите римски вили в по-слабо защитените райони. В историческите хроники от края на II в. са наричани "разбойници". Появяват се по време на Кризата от III в., обхванала Римската империя през 235 - 284/285 г. През 70-80-те години на III в. отделните, разпокъсани въстания преминават в открита война срещу римското управление и император Карин. Основните райони на съпротивата са областите между реките Сена и Лоара. През 286 г. водачите на багаудите Аманд и Елиан

лишени и от честта на римското име. Ние превръщаме тяхното нещастие в престъпление, дамгосваме ги с име, което напомня техните загуби, с име, което ние самите сме измислили, за да ги охулим! Наричаме бунтовници и крайно пропаднали тези хора, които ние самите тласнахме към престъпления¹⁰.

Защото по каква причина те се превърнаха в багауди, ако не заради нашите **несправедливи деяния** (“*iniquitatibus nostris*”), заради **позорните решения на магистратите** (“*improbitatibus iudicum*”), заради проскрипциите и **изнудванията от страна на лицата** (“*eorum proscriptionibus et rapinis*”), **които превърнаха публичните данъци - в източник на своята частна печалба, и данъчните постъпления - в обект на своето грабителство?** Като диви зверове, вместо да ги управляват, длъжностните лица ги погълнаха, хранейки се не само с техните имущества, както обикновените разбойници правят, но и дори с тяхната разкъсана плът и с тяхната кръв. **И стана така, че хората, които бяха задушавани и наполовин мъртви чрез най-брутални изнудвания, станаха самите те истински варвари, тъй като не им бе позволено да бъдат римляни**¹¹...

се провъзгласяват за императори, превземат римската крепост на река Марна и създават редовна армия. Император Максимиан потушава въстанието, но военните действия продължават вече на испанска територия. Тук багаудите водят почти 150-годишна борба против Рим, отслабвайки военната му мощ. В средата на V в. са разбити от римските войски заедно с вестготите. Вж. **Дмитриев, А. Д.** “Движение багаудов“. - В: “Вестник древней истории”, 1940, № 3-4, с. 101-114; **Корсунский, А. Р.** “Движение багаудов“. - В: “Вестник древней истории”, 1957, № 4, с. 71-87; **Drinkwater, J. F.** “The Bascaudae of fifth-century Gaul“. - In: **Drinkwater, J. F., Hugh Elton** (eds.): Fifth-century Gaul. A Crisis of Identity?. Cambridge University Press, Cambridge u. a. 1992, p. 208-217; **Thompson, E. A.** Romans and Barbarians: The Decline of the Western Empire. Madison: University of Wisconsin Press, 1982; **Léon, J. C. S.** Les sources de l'histoire des Bagaudes. Paris, 1996; **Léon, J. C. S.** Los bagaudas: rebeldes, demonios, mártires. Revueltas campesinas en Galia e Hispania durante el Bajo Imperio. University of Jaén, 1996; **Wightman, E. M.** Gallia Belgica. London: Batsford, 1985; **Aurelius Victor.** De Caesaribus. 3.16 (The Latin Library).

¹⁰ Чрез декрет на Хонорий и Теодосий от 416 г. се забранява търсенето на отговорност от лице, извършило под натиск и принуда престъпление (Theodosii imperatoris codex, XV. 14. 14. The Latin Library). Този декрет забранява процеси за престъпления, извършени по време на варварски набези, и постановява деяние, “извършено, за да се избегне смърт”, да не се смята за престъпление”.

¹¹ **Salvianus Massiliensis.** De gubernatione Dei. Salviani presbyteri Massiliensis libri qui supersunt. Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi Qvingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum edidit Societas Aperiendis Fontibus rerum Germanicum mediae aevi, auctorum antiquissimorum tomi I pars prior. Salviani Libri, Berolini apud Weidmannos, MDCCCLXXVII. Liber V, 4-6, p. 58-60. “Porro autem quantum ad conversationem Gothorum aut Wandalorum pertinet, quid est in quo eis aut praeponere nos aut etiam comparare possimus? Ac primum ut de affectu et caritate dicam (quam praecipuam dominus docet esse virtutem et quam non solum per omnes scripturas sacras, sed etiam per se ipse commendat dicens: in hoc sciatur, quod discipuli mei estis, si vos invicem diligatis) omnes se fere barbari, qui modo sunt unius gentis et regis, mutuo amant, omnes paene Romani se mutuo persequuntur. Quis enim civis non invidet civi? Quis plenam vicino exhibet caritatem? omnes quippe a se, etsi loco non absunt, affectu absunt, etsi habitatione iunguntur, mente disiuncti sunt. Atque utinam hoc, licet sit pessimum malum utinam cives tantum atque vicini: illud est gravius, quod nec propinqui quidem propinquitatis iura conservant. Quis enim se proximis suis proximum reddit? quis solvit caritati, quod se agnoscit debere vel nomini? quis est hoc animo, quod vocatur? quis tam propinquus corde quam sanguine, in quo non luridus mali voluntiae zelus ardet, cuius non sensum livor invasit, cui non prosperitas aliena supplicium est? quis non bonum alterius malum suum credit? cui ita sufficit felicitas sua, ut etiam alium velit esse felicem? Novum et inaestimabile nunc in plurimis malum est: parum alicui est, si ipse sit felix, nisi alter fuerit infelix. Iam vero

Зашто къде другаде или сред кой друг народ, освен единствено *сред римляните*, съществуват такива злини? Кой извършва такива мрачни несправедливости като нашите? Вземете *франките*, те не познават *такова зло*; хуните са неприкосновени за него; няма нищо подобно сред вандалите, нищо *такова* сред готите. Зашто сред готите варварите са толкова далеч от допускането на подобен род издевателства, че дори и римляните, които живеят сред тях, не са принудени да го понасят. И затова ***всички римляни, живеещи там, имат едно единствено желание - никога да не им се наложи да се завърнат към римска юрисдикция.*** И тази е единокдушната им молитва да продължат да водят настоящия си живот сред варварите¹².

illud quale, quam saevum, quam ex hac ipsa impietate descendens, quam alienum a barbaris, quam familiare Romanis, quod se invicem exactione proscribunt: immo non invicem; nam hoc tolerabilius ferme esset, si pateretur quisque, quod fecerat: illud est gravius, quod plurimi proscribuntur a paucis, quibus exactio publica peculiaris est praeda, qui fiscalis debiti titulos faciunt quaestus esse privatos, et hoc non summi tantum, sed paene infimi, non iudices solum, sed etiam iudicibus obsequentes. Quae enim sunt non modo urbes, sed etiam municipia atque vici, ubi non quot curiales fuerint, tot tyranni sunt? Quamquam forte hoc nomine gratulentur, quia potens et honoratus esse videatur... Quis ergo, ut dixi, locus est, ubi non a principalibus civitatum viduarum et pupillorum viscera devorentur et cum his ferme sanctorum omnium? Nam et hos quasi viduas ac pupillos habent, quia tueri se aut pro studio professionis suae nolunt aut pro innocentia atque humilitate non possunt. Nemo itaque horum tutus est neque ulli admodum praeter summos a vastatione latrocinii populantis immunes, nisi qui ipsis latronibus pares. In hac condicione, immo in hoc scelus res devoluta est, ut nisi quis malus fuerit, salvus esse non possit. Nam aut tacent plurimi eorum aut similes sunt tacentibus, etiamsi loquantur, et hoc multi non inconstantia, sed consilio, ut putant, atque ratione. Exertam enim veritatem proferre nolunt, quia eam aures improborum hominum sustinere non possunt, nec solum refugiant, sed et iam oderunt et execrantur, et non modo auditam non reverentur aut metuunt, sed maiore etiam superbientis pervicaciae perduellione contemnunt. Et ideo tacent etiam, qui loqui possunt, dum ipsis interdum malis parcunt, nec volunt eis vim apertae pro mere veritatis, ne faciant eos ingesta acrius veritate peiores. Inter haec vastantur pauperes, viduae gemunt, orfani proculcantur, in tantum ut multi eorum, et non obscuris natalibus editi et liberaliter instituti, ad hostes fugiant, ne persecutionis publicae afflictione moriantur, quaerentes scilicet apud barbaros Romanam humanitatem, quia apud Romanos barbaram inhumanitatem ferre non possunt. Et quamvis ab his, ad quos confugiunt, discrepent ritu, discrepent lingua, ipso etiam, ut ita dicam, corporum atque induviarum barbaricarum foetore dissentiant, malunt tamen in barbaris pati cultum dissimilem quam in Romanis iniustitiam saevientem. Itaque passim vel ad Gothos vel ad Bacaudas vel ad alios ubique dominantes barbaros migrant, et commigrasse non paenitet; malunt enim sub specie captivitatis vivere liberi quam sub specie libertatis esse captivi. Itaque nomen civium Romanorum, aliquando non solum magno aestimatum, sed magno emptum, nunc ultro repudiatur ac fugitur, nec vile tantum, sed etiam abominabile paene habetur. Et quod esse maius testimonium Romanae iniquitatis potest, quam quod plerique et honesti et nobiles et quibus Romanus Status summo et splendori esse debuit et honori, ad hoc tamen Romanae iniquitatis crudelitate compulsi sunt, ut nolint esse Romani? Et hinc est, quod etiam hi, qui ad barbaros non confugiunt, barbari tamen esse coguntur, scilicet ut est pars magna Hispanorum, et non minima Gallorum, omnes denique, quos per universum Romanum orbem fecit Romana iniquitas iam non esse Romanos. VI. De Bacaudis nunc mihi sermo est, qui per malos iudices et cruentos spoliati, afflicti, necati, postquam ius Romanae libertatis amiserant, etiam honorem Romani nominis perdidierunt. Et imputatur his infelicitas sua, imputamus his nomen calamitatis suae, imputamus nomen, quod ipsi fecimus: vocamus rebelles, vocamus perditos, quos esse compulimus criminosos. Quibus enim aliis rebus Bacaudae facti sunt nisi iniquitatibus nostris, nisi improbitatibus iudicum, nisi eorum proscriptionibus etrapinis, qui exactionis publicae nomen in quaestus proprii emolumenta verterunt et indictiones tributarias praedas suas esse fecerunt? qui in similitudinem immanium bestiarum non rixerunt traditos sibi, sed devorarunt, nec spoliis tantum hominum, ut plerique latrones solent, sed laceratione et iam, ut ita dicam, sanguine pascebantur. Ac sic actum est, ut latrocinii iudicum strangulati homines et necati inciperent esse quasi barbari, quia non permittebantur esse Romani”.

¹² **Salvianus Massiliensis.** De gubernatione Dei. Op. cit. Liber V, VIII, p. 62. “Ubi enim aut in quibus sunt nisi in Romanis tantum haec mala? quorum iniustitia tanta nisi nostra? Franci enim hoc scelus nesciunt: Chuni ab his sceleribus immunes sunt: nihil horum est apud Wandalos, nihil horum apud Gothos. Tam longe enim est, ut haec inter Gothos barbari tolerant, ut ne Romani quidem, qui inter eos vivunt, ista patiantur. Itaque unum illic

VII. 21. Тази **порочност (impuritas)**¹³ се разпространи сред римляните преди Христовото евангелие и не изчезна след като то се проповядваше сред тях, което е още по-страшно. След като припомнихме този факт, кой не би се възхищавал от вандалите? Те влязоха в най-богатите градове, където подобни пороци бяха нещо обичайно, и превзеха богатствата на покварените хора по такъв начин, че **отхвърлиха корупционните практики**¹⁴ (“*corruptelas morum repudiarunt*”), и сега притежават и използват онези неща, които са добри, избягвайки пагубното влияние на онези, които са позорни. Това би трябвало да е достатъчно за възхвала, дори и да не добавя нищо повече; защото презираха **незаконните** човешки деяния. Нека добавя и това: те се въздържаха от разврат, не стъпваха в дяволски свърталища и публични домове, не приемаха незаконни връзки, метреси и блудници. Изглежда ли ви възможно всички тези неща римляните да ги допускат, а варварите да се ужасяват от тях? Трябва ли още нещо да се каже след това? В действителност трябва, и то много... Че те избягваха непочтени действия е най-незначителният момент; защото човек може да се отвращава от нечестиви деяния без да се въздържа от тях. **Римляните постановяват да не се краде и отиват да крадат; забраняват прелюбодейството, а първи го извършват.** И все пак аз трудно бих могъл да кажа, че извършват кражба, защото **тяхното не е просто кражба, а грабителство. Съдията наказва крадеца, въпреки че самият той присвоява; наказва изнасилвача, въпреки че сам изнасилва; наказва убиеца, въпреки че сам носи меч; наказва онези, които чупят ключалки и врати, въпреки че самият разрушава градове; наказва тези, които влизат с взлом в къщите, въпреки че сам граби провинциите.** И ако това е истина само за онези, които са в позиция на силата и властта, и на които **тяхната почетна длъжност им дава правото да се впускат в грабежи;** още по-ужасно и непоносимо е, че същото вършат дори частни лица, които по-рано са заемали висши длъжности. Предоставената им някога служба им дава привилегията да запазят завинаги “законното” право да плячкосват. Така че, дори тогава, когато вече не притежават публична власт, не спират да се наслаждават на личното си право да грабителстват. Ето защо властта, която имат като съдии е по-незначителна от онази, която имат като граждани, защото в предишния случай заместниците се посочват от тях, но сега нямат заместници. Вижте колко струват постановленията на закона, каква полза извличаме от

Romanorum omnium votum est, ne umquam eos necesse sit in ius transire Romanum. Una et consentiens illic Romanae plebis oratio, ut liceat eis vitam, quam agunt, agere cum barbaris”.

¹³ Impuritas, atis f - мръсотия, гнусота. **Войнов, М., Милев, А.** Латинскобългарски речник. Четвърто стереотипно издание, София, 1990 г., с. 321.

¹⁴ Деянията, представляващи *corruptio* в пълния смисъл на латинската дума.

издаването на заповеди, които най-много нарушават мъжете, които ги издават! Смирените и нисшите са принудени да се подчиняват, бедните са принудени да се съгласяват със заповедите на висшестоящите, а ако не се подчинят, биват наказвани. Същото правило се спазва и тук, каквото и при данъците: бедните са единствените, които спазват държавните разпоредби, единствените, които плащат налози. Така в самите закони и в осъществяването на правосъдието, **несправедливостта е най-престъпно утвърждавана**, тъй като нисшестоящите са принуждавани да съблюдават като свещени законите, които висшестоящите постоянно тъпчат като незначещи нищо¹⁵.

Едва ли може да се открие по-точно описание на състоянието, в което са римската *iustitia* и *virtus* след апогея на корупцията и задълбочилия се разпад на римската ценностна система през V в., от “присъдите” на галския писател **Салвиан Марсилски** в неговата *De gubernatione Dei*. **Салвиан** описва злеза на Romanitas и Рим, обвързвайки го с крайната корумпираност, продажност, безчестие и произвол на римските магистрати, чията поквареност контрастира парадоксално в контекста на варварските добродетели. Ръкописът *De gubernatione Dei*, най-значимият му труд, е завършен след като вандалите

¹⁵Преводът е мой, Д. В. **Salvianus Massiliensis**. De gubernatione Dei. Op. cit. Liber VII.21, p. 100-101: “VII. XXI. Haec ergo impuritas in Romanis ante Christi evangelium esse coepit et, quod est gravius, nec post evangelia cessavit. Et quis post haec non admiretur populos Wandalorum? qui ingressi urbes opulentissimas, ubi haec omnia passim agebantur, ita delicias corruptorum hominum indepti sunt, quod corruptelas morum repudiarunt, et usum bonarum rerum possident, malarum inquinamenta vitantes. Sufficere igitur ad laudem eorum haec possunt [taliam], etiamsi alia non dicam; abominati enim sunt virorum impuritates. Plus adhuc addo: abominati etiam feminarum, horruerunt lustra ac lupanaria, horruerunt concubitus contactusque meretricum. Numquid hoc credibile ullis videri potest, Romanos haec admisisse, barbaros horruisse? aut num quid est post ista, quae diximus, quod dici posse videatur? Sed est tamen et multo plus est. Nam quod vitasse eos res foedas diximus, minus est; potest enim quis in honesta horrere, non tollere: illud magni ac singularis est meriti, non solum ipsum labe non pollui, sed providere etiam ne umquam alii polluantur. Procurator enim est quodammodo salutis humanae, qui non tantum id agit, ut ipse bonus sit, sed et fieri et hoc nititur, ut alii mali esse desistant. Grande est profecto, quod dicimus, grande ac supereminens. Quis credat Wandalos in civitatibus Romanis ista fecisse? remota quippe est ab illis omnibus carnis impuritas. At quomodo remota? non sicut removeri aliqua a Romanis solent, qui statuunt non furandum et furantur, qui statuunt non adulterandum et primi adulterant. Quamvis paene non possim dicere, quod furentur; non enim sunt quae agunt furta, sed latrocinia. Punit enim iudex in alio peculationem, cum sit ipse peculator, punit rapinam, cum ipse sit raptor, punit sicarium, cum ipse sit gladiator, punit effractores claustrorum et ostiorum, cum sit ipse eversor urbium, punit expoliatores domorum, cum sit ipse expoliator provinciarum. Atque hoc utinam illi tantum, qui in potestate sunt positi et quibus ius exercendorum latrociniorum honor ipse largitur: illud gravius ac magis intolerabile, quod hoc faciunt et privati, isdem ante honoribus functi. Tantum eis indeptus semel honor dat beneficium, ut semper habeant ius latrocinandi. Adeo etiam, cum destiterint ad administrandum potestatem habere publicam, non desinunt tamen ad latrocinandum potestatem habere privatam, ac sic levior est potestas illa quam habuerunt iudices, quam haec quam privati habent; in illa enim eis saepe succeditur, in hac numquam. Ecce quid valeant statuta legum, ecce quid proficit definitio sanctionum, quae illi spernunt maxime qui ministrant. Sane ad parendum humiles abiectique coguntur, compelluntur tur iussis obtemperare pauperculi, et nisi obtemperaverint, puniuntur. Eandem enim in hac re rationem habent quam in tributis: soli iussis publicis serviunt, sicut soli tributa solvunt. Ac sic in ipsis legibus et in ipsa iusta rerum praeceptione maximum iniustitiae scelus agitur, cum ea minores quasi sacra observare cogantur, quae maiore res iugiter quasi nulla conculcant”.

превземат Картаген през 439 г.¹⁶, и преди нахлуването на Атила през 451 г., доколкото пише за хуните не като врагове на империята, а като военнослужещи в римските армии¹⁷.

В ръкописа си той задава *същите въпроси*, на които търсят отговори и **Августин** с *De civitate Dei*, и **Орозий** с неговите *Historiarum adversum paganos libri VII*, а и 13 века по-късно **Едуард Гибън** с *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*: кои са причините за краха на империята и доколко гибелта на морала, общностното самосъзнание, правото и справедливостта предопределят гибелта на една държава? Дали причините са, както езичниците твърдят, в забравените богове и низвергнатата вяра? Или Бог не винаги се грижи за света, който е създал?¹⁸ Първото е очевидно¹⁹. А второто не е вярно, защото: "...точно както кормчията никога не изпуска шурвала, така и Бог никога не забравя света си". **Салвиан** обяснява злата участ на Рим с ценностните деформации, с безверието и с ужасните грехове, в които се е потопило цялото римско общество. Проблемът не е, че *робите и бедните са крадци и бегълци*, а че *богатите са много по-страшни престъпници*²⁰. Именно заради тяхната алчност, поквареност и издевателства бедните римляни търсят убежище и намират спасение при варварите²¹.

Римлянинът, а и всеки жител на империята, осъзнава *разпада на римското* по един драматичен и особено мъчителен начин: плащайки непосилни данъци, мамен в съдилищата, ограбван от властимащите, подчиняван икономически, виждащ как държавата, администрацията, правосъдието, обществения морал и дори самата *представа за римското* се дезинтегрират и превръщат в инструменти на властта, във форми за облагодетелстване на олигархични групи и личности, държащи контрола върху управлението. Натоварени с данъци са най-нуждаещите се, докато богатите избягват относително лесно данъчното бреме²². Големите градове потъват в зрелища по църкове и театри, старите римски *virtus, modestia* и *honestas* са отдавна забравени думи²³.

¹⁶ **Salvianus Massiliensis**. Salviani presbyteri Massiliensis libri qui supersunt. Berolini 1877 (Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi Qvingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum edidit Societas Aperiendis Fontibus rerum Germanicum medii aevi, auctorum antiquissimorum tomi I pars prior. Salviani Libri, Berolini apud Weidmannos, MDCCCLXXVII). Liber VI. 12, p. 78.

¹⁷ Ibidem. Liber VII. 9, p. 90.

¹⁸ Ibidem. Liber I. 1, p. 2-3.

¹⁹ Ibidem. Liber III.1, p. 23-24.

²⁰ Ibidem. Liber IV.3, p. 38.

²¹ Ibidem. Liber V. 5 и 6, p. 59-60.

²² Ibidem. Liber V. 7, p. 60-61.

²³ Ibidem. Liber VI. 11, p. 66; cp. VI. 2, p. 56, и VIII. 2, p. 102.

“Северният Рим” - *Augusta Treverorum* е почти унищожен от варварите²⁴, но първото искане, което малцината оцелели първенци отправят към императора е да бъдат възстановени игрите в цирка като компенсация за разрушения град²⁵. И тази е молитвата на християните, чиято кръщелна клетва ги задължава да се отрекат от “злото и неговите проявления... от разкоша и зрелищата (*spectacula*) на покварения свят”²⁶. От всичко друго най-страховитото за Салвиан е да чуе как мъже се кълнат в Христос, че ще извършват престъпления²⁷. Най-силният аргумент на атеизма би бил, ако Бог остави ненаказани такива човешки общества²⁸, особено онези, които са приели християнството и които са дори по-покварени от варварите²⁹. Салвиан познава варварските добродетели, примесени с познатите човешки пороци, но в **новите римляни** вижда само коруптираност, жестокост и произвол³⁰. С несправедливостта, моралното израждане и деформираността на римляните от V в. сравнява нравствеността на вандалите, милосърдието на готите и по-суровите добродетели на франки, сакси и други племена, на които, макар еретични ариани или атеисти, Бог дарява наследството на империята³¹.

“И така... няма по-отвратителен порок от алчността (*avaritia*)³² - убеден е Цицерон³³ - особено от страна на първенците и управляващите държавата. Защото да се превърне тя в източник на доходи е не само позорно, но и престъпно, и нечестиво. Затова Аполон Питийски, в това прорицание, което е дал, че Спарта ще загине от алчността си³⁴, както изглежда, е предрекъл и съдбата не само на лакедемонците, но

²⁴ Според сборника на трирските архиепископи *Gesta Treverorum* градът е основан от асирийския принц *Trebeta* векове преди римляните. Римската империя подчинява треверите през I в. пр.н.е. и основава *Augusta Treverorum* през 30 г. пр.н.е. Врх в развитието си градът достига през II в. Преживял първото нападение на алеманите, Трир постепенно се превръща в императорска резиденция, наричана “Северният Рим”. Завоюването на Трир от франките през 480 г. е един от признаците за края на Западната римска империя.

²⁵ **Salvianus Massiliensis**. Op. cit. Liber VI. 15, p. 80-81

²⁶ Ibidem. Liber VI. 6, p. 67.

²⁷ Ibidem. Liber IV. 15, p. 50.

²⁸ Ibidem. Liber IV. 12, p. 47.

²⁹ Ibidem. Liber V. 2, p. 56-57.

³⁰ Ibidem. Liber VII. 15, p. 95; IV. 14, p. 49.

³¹ Ibidem. Liber VII. 9, p. 90.

³² Преводът е мой, Д. В.

³³ **M. Tulli Ciceronis** De officiis liber secundus: “[77] Nullum igitur vitium taetrius est, ut eo, unde digressa est, referat se oratio, quam avaritia, praesertim in principibus et rem publicam gubernantibus. Habere enim quaestui rem publicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium. Itaque, quod Apollo Pythius oraculum edidit, Spartam nulla re alia nisi avaritia esse perituram, id videtur non solum Lacedaemoniis, sed etiam omnibus opulentis populis praedixisse. Nulla autem re conciliare facilius benivolentiam multitudinis possunt ii, qui rei publicae praesunt, quam abstinentia et continentia” (The Latin Library).

³⁴ Вж. **Plutarch**. Vitae parallelae, Agis, IX.1: **Plutarch**. Lives. Plutarch's Lives, X: Agis and Cleomenes. Tiberius and Gaius Gracchus. Philopoemen and Flamininus. Loeb Classical Library. Greek and English Edition. Bernadotte Perrin. Cambridge, MA. Harvard University Press. London. William Heinemann Ltd., 1921, p. 22; **Diodorus Siculus**. Bibliotheca historica, VII. 12. 5: **Diodorus Siculus**. Library of History. Volume III, Books 4.59-8. Loeb

и на всички богати народи. Хората, стоящи начело на държавата, по никакъв друг начин не могат да спечелят благосклонността на народа, освен с въздържаност³⁵ и умереност³⁶”.

Именно алчността и продажността на първенците ще повлече след себе си цяла поредица от морални девиации и трансформации в римската ценностна система. Римската държава се превръща бързо в удобен източник на богатства за малцина за сметка на мнозинството, а цената, която трябва да плати римският народ е унищожаването на законите и правосъдието, заедно с римската *virtus* и *honestas*. Следствието е съдбоносно: разпадащото се самосъзнание на *populus Romanus*³⁷ добива все по-ясни исторически очертания и предпоставя трагичното бъдеще на Рим.

“О, ако – казва самнитът Гай Понтий³⁸ – съдбата ме бе съхранила до тези времена и аз се бях родил тогава, когато **римляните вече бяха започнали да приемат подкупи!** Нямаше да изтърпя тяхното по-нататъшно господство”³⁹... В действителност на него щеше да му са наложи да чака векове, защото това зло неотдавна проникна в държавата ни...⁴⁰ Не изминаха и 110 години и Луций Пизон предложи закон срещу подкупите (*de pecuniis repetundis*)⁴¹, **каквото до този момент не бе приеман.** Впоследствие бяха издадени **толкова много други закони**⁴², и всеки следващ бе още по-строг от предходния, и толкова много хора бяха предадени на съд,

Classical Library No. 340. C. H. Oldfather, Cambridge, Mass.: Harvard University Press. London: William Heinemann, Ltd., 1939, p. 374.

³⁵ Abstinencia, ae, f – въздържаност, въздържание. **Войнов, М., Милев, А.** Цит. съч., стр. 16.

³⁶ Continentia, ae, f – въздържание, умереност. **Войнов, М., Милев, А.** Цит. съч., стр. 153.

³⁷ Римският народ.

³⁸ Преводът е мой, Д. В.

³⁹ Ср. **Cicero**, De senectute, 41; De re publica, III. 40 (The Latin Library). Гай Понтий (Gaius Pontius; 292 г. пр.н.е.) е самнитският пълководец, който през 321 г. пр.н.е. нанася на римляните, предвождани от двамата римски консули Тит Ветурий Калвин (Titus Veturius Calvinus) и Спурий Постумий Албин (Spurius Postumius Albinus), сериозно поражение при Furculae Caudinae (Каудинските проходи) по време на Втората самнитска война. През 292 г. пр.н.е. е разгромен от консула Квинт Фабий Максим (Quintus Fabius Maximus) и екзекутиран след неговия триумф.

⁴⁰ **M. Tulli Ciceronis** De officiis liber secundus, 75: “*Utinam*”, inquit C. Pontius Samnis, “*ad illa tempora me fortuna reservavisset et tum essem natus, quando Romani dona accipere coepissent. Non essem passus diutius eos imperare*”. *Ne illi multa saecula expectanda fuerunt: modo enim hoc malum in hanc rem publicam invasit... Nondum centum et decem anni sunt, cum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata lex est nulla antea cum fuisset. At vero postea tot leges et proxumae quaeque duriores, tot rei, tot damnati, tantum [Italicum] bellum propter iudiciorum metum excitatum, tanta sublatis legibus et iudiciis expilatio direptioque sociorum, ut inbecillitate aliorum, non nostra virtute valeamus.*” (The Latin Library).

⁴¹ Закон за създаване на постоянен съд по дела за подкупи (*quaestio perpetua de repetundis*), предложен през 149 г. от плебейския трибун Луций Калпурний Пизон (Lucius Calpurnius Piso) и насочен срещу злоупотребите и корупционните практики на римските наместници в провинциите. Вж. **Cicero**. Brutus, 106 (The Latin Library).

⁴² Ацилиевият закон от 123 г. пр.н.е. (Lex Acilia repetundarum), Сервилиевият закон от 100 г. пр.н.е. (Lex Servilia Glaucia), Корнелиевият закон от 81 г. пр.н.е. (Lex Cornelia), Юлиевият закон от 59 г. пр.н.е. (Lex Iulia) и др.

толкова бяха осъдени, толкова тежка бе Италийската война, родена в страха пред съдебната власт, толкова велико бе ограбването и разорението на съюзниците след унищожението на законите и правосъдието, че ние можем да сме силни единствено предвид слабостите на другите, а не благодарение на собствената си доблест (nostra virtute)”.

Заобикалянето на законите и неефективността на правосъдието бележат последните етапи в разпада и трансформациите на римското правосъзнание и римската ценностна система. Съпътстващите и последвалите ги исторически събития са логично следствие от една фатална зависимост, за която нееднократно е предупреждавал векове преди залеза на Рим Публий Корнелий Тацит, повтаряйки думите на историците, философите и юристите преди него: **моралът** на управляващи, законотворци и правоприложители, на обществото като цяло, и на всеки отделен човек, **предопределя хода на историята.**

“... Провинциите – пише Тацит⁴³ – не приемаха състоянието на нещата, тъй като бяха изгубили доверието си в управлението на сената и народа, заради битките между властимащите и алчността на магистратите, докато защитата на законите бе немоощна⁴⁴, тъй като те непрестанно се нарушаваха с насилие, интриги⁴⁵ и най-накрая с подкупи”⁴⁶.

Промяната е настъпвала бавно, но сигурно. Правовата държава, теоретизирана и идеализирана от Цицерон, се превръща в непостижим блян за справедливост и равенство, в утопия, чиито призрачни очертания избледняват с годините.

“Ако по-рано, съдии⁴⁷, можехме да се удивляваме на това, че, независимо от толкова великото могъщество на нашата държава и достойнството на нашата страна, кой знае защо не можехме да открием достатъчен брой храбри и силни по дух граждани, готови да рискуват себе си и своето благополучие, заради спасението на родината и общата свобода, то сега по-скоро би трябвало да се учудваме, ако видим гражданин честен и непоколебим, отколкото боязлив и грижещ се за себе си, а не за отечеството. И не е нужно да припомним и разсъждаваме за всеки отделен случай;

⁴³ Преводът е мой, Д. В.

⁴⁴ Invalidus, 3 – безсилен, слаб, немоощен. **Войнов, М., Милев, А.** Цит. съч., стр. 359.

⁴⁵ Тацит използва съществителното ambitus, us, m – 1. обикаляне; 2. домогване до служба противозаконно, чрез подкупи; 3. подмазване; демагогия. Вж. **Войнов, М., Милев, А.** Цит. съч., стр. 44.

⁴⁶ **P. Corneli Taciti** Annalium liber primus: “[2]. “...neque provinciae illum rerum statum abnuebant, suspecto senatus populique imperio ob certamina potentium et avaritiam magistratum, invalido legum auxilio quae vi ambitu postremo pecunia turbabantur” (The Latin Library).

⁴⁷ Преводът е мой, Д. В.

достатъчно е само да обърнем поглед към тези, които заедно със сената и всички честни люде възкресиха низвергнатата държава и я избавиха от ширеците се в нея грабежи⁴⁸. Сега печалните, облечените в траурни одежди⁴⁹, обвиняемите⁵⁰, се борят за гражданските си права⁵¹, за своето добро име, за своите съграждани, за своето имущество, за децата си; а онези, които са нарушили, поставили под съмнение, низвергнали **всичко божествено и човешко**, не само се окуражават и ликуват, но и заплашват най-храбрите и почтени граждани, без изобицо да се страхуват за себе си”⁵².

“Всъщност богатството, знатността, влиянието – категоричен е Цицерон⁵³ - при липса на мъдрост и умение да се живее и да се управляват други хора, водят само до безчестие и прекомерна гордост, и няма **по-уродлива форма на държава от тази, в която най-богатите**⁵⁴ люде се смятат за **най-благородни**⁵⁵. А какво може да бъде по-прекрасно от това държавата да се управлява от добродетелта (*virtus*); когато този, който управлява другите, сам не е роб на нито една страст⁵⁶, когато е проникнат от всичко онова, което гражданинът постановява и призовава, и не налага на народа закони, които самият той не би спазвал, а своя собствен живот представя като закон пред съгражданите си?”⁵⁷.

⁴⁸ Цицерон има предвид политическата криза, предизвикана от Публий Клодий (Publius Clodius) и неговите привърженици.

⁴⁹ Като Публий Корнелий Лентул Спинтер (Publius Cornelius Lentulus Spinter). Обвиняемият или лице, което го застрашавало съдебно преследване, се появявали на обществени места в тъмни тоги, пускали бради и дълги коси. Сенаторите сменяли туниката си с широк пурпурен кант (*tunica laticlava*) с туника, на която кантът ѝ бил тесен (*tunica angusticlava*), каквато носели римските конници. Траурни дрехи обличали също така близките и приятелите на обвиняемия.

⁵⁰ Като Тит Аний Милон (Titus Annius Milo) и Сестий (Sestius), привлечени от Клодий в съда по обвинение за насилствени действия.

⁵¹ Осъждането по наказателно дело е водело до ограничение и загуба на права (*deminutio capitis*), римският гражданин губел имуществени права, властта над членовете от рода (*patria potestas*), доброто си име (ставал *infamis*) и често отивал в изгнание.

⁵² **M. Tulli Ciceronis** Pro P. Sestio oratio I, 1: “[1] *Si quis antea, iudices, mirabatur quid esset quod, pro tantis opibus rei publicae tantaque dignitate imperi, nequaquam satis multi cives forti et magno animo invenirentur qui auderent se et salutem suam in discrimen offerre pro statu civitatis et pro communi libertate, ex hoc tempore miretur potius si quem bonum et fortem civem viderit, quam si quem aut timidum aut sibi potius quam rei publicae consulentem. nam ut omittatis de unius cuiusque casu cogitando recordari, uno aspectu intueri potestis eos qui cum senatu, cum bonis omnibus, rem publicam adflictam excitarint et latrocinio domestico liberarint, maestos sordidatos reos, de capite, de fama, de civitate, de fortunis, de liberis dimicantis; eos autem qui omnia divina et humana violarint vexarint perturbarint everterint, non solum alacris laetosque volitare, sed etiam fortissimis atque optimis civibus periculum moliri, de se nihil timere*” (The Latin Library).

⁵³ Преводът е мой, Д. В.

⁵⁴ *Opulens, gen. - entis* – богат. **Войнов, М., Милев, А.** Цит. съч., стр. 473.

⁵⁵ Цицерон употребява прилагателното *optimus*, 3 (*superl.* от *bonus*, 3 – добър, благороден, честен, храбър, богат). Вж. **Войнов, М., Милев, А.** Цит. съч., стр. 85.

⁵⁶ Срв. **Cicero**. De legibus, III. 28 и сл. (The Latin Library).

⁵⁷ **Cicero**. De Re Publica, I. 32. 49: “*nam divitiae, nomen, opes vacuae consilio et vivendi atque aliis imperandi modo dedecoris plenae sunt et insolentis superbiae, nec ulla deformior species est civitatis quam illa in qua opulentissimi optimi putantur. (52) virtute vero gubernante rem publicam, quid potest esse praeclarior? cum is*

Наистина Рим опитва отрано да спре израждането на държавата си, на правото, морала и властта в нея, и част от тези опити представляват своеобразни *законодателни мерки за борба срещу определени злоупотреби* в обществото: сред тях са законите против разкоша (*leges sumptuariae*), заедно с чистите антикорупционни закони - *leges de pecuniis repetundis* и *leges de ambitu*. Но едните са били толкова “стриктно” спазвани, колкото и другите. Факт е, че антикорупционният **LEX CORNELIA** на диктатора Сула от 81 г. пр. н. е. е приет във връзка с неизпълнението на законите против разкоша *Lex Fannia*⁵⁸ и *Lex Licinia*. Както и че **LEX IULIA** на Гай Юлий Цезар, налага спазването на предишните *sumptuariae leges*, които са изпаднали в *desuetudo*⁵⁹. Юлий Цезар взима строги мерки да приведе *Lex Iulia* в изпълнение⁶⁰. Те завършват с поредния провал. Сам по себе си *lex de repetundis* на Цезар свидетелства *откога датира кризата* и *в какво е еволюирала*, тъй като той преповтаря *Lex Claudia de nave senatorum /Plebiscitum Claudianum/* от 218 г. пр. н. е. Законът на Клавдий е от групата на *sumptuariae leges* и е изключително показателен за същността и формите, в които се преобличат и чрез които мимикрират *ambitio*, *corruptio* и *avaritia* сред първенците на Рим.

qui imperat aliis servit ipse nulli cupiditati, cum quas ad res civis instituit et vocat, eas omnis complexus est ipse, nec leges inponit populo quibus ipse non pareat, sed suam vitam ut legem praefert suis civibus” (The Latin Library).

⁵⁸ *Lex Fannia* е приет през 161 г. пр. н. е. по инициатива на консула Гай Фаний Страбон (Gaius Fannius Strabo). Той съкращава разноските за пиршества на 100 аса по време на празници и 10 аса в делнични дни, а числото на гостите от 3 до 5 души (**Macrobius**. *Saturnalia*. 3. 17. 4: **Macrobius Ambrosii Theodosii Saturnaliorum Libri VII**. *Macrobius Ambrosii Theodosii Opera Quae Supersunt: Excussis Exemplaribus Tam Manu Exaratis Quam Typis Descriptis Emendavit: prolegomena, apparatus criticum, adnotationes, cum aliorum selectas tum suas, indicesque adiecit Ludovicus Ianus, Volumen II, Quaedlinburgi et Lipsiae. Typis et sumptibus Godofredi Basii, MDCCCLII* (1852), p. 337). Авъл Гелий посочва, че по време на консулството на Гай Фаний Страбон и Марк Валерий Месала (Marcus Valerius Messalla), малко преди приемането на Фаниевия закон, е издаден *senatus consultum*, изискващ представителите на градския елит *principes civitatis* да се заклеват пред консулите, че няма да превишават определена граница разноски по време на *Ludi Megalenses*, когато те се канели взаимно на обеда. Първенците не трябвало да харчат повече от 120 аса за един обяд, без да се смятат плодовете, хляба и виното, което трябвало да бъде не вносно, а произведено на родна земя (**Gellius**. *Noctes Atticae*, 2. 24. 2. The Latin Library). Забраната на определени видове храни и напитки е пряко свързана с тяхната цена, и е целяла да спре безсмислените разхищения и прекомерния *luxus*. Опитите за заобикаляне на този закон обаче са били факт. За нарушенията свидетелства отново Авъл Гелий (**Gellius**. *Noctes Atticae*, 2. 24. 4-6. The Latin Library).

⁵⁹ **Dio Cassius**, XLIII.25: **Dio Cassius**. *Roman History. Volume IV: Books 41-45. Translation by Earnest Cary. Loeb Classical Library. William Heinemann, Harvard University Press. London; New York, 1916, p. 258. Desuetudo, inis, f – отвикване. Войнов, М., Милев, А. Цит. съч., стр. 189. Отмяна на остарял закон - правна доктрина, налагаща прекратяване действието на законодателен акт или на правен принцип, след което той остава без юридическа сила, тъй като е изминал дълъг период на неприлагане или е изтекъл срокът му на действие, ако, разбира се, остарелият правен принцип/закон не е автоматически отменен. Аргументацията при *desuetudo* е, че продължителното неприложение на закона е непродуктивно, най-малкото защото съдиите няма да се позовават на него в съдебните си решения.*

⁶⁰ **Cicero**. *Ad Atticum*, XIII.7; **Gaius Suetonius Tranquillus**. *De Vita Caesarum, Divus Augustus*, 43 (The Latin Library).

“... Ненавистта на сенаторите към Фламиний – пише **Ливий**⁶¹ – нарасна заради новия закон, предложен от плебейския трибун Квинт Клавдий против волята на Сената и със съдействието само на един Гай Фламиний от средата на сенаторите - затова **никой от сенаторите или синовете им да не притежава морски кораби с вместимост повече от 300 амфори**⁶². Тази вместимост се е считала за достатъчна, за да се докарат в града от селото припаси за собствена употреба; **всяка търговия, извършвана от сенатори, се е признавала за безусловно позорна**. Законът, вдигайки твърде много шум, донесе на Фламиний, който го отстояваше, ненавистта на знатните, но любовта на народа, и по такъв начин му осигури повторно консулство”⁶³.

Вероятно до времето на Цицерон Клавдиевият закон постепенно губи значението си и започва да не се спазва. Такава е и съдбата на повечето *sumptuariae leges*⁶⁴ - Lex Metilia de fullonibus (217 г. пр. н. е.), Lex Oppia (215 г. пр. н. е.), Lex Cincia de donis⁶⁵ et muneribus⁶⁶ (204 г. пр. н. е.), Lex Orchia sumptuaria (181 г. пр. н. е.), Lex Fannia (161 г. пр. н. е.), Lex Didia (143 г. пр. н. е.), Lex Sempronia Agraria (133 г. пр.н.е.), Lex Licinia de sumptu minuendo (131 г. пр. н.е.) и Lex Aemilia (78 г. пр. н. е.), за да се стигне до Lex Iulia на Цезар (59 г. пр. н. е.), целящ повторното им въвеждане, след като тяхната сила е гаснела и те са съществували само формално в правопорядъка на държавата Рим.

“Историята – категоричен е **Етиен Жиродиа** – доказва, че всички закони против разкоша са били навсякъде по света, след кратки периоди от време, отменяни, избягвани, игнорирани. Суетата и тщеславието винаги измислят все нови и нови начини да благоденстват, независимо от опитите на правото да ги забрани!..”⁶⁷.

Без съмнение колапсът в римското самосъзнание е съпроводен от процеси, следствие от зависимостта между *състоянието на ценностната му система и ефективността* на практически най-силния регулативен механизъм за регламентиране на отношенията в държавата – *правото*. Разпадът на тази система, съпътстван от

⁶¹ Преводът е мой, Д. В.

⁶² Морски кораби с товароподемост повече от 7-8 тона (съдейки по обема на амфорите - около 26 литра).

⁶³ **Titus Livius**. Ab Urbe Condita, 21. 63. 3-4: “*Hic in provincia consulatum inire consilium erat memori veterum certaminum cum patribus, quae tribunus plebis et quae postea consul prius de consulatu qui abrogabatur, deinde triumpho habuerat, invisus etiam patribus ob novam legem, quam Q. Claudius tribunus plebis adversus senatum atque uno patrum adiuvante C. Flaminius tulerat, ne quis senator cuius senator pater fuisset maritimam navem, quae plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet. Id satis habitum ad fructus ex agris vectandos; quaestus omnis patribus indecorus visus. Res per summam contentionem acta invidiam apud nobilitatem suasori legis Flamini, favorem apud plebem alterumque inde consulatum peperit*” (The Latin Library).

⁶⁴ **Cicero**. In Verrem, V.18 (The Latin Library).

⁶⁵ Donum, i, n – дар, подарък. **Войнов, М., Милев, А.** Цит. съч., стр. 209.

⁶⁶ Munus, eris, n – 1. длъжност, служба; 2. услуга; 3. дар, подарък. **Войнов, М., Милев, А.** Цит. съч., стр. 431. Буквално: “Законът на Цинций за подаръците и възнагражденията”.

⁶⁷ **Giraudias, Etienne**. Etude historique sur les lois somptuaires. Poitiers, 1910, pp. 103 - 4.

смислово опразване на традиционните добродетели и загуба на историческа памет, генерира разпад и на общностното съзнание, и отказ от спазване на законите, израз на обществения договор и общата воля на народа.

А общата воля легитимира законите:

“*Lex est, quod populus iubet atque constituit*”⁶⁸.

Презумпцията е, че те са приети съобразно с принципа за общото съгласие и общото благо:

“Каквото се отнася до всички, трябва да бъде одобрено от всички”⁶⁹ (“*quod omnes tangit, debet ad omnibus adprobari*”).

В социалното пространство правопорядъкът изгубва силата си, когато са забравени или по-скоро изоставени скрепяващите елементи на това общо съгласие – *aequitas* и *iustitia*, охраняващи чрез морала и правосъдието човешките права и разбираани като “общата и неизменна воля да се въздава всекиму своето”⁷⁰.

В хаоса на помътнената и разпадаща се римска *virtus* от IV-V в. все по-ясно се открояват преимуществата на варварите, въпреки че през V в. северните варварски племена не формират единен фронт срещу Рим⁷¹, а предпочитат да водят битката си с империята поединично. От социалноикономическата и политическата криза през III в. (235-284 г.) залезът на Вечния град продължава бавно, но сигурно през вековете. За това допринасят не само вътрешни фактори - политическа, военна и институционална нестабилност; корупция на различни управленски нива - изпълнително, съдебно и законодателно; неефективност на правото; разпад на националното самосъзнание, но и самите варвари. Преди и след смъртта на последния император на единната римска империя Теодосий I, и разделянето ѝ на Източна и Западна през 395 г., северните варвари са две групи, като изключим келтите на Запад и славяните на Изток. В Централна Европа са уседналите земеделски народи, говорещи германски езици или техните диалекти – остроготи (остгооти), визиготи (вестгооти), свеви (свеби), ругии, франки, сакси и други. В степите на Югоизточна Европа живеят скотовъди номади - алани и хуни, които не са

⁶⁸ **Gaius**. *Institutiones*, 3 (The Latin Library).

⁶⁹ Вж. **Imperatoris Iustiniani opera**. *Codex*, 5.59.5.2 (The Latin Library). За този принцип вж. също: **Stein, Peter**. *Roman Law in European History*. Cambridge University Press, 1999, p. 51.

⁷⁰ **Imperatoris Iustiniani opera**. *Digesta*, 1.1.10pr. *Ulpianus 1 reg. inst.*: “*Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuere*”. *Dig.* 1.1.10.1. *Ulpianus 1 reg.* “*Turis praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere*.” (The Latin Library). “Справедливостта е вечната и неизменна воля да се въздава всекиму своето. Предписанията на правото са тези: да се живее честно, да не се вреди другиму, всекиму да се отдава своето”. Трите основни предписания на правото, формулирани за пръв път от Улпиан в неговите Институции, впоследствие влизат в кодификацията на император Юстиниан.

⁷¹ **Томпсон, Э. А.** *Римляне и варвари. Падение Западной империи*. Пер. с англ. Т. О. Пономаревой; под ред. М. Е. Килуновской. СПб.: Издательский Дом “Ювента”, 2003, с. 7.

германи. Оцеляват, разчитайки на стада и търговия с племена по границите на степите. Както отбелязва **Едуард Томпсън**, и двете групи се вдъхновяват от една идея: Римската империя като *страната на приказни богатства*, препълнени със стоки градове, изумителни пазари и разноезично говорещи хора, сред които римляните изглеждат почти божествени в своята недостижимост⁷². Тази илюзорна реалност се оказва желана мишена за военните им набези по границите на Западната империя⁷³.

Всъщност началото на края се ускорява още след смъртта на 26-годишния **Александър Север**⁷⁴ - Рим е разкъсан от граждански войни, външни инвазии, икономическа и ценностна криза, девалвация на римските монети, политически хаос⁷⁵, неефективност на правото и корумпираност на правосъдието, и безмилостна серия от пандемии⁷⁶. Младият Север, под силното влияние⁷⁷ на майка си Юлия Авита Мамея - племенница на майката на Елагабал⁷⁸, полага огромни усилия за възвръщане към античните добродетели и морал⁷⁹. Благодарение на Мамея, вдъхновена от Ориген, около Север е събран кръг от съветници, сред които са известният юрист Домиций Улпиан, историкът Дион Касий и съвет от 16 сенатори⁸⁰. Север взима мерки срещу *крайната luxuria и разпуснатост на имперския съд*, отстранява от длъжност всички съдии с лоша репутация, известни с произвола си, разчиства сената, трибите и конническото съсловие, следвайки същия принцип⁸¹.

“4. Издаде заповеди⁸² - пише **Елий Спартиан**⁸³ - *крадливите съдии (“fures iudices”)* никога да не се появяват в който и да било град, а ако го сторят, да бъдат

⁷² Пак там, с. 7.

⁷³ **Duiker, W.; J. Spielvogel.** World History (Third edition ed.). Wadsworth. Duiker, 2001, p. 155.

⁷⁴ На 18 март 235 г.

⁷⁵ **Knox, E. L. Skip.** Crisis of the Third Century (235-285). History of Western Civilization. Boise State University, 2007; **Haywood, R.** The Ancient World. David McKay Company, Inc., 1971, pp. 592-596.

⁷⁶ **Fantini, B. ; Shugaar, A.** Western Medical Thought From Antiquity to the Middle Ages. Harvard University Press, 2002, p. 340-341.

⁷⁷ **Ioannis Zonarae.** Epitome Historiarum, Liber XII. Caput 15:1. Ed. L. Dindorfi. Vol. 3. Lipsiae, 1870, p. 120; **Southern, P.** The Roman Empire from Severus to Constantine, Routledge, 2001, p. 61; **Joannes Zonaras, Th. Banchich, E. Lane.** The History of Zonaras: from Alexander Severus to the death of Theodosius the Great. Routledge Classical Translations. Taylor & Francis, 2009, p. 40.

⁷⁸ **Joannes Zonaras, Th. Banchich, E. Lane.** Op. cit., p. 75.

⁷⁹ **Benario, H. W.** “Alexander Severus (A.D. 222-235)”. De Imperatoribus Romanis. An Online Encyclopedia of Roman Emperors. Emory University, 2001.

⁸⁰ **Joannes Zonaras, Th. Banchich, E. Lane.** Op. cit. p. 40.

⁸¹ Historia Augusta. “The Life of Severus Alexander”, Part I, 15:1-4. Loeb Classical Library, Vol. II, 1924, p. 207.

⁸² Преводът е мой, Д. В.

⁸³ Авторството на биографията на Север, част от *Scriptores Historiae Augustae*, се приписва на **Aelius Spartianus**, въпреки че още през 1889 г. немският историк и епиграф Херман Десау (Hermann Dessau; 1856 - 1931 г.) изказва хипотезата, че текстът е създаден от автор, живял в епохата след Диоклециан и Константин, вероятно в края на IV в. Основанията за това предположение и датировката са няколко: за шестимата автори на сборника не се знае нищо, а имената им никъде повече не са споменати; стилът на биографиите е един и същ; използвани са исторически трудове на автори от средата на IV в. като Аврелий,

изхвърлени от управителя на провинцията⁸⁴... 6. Също така нареди началниците на служби и онези юристи, които бяха най-образовани и най-лоялни към него, от които най-значим бе Улпиан, да проверяват и подреждат по важност всички държавни дела и съдебни процеси, и после да му ги представят”⁸⁵.

При управлението на Север са намалени данъчните тежести, създадени са условия за развитие на литературата, изкуството и науката, и са открити държавни служби, отпускащи заеми с умерени лихви или дори безлихвени заеми за най-бедните⁸⁶: “Даваше назаем държавни пари с лихва от 4%, но за *мнозина бедни* дори предоставяше пари без лихви, за да си купят земя, а заемът те изплащаха от своята печалба”⁸⁷.

Север е дотолкова отворен за нови идеи, и добронамерен към християни и евреи, че дори замисля “да строи храм на Иисус и да му отреди място сред боговете”⁸⁸, но е разубеден от езическите свещеници, според които, ако това стане, всички римляни ще станат християни и ще изоставят старите светилища. Дори допуска издигането на синагога в Рим и ѝ дарява свитък с Тора, известен като *Свитък на Север (Codex Severi)*⁸⁹. В домашния си параклис поставя статуи на Авраам, Орфей, Аполон и Христос, почитайки чрез тях върховния единен Бог⁹⁰, помнейки разказите на майка си за срещата ѝ с Ориген. Управлението на Север се движи към възход до момента, в който на Изток набират сили Сасанидите⁹¹. В последвалите военни сблъсъци, напомня *Херодиан*, римските войски претърпяват серия от неуспехи и поражения⁹², докато според *Historia Augusta*⁹³ той извоюва няколко големи победи⁹⁴. Използвайки Антиохия за своя база, *Север* атакува в три направления, водейки централната колона сам срещу Ктезифон,

Виктор и Евтропий; наблюдава се известен анахронизъм, тъй като на персонажи от III в. са приписани детайли от длъжности и постове, типични за края на IV в.

⁸⁴ *Historia Augusta*. “Severus Alexander”. Pars I, 15.4. Loeb Classical Library, Vol. II, MCMXXIV, p. 206: “*fures iudices* iussit in civitatibus ullis numquam videri et si essent visi deportari per rectores provinciarum”.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 206: “negotia et causas prius a scriniorum principibus et doctissimis iuris peritis et sibi fidelibus, quorum primus tunc Ulpianus fuit, tractari ordinarique atque ita referri ad se praecepit.”

⁸⁶ Преводът е мой, Д. В.

⁸⁷ *Historia Augusta*. “The Life of Severus Alexander”, Part I, 21:2. Loeb Classical Library, Vol. II, 1924, p. 217.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 267.

⁸⁹ **Würthwein, E.** The Text of the Old Testament: An Introduction to the Biblia Hebraica. Eerdmans Publishing, 1995, p. 38; **Tov, E.** Textual criticism of the Hebrew Bible. Third Edition, Revised & Expanded. Fortress Press, 2011, pp. 112-114; **Beckwith, R. T.** The Old Testament Canon of the New Testament Church: and its Background in Early Judaism. London: Society for Promotion Christian Knowledge (SPCK), 1985, p. 101-102.

⁹⁰ **Gibbon, E.** The Decline and Fall of the Roman Empire, Vol. 2 of 6. Easy Readings Series. Forgotten Books. First Published in 1781. Republished 2007 by Forgotten Books, p. 34.

⁹¹ **Southern, P.** Op. cit., p. 61.

⁹² **Herodian of Antioch's** History of the Roman Empire from the death of Marcus Aurelius to the accession of Gordian III. Translated from the Greek by Edward C. Echols. University of California Press, Berkeley & Los Angeles, MCMLXI (1961): Book VI “Severus Alexander”, 6:5-6:6, p. 164-165.

⁹³ *Historia Augusta*. The Life of Severus Alexander, Part III, 55:1-3. Loeb Classical Library, Vol. II, 1924, p. 291.

⁹⁴ **Southern, P.** Op. cit., p. 62.

докато останалите две поемат на юг и север, към Мидия и Армения. Втората му армия е унищожена от персийците⁹⁵, допълнителни загуби са нанесени на римляните в Армения. Войниците го обвиняват в мудност и нерешителност да подпомогне другите две армейски части, дори някой си Ураний се опитва да узурпира мястото му, но е бързо отстранен⁹⁶. И въпреки че Сасанидите са временно задържани, в римската армия настъпва рязка промяна в отношението към императора⁹⁷. През 232 г. избухва метеж в сирийския легион, който провъзгласява за император Таурин (*Taurinus*)⁹⁸. Александър успява да се справи с метежа, а Таурин се дави в Ефрат, опитвайки се да избяга⁹⁹. През 233 г. се завръща в Рим и отпразнува триумфа си. На следващата година е принуден отново да се изправи срещу германите, нахлули в Галия. Те са преминали Рейн на няколко места, унищожили са крепости и са навлезли във вътрешността¹⁰⁰. **Север** събира войските и заедно с легионите от източните провинции преминава Рейн през понтонен мост¹⁰¹. Първоначално, по съвет на майка си, се опитва да преговаря с германските племена, за да спечели време¹⁰². Тази негова тактика се обръща срещу него, тъй като римските легионери я възприемат като *недостойна, неримска и противоречаща на воинската virtus*¹⁰³.

“Според тях¹⁰⁴ - пише **Херодиан**¹⁰⁵ - Александър не показваше изобщо достойно намерение да продължи войната, а предпочете лесния живот, когато бе длъжен да ги поведе, за да накажат германите за тяхната дързост”.

Римляните намират по-добра алтернатива от Север в лицето на **Гай Юлий Вер Максимин Трак** (*Gaius Iulius Verus Maximinus Thrax*), тракийски войник¹⁰⁶, който твърде бързо се издига във военната йерархия и е забелязан от самия Север, заради смелостта,

⁹⁵ **Herodian of Antioch's** History... Op. cit., Book VI: 6:5, p. 164.

⁹⁶ **Southern, P.** Op. cit., p. 61-62.

⁹⁷ **Canduci, A** Triumph & Tragedy: The Rise and Fall of Rome's Immortal Emperors. Murdoch Books Pty Limited, 2010, p. 61.

⁹⁸ **Sextus Aurelius Victor**. Epitome de caesaribus, 24:2: “Sub hoc imperante Taurinus Augustus effectus ob timorem ipse se Euphrate fluvio abiecit.” (The Latin Library). *Римские историки IV века. Аврелий Виктор*. Извлечения о жизни и нравах римских императоров. Выдрезки из книг Секста Аврелия Виктора от Цезаря Августа до императора Феодосия. Глава XIV. 2. “Север Александр”. М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1997 (<http://www.ancientrome.ru/antlittr/aur-vict/epitoma-f.htm>).

⁹⁹ **Canduci, A.** Op. cit., p. 59.

¹⁰⁰ **Herodian of Antioch's** History... Op. cit., Book VI: “Severus Alexander”: 7. 2, p. 164.

¹⁰¹ *Ibidem*, 6. 7, p. 166.

¹⁰² **Canduci, A.** Op. cit., p. 61.

¹⁰³ **Joannes Zonaras, Th. Banchich, E. Lane.** Op. cit., p. 41: 12:15.

¹⁰⁴ Преводът е мой, Д. В.

¹⁰⁵ **Herodian of Antioch's** History... Op. cit. Book VI: 7.10, p. 167.

¹⁰⁶ Всъщност варварин, родом от Тракия, но вероятно от готско-алански произход.

невероятната си сила и огромния си ръст¹⁰⁷. Максимин е оглавявал *Legio IV Italica*, съставен от войници, рекрутирани от Панония¹⁰⁸, сред които били твърде силни настроенията срещу Север, заради плащанията към алеманите и политиката да се избягват военни сблъсъци¹⁰⁹. В много аспекти Максимин напомня по-късните тракоримски императори от III-V в.: Гай Валерий Лициниан Лициний I¹¹⁰ - съавтор, заедно с Константин I, на Миланския едикт (*Edictum Mediolanense*) от 313 г. за религиозна търпимост в Римската империя¹¹¹; на Галерий¹¹², Маний Ацилий Авреол¹¹³, Флавий Валерий Лъв I Тракиец (Бес)¹¹⁴ и други, които се издигат сами по пътя на военната кариера, от обикновени редови войници в някой римски легион до най-високите позиции в империята.

След номинирането на Максимин, Александър и майка му са убити по време на бунта на *XXII легион Фортуна Първородна*¹¹⁵ в Могонциакум (дн. Майнц)¹¹⁶, което освобождава трона за тракиеца.

С убийството на Александър е сложен реално краят на Принципата, установен от Август¹¹⁷, макар и на теория да продължава до управлението на Диоклециан. Започва тъмният, хаотичен период в римската история, известен като “Кризата от III в.” или “Военната анархия”, който почти ще доведе до гибел империята и всъщност ще предпостави края ѝ през V в. Античната римска ценностна система ще бъде тотално разрушена и тенденциозно подменена с *нови цели, принципи, възприятия и закони*. Сред римляните ще проникват все по-бързо християнството и митраизмът, императорите ще са все по-често несвързани с римската кръв, далеч от нобилитета, без знатно потекло, родени в отдалечени места на империята. Те ще воюват за властта си, следвайки военните си амбиции, вплетени с опоненти и врагове в политически междуособици, граждански

¹⁰⁷ Southern, P. Op. cit., p. 63; Herodian of Antioch`s History... Op. cit. Book VII “Maximinus and The Gordians”: 1:1-2, p. 172; Historia Augusta. The Two Maximini, 2:1-7. Loeb Classical Library, Vol. II, 1924, p. 318.

¹⁰⁸ Herodian of Antioch`s History... Op. cit. Book VIII “Maximus and Balbinus”: 6.1, p. 207.

¹⁰⁹ Southern, P. Op. cit., p. 63.

¹¹⁰ Licinius I (Gaius Valerius Licinianus Licinius Augustus; ок. 263 - 325 г.) е римски император от 308 до 324 г., екзекутиран по заповед на Константин I.

¹¹¹ Lactantius. *De Mortibus Persecutorum*. Edited by O. F. Fritzsche, *Lactantius, Opera*, II, Leipzig, 1844, pp. 288-289; Lactantius. *De mortibus persecutorum*, 13. 48 (The Latin Library).

¹¹² Galerius (Gaius Galerius Valerius Maximianus Augustus; ок. 260 - 311 г.) - римски император от 305 до 311 г.

¹¹³ Manius Acilius Aureolus (22-230? - 268 г.).

¹¹⁴ Leo I (Flavius Valerius Leo Augustus; 401 - 474 г.) - византийски император от 457 до 474 г.

¹¹⁵ Римският легион *Legio XXII Primigenia (XXII Primigenia Pia VI Fidelis VI Domitiana Antoniniana Alexandriana)* е сформиран от Калигула през 39 г.

¹¹⁶ Mogontiacum (дн. Майнц). Southern, P. Op. cit., p. 63.

¹¹⁷ Canduci, Al. Op. cit., p. 61.

войни, убийства, интриги и заговори. За 49 години на трона ще седнат 26 императори, което е несъмнен признак за институционална и военнополитическа нестабилност.

Роденият в Тракия или Мизия, на територията на съвременна България, **Максимин Трак**, е първият варварин император с баща гот и майка аланка, който така и не стъпва в Рим, и управлява само три години.

“По наследство от своята раса имаше груба и сурова външност¹¹⁸. Нравът му в същността си бе варварски, тъй като беше такъв и по произход. Възнамеряваше да затвърди управлението си *чрез насилие*, страхувайки се от ненавистта на сената и народа. Знаеше, че *незнатната му кръв го обрича на презрение*, независимо колко победи ще извоюва за Рим. Всички разказваха и разпространяваха историята как той, овчар в планините на Тракия, се записал в местната помощна кохорта и бил приет заради огромния си ръст и страшната си физическа сила. Ето как случайно и с помощта на Фортуна станал император” – така описва личността на императора **Херодиан**¹¹⁹.

След като воюва успешно с алеманите по Рейн¹²⁰ и със сарматите по Дунав през 236-237 г., Максимин увеличава данъците и започва да конфискува земите на богатите римляни, за да осигури издръжката на армията. Трак масово изземва патрицианските земи и ги раздава на ветерани. За да подсигури законово действията си дори издава указ, позволяващ на земеделците в извънградските райони да не им плащат данъци. С тази мярка се опитва да подобри състоянието на войниците и ветераните, живеещи в селата, и да запази селското население. Но основната му цел е защита на границите, застрашавани все по-често и по-сериозно от варварите. Именно затова и оглавява втора военна кампания, навлизайки дълбоко в Германия отвъд река Везер¹²¹, удържайки поредна победа в битката при Харцхорн¹²². За разлика от предшествениците си, Максимин съзнава добре, че се е издигнал от нищото до най-върховната длъжност, и че “варварският” му произход тежи повече от военните победи.

През 238 г. в провинция Африка **издевателствата на имперските фискални служители чрез фалшиви обвинения** срещу местни земевладелци, повдигнати пред *questiones perpetuae*, водят до бунт. Напрежението нараства дотолкова, че аристократите

¹¹⁸ Преводът е мой, Д. В.

¹¹⁹ **Herodian of Antioch**'s History... Op. cit. Book VII: 1. 2, p. 173.

¹²⁰ *Ibidem*, Book VII: 2.7, p. 176. След победата приема титлата Germanicus Maximus: **Southern, P.** Op. cit., p. 64.

¹²¹ Historia Augusta. “The Two Maximini”, 12:1-4. Loeb Classical Library, Vol. II, 1924, p. 339; **Herodian of Antioch**'s History... Op. cit. Book VII: 2.3, p. 175.

¹²² **Валентинова, Д.** “Римляни и германи в битка за бъдеще”. - 168 часа, 26 декември 2009 г. - 2 януари 2010 г. <http://www.168chasa.bg/Article.asp?ArticleId=694883>; **Geschwinde, M.** “Roms vergessener Feldzug”. In: 2000 Jahre Varusschlacht. Konflikt. Museum und Park Kalkriese. Theiss, Stuttgart, 2009, S. 228ff.

от провинцията обявяват за императори управителя на Африка Гордиан I и сина му Гордиан II. Сенатът потвърждава избора и обявява омразния Максимин извън закона. Гордиан II загива в битка с Капелиан, управител на съседна Нумидия, оглавяващ единствения в района *Трети Августов легион*¹²³, който го ненавижда до смърт. Брат му Гордиан II се самоубива. Сенатът посочва нови имена - Пупиен и Балбин¹²⁴, а Трак поема към Рим, за да се изправи лице в лице с враговете си. При обсадата на Аквилея той и синът му са убити от предатели, проникнали в лагера. След краткото управление на Максимин, и бързата развръзка с Гордиан I и Гордиан II, Марк Клодий Пупиен Максим и Децим Целий Калвин Балбин¹²⁵ управляват малко повече от 3 месеца и са убити заедно на 29 юли 238 г. от преторианската гвардия. В същия ден за император е провъзгласен 13-годишният Гордиан III¹²⁶.

Римските граници са все по-слаби за германските атаки през Рейн и Дунав. Когато персийците, начело с Шапур I Велики, нахлуват в Месопотамия, през 242 г. Гордиан III отваря вратите на Храма на Янус и тръгва с голяма армия на изток. Сасанидите са отблъснати и разбити в битката при Расена (Решайна)¹²⁷ от 243 г. Военната кампания продължава с участието на новия преториански префект Марк Юлий Филип, известен още и като Филип Араб. В началото на 244 г. персийците контраатакуват. В сражението при Месиче¹²⁸ между 13 януари и 14 март 244 г.¹²⁹, среден Ефрат, западно от Ктезифон в Месопотамия, персийските Сасаниди на Шапур I удържат победа над войските на Гордиан III. Младият император е убит при неясни обстоятелства. Според самите перси - в на бойното поле¹³⁰, въпреки че сред римляните е имало подозрения за заговор от страна на Филип.

В този кризисен период римската икономика е в колапс. Огромните военни разходи на Северите водят до обезценка на римските монети. Настъпва хиперинфлация. От 250 г. империята е връхлетяна от пандемия, най-вероятно смъртоносната едра шарка с източник в Етиопия, описана от архиепископа на Картаген Киприан. В началото са

¹²³ Legio tertia Augusta. **Potter, D. St.** The Roman Empire at Bay, AD 180-395. Routledge, 2004, p. 170.

¹²⁴ **Sextus Aurelius Victor:** De Caesaribus. H. W. Bird. Liverpool University Press, 1994: p. 26-27, p. 28-29.

¹²⁵ Marcus Clodius Pupienus Maximus, Decimus Caelius Calvinus Balbinus.

¹²⁶ Gordianus III (*Marcus Antonius Gordianus Pius Augustus*; 20 януари 225 - 11 февруари 244 г.) е най-младият законен император на Римската империя, управлявал от 238 до 244 г.

¹²⁷ Rasaena.

¹²⁸ Mesiche; Misiche.

¹²⁹ **Potter, D. S.** Op. cit., p. 234-235.

¹³⁰ Вж. английския превод на The Inscription of Shapur I at Naqsh-Ei Rostam in Fars в: **Frye, R. N.** The History of Ancient Iran. Vol. 3, Part 7. Handbuch der Altertumswissenschaft. C. H. Beck, 1984, p. 371; **Bowman, A. K.** "The Crisis of Empire, A.D. 193-337". The Cambridge Ancient History: Cambridge University Press, 2005, p. 36; **Southern, P.** Op. cit., p. 70; **Potter, D. S.** Op. cit., p. 234; **Canduci, A.** Op. cit., p. 67.

поразени римските провинции в Северна Африка, в които върлува още един нашественик - скакалците, унищожавачи посевите. Започва глад, в армията не достигат войници¹³¹. Пандемията пълзи твърде бързо, а заразяването е твърде лесно - от човек на човек. Паниката е огромна, хората бягат в провинциите, опитвайки се да намерят спасение, и пренасят заразата. Смъртността е висока: броят на мъртвите надвишава броя на оцелелите. "Чумата" на Киприан продължава цели 16 години¹³², "беснее без прекъсване във всяка провинция, във всеки град, засягайки почти всяко семейство в Римската империя"¹³³, и е все още в силата си през 270 г.¹³⁴. "В някакъв момент на ден в Рим умирали по 5000 души и множество градове, спасили се от варварите, били напълно опустошени"¹³⁵.

В създалия се хаос се разпада и самата Римска империя, границите са обект на постоянни нападения от карпи, готи¹³⁶, вандали и алемани, на изток основната заплаха идва от Сасанидите. През 260 г. сепаратистските движения достигат своя предел, и тя се разделя на три враждуващи помежду си държави. *Галската империя (Imperium*

¹³¹ **Zosimus**. *New History*, I.16, 21, 31. London: Green and Chaplin, 1814, p. 20-21; 24.

¹³² **Sherman, I. W.** *The Power of Plagues*. American Society for Microbiology. Wiley-Blackwell, 2006, p. 62.

¹³³ **Gibbon, E.** *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Vol. II, Chapter X, New York Fred de Fau & Company Publishers, 1906, p. 31 (The Online Library of Liberty).

¹³⁴ **Ligon, B. L.** *Plague: A Review of its History and Potential as a Biological Weapon*. *Seminars in Pediatric Infectious Diseases* 17:161-170. Elsevier Inc., 2006, p. 163.

¹³⁵ **Gibbon, E.** *Op. cit.* Vol. II, Chapter X, p. 31 (The Online Library of Liberty).

¹³⁶ Специално за хронологията на готските нашествия при римските императори Филип Араб и Деций, с нов прочит на античните автори и нейното съотнасяне към известни монетни находки от анализирания в статията период, вж. **Boteva, D.** *On the Chronology of the Gothic Invasions under Philippus and Decius (AD 248-251)*. - In: *Archaeologia Bulgarica*, V, 2001, 2, p. 37-44. Дияна Ботева аргументирано защитава тезата за три, а не две нашествия. Първото, посочва тя, е през пролетта на 248 г., и е отразено от **Iordanes**. *Getica*, 89-90 (**Iordanes**. *De origine actibusque Getarum*. XVI, 89-90. The Latin Library), и **Zosimus**. *Historia nova*, I.23.1 (**Зосим**. *Новая история*. Книга I. Античный мир. Белгородский гос. университет. Белгород, 1999, руски превод въз основа на: **Zosimus**. *Historia nova*. Ed. Mendelsohn, Ludwig. Lipsiae, 1887; **Zosime**. *Histoire nouvelle*. Paschaud, F. P., 1974; **Zosimus**. *New History*. Ed. R. T. **Ridley**. Canberra: Australian Association for Byzantine Studies, University of Sydney, 1982: <http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Zosim/frametext1.htm>). В хода на първата инвазия готите опустошават Долна Мизия и Тракия, подчертава тя. Придвижват се на юг в две направления: на югоизток, през Рижкия проход, откъдето проникват в Бизия (дн. Виза в турска Тракия) и Хадрианополис (дн. Одрин в турска Тракия). "Твърдението се основава на данните - пише Дияна Ботева - от откритите монетни съкровища, съответно от дн. с. Граматиково (при Малко Търново), и от дн. с. Левка (Сливенградско). Второто направление на готската инвазия е югозапад. То е белязано от монетни находки, открити на територията на провинция Долна Мизия при римския град Ескус (край село Гиген, Плевенско) и край дн. гр. Тръстеник, както и няколко монетни съкровища от териториите на античните градове Сердика (дн. София) и Пауталия (дн. Кюстендил) в провинция Тракия, открити при днешните села Смолско (Пирдопско), Драгушиново (Самоковско), както и в дн. гр. Бобовдол. Към финалната фаза на това нашествие изглежда се отнася богато съкровище от село Николаево, Плевенско. Неговата относително по-късна датировка - макар и само с един-два месеца - се доказва от наличието на секуларни монети на Филип, отсечени след честването на 21 април 248 г. по повод на 1000-годишната история на Рим". Второто готско нашествие, осъществено заедно с карпи, тайфали, астринги и певки, посочва тя, датира около средата на 250 г., и за него свидетелстват **Iordanes**. *Getica*, XVI, 91-92; **Zosimus**. *Historia nova*, I.23.1 и **Lactantius**. *De mortibus persecutorum*, IV.3 (The Latin Library); третото е под предводителството на Книва **Iordanes**. *Getica*, XVIII, 101-103 (The Latin Library).

Galliarum) е основана през 260 г. от *Постум* (*Postumus, Posthumus*), вероятно управител на *Germania Inferior*, в пика от варварски нашествия и военнополитическа нестабилност на Рим, и обхваща Германия, Галия, Британия и Испания. Постум не проявява никакви военни амбиции към разширение на властта си над Италия и останалите земи на легитимния император Галиен. Усилията му са насочени към поддържане на отлична отбрана по границите и фактът, че във вътрешността на Галия не са строени в този момент градски крепостни стени, доказва ефективността на неговата стратегия¹³⁷. След убийството му *Галската империя* губи значителна част от територията си, но продължава да съществува, оглавявана от императори и узурпатори, до превземането ѝ от римския император Аврелиан в битката *apud Catalaunos* (Каталаунските поля при дн. Шалон-ан-Шампан или Шалон сюр Марн, Франция)¹³⁸ през 274 г., между Рим и галския император Тетрик I¹³⁹. От тази развръзка се възползват вандала, франки, бургунди и алемани, които през 274/5 г. нахлуват в Галия, опустошавайки Трир и много други градове. В допълнение на това след 260 г. събитията, които заливат империята отвътре напомнят твърде много на граждански войни, съпроводени от непоносими военни разходи, загуби и “феномени”, които вече са познати от Кризата през III в., ако използваме сравнението на *Рамзи Макмълън*¹⁴⁰. Цената на приватизираното управление, корумпираната власт, продажното правосъдие, неефективните закони, неединното съзнание, варваризирането на армейските части и заличаването на исконно римското ще бъде платена скоро.

През 260 г. провинциите Сирия, Палестина, Мала Азия и Египет също се отделят и формират Палмирската империя със столица Палмира, управлявана от царица Зенобия. Появата на двете нововъзникнали империи и критичната нестабилност в Рим са следствие и от залавянето на император Валериан - първият римски управник, пленен от персийския цар Шапур I в битката при Едеса, окован, унижаван и екзекутиран от персийските Сасаниди¹⁴¹. Кризата утихва при Клавдий Готски¹⁴² (268-270), който разбива готските нашественици, и Аврелиан (271-275), отвоювал отново Галската и

¹³⁷ King, A. Roman Gaul and Germany. Vol. III, “Exploring the Roman World”. University of California Press, 1990, p. 176.

¹³⁸ Eutropii Breviarium historiae romanae, cum metaphrasi Graeca Paeanii. Accedit Rufus Fetsus. Addidit Henricus Verheyk. Lugduni batavorum, apud Samuelem et Ioannem Luchtman, Academiae Typographos, MDCCCLXII (1762): Liber IX. 13, p. 441-443; Aurelius Victor. Liber de Caesaribus, 35.3 (The Latin Library).

¹³⁹ Drinkwater, J. F. The Gallic Empire. Separatism and Continuity in the North-Western Provinces of the Roman Empire AD. 260-274. Stuttgart, 1987.

¹⁴⁰ MacMullen, R. Corruption and the Decline of Rome. Yale University, New Haven and London, 1988, p. 179.

¹⁴¹ Gibbon, E. Op. cit. Vol. II, Chapter X, N, p. 26 (The Online Library of Liberty).

¹⁴² Gothicus, Goticus.

Палмирската империи¹⁴³. При Диоклециан тя е преодоляна временно, благодарение на икономически и политически промени. Установена е нова форма на управление: тетрархия¹⁴⁴. Империята е разделена между четирима императори - двама на Изток, двама на Запад. Първите тетрарси са Диоклециан (на Изток), Максимиан (на Запад), Галерий (на Изток) и Флавий Констанций (на Запад). За да стабилизира римската икономика, Диоклециан провежда няколко данъчни реформи¹⁴⁵. Във външнополитически план успява да прогони персийците, които ограбват Сирия, и да покори няколко варварски племена с Максимиан. Установява твърдо управление и се самообявява за пълновластен владетел, отхвърляйки фикцията, че римският император е *princeps* - пръв от сенаторите, с което завършва Приципатът и започва следващият етап в историята на Рим, известен като Доминат.

Отдалечаването от римските ценности и възприятия се проявява дори и на ниво имперски символи: самият той възприема много от атрибутите на властта, обикнати от източните монарси - носенето на перли, златни сандали и роби, и просването по очи в негово присъствие (*adoratio, prostratio*) - жест, никога непрактикуван в Рим, но отлично познат на Изток. За висше благоволение се е смятало позволеното да се целуне крайчеца на неговата роба (*просκύνησις*)¹⁴⁶. Върху имперската глава се появява и диадемата - символ, презиран от римляните като ненавистен знак за доминация и царско величие, напомнящ за лудостта на Калигула¹⁴⁷. Във вътрешнополитически план през 303 г. Диоклециан и Галерий започват гоненията на християните, нареждат унищожаването на всички християнски църкви и ръкописи, забранявайки християнското вероизповедание¹⁴⁸. През 305 г. Диоклециан абдикира заедно с Максимиан. На следваща

¹⁴³ Historia Augusta. "The Life of Aurelian". Part II: 31. Loeb Classical Library, Vol. III, 1932, p. 259; Ibidem, "The Life of Claudius", I.Vol. III, 1932, p. 154.

¹⁴⁴ За пътя към нея, но в специфичния контекст на ролята на долнодунавския лимес за римската отбранителна система в периода 193-218 г., вж.: **Boteva, D.** On the Way to Tetrarchy: The Role of the Lower Danubian Limes for the Roman Defence System in A.D. 193-217/218. - In: Studia Danubiana I. Pars Romaniae. Series Symposia. The Roman Frontier at the Lower Danube 4th-6th centuries. The Second International Symposium Murighiol/Halmyris, 18-24 August, 1996, Bucharest, 1998, p. 77-90. "Задълбоченият "препрочит" на релевантните нумизматични и епиграфски източници за ранните Севери показва, че дълбоко подценяваме както стратегическата уязвимост на Долна Мизия, така и мащабът на отвъддунавската заплаха." - подчертава Диляна Ботева.

¹⁴⁵ **Lactantius**, Op. cit., VII (The Latin Library).

¹⁴⁶ **Cascio, E. L.** "The New State of Diocletian and Constantine". In: The Cambridge Ancient History, Vol. 12: "The Crisis of Empire, AD 193-337". Editors: Alan Bowman, Averil Cameron, Peter Garnsey. Cambridge University Press. 2nd Revised & enlarged edition, 2005, p. 171-72; **Corcoran, Simon.** "Before Constantine". In: The Cambridge Companion to the Age of Constantine, edited by Noel Lenski. New York: Cambridge University Press, 2006, p. 43; **Liebeschuetz, J. H. W. G.** Continuity and Change in Roman Religion. Oxford: Oxford University Press, 1979, p. 235-52, 240-43.

¹⁴⁷ **Gibbon, E.** The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. The Second American Edition. In Eight Volumes, Volume I. Philadelphia: Printed by Abraham Small and published by him and M. Carey, 1816, p. 431.

¹⁴⁸ **Lactantius**. Op. cit., X-XVI (The Latin Library).

година Константин встъпва във властта като тетрарх и избира пътя на откритата война срещу останалите тетрарси. През 312 г. сразява Максенций, през 313 г. издава *Миланския едикт*, предоставящ религиозна свобода на християните, сам приема новата вяра и предприема политика на християнизация на империята и Европа, която ще бъде окончателно завършена от Католическата църква през Средновековието.

В периода 306-308 г. Константин Велики разбива франките и алеманите, а през 324 г. отстранява другия тетрарх - Лициний, установявайки контрола си над цялата империя и връщайки статуса отпреди Диоклециан. Възстановява Византион и го преименува на *Nova Roma*. Градът скоро придобива неофициалното име Константинопол и на практика служи за нова столица на империята, която допринася съществено за края на Рим и съхраняването на Изтока. Рим губи водещото си значение още от *Кризата през III в.* Медиоланум е столица от 286 до 330 г. Впоследствие през V в. такава става Равена.

След Константин разрухата е все по-очевидна, необратима и навлиза във финалната си фаза¹⁴⁹. Християнството, обещаващо отвъден живот и щастие в бъдеще, проповядва подчинение и смирение чред духовенството си, и ускорява гибелта на империята. Последните останки от воинския дух, римската *virtus, honestas u dignitas* са изгорени в словата за спасение *някога, не сега, и не тук*.

“Вяра, ревност, любопитство¹⁵⁰, и повече чисто земни страсти на *злонамереност, злост и лични амбиции*, подхранват пламъка на теологичното разединение и противопоставяне; държавата и дори църквата е влудена от религиозни фракции, чиито конфликти нерядко са кръвопролитни и винаги неумолими; вниманието на императорите е обърнато от военните лагери към синодите; *римският свят е угнетен и потиснат от нови видове тирания*, а преследваните секти са обявени за тайни врагове на държавата... Епископите от 180 амвона насаждат дълга на *пасивното подчинение* към законния и ортодоксален суверен; техните чести сборове и нерестанна кореспонденция поддържат организираната общност на отдалечените църкви, и великодушният тон на Евангелието зазвучава по-сурово, макар и ограничен, чрез духовния съюз на католиците” - пише *Гибън*¹⁵¹ и аз не бих могла да не се съглася с него.

Християнските ценности, центрирани в Рая и Ада след този живот, окончателно убиват римския дух на борбеност и чувство за дълг да се защитава родината, влизайки в тотално противоречие с *традиционните антични римски добродетели*.

¹⁴⁹ Duiker, W.; J. Spielvogel. Op. cit., p. 155.

¹⁵⁰ Преводът е мой, Д. В.

¹⁵¹ Gibbon, E. Op. cit. Vol. VI, Chapter XXXVIII, pp. 126-127 (The Online Library of Liberty).

Девоенизацията и антивоенните настроения принуждават армията да попълва все по-масово редиците си с **варварски наемници**¹⁵². Масовото им рекрутиране и настаняването на семействата им в рамките на империята оказват изключително сериозно влияние върху римската войска, и водят до значими промени.

“**Наемането на варвари в римските войски** с всеки изминал ден става **все по-масово, по-необходимо, по-фатално** - коментира **Гибън**¹⁵³. - Най-дръзките скити, готи и германи, за които войната е страст, и които установяват, че е по-изгодно да се защитават провинциите, отколкото да се плякосват, са рекрутирани не само в помощните части от своята националност, но и в самите легиони, и сред най-елитните палатински войски¹⁵⁴. И тъй като свободно се смесват с поданиците на империята, постепенно се научават да ненавиждат техните нрави и да имитират техните изкуства. Отхвърлят безрезервната почит, която гордостта на Рим изисква от тяхното невежество, и същевременно усвояват познанията и преимуществата, чрез които той подклажда залязващото си величие. **Войниците варвари**, които проявяват някакъв военен талант, напредват, без възражения, до най-важните военни постове; и имената на трибуните, на хора с власт, и на самите военачалници, издават чужд произход, който те вече не се унижават да крият”¹⁵⁵.

Разбира се, практиката да се наемат варвари на военна служба не е нововъведение на късните римски императори¹⁵⁶. Цезар пръв, по време на Галската война, наема германски конници, които се оказват изключително полезни във финалния сблъсък с Верцингеторикс (*Vercingetorix/ Версенжеторикс*)¹⁵⁷. Но сега тази тенденция набира застрашително сила и придобива невиждани мащаби.

В хода на последната Константинианова династия и ранната Валентинианова Рим губи множество решаващи и важни сражения срещу персите и германите. През 363 г.

¹⁵² Рамзи Макмълън е включил в изключително ценното си изследване “Корупция и упадък в Рим” списък с варварите, заемали държавна длъжност или служили в армията. Вж. **MacMullen, R.** Corruption and the Decline of Rome. Yale University, New Haven and London, 1988, p. 199-202 (Appendix A).

¹⁵³ Преводът е мой, Д. В.

¹⁵⁴ 12-те палатински легиона, във всеки от които влизали по 1000 изключително опитни войници. Елитна част от армията на Западната Римска империя в периода около 400 г.

¹⁵⁵ **Gibbon, E.** The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Sixth American, from the last corrected London Edition. Complete in four volumes. Vol. I. Philadelphia: published by B. F. French, 1830, p. 310.

¹⁵⁶ **Erdkamp, P.** A Companion to the Roman Army. Blackwell Companions to the Ancient World. John Wiley and Sons, Blackwell Publishing Ltd., 2010, p. 496.

¹⁵⁷ **C. Iulius Caesar.** Commentariorum Libri VII De bello Gallico cum A. Hirti supplemento, Liber VII.65.4 (The Latin Library).

император **Юлиан Аностав**¹⁵⁸ е убит в *битката при Самара* (26 юни 363 г.)¹⁵⁹ срещу персите. *Битката при Адрианопол* (9 август 378 г.) завършва с решителна победа за готите и със смъртта на император **Валент** (364-378), който приживе се опитва да се бори с *корупцията* и да намали данъците в империята¹⁶⁰. Последното поражението е катастрофален обрат за Римската империя. То демонстрира пред варварите *стратегическата слабост на Рим* и променя баланса на силите *завинаги*. Триумфът на готите, начело с тервингския готски съдия и военен Фритигерн, и последващите провали на римските армии да ги победят в битка, показва на племената отвъд Рейн и Дунав, че е възможно да се “отрежат” територии дори и от вътрешността на империята. Франки, алемани, бургунди, свеби, вандали, сармати, алани и готи, ще последват примера на Фритигерн, пресичайки римските граници в годините след 378¹⁶¹.

Теодосий I (379-395)¹⁶² е последният император, управлявал над източната и западната половина на Римската империя. В този период готите налагат своя контрол над провинция Илирик¹⁶³ след Готската война¹⁶⁴. Войната започва през 376 г.¹⁶⁵, когато десетки хиляди готи и други племена трайно се установяват южно от Дунав, в границите на империята, търсейки убежище от хуните. Фритигерн, водачът на готското племе тервинги, се обръща към император Валент с молба да им бъде позволено да преминат на южния бряг на Дунав, спасявайки се по този начин от хуните, които нямало как да преплуват въоръжени. Валент не само позволява, но им обещава земя, зърнени припаси, протекция като римски федерати, и дори им помага да пресекат, най-вероятно при крепостта Дуросторум (дн. Силистра). Помощта на Валент е половинчата, доколкото от двете групи готи, чакащи край Дунав, допуска само тервингите, не и греутунгите¹⁶⁶, осъзнавайки мащабите на готското преселване. Затова и разполага войски и морски кораби, за да ги държи на север от реката¹⁶⁷. Лидерите на греутунгите Алатей и Сафракс

¹⁵⁸ Flavius Claudius Iulianus Augustus (331/332 - 26 юни 363) управлява от 361 до 363.

¹⁵⁹ Potter, D. S. Op. cit., p. 518; Ammianus Marcellinus, Res Gestae a fine Corneli Taciti, 24.8.5; 25.1.7; 25.1.19; 25.7.9; 25.3.2-12 (The Latin Library).

¹⁶⁰ Barbero, A. The Day of the Barbarians: The Battle that Led to the Fall of the Roman Empire. Transl. John Cullen. Walker & Co., 2007, p. 27.

¹⁶¹ MacDowall, S. Adrianople, AD 378: The Goths crush Rome's legions. Osprey Publishing, 2001, p. 89.

¹⁶² Flavius Theodosius Augustus (11 януари 347 - 17 януари 395 г.)

¹⁶³ Illyris Romana, Illyris Barbara, Illyria Barbara. Mitchell, S. A. An Ancient Geography, Classical and Sacred. Michigan Historical Reprint Series. Scholarly Publishing Office, University of Michigan Library, 2005, p. 215.

¹⁶⁴ Ammianus Marcellinus. Roman History. Book 31. London: Bohn, 1862, p. 575-623

¹⁶⁵ Heather, P. J. Goths and Romans, 332-489. Oxford Historical Monographs. Clarendon Press, 1991, p. 140.

¹⁶⁶ Heather, P. Empires and Barbarians: The Fall of Rome and the Birth of Europe. Oxford University Press, 2010, p. 151, p. 16.

¹⁶⁷ Археологическите находки свидетелстват, че мнозинството готи остават северно от Дунав след 376 г. Lenski, N E. Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth century A. D. University of California Press, 2002, p. 346; Kazanski, M. Les Goths (Ier-VIIe siècle ap. J.-C.). Editions Errance, Paris, 1991, p. 66-74.

обаче използват удобен момент и преминават с импровизирани лодки, повеждайки със себе си колкото е възможно повече воители с надеждата скоро да се свържат с **Фритигерн**¹⁶⁸. Същевременно Рим не удържа обещанието си да предостави на тервингите земя и храна. Гладът удря почти веднага готите, изолирани в охранявана от римски гарнизон зона.

Римляните предлагат търговия с роби, най-често жени и деца, срещу кучешко месо. Фритигерн отново моли Валент за помощ и този път му е обещано, че ще намери храна в отдалечения град Марцианопол. Поради липса на друг изход, готите поемат в смъртоносен поход, изгубвайки болните и възрастните по пътя. Когато най-накрая достигат Марцианопол, градският гарнизон не ги допуска вътре. Римляните неуспешно се опитват да убият готските водачи и така започва войната¹⁶⁹. Готските атаки на Балканите продължават от 376 до 382 г. Тази война и особено битката при Адрианопол, за която вече стана дума, са повратна точка в римската история и водят до поредица от събития и процеси, които ще завършат с рухването на Западната Римска империя.

Последният владетел на Източната и Западната империя **Теодосий** окончателно ликвидира и *последните* издихания на римската *pietas*, обезглавявайки римските божества и превръщайки християнството в официална държавна религия¹⁷⁰. Теодосий следва неотклонно политиката на заличаване паметта за езическото минало и насърчава разрушаването на някои от най-значимите езически храмове: Серапеум в Александрия, Храмът на Аполон в Делфи и на Веста в Рим. След смъртта му неговите синове Аркадий и Хонорий наследяват източната и западната половина на империята, която никога повече не се обединява.

Ситуацията става все по-критична през 408 г., след гибелта на **Флавий Стилихон**¹⁷¹, високопоставен военачалник, *magister militum* и de facto управител на

¹⁶⁸ Williams, St. ; Friell, G. ; Friell, J. G P. . Theodosius: The Empire at Bay. Routledge, 1994, p. 16.

¹⁶⁹ Kulikowski, M. . Rome's Gothic Wars: From the Third Century to Alaric. Cambridge University Press, 2007, p. 133.

¹⁷⁰ Вж. Codex Theodosianus, Liber XVI: De fide Catholica. CTh. 16. 1. 2pr. Imppp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius aaa. edictum ad populum urbis Constantinopolitanae. Cunctos populos, quos clementiae nostrae regit temperamentum, in tali volumus religione versari, quam divinum petrum apostolum tradidisse Romanis religio usque ad nunc ab ipso insinuata declarat quamque pontificem Damasum sequi claret et Petrum Alexandriae episcopum virum apostolicae sanctitatis, hoc est, ut secundum apostolicam disciplinam evangelicamque doctrinam patris et filii et spiritus sancti unam deitatem sub parili maiestate et sub pia trinitate credamus (27 февруари 380 г.). CTh. 16. 1. 2. 1. Hanc legem sequentes christianorum catholicorum nomen iubemus amplecti, reliquos vero dementes vesanosque iudicantes haeretici dogmatis infamiam sustinere nec conciliabula eorum ecclesiarum nomen accipere, divina primum vindicta, post etiam motus nostri, quem ex caelesti arbitrio sumpserimus, ultione plectendos. Dat. III kal. mar. Thessalonicae Gratiano a. V et Theodosio a. I consss (27 февруари 380 г.). The Latin Library.

¹⁷¹ Flavius Stilicho (ок. 359-408 г.).

Западната Римска империя при Хонорий¹⁷², син на вандал и римлянка, женен за племенница на Теодосий, който за определен период от време се утвърждава като най-могъщата и влиятелна фигура на Запад¹⁷³. По време на регентството си Стилихон на практика забавя мащабната варварска инвазия в ранните години на V в. След многобройни победи срещу враговете на Рим - и варвари, и римляни, неговите опоненти успяват да го отстранят от власт, и накрая да го екзекутират през 408 г.¹⁷⁴. Заради военните му успехи, сякаш вродената му римска *virtus* и чувството му за дълг, **Гибън** го нарича **“последният от римските пълководци”**¹⁷⁵.

На 24 август 410 г. Теодосиевата династия ще стане свидетел как вестготите, начело с **Аларих I**, опустошават Рим¹⁷⁶. Макар и да не е вече столица на Западната Римска империя, Вечният град е запазил изключителното си значение на духовен център, носейки спомена за величието на *античната civitas Roma*.

Преводачът на Библията от гръцки и еврейски на латински **Софроний Евзевий Йероним**¹⁷⁷, римски християнски свещеник, теолог и историк, живеещ във Витлеем по това време, ще напише лаконичното заключение, звучащо като предпоследен акорд от края на една история: **“Градът, който превзе целия свят, бе сам завзет”**¹⁷⁸.

В V в. Западната империя губи съществени части от територията си. Вандалите превземат Северна Африка, вестготите претендират за Галия, Испания е завоювана от свебите, в Британия няма централно управление, а хуните на Атила я държат на самия ръб на оцеляването с многобройните си нападения¹⁷⁹.

През 475 г. амбициозният **Флавий Орест** е назначен за *magister militum* от последния легитимен император на Западната Римска империя **Юлий Ненот**. Към края

¹⁷² **Мехамадиев, Е. А.** “Проблема разделения армии между Западной и Восточной Римской империей в период регентства Стилихона (395-408 гг.): союзные этнические подразделения и федераты”. - В: Античная древность и средние века. № 40, 2011, с. 21-30.

¹⁷³ **Mitchell, St.** A History of the Later Roman Empire AD 284–641. Singapore: Blackwell Publishing, 2007, p. 89.

¹⁷⁴ **Hornblower, S. and A. Spawforth** eds. The Oxford Classical Dictionary, third edition. Oxford University Press, 1996, p. 1444.

¹⁷⁵ **Gibbon, E.** The Decline and Fall of the Roman Empire. Ed. J. B. Bury. Vol. III. London: Methuen & Co., 1925, p. 225.

¹⁷⁶ **Lapham, L.** The End of the World. New York: Thomas Dunne Books. 1997, p. 47-50.

¹⁷⁷ Sophronius Eusebius Hieronymus (347-420).

¹⁷⁸ **Kraemer, R. Sh.** Women's Religions in the Greco-Roman World: A Sourcebook. Oxford University Press, 2004, p. 219.

¹⁷⁹ **Bury, J. B.** History of the Later Roman Empire. Macmillan & Co., Ltd., 1923: Chapter VIII, § 2. Invasion of Africa by the Vandals (A. D. 429-435), p. 245-249; **Bury, J. B.** Ibidem, Chapter VI, § 4. Settlement of the Visigoths in Gaul, and of the Vandals and Sueves in Spain (A. D. 415-423), p. 203-209; **Bury, J. B.** Ibidem, Chapter VI, § 3. § 3. The Tyranny of Jovinus and the Reign of Athaulf in Gaul (A. D. 412-415), p. 195-202; **Bury, J. B.** Ibidem, Chapter IX: The Empire of Attila, p. 265-313; **Duiker, W.; J. Spielvogel.** Op. cit. Third edition. Wadsworth, 2001, p. 157.

на годината, устремен към върховната власт, Орест острaнява Непот, изпращайки го в изгнание, и поставя на трона сина си Ромул Августул¹⁸⁰. Същевременно федератите¹⁸¹:

“... поискали да имат покрив над главите си и свои собствени земи, и се обръщат към Орест с настояване да им ги предостави като заслуга за военната им служба, давайки им земи и установявайки ги за постоянно в Италия”¹⁸².

Орест отказва и **Одоакър** повежда бунта им срещу него. Орест е убит при Плаценция, а брат му Павел - извън Равена. Германските федерати скири и херули, както и съществена част от римската армия, провъзгласяват Одоакър за *rex Italiae*¹⁸³. През 476 г. той превзема Равена, принуждавайки младия император Ромул да абдикира на 4 септември. Според *Anonymus Valesianus*, заради младостта и красотата му, Одоакър го помилва и дори го отпраща в Кампания, за да живее с близките си¹⁸⁴.

Така през 476 г. на римския трон сяда първият германски “цар на Италия”.

“Изключително важно е да отбележим, че Одоакър установява политическата си власт с активното съдействие на римския сенат, който му демонстрира лоялност и подкрепа през неговото управление, доколкото малкото източници ни позволяват да заключим” - подчертава **Бъри**¹⁸⁵.

Одоакър редовно назначава сенатори на висши постове: Василий¹⁸⁶, Деций¹⁸⁷, Венанций¹⁸⁸ и Манлий Боеций¹⁸⁹ стават консули, били са или префекти на Рим, или

¹⁸⁰ **Bury, J. B.** Op. cit., vol. 1, p. 405.

¹⁸¹ Преводът е мой, Д. В.

¹⁸² Ibidem, p. 406.

¹⁸³ Ibidem.

¹⁸⁴ *Anonymus Valesianus*. Pars Posterior. Chronica Theodericana, 8: “Augustulus, qui ante regnum Romulus a parentibus vocabatur, a patre Oreste patricio factus est imperator. Superveniens autem Odoachar cum gente Scirorum occidit Orestem patricium in Placentia et fratrem eius Paulum ad Pinetam foris Classem Ravennae. Ingrediens autem Ravennam deposuit Augustulum de regno, cuius infantiae misertus concessit ei sanguinem, et quia pulcher erat, etiam donans ei redditum sex milia solidos, misit eum intra Campaniam cum parentibus suis libere vivere. Enim pater eius Orestes Pannonius, qui eo tempore quando Attila ad Italiam venit se illi iunxit et eius notarius factus fuerat. Unde profecit et usque ad patricatus dignitatem pervenerat.” (The Latin Library). Вж. **Rolfe, J. C.** Ammianus Marcellinus. Cambridge: Harvard University Press, 1972, vol. 3, p. 531ff.

¹⁸⁵ **Bury, J. B.**, Op. cit., p. 409f.

¹⁸⁶ Caecina Decius Maximus Basilius (активна дейност: 483-500 г.) - римски политик, първият консул, назначен при управлението на Одоакър (480 г.), впоследствие преториански префект на Италия. Известен с това, че е оглавявал избора на папа Феликс III. **Moorhead, J.** “The Decii under Theoderic”. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 33 (1984), p. 107; **Cassiodorus**. *Variae*, III.6.2; translated by S. J. B. Barnish, **Cassiodorus**. *Variae*. Liverpool: University Press, 1992, p. 50; **Richards, J.** *The Popes and the Papacy in the Early Middle Ages*. London: Routledge and Kegan Paul, 1979, p. 58.

¹⁸⁷ Caecina Mavortius Basilius Decius (активна дейност: 486-510 г.) - консул и градски префект на Рим през 486 г., и преториански префект на Италия от 486 до 493 г. **Bury, J. B.** *History of the Later Roman Empire*, vol. 1. Courier Dover Publications, 1958, p. 409.

¹⁸⁸ Decius Marius Venantius Basilius (активна дейност: 484 г.). *Praefectus urbi* и консул през 484 г., заедно с краля на готите Теодорих Велики (*Flavius Theodoricus Rex*).

¹⁸⁹ Nar. Manlius Boethius (починал ок. 487 г.) - римски аристократ, консул през 487 г. Вероятно баща на философа Боеций. **Cameron, A.** “Boethius' Father's Name”. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 44

преториански префекти; Симах¹⁹⁰ и Сивидий¹⁹¹ са консули и префекти на Рим. *Джоунс* обръща внимание, че при Одоакър сенатът придобива “нараснала сила и влияние”, а целта е да се противопостави на всякакви опити за реставрация на имперския режим. Доказателство за новата му роля е появата за пръв път от средата на III в. на медни монети с надпис *S(enatus) C(onsulto)*¹⁹².

С детронирането на последния западноримски император Ромул управлението на Рим, продължило 1200 години, приключва¹⁹³. Повечето теории за упадък на Римската империя и окончателния ѝ край гравитират около разпада на политически, икономически, военни и други социални структури, съпроводен както с външни инвазии, така и със сривове, провокирани отвътре. В периода IV-V в. множество военни и политически събития ускоряват развързката¹⁹⁴: *битката при Адрианопол* от 378 г., смъртта на *Теодосий I* през 395 г., след която империята е разполовена; *прекосяването на Рейн от вандали, алани и свеби* на 31 декември 406 г., за което *Проспер Аквитански* ще напише в хрониката си: “През шестото консулство на *Аркадий* и *Проб*, вандалите и аланите дойдоха в Галия, пресичайки Рейн, в деня преди календите на януари”¹⁹⁵; *екзекуцията на Стилихон* през 408 г.; *опустошаването на Рим през 410 г.*; *смъртта на Флавий Констанций III през 421 г.*, на *Флавий Аеций*, през 454 г., наречен от *Прокопий Кесарийски* “*последният римлянин*” в знаменития откъс от неговата “Война с

(1981), pp. 181-183; “Fl. Nar. Man(lius) Boethius 4”, *Prosopography of the Later Roman Empire, Volume 2*, Cambridge University Press, 1992, p. 232-233.

¹⁹⁰ Quintus Aurelius Memmius Symmachus (екзекутиран през 526 г.) - римски политик, философ и историк, *praefectus urbi* между 476 и 491 г. През 485 г. Симах Младши е консул с колега *post consulatum* Теодорих Велики на Изток. Става *patricius* през 510 г. с ранг *caput senatus* и посещава Константинопол. През последните години от управлението на Теодорих Велики е обвинен в предателство и конспирация с Юстин I против краля. През 525 или 526 г. е екзекутиран, една година след Боеций. **Martindale, J. R.; Morris, J.:** *The Prosopography of the Later Roman Empire. Vol. 2*, Cambridge 1980, p. 1044-1046.

¹⁹¹ Rufius Achilius Sividius (активна дейност: 483-488 г.). *Praefectus urbi* на Рим два пъти и *consul posterior* с *Claudius Iulius Ecclesius Dynamius*. “Rufius Achilius Sividius”, *Prosopography of the Later Roman Empire, Volume 2*, Cambridge University Press, 1992, p. 1017-1018.

¹⁹² **Jones, A. H. M.** . *The Later Roman Empire, 284-602: A Social Economic and Administrative Survey. Volume One*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986, pp. 254f.

¹⁹³ **Durant, W.** . *The Story of Civilization, Volume III: “Caesar and Christ”*. Simon and Schuster, Inc., 1944, p. 670.

¹⁹⁴ Възщност тя се подготвя още от кризата в империята, започнала с възкачването на Септимий Север през 193 г. до смъртта на Константин през 337 г., която е предвестник на “Кризата от трети век” (235–284 г.). Вж. **Bowman, A. K.; Garnsey, P.; Cameron, Av.**. *The Crisis of Empire, A.D. 193-337. The Cambridge Ancient History, Vol. XII. Second Edition*. Cambridge University Press, 2005; **Ботева, Д.** *Кризата в Римската империя през 193 година*. - В: Сб. “Кризата в историческото развитие”. София, 1991, с. 21-27.

¹⁹⁵ *Arcadio VI et Probo, Wandali et Halani Gallias trajecto Rheno ingressi II k. Ian*, цитиран от **Kulikowski, M.**. *Barbarians in Gaul, Usurpers in Britain. Britannia 31*, 2000, p. 328.

вандалите”. В него четем редове, напомнящи патоса на *античните римски автори*, възхваляващи *римската virtus*:

“Имаше двама римски пълководци¹⁹⁶, Аеций и Бонифаций, изключително доблестни мъже и, по опитност в многобройни войни, неотстъпващи на никой от своите съвременници. Въпреки че се противяха на начина, по който се водеха държавните дела, и двамата бяха надарени с такова *величие на духа* и с толкова *изключителни качества във всяко отношение*, че ако някой назове който и да е от двамата “*последният римлянин*”, няма да сбърка. Защото всички превъзходни римски добродетели бяха събрани в тях”¹⁹⁷.

Повратни събития са и *убийството на император Юлий Валерий Майориан*¹⁹⁸ през 461 г., сразявал многократно алеманите (битката при *Campi Cannini*, дн. Швейцария), вандалите (Синуеса, между Южен Лациум и Кампания, 458 г.)¹⁹⁹ и вестготите на Теодорих II (Галия, 458 г.)²⁰⁰, и привлякъл в армията огромен брой варварски наемници от гепидите, ругиите, бургундите, хуните, бастарните, свебите, скитите и аланите, както и издигането на *Флавий Одоакър* от германски войник през охранител на императора до *rex*²⁰¹ (*rector*) *Italiae*.

Може би най-първото ниво, от което започва прогресиращата и все по-задълбочаваща се криза, е разпадът на римското самосъзнание, преобличането на исконните римски ценности в други, съвършено различни “добродетели” и представи за идентичност, история, принадлежност към една култура, към миналото на предците, към тяхната *virtus, iustitia* и *dignitas*.

В пантеона на римските божества са се настанили *ambitio, imperium, avaritia* и *corruptio*. Римляните усещат фаталните промени в мотивиралата ги векове наред *Romanitas* още от самото им възникване, и реагират чрез философски текстове и исторически реминисценции за достойното минало, чрез съдебни речи в процесите за корупция, чрез политически и законодателни мерки, и специални закони от сферата на публичното право - *leges sumptuariae, leges de pecuniis repetundis* и *leges de ambitu*. Новата

¹⁹⁶ Преводът е мой, Д. В.

¹⁹⁷ **Procopius**. History of the Wars. Books III and IV (of 8): The Vandalic War. Translated by H. B. Dewing. London William Heinemann Ltd Cambridge, Massachusetts. Harvard University Press. MCMLXXI, First Printed 1916: Book III. 3.16-17, p. 20.

¹⁹⁸ Flavius Iulius Valerius Maiorianus Augustus (ок. 420 – 7 август 461 г.) - император на Западната Римска империя от 457 до 461 г.

¹⁹⁹ **Loyen, A.** Recherches historiques sur les panégyriques de Sidonine Apollinaire. Paris, 1942, p. 76-77.

²⁰⁰ **Tucker, S.** A Global Chronology of Conflict: From the Ancient World to the Modern Middle East. ABC-CLIO, 2009, p. 176.

²⁰¹ **Williams, R.** From Rome to Reformation: Early European History for the New Millennium. Bolchazy-Carducci Publishers, 2009, p. 1.

пандемия обаче е по-силна от Киприановата чума и взема в жертвоприношение на идолите си цялата Западна Римска империя. В постепенно възникващия хаос корупцията, гражданските войни, гладът, болестите, нашествията на варвари, предателствата по върховете на властта, подмяната на вярата с чужда, бедността, данъчните тежести, незащитеността по границите, издевателствата на магистрати, неработещата правосъдна система и подкупността на управители, съдии, сенатори и длъжностни лица изправят *свои срещу свои*.

“Свои” предатели и врагове са предали римската *virtus* и *dignitas*. Външни противници са проникнали в римския свят и са го превзели отвътре. Сринали са боговете му, унищожили са храмовете му и са доизкривили възприятията му за римското. *Romanitas* вече е нещо друго. В този граничен момент римският дух оцелява чрез правното и културното си наследство, а и не само чрез тях, и успява да проникне сред онези, които са предпоставили края на *Civitas Eterna* - варварите. *Aequitas* и *iustitia* се съхраняват като правни и морални принципи и във варварските закони, и те отново са в опозиция на *iniuria*, *corruptio*, *ambitus* и *peculatus*. В сила остават и едни от най-силните антикорупционни актове на Рим. Въпреки това, възможността за възприемането на чуждата културна и социална среда, за акултурация, която почти винаги е небалансирана и се изражда в доминация на по-силната култура, а впоследствие и в асимилация, не намалява опозицията и същностните различия между римския свят и варварския. Двете култури остават яростно и упорито противостоящи и отделени²⁰², независимо от адоптирането на римското право. В това противостояние римският свят се *доизражда* откъм добродетели и развива като самосъзнание, докато варварският се опитва да съхрани част от своите, по начин, типичен за римската *pietas* към *mos maiorum* и към отминалата римска *virtus*.

Историята на римската *virtus* и *iustitia*, съдбата на Вечния град, “грехопадението” от *aequitas* и *pietas* на героичното, идеализирано минало - през *corruptio* и *avaritia* - до Одоакър, носи посланията не само на архетипен модел за “живота” на човешките цивилизации от тяхното детство до тяхната смърт, но и напомня за съвременните общества, залагащи на консумативизма и неравенството, доколкото те произвеждат капитал.

В Рим разпадът на ценностите, моралният упадък и подмяната на *virtus* с *avaritia*, провокират пропукване на държавните устои, дефицит на законност и гражданско

²⁰² Livius. Ab Urbe Condita, XXXI. 29. 15 (The Latin Library).

достойнство, изразяващи се в неспазването на законите и нарушения на правата, които те са призвани да гарантират. Последният социално негативен феномен предполага отказ от обществения договор, въплътен в правните норми. Кризата в моралните ценности неизбежно предизвиква деградация на общественото съзнание, доминиране на частния над обществения интерес, отказ от *bonum commune communitatis* и превръщането на личния *lucrum* в *summum bonum*²⁰³.

²⁰³ Превръщането на личната изгода във върховно благо.

Произход на франките и историческата му рефлексия

Веселка Гъркова

Франките са праотците на съвременната ни цивилизация. И до днес френски и немски учени търсят древните корени на историческото си минало, било то по чисто изследователски, политически или лични подбуди. Още през миналия век бяха отбелязани големи годишнини сред научните среди: през 1982 г. – 1500 г. от смъртта на първооснователя на франкската държавност, бащата на Хлодвиг – Хилдерих (460 – 482 г.), когото определяме като такъв поради факта, че той е първият исторически доказан в изворите крал на франките; през 1986 г. се чествуваше “годината на Хлодвиг” – 1500 г. от създаването на франкското кралство при Хлодвиг I (482 – 511); през 1996 бяха отбелязани 1500 г. от покръстването на франките през 496 г. Особено богата на исторически изследвания и на жив обществен интерес беше годината 1965, когато се отбелязаха 800 г. от официалното провъзгласяване на Карл Велики за светец от император Фридрих I Барбароса (1152 – 1190). Тогава излязоха обобщаващите два тома под надслов “Карл Велики. Живот и дело”, Аахен 1965 г., сборници с най-новите постижения по въпроса за произхода и историята на кралството на франките при двете големи династии – Меровинги и Каролинги.

И до днес интересът към ранносредновековното франкско кралство и неговите владетели не стихва. Това според нас се дължи и на общественото и научно “противоборство” между немци и французи като наследници на славно историческо минало. От друга страна живият обществен интерес в Германия и Франция при честването на тези големи годишнини, огромният брой научни и популярни изследвания, изложби в Париж, Берлин и пр. са индикатори и за търсенето на национално самочувствие, както и за анализиране на темата “Европа” на Хлодвиг и Карл Велики, “пра-създатели” на днешна обединена Европа”. И в настоящето време се търси възобновена идентичност при французи и при немци. Особено 1996 г. инспирира многобройни популярни и научни – исторически, религиозни и пр. изследвания и изложби. Френската историография наблегна върху приемствеността от Хлодвиг към Капетингите и това рефлектира силно върху общественото мнение във Франция. Все пак сред съвременните западноевропейски учени съществува научен консенсус по въпроса, че и Франция, и Германия не трябва да търсят в Хлодвиг и в Карл Велики само своите пра-създатели, но че “раждането на двата народа” представлява един дълъг процес на

развитие на франкската държава, който приключва чак през XI в. Франкското кралство и империя се превръщат в наследници на Западната Римска империя и географски, и исторически. При Карл Велики се очертават трите културни кръга, които и днес могат да бъдат проследени и видяни: латинско-католическият Запад (Окцидент), гръцко-православният Изток и ислямският Изток (Ориент). Франкската държава между V и IX в. се разглежда в модерната западна историография в общ план като преход от късната античност към Средновековието.¹

От друга страна съвременната европейска историография се ориентира към интердисциплинарни изследвания по история на Германия и Франция през Средновековието. Пример за това е добилият популярност колективен френско-немски научен труд "Vom Frankenreich zu den Ursprüngen der Nationalstaaten", Darmstadt, Bd. 1, издаден през 2005 г., който разглежда взаимосвързано историята на двете нации.

Няколко уводни думи за появата на франките на историческата сцена. Ясторфската култура на желязото е първата архелогическа култура, която отбелязва появата на германските племена на континента. Тя се разпространява в северна Европа в периода VIII в. пр. н. е. – I в. от н. е. и обхваща крайбрежието на Северно и Балтийско море (днешните Белгия, Дания и Холандия), южна Скандинавия и северна Германия, на юг стига до средна Елба. Като по-напреднала цивилизация, развила се след епохата на неолита и бронза в Европа, тя отбелязва значителен цивилизационен напредък при племената, разселени по тези територии. С нейната поява се локализират за първи път географски и езиково германските племена и се отделят етнически от келтите, техните западни съседи. Археолозите представят като доказани не **три** (както е прието в традиционната схема на лингвистите), а **пет клона** на племената от Ясторфската култура. Това са: **северните германи** – нормани и викинги, обитаващи територията от южна Скандинавия до крайбрежието на Северно и Балтийско море; **германите по Северно море** – кимври, тевтони, англи, фризи, сакси, юти; **Рейн – Везер – германи, западният клон** на германските племена – батави, узи, узипети, сали, тенктери, бруктери, сикамбри; **елбогерманите** – живеещите по р. Елба херуски, хауки, хати, маркомани, свеби, семнони, хермундури; **източният клон** – живеещите от Одер до Висла племена на готите, бургундите, вандалите, лангобардите, гепидите и тайфалите. За разлика от първите два клона, които се разпръсват, сливат и претопяват в процеса на образуването на англосаксонския народностен и държавен субстрат, Рейн – Везер –

¹ Срв. **Woods, I.** The Merovingian Kingdoms 450 – 751. London-New York 1994 (= Early Medieval Kingship, ed. P. H. Sawyer et I. Wood, Leeds 1977).

германите формират от основния си състав след III в. съюза на франките (в него влизат и част от елбогерманите – хати, хауки и др.). По-голямата част от елбогерманите създават през III в. племенния съюз на алеманите. Племената от източния клон започват държавнообразователните си процеси като моноформации, образувани от едно племе, а не от конфедерация от племена. Вестготите първи създават кралство през 418 г. в Югозападна Галия, просъществувало до 507 г, след което те се преместват в Испания и развиват общество и висока култура до идването на арабите в нач. на VIII в. Остготското кралство съществува от управлението на скира Одоакър (476 – 493) и смяната му с може би най-известния варварски крал – остготският крал Теодорих Велики (493 – 526), до завладяването на Италия от източноримския император Юстиниан през 554 г. Вандалите създават кралство, просъществувало от 429/33 г. до 533 г., отново отвоювано от Византия. Бургундите основават кралство след Каталаунската битка през 451г., когато Атила е разбит, първоначално със столица Женева, а впоследствие със столица Лион. Задачата им е да пазят римския тил от франките, които обаче ги завладяват през 534 г. Лангобардите имат кралство с дълга и славна история, започваща от нахлуването им на Апенинския полуостров през 568 г. до завладяването на кралството от Карл Велики през 774 г. – описано от Павел Дякон като богата “народна история” на *gens Langobardorum* в „История на лангобардите в шест книги” (написано в кр. на VIII в.). Алемани, тюринги и бавари са включени в кралството на франките в края на VI в., преди да създадат своя държава.

Франките принадлежат, както посочихме, към западния клон на германските племена – т.н. Рейн – Везер – германи. При Плиний Стари (I в. пр. н.е.), който изброява общо пет култови съюза на германските племена (ингвеони, иствеони, хермиони, певкини и бастарни), франките се причисляват към култово-племенния съюз на иствеоните. Тези култови съюзи принадлежат към най-ранното езическо минало на германските племена и представляват по-скоро една митологична реминисценция, отколкото реални племенни образувания. За тях говори Тацит в своята “Германия”, без да ги изяснява по-подробно.

За първи път франките се споменават в римски писмени източници през 257 – 261 г. и през 270 – 278 г., когато са отбелязани две техни нахлувания в Галия. Семантиката на името им още не е изяснена окончателно. Най-многобройни са тези учени, които считат, че „франки” (*francs*) идва от корена на германската дума „*preg*”, който означава „смел, бърз, непобедим”. Това наименование предавало техните характерни качества.

При Исидор Севилски в неговите „Етимологии” името „франки” е изведено от името на техния вожд *Francio*². Според други изследователи франкското име идвало от наименованието на франкското метателно копие „*frakka*”.

Историците посочват за прародина на салическите франки северна Холандия, територията между днешните градове Девентер и Кемпен. Върху известната Певтингерова карта от II в. от н. е. е отбелязан остров “*Patavia*” в устието на Рейн, където е локализирана част от федеративния съюз – племето батави. Около днешния град Ксантен са обитавали хатуарите, а бруктерите – около Кьолн. Техни съседи вероятно са били амсиварите в околността на Мюнстер. Като северна граница на франките археолозите посочват областта от Девентер и Кемпен до среден Везер. На запад те са се простирали до устието на реките Изел и Вехте и до р. Лан, на юг са стигали до алеманите. Още е дискуссионен въпросът, дали племето хауки е било включено към франкския племенен съюз. Факт е, че хауките, които не се появяват като име в изворите след 170 г., са изтласкали на юг от р. Емс племената на амсивари и бруктери. Археолозите днес поставят под съмнение принадлежността на франките само към иствеоните, или Рейн – Везер – германите, именно поради хауките, които са дошли от южна Скандинавия и оттам са се прехвърлили към крайбрежието на Северно море и по този начин е възможно да са се присъединили към салическите франки. Според археолозите хауките биха могли частично да принадлежат и към ингвеоните, или към северните германи – викингите и норманите. Този факт е важен за нас, защото ляга в основата на тезата за скандинавския произход на франките, намерил отражение в митологията им.

Немските историци наричат сбора от германски племена от I – II в. “*Stammesschwarm*”, т.е. това е бил един организиран на принципа на федерацията съюз, в който са влизали амсивари, сали, хати, бруктери, сикамбри, батави, узи, узипети, тенктери и др. Съюзът е бил отворен и с нетраен характер, съществуващ най-вече при опасност от нападения на други племена.

Франките се делели на два клона – салически (от келтската дума „*sal*” – „море”) и рипуарски (от келтското „*gira*” – „бряг”). През IV в. те са били управлявани от няколко крале (*subreguli*), избирани от по-издигнатите в социално отношение знатни родове и са управлявали т.н. *Civitas-Reiche* (териториални владения със столица римски град), като например тези в Камбре, Турне, Кьолн и др. След заселването им в Токсандрия през 358 г. като федерати на Западната Римска империя те овладяват тази територия като изходна

² Barney, S. The Ethymologies of Isidore of Seville. Cambridge University Press 2006, p.198

база за разпространение на юг и югоизток. Задачата им е била да пазят римските граници от нашествията на хуни, алемани, бургунди и други племена. Другият клон на франките – рипуарските, остават като поселници по долен Рейн и не участват така масирано в създаването на франкското кралство на Хлодвиг. Те населяват *Francia Rhinensis*, отбелязана върху картата на космографа от Равена, анонимен автор³, написал съчинение около 700 г. – това е територията между реките Рейн, Маас и Мозел, започваща на север от гр. Ксантен (Troia) и стигаща на юг до градовете Мец и Тул. Рейнските франки биват подчинени по-късно от него и включени в държавата му.

Според немските изследователи на ранната история на франките (имаме предвид немската школа на правото след II световна война с представители К. Босл, В. Данненбауер, Т. Майер, В. Шлезингер и др.⁴) тяхното политическо развитие преминава през три основни етапа: етапа на сакралната монархия (епохата на неолита и бронза), етапа на военната демокрация (Volkskönigtum, формална кралска власт с племенно народоуправление) от времето на Цезар и Тацит, I в. пр. н.е. – I в. от н. е., и етапа на военната монархия (Heerkönigtum), IV – V в., преддържавния период преди създаването на варварските кралства, когато в тях се изграждат относително стабилни монархия и династия. Тази схема на развитие на държавността при германските племена е възприета в европейската историография и до днес. За нас най-съществен е третият етап, започнал с Великото преселение на народите – с удара на хуните от изток върху западната половина на Римската империя, с приета стандартна дата за това 375 г. Заедно с тях се придвижват и германските племена в указаната посока и като федерати на империята те основават варварски кралства през V в. Основополагащ за тяхното трайно историческо присъствие в Римската империя е първият федеративен договор, сключен между вестготите и Западната Римска империя през 382 г. след голямото поражение при Адрианопол през 376 г., където загива император Валент. Този договор фиксира за първи път задълженията на империята към племената – федерати: даване на област за заселване, задължителни хранителни рекрути за варварите от империята, правото на самостоятелно избрана от тях монархическа власт, военна служба. Франките се заселват в областта Токсандрия – между долен Рейн и реките Маас и Шелда, въз основа правото на *hospitalitas*, възприето от военната римска система – правото на римската армия да

³ *Itineraria Romana*. Bd. II. Ravennatis Anonymi cosmographia et Guidonos geographica. Hg. von J. Schnez. Leipzig 1929.

⁴ Срв. сб. *Herrschaft und Staat im Mittelalter*. (= Wege der Forschung, Bd. II, Darmstadt 1974), особено S.134 – 190.

получава 1/3 за прехраната си от населението при разквартируване. Това право са имали франки и вестготи преди създаването на държавна формация.

На франките като федерати на Западната Римска империя е поверена отбраната на империята срещу алемани и бургунди. Франките заемат висши държавни постове в римската армия. Така например в двора на император Констанций II е имало франки на поста трибуни, командири на военни групи. При императорите Валентиниан I и Грациан те са заемали висши командни длъжности: четирима франкски военачалници са били върховни офицери в римската армия – Merobaudes (372 – 383), Richomer (382 – 384), Bauto (383 – 387/88) и Arbogast (388 – 394). Тези генерали са получили римско гражданство. Знае се, че дъщерята на Бауто се омъжва за Аркадий, по-големия син на император Теодосий I, с което варварската върхушка е търсела родствена и фактическа приемственост от империята посредством основаване на династия.

Присъствието на знатната племенна върхушка на франките, асоциираща се постепенно с римското общество и армия, е “документирана” с откритите около 200 богати гробове на франки от IV – V в. в северна Галия, между Рейн и Лоара. В Панония е намерен следният надгробен надпис на убит в боя франк от III в.: “Francus ego civis, miles romanus in armis” (“Франк съм по гражданство, въоръжен съм като римски войник.”). Тези думи разкриват един изключително важен факт – че понятието “франк” е станало вече етноним за племената в големия племенен съюз на франките, прехождащ към организирана държавност, а след създаването на кралството при Хлодвиг I (482 – 511) – и политоним за обединените в кралството салически племена, сигнификантен за тяхната национална принадлежност.

До първия техен исторически доказан крал – Хилдерих I (460 – 481/2 г.) франките са били управлявани, както посочва най-известният техен летописец епископ Григорий от Тур (540 – 594), не от крале, а от херцози (*duces*) и “кралчета” (*subreguli, Unterkönige*). Във връзка с опустошаването на Кьолн от войските им начело с *duces* Genobaudes рейнските франки принуждават Аеций, *magister militum* на Западната Римска империя, да им даде статут на федерати през 435 г. и да признае поселването им по левия бряг на долен Рейн, с цел защитата на римския *limes* от бургунди и хамави. В решаващата битка на Каталаунските поля срещу хуните през 451 г. една част от рейнските франки се бият на страната на Аеций заедно със салическите, а друга – на страната на хуните, което достатъчно ни информира за тяхната разединеност. Франкът Арбогаст, сключил съюзен договор с Аеций, е въздигнат в *magister militum* на рейнските франки с център град Трир, където се изявява самостоятелната му власт: на югозапад – до гр. Тул и до Майнц,

границата с алеманите, на югоизток – до среден Маас и устието на Рейн. За него се знае, че не е бил съюзник на салическите франки през 50-те години на V в.

Салическите франки се появяват на военно-политическата сцена отново след 440 г., когато под водачеството на *Chlodio* преминават през т.н. Вьглищна гора, простираща се от днешния град Камбре до Брюксел, биват разбити от Аеций през 448 г. и биват заселени като федерати на империята в тази област.

Римските провинции, които те са заемали постепенно, са означени на географските карти като: област *Francia* (от Вьглищната гора, започваща на изток от Турне до Кьолн), област *Francia antiqua* (от гр. Ксантен на север, на изток от Рейн до Майнц на юг), и област *Francia rhinensis* (от Кьолн между реките Рейн, Маас и Мозел до градовете Тул и Мец).

Както ни съобщава епископ Григорий от Тур в своята хроника „Десет книги франкская история”, франките се организирали административно в новата си “родина” в стотни (германските *Gaue*) и в системата на римските *civitates*. Римски *civitates* като Камбре, Турне, Кьолн и редица други по Рейн и Маас се превръщат в управленчески центрове на “кралчетата” на салическите и на прирейнските франки, сред които най-могъщ бил родът на Меровингите.

Меровингите били съюзници на Егидий, *magister militum* на Западната Римска империя в Галия, който според Григорий от Тур⁵ е имал временно властта на техен *rex*. През 486 г. се състои решителната битка между салическите франки и наместника на Егидий – Сиagriй при Соасон, при която франките, подкрепени от вестготите, разбиват римската войска и завладяват територията на юг до р. Лоара. А всъщност Хилдерих I е дължал своя възход на съюза си с Егидий и с *comes Paulus*, които го подкрепяли срещу вестготите в битката на р. Лоара. Но политическите реалности не винаги съвпадат с моралните императиви. Хлодвиг I, неговият син, както ще видим по-нататък, не остава съюзник на вестготите, а ги разбива през 507 г. и ги прогонва в Испания.

До смъртта си Хилдерих I остава “кралче” (*Unterkönig, subregulus*) със столица Турне в Токсандрия и със статуса на римски генерал и управител на римската провинция Белгика II в северна Галия. Тези си позиции той предава на сина си Хлодвиг. Тук ясно личи приемствеността в служебната администрация при франките от римските административни структури. Освен това Хилдерих I е поддържал връзки с Одоакър, крал

⁵ Григорий Турский. История франков. Москва 1987, II, 12, с.41.

на скири и херули, който сваля последния малолетен крал на Западната Римска империя Ромул Августул през 476 г.

Броят на завоевателите франки се дава различно при различните автори. Най-умерени данни ни предлага Р. Шнайдер в книгата си “Франкската държава”, Мюнхен, 1990 г., според който в територията между Сена и Лоара те са наброявали около 400 000 – 500 000 души спрямо местното население в Галия, броящо 4 – 5 млн. души, т.е. те са били 10% от местното население. Други автори дават максимума от 800 000 души. Повечето от историците обаче посочват, че в областта Токсандрия, между реките Маас и Шелда, където франките са заселени като федерати, те са наброявали средно 150 000 – 200 000 души, а на юг от Лоара, в Аквитания, са били малцинство и са достигали до 2 – 4% спрямо местното население. Т.е. броят на франките е намалявал в посока към юг и запад в Галия. Историците дават засега обема на общото, смесено с франките население на Галия между 6 и 7 млн. души за периода VI – VII в.

Тук искаме да подчертаем важното обстоятелство, потвърдено от археологическите разкопки на некрополите между Елба и Лоара, че големият брой заселени франки е свързан с факта на **постоянната и бавна, но непрекъсваща инфилтрация на поселенци варвари сред местното гало-римско население и във върховните постове на държавата**. Непрекъснатата (главно от страна на рейнските франки) и осъществена без насилие колонизация в североизточна Галия от III в. нататък е изключително важна особеност на франкското заселване. Този факт предпоставя трайността на франкското присъствие в северозападна Галия, континуитета на държавнообразователните процеси и ролята на общината в обществения живот на франките.

В по-мощната, отколкото се предполагаше досега, варваризация на римска Галия от III в. нататък историците търсят обяснение за бързото създаване на франкското кралство през 486 г. В това отношение франките са единствените сред германските народи, основали държава в Западна Европа, които след преселението си не скъсват връзката с тяхната прародина и поради това формирането на държава при тях протича по-бързо и по-последователно. Факта на постепенното и устойчиво франкско присъствие в североизточна Галия отбелязват и новите археологически, лингвистични и етнографски изследвания през 70 – 90-те години на миналия век, които откриват в областта между реките Рейн и Заале особено богати на занаятчийски предмети гробове – т.н. “ковашки” гробове на франкската върхушка от IV в., и то намерени в общи за местното население и за франките некрополи. Открити са

гробове на аристокрацията от IV и V в., познати по особено богатия набор от предмети, и по десния бряг на Рейн, в Алемания и в Бавария. Учените предполагат по масива открити артефакти, че това са гробове на един по-издигнат социален слой, който в Салическият закон е бил интегриран в слоя на свободните общинници, без да е правно отделен като правна категория. Некрополите между Рейн и Лоара сочат освен това смесеното заселване на франкски военнопленници (*laeti*), франкски войници (*miles*) и галоримляни. Археологът Х. Бьоме вижда в тях не толкова военни заселници, колкото свободни федерати, представени от племенните им вождове или „кралчета”, като по социален състав те вероятно са били или селяни и франкска аристокрация⁶. Въпросът е още спорен. Досега от мерovingско време са открити общо 100 000 общи гробове в Галия.

Изследователите говорят определено за **съществуването на смесена галоримско-франкска цивилизация през IV – V в.** Този синтез е изведен в научните среди в средата на XX в. на основата на археологическите и други проучвания, но теоретично е разработен още през средата на XIX в. от големия френски позитивист и баща на “континуитетната” теория за прехода от Античност към Средновековие Фюстел дьо Куланж (1830 – 1889) в неговата “История на обществения строй на древна Франция” (1888 – 1892 г.). В противовес на неговите идеи марксистката историопис (главно разработката на Фр. Енгелс в “Произход на семейството, частната собственост и държавата”, 1875 г.) налага и до днес битующата в книги и учебници “катастрофична теория” за завладяването на Римската империя от варварите. Според нея германските народи са изиграли ролята на последния “крак”, ритнал стола на Западната Римска империя и са се превърнали в класа-хегемон в процеса на прехода към Средновековието, която е успяла да обедини и да поведе разбунтувалите се маси галоримско население, войници, роби и част от аристокрацията срещу “разложилата” се управляваща римска върхушка и така е подготвила създаването на германски кралства на нейна територия. Тази теория е вече остаряла на фона на новите изследвания, които подкрепят с нови данни континуитетната теория.

Именно салическите франки основават кралство и издигат **династия**, наречена **Меровингска** по името на известния, но исторически недоказан крал на франките Меровея, за когото се предполага, че е участвал в Каталаунската битка срещу хуните, че е бил син на Хилдерих I и е починал вероятно през 451 г. Името му – **Меро-вей**, се

⁶ **Schneider, R.** Das Frankenreich. München, 1990. (= Oldenbourg Grundriss der Geschichte, Bd. 5), S. 6 – 7.

тълкува от лингвистите като алюзия с представата за “франки, идващи от морето”. Именно тази версия е отразена в легендата на хрониста Псевдофредегар от средата на VII в. за “морското чудовище”, която според нас може да кореспондира с троянската легенда за произхода на франките и да се свърже с разселването им по крайбрежието на Северно море. От друга страна някои автори приемат името „Меровей” като латинизация от старогерманския термин „Mar-wig”, означаващ „прочут боец”.

Освен това при ранните франкски вождове, крале и висши римски офицери с франкско потекло в имената им често се среща съставката “мер” – **Mero-gaisus, Theudomeres, Richo-meres, Marco-meres, Rigno-meres** и пр., което насочва изследователя към трайната езическа “морска” традиция при франките и подчертано сакралния произход на тези личности от франкската история. Наред с рода Меровинги е имало и редица центрове на други издигнати знатни родове на франките, както свидетелства във втора глава на съчинението си Григорий от Тур. Историците предполагат, че меровингският род е представлявал повече когнатична родова група, обединена от вътрешни кръвнородствени връзки, отколкото обединение от агнатично обвързани родове – родове с произход от общ прадед. Меровингите от гледна точка на агнатичните връзки са били от кралския род на Салите. Дългата коса, приемана като отличителен белег само на меровингските крале, е споменавана преди V в. при Тацит (за саксите), при Павел Дякон за лангобардите и при други племена. При салическите франки след V в. тя е приемана само като отличителен белег на кралския род на Меровингите.

През етапа на т.н. Heerkönigtum (военна монархия) се създават необходимите предпоставки за развитието на племенния съюз на салическите франки към ранни форми на монархия. **Именно този клон на франките основа династия и създава държава.** Политическата власт при тях еволюира от племенна организация начело с крал или вожд към тип варварски кралски абсолютизъм, както ще обясним по-нататък. Монархическата власт произтича както от развитието на вождизма при преселението на племената, така и от необходимостта династията на Меровингите да обоснове трайно и законово своята първостепенна позиция спрямо съплеменниците си и завладяните римляни. Новооснованото кралство трябва да създаде също така органи за управление – местна и централна администрация, законодателство и армия, да постави на правна основа прерогативите си на управление. В рамките на кралството се извършва културно – етническата трансформация на варварско-романското начало, а преселването и превръщането на франките в поданици на краля ще доведе постепенно до изграждане на самосъзнание у тях за ролята им като исторически обект и субект. **Като исторически**

субект **франките възприемат факта, че творят своята история начело с кралете си** (което е отразено в изворите), а като исторически обект те се идентифицират като **поданици на държавната власт, със съответните права и задължения.**

Най-важен процес за нас в това отношение е **самоосъзнаването на франките като идентични с династията си *gens*, народ, който проявява, сравнен с другите народи, определени национални качества като смелост, твърдост, сила и пр., което е особено силно подчертано при хронистите на епохата с отлед утвърждаването на франките в смесената общност на *gentes*.** Този народ притежава общо историческо минало, което той търси да открие в митологията на произхода си. Това минало ще изгради спойката между различните народности в кралството. В пролог II на Салическият закон, написан в средата на VII в. ясно са изразени качествата на франките, които народната легенда е съхранила и които в процеса на създаване на държавността помагат на *gens Francorum* да изгради самочувствието си като древен и славен народ: ”Народът на франките – славен, укоренен в Бога, силен във войната, твърд в мирните договори, мъдър в съвета, благороден и здрав телом, отличаващ се с белота и красота, смел, бърз и жесток в битките, незадълго обърнат в католическата вяра, чист от ереси; и сега, когато се държеше още за религията на варварите, то, по внушение на Бога, вече търсеше ключа на знанието, а по характера на своите нрави жадуваше за справедливост, съхраняваше благочестието.”⁷.

Династията е тази, която при варварите твори историята им, води ги към победа над враговете, дава им историческо основание да завладяват нови земи и да ги управляват. **Династията като цяло дава представа за нивото на развитие на един народ и поставя въпроса за неговото място в световната история.** Затова е толкова важно монархията, олицетворяваща франкските *gentes*, да търси своите древни исторически корени. Със създаването на държавата де факто престижът на монархията ще превърне по-безболезнено и лесно съплеменниците в поданици на държавата и ще обоснове новите политически и духовни прерогативи на властта. Необходимостта “завоевателите” франки да управляват новото кралство, да имат власт, легитимирана от политическите фактори – монархия, аристокрация и народ, поражда търсене на “великите и древните” корени на миналото. Това изисква създаването на **митология за *gentes*, която да доказва позицията им на властващи в империята народи, не отстъпващи по нищо на римляните като завоеватели. Една славна и дълга генеалогия на монархията**

⁷ От: История средних веков. (= Библиотека всеобщей истории. Составитель М. М. Стасюлевич, Санкт Петербург 1999), с. 317.

ще затвърди освен това политическото и социално присъствие на *gentes* сред народите на Средиземноморието. И може би най-важното от изброените рефлексии на митологичното минало е обосновката на монархията като властова институция над народа посредством свръхсакралната ѝ същност, разкрита чрез митологията. Християнизацията ще довърши този процес на сакрализация на властта, вкарвайки езическото минало в новата християнска трактовка за владетеля като Божи представител при династията на Каролингите.

Проблемът за франкския произход има дълга и нееднозначна история. И досега този въпрос вълнува изследователи и публика, защото франкската цивилизация от края на V до средата на IX в., когато се разпада Карловата империя, е оставила дълбоки следи при формирането на европейската държавност. Проблемът за предисторията на франките е останал недостатъчно проучен, хипотезите са няколко, без приоритета на една единствена. От средата на IX в. досега не стихва публичният интерес към франкското минало, не на последно място и поради традиционното противоборство между французи и немци за корените на националната им история.

Хронологически погледнато, най-ранна е скандинавската теория. Тя е подкрепена главно с археологически данни. Според тях франките са дошли от вероятно от южна Скандинавия, прехвърлили са се към крайбрежието на Северно море и по теченията на реките Рейн и Везер са се разселили в северозападна Галия от II в. нататък. Както казахме, Певтингеровата карта от II в. локализира племето “батави”, част от франкския федеративен съюз, на означения върху картата остров “*Patavia*” или “*Batavia*” в устието на Рейн. Можем да потърсим известни допирни точки на този факт с троянската легенда за франките при Псевдофредегар, за което ще стане дума по-нататък. Както отбелязва Дж. Барлоу в статията си за Григорий от Тур и неговата версия за франкския произход⁸, в Енеидата е имало пасаж за пристигането на Антенор и на троянците на северния бряг на Атлантическия океан, където те намерили град “*Patavia*”.

Споменахме също така, че според археологическите данни историците приемат за възможно салическите франки да са включвали в съюза си и племето хауки, преселено от южна Скандинавия и разселено по крайбрежието на Северно море до р. Елба. Споменахме, че въз основа на това те биха могли да принадлежат освен към иствеоните (Рейн – Везер – германите) и към групата на ингвеоните (северните германи – викинги и нормани). Изследователите считат още, че от предполагаемата принадлежност на

⁸ Barlow, J. Gregory of Tours and the Myth of the Troyan Origins of the Franks. – In: Frühmittelalterliche Studien, 29, 1995, S. 89.

хауките към франките би могла да се възникне легендата за “морския” произход на Меровингите, отразена в споменатата легенда на Псевдофредегар за “морското чудовище” и така да се направи по-убедителна връзка с теорията за евентуалния им скандинавски произход. През Просвещението известният философ Лайбниц (1646 – 1716) предполага отново, че франките имат северен произход и че техни прародители са били викингите. Неговата теза днес е активирана от английския историк Р. Гранд⁹. Освен това знаем, че сикамбрите, част от племенния съюз на франките, са били насилствено заселени от император Август именно в областта на град Ксантен, обозначен в изворите като “Троу“ в Холандия, по левия бряг на Рейн. Във в т. н. “Франкская таблица на народите” от I половина на VI в. франките са дадени като потомци на Истио, син на бог Ман (тук откриваме реминисценция с Тацитовата “Германия”), поради което се е считало, че франките са били родствени с римляните, алеманите и бритите.

Има и още едно обяснение за името “Меровинги”. Археолозите са локализирали племето марвинги в областта на горна Елба в нач. на I в. от н. е. Горна Елба е съседна на Панония, която историкът на франките Григорий от Тур посочва като прародина на този сбор от племена. Освен тези хипотези, които не изчерпват проблема, ще отбележим още, че лингвистите намират в алитерацията “*Baunonia – Burgana – Borgum*” евентуални податки за франкското прехвърляне от южна Скандинавия към крайбрежието на Северно море, откъдето те биха могли да достигнат Панония.

Панонската легенда е представена от епископ Григорий от Тур в неговата “Десет книги църковна история на франките”. В гл. II, 9 той отбелязва, че франките били преминали от Панония към бреговете на Рейн и оттам в “Торингия”. Археолозите локализируют “Торингия” с римската *Colonia Ulpia Traiana* („Троуана“), днешният град Ксантен в Холандия.

За обяснение на панонската версия при Григорий от Тур е необходимо да споменем, че тя е авторово дело, а не разпространена устна митологическа традиция. Именно епископът на Тур стои в основата на създаването на култа към св. Мартин. Св. Мартин е издигнат при Хлодвиг в ранг на държавен (кралски) и национален светец на франките. Той е първият галски светец, за когото историците имат повече знания за живота и делото му от изворите на епохата. Светецът е бил родом вероятно от Сабария, Панония, служил е в римската войска, после е бил пътуващ монах и отшелник, и създава вероятно в Лигуж до Поатие група от ученици и анахорети. Около 371 г. е бил издигнат

⁹ **Grand, R.** Recherches sur l'origine des Francs. Paris 1965.

за епископ на Тур, но запазва отшелническия си начин на живот и създава в Мармутие до Тур общност от анахорети, преди да почине през 397 г. Делото на светеца – едновременно като епископ на града и като глава на свободно живееща по първохристиянските норми на живот група последователи – очертава бъдещите насоки на развитие на църквата в Галия: обвързването на организираната християнска общност с формите на монашеския живот¹⁰. А в *Historia Francorum* на Григорий от Тур светецът, въздигнат от него като националнообединителен фактор за франкския народ, служи като отправна хронологическа и морална точка в светоизживяването на автора и съвременниците му. Той е вплетен в цялостната канава на творбата.

Изключителното влияние на *Historia Francorum* върху франкския светоглед, като най-значима историографска творба на епохата V – VII в. предпоставя преплитането на властови – и националнозначими интенции в съчинението. Съдържанието на творбата дава според нас основание да смятаме, че народът на франките се идентифицира с водещата династия, към която Григорий от Тур отправя своето послание в увода: да не забравя своето минало, династията да не бъде толкова “свирепа” в действията си (тук писателят употребява термина “неистовско поведение”, имайки вероятно предвид гражданската война от 571 г. до 613 г. между кралете на Нейстрия и Австразия), да се съхранят вярата и църквите, да не изгасва стремежът към науките¹¹. Това послание изразява най-болезнените проблеми на неговата епоха и особено духовната девалвация, свързана с прехода към германските ценности.

Не е случаен фактът, че Хлодвиг I издига за патрон на своята династия св. Мартин и че съпругата му Хродехилда прекарва последните си години в Тур близо до гроба на светеца, където според очевидци непрекъснато са се случвали чудеса. Хродехилда е първата кралица-светица на франките поради голямото си покръстителско дело – чрез нея Хлодвиг приема през 596 или 598 г. кръщението в Реймс от архиепископ Ремигий и е първият варварски крал, приел християнството в римокатолическата му форма. Култът към светеца се разпространява успоредно с разширението на кралството при първия франкски крал – обединител.

Интерес представлява и друг факт – в средата на VII в. Псевдофредегар, продължителят на хрониката на епископа от Тур, споменава светеца във III част на

¹⁰ Срв. **Angenendt, A.** Das Frühmittelalter. Die abendländische Christenheit von 400 bis 900. Stuttgart-Berlin-Köln, 1990, S. 98 ff.

¹¹ Срв. първо предисловие към “Църковна история на франките” на Григорий Турски - **Григорий Турски**, Цит. съч., с. 5.

хрониката си, глави 24¹² и 28¹³, но само два пъти, във връзка с две събития – победата на Хлодвиг срещу вестготския крал Аларих II през 507 г. и смъртта на Хлодвиг през 511 г., изрично упомената от автора като 112-та година след смъртта на светеца от Тур. По-голямо внимание той не счита за необходимо да му отреди. Предполагаме, че през периода от близо век и половина разлика във времето на Григорий от Тур и Псевдофредегар голямо значение е оказала появата на новия култ към св. Дионисий, бъдещият кралски и национален светец на западните франки, инспириран съзнателно и активно от меровингския крал Дагоберт I (613 – 639). Новият култ започнал успешно да “конкурира” традиционния култ към св. Мартин. Национален светец на бъдещите Каролинги става св. Дионисий, чиято крипта ще се превърне в кралски мавзолей, а кралските френски инсигнии традиционно ще се съхраняват в абатство Сен Дьони през цялото Средновековие.

Но нито при Григорий от Тур, нито при съвременника му Сулпиций Север, написал известното житие на св. Северин от Норикум (поч. 482 г.), панонската легенда не е подчертана особено силно. За нас по-важно е обстоятелството, че тя може би има допирни точки с троянския мит за произхода на франките. В сравнение с панонската легенда троянската се оказва по-жизнена и по-функционална през късната Античност вероятно поради силното присъствие на скандинавската митология в светоусещането на епохата, респективно и в оформящата се политическа идеология на управленческата власт като цяло.

Както е видно при готите, Касиодор (ок. 470 – 563) по заповед на остготския крал Теодорих I написва тяхната история, в която извежда произхода им преди Троянската война в годината 1490 пр. Хр. от Скандинавия¹⁴. Историята му е преработена след смъртта на остготския крал от романизирания гот Йорданес, който използва първоосновата и довежда разказа до 551 г. Важното за нас в случая е, че неговото съчинение “За произхода и делата на гетите” (или “Гетика”) обвързва древното минало на готи и римляни в неразривно единство, създава на варварския народ на готите основа за идентичност и историческа памет. Така митологията и генеалогията обслужват исконните интереси на народ и монархия в епохата на утвърждаване на варварите не толкова като завоеватели, колкото като наследници на Римската империя.

¹² Die vier Bücher der Chroniken des sogenannten Fredegar. – In: Quellen zur Geschichte des 7. [siebten] und 8. [achten] Jahrhunderts. Darmstadt 1982, III, 24, S. 113.

¹³ Ibidem, S. 115.

¹⁴ Срв. **Wolfram, H.** Die Goten und ihre Geschichte. – In: C.H.Beck Wissen in der Beck'schen Reihe, 2179. München 2001, S. 14.

Автор на троянската легенда за произхода на франките, съставена в средата на VII в. е един бургундски хронист, известен в средновековната книжнина като Псевдофредегар. Той развива две различни версии в книгите II и III на хрониката си, които имат и много общи моменти. Ще представим първата версия в основните ѝ части.

В хрониката си „Четири книги от хрониките на така наречения Фредегар”, книга II, 2 – 6¹⁵ той извежда франкския произход от троянците и упоменава като пръв техен крал Приам, който отвлякъл Елена. След Троянската война, обявена заради Елена и спечелена от гърците, троянците (франките) напуснали Троя и се разделили на две части. Едната част достигнала до Македония, и троянците (франките) се нарекли *македонци* по името на народа и на страната, която ги приела и която те били помолени да защитават срещу враждебните съседни народи. След като те подчинили [тези народи], те израсли чрез разнообразно по характер обучение силни (мъже – б.м., В. Г.). От този македонски род произхождали много славни бойци като Филип и Александър Македонски.

С тези думи хронистът явно иска да обвърже франкския произход с втората по значимост народност след гръцката в Европа – македонската.

Изложението се спира по-нататък върху другата част троянци под водачеството на сина на Приам – *Friga*. Те се скитали много години и си избрали за крал *Francio*, по името на когото франките се нарекли така. **Именно с това свое твърдение Псевдофредегар се явява нов и оригинален в сравнение с Григорий от Тур, защото той обосновава за първи път по този начин франкското наименование.** Франките воювали с много народи, опустошили част от Азия и никога не позволили чужда народ да ги завладее. После те се обърнали към Европа и се заселили между Рейн, Дунав и океана (Атлантическия). След смъртта на вожда си те избрали от тяхната среда херцози (военачалници), под чието водачество непрекъснато печелели победи. Тук хронистът подчертава като характерни черта на франките смелостта и свободолюбието им, неподчинението им на чужда власт, било то римска или друга, което те защитавали с всички сили.

Хронистът завършва изложението на първата версия за произхода на франките с легендата за съществуването на трета част от разделените се троянци (франки) под името ”турци” („*Turchi*”), заселени след преминаването им през Азия по горното устие на Дунав между Океана и Тракия, които имали крал с име *Torqutus* (този крал е исторически недоказан), по който турците получили това си име.

¹⁵ **Kaiser, R.** Fie Franken: Roms Erben und Wegbereiter Europas? Idstein 1997, S. 123 – 125.

В глава III, 2¹⁶ на своята хроника той отбелязва втората си версия за франкския произход. Според нея пръв крал на франките отново бил Приам от Троя, и след завладяването на този град една част от троянците се преселила от Мала Азия в Македония, и там те се нарекли “фриги”. Другата част от троянците под водачеството на *Friga*, син на Приам, преминала през Азия и се преселила на бреговете на Дунав и на океана, след което се разделила на две части. Едната част начело с краля им *Francio* се заселила по бреговете на Рейн, където започнала да строи град на име “Трой” (в римските източници град Ксантен в Холандия е известен като “Troja Minor”).

Този пасаж е нов в сравнение с първата версия и показва стремежа на франките да уседнат и да имат своя столица, база на начеващата им държавност. **По името на своя вожд те били наречени “франки”.**

Втората група троянци начело с краля им *Torcoth* останала при бреговете на Дунав. Тези пришълци според Псевдофредегар¹⁷ били наречени съответно “турки” (“*Turchi*”). Параграф 2 на гл. III завършва с утвърждението на автора, че франките дълго време били най-непобедимите сред другите народи под управлението на техните херцози и не допусkali чужда власт над тях.

По-нататък, използвайки данни от световната хроника “*Liber Generationis*”, авторът подчертава библейския генезис на франките: той уточнява в гл. V на хрониката, че потомците на Яфет, син на Ной, били “*Trociane, Frigiiae*“, и асоциира франките с троянците като част от тях. Така франките се оказват потомци на Яфет и на тази основа авторът ги счита за родствени и с римляните, водещи произхода си от другия син на Ной, Еней¹⁸. Тъй като Еней и Фрига били синове на Приам, този факт сочел според хрониста близката генеалогична връзка между франките и римляните. Ето славното и толкова древно историческо начало на франките, в което намират своята историческа мисия и основание техните потомци.

В тази част на хрониката огкриваме и библейски обоснованата идея за *Translatio imperii*, взета от хрониката на Йероним, друг важен източник на Псевдофредегар. Авторът представя по неговата схема от 4 империи следната поредица: вавилонска – асирийско-мидийска – персийска – римска – **франкска** (подчерт. мое – б. м., В. Г.) империя¹⁹. Виждаме, че хронистът добавя пета империя, което представлява решителна

¹⁶ Виж Die vier Bücher der Chroniken des sogenannten Fredegar, S. 85

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Виж **Wallace-Hadrill, J.** The Long Haired-Kings and other studies in Frankish history. London 1962, p. 79.

¹⁹ Die vier Bücher der Chroniken des sogenannten Fredegar, III, 38 S. 85.

и смела авторова намеса в съчиненията на древните автори, в случая св. Йероним. Казаното ни насочва към заключението, че този пасаж е имал същностно значение за Псевдофрегар, който е искал да обоснове не само троянския произход на франките, но и да “вмести” историческото им съществуване като империя в контекста на световната история. С това той иницира особено силно идеята за национална идентичност на франкския народ и за неговото равнопоставено положение със съвременните му народи и държави.

В гл. III, 42 авторът на хрониката се спира на друг важен за нас момент: значението на кралската институция. Хронистът споменава, че още при крал *Агила* (неидентифициран готски крал) готите имали порочния навик да убиват кралете си, ако те не им били “приятни”. Тук можем да открием косвено указание за това, че чрез този пасаж Псевдофредегар се конфронтира с проблемите на своето време – с политическия хаос в разпадащото се кралство на франките през VII в., със залеза на монархията през периода на “ленивите крале”, започнал след управлението на Дагоберт I. Именно по тази причина той акцентира върху управлението на последните значими Меровинги – Хлотар II (584 – 629) и сина му Дагоберт I (613 – 639), които като еднолично управляващи владетели са успели да централизират и укрепят кралството на франките. В гл. IV, 58 и 60²⁰ той дава пълна характеристика на последния значим крал Дагоберт I, и го надарява със следните качества – изключително смел спрямо враговете си, справедлив, милосърден и щедър към църквата, надарен със сила и късмет и пр., като между другото възхвалява и главните му съветници епископ Арнулф от Мец и майордома Пипин от Ланден, прародителите на бъдещата Каролингска династия. В последното упоменаване откриваме податка за съюза между оформящата се майордомска власт, епископата и монархията, който ще играе фундаментална роля за бъдещето на династията. От управлението на Дагоберт I започва институционализирането на майордомството, който факт ще бъде основополагащ за смяната на Меровингите с Каролингите.

Псевдофредегар остава особено популярен в ранносредновековната историография с легендата за морското чудовище, която той разказва в гл. III, 9²¹: след управлението на кралете на франките *Приам*, *Фрига*, *Франкио* и *Теудомер* (исторически неидентифициран владетел) властта била приета от *Хлодио*, негов син, който завладял територията на галите до р. Сома. Хлодио бил най-силният мъж сред своя народ и

²⁰Ibidem, III, p. 223 – 227

²¹Ibidem, III, 9, 89 – 91

резидирал в областта на торингите. Както разказва легендата, Хлодио се разхождал с жена си по морския бряг, и когато тя влязла в морето, я нападнало морско чудовище – „*bestia neptuni Quinotauri*” с глава на бик. Бикът е бил тотемно животно при древните германи, и така легендата съчетава древни езически сакрални елементи при франките с популярната история на Минотавъра в гръцката митология. Това предположение изказва още Исидор Севилски в своите „Етимологии”.

След коитуса с морското чудовище жената на Хлодио родила син и го нарекла Мерovej. Според Псевдофредегар именно по неговото име кралете на франките се нарекли Меровинги. В същия пасаж хронистът споменава нещо много важно за изследователите на езическото минало на франките – че най-характерният атрибут на меровингските владетели била дългата коса, най-важната изява на сакралността им. Ние я откриваме върху единствените златни монети, сечени от династията – тези на сина на Хлодвиг Теудеберт I, крал на Австрия през 533 – 547 г.

Към тази легенда, за която Григорий от Тур и анонимната „*Liber Historiae Francorum*” (написана през 30-те години на VIII в.) не споменават нищо, съществува дълготраен интерес през цялото Средновековие. От друга страна, езическите “следи” на франкския генезис в нея презентират свръхсакралната същност на кралската институция, която гарантира заедно с църковната благословия при кръщението на Хлодвиг неотменимо дълготрайността и запазването на династията. Кръщението на Хлодвиг в Реймс “запечатва” съюза между Църква и Кралство, който ще бъде преподновен посредством миропомазването на Пипин III, бащата на Карл Велики, през 751 г. Езическите елементи в обосновката на франкския произход се изявяват особено силно през етапа на военната монархия (Heerkönigtum).

Според по-нови данни на английските учени, и по-специално на Уолас-Хедрил²² историците имат сериозни основания да считат, че преди написването на Фредегаровата хроника тезата за троянския произход на франките се среща в по-ранни писмени извори, като например в прозата на Лидий (ср. на III в.), в съчиненията на Амиан Марцелин и Авзоний (кр. на IV в.) и др., което доказва по-силното присъствие на този мит в късната Античност, отколкото се предполагаше досега. Вероятно Григорий от Тур определено го е познавал, но не е счел за необходимо да го отбележи поради антипатията си към античната езическа митология.

²² Срв. Wallace-Hadrill, J. Op. cit., p. 80 ff.

В анонимната история “*Liber Historiae Francorum*” троянският мит е модифициран. Хрониката е написана от нейстрийски автор около 727 – 728 г. За произхода на франките се говори в гл. 1 следното: в Азия имало град на троянците, който се наричал Илиум (“*Ilium*“), там управлявал Еней. “Народът бил смел и силен, мъжете имали необуздана жажда за война и винаги воювали, докато не победили своите съседи около тях.”²³. След разрушаването на Троя Еней останал в Италия да се бори с 12 000 армия, стигнал с кораби до устието на Дон и през Азовско море троянците се прехвърлили в Панония. Там те съградили град с името Сикамбрия (едно от племената във франкския племенен съюз). Тук вероятно става въпрос за крепостта Аквинеум, днешния град Буда. За хрониста франките били диви и жестоки, но изключително смели воители, горди със своя произход. Както говорят изворите, те отказали да бъдат данъкоплатци на римския император и се гордеели със своята свобода да не плащат данъци на империята!²⁴.

В гл. 5 на хрониката се описва управлението на крал Хлодвиг I (482 – 511), представен погрешно от автора като син на *Фарамунд*. В анонимната хроника на това място липсва митът за морското чудовище, разказан от Псевдофредегар. Описанието за наследниците на Хлодвиг се води по първите шест книги на Григорий от Тур. В хрониката се описва най-пространно в шест глави кървавата гражданска война между владетелите на Нейстрия и Австразия за периода 571 – 613 г. Името на династията се извежда традиционно от Меровеи, син на Хлодио. Тук династическата приемственост е спасена²⁵.

Интересен е пасажът в гл. 42 на хрониката, където е описано управлението на Дагоберт I. Кралят е представен в унисон с канона за добрия владетел, (създаден в късноантичната литература и християнизиран впоследствие от Августин и Исидор от Севиля) с всички положителни атрибути – смел, справедлив, благодетел за църквите, опазващ траен мир в кралството (този момент е особено силно подчертан тук), всички съседни народи се бояли от него, бил мъдър като Соломон²⁶. Дагоберт I, след чието управление започва периодът на “ленивите крале” – упадъкът на кралската институция и на кралството, е бил погребан с почести в църквата на св. Дионисий, както съобщава

²³ LIBER HISTORIAE FRANCORUM (paucis locus abbreviatus). DAS BUCH VON DER GESCHICHTE DER FRANKEN (unwesentlich gekürzt). – In: Quellen zur Geschichte des 7. und 8. Jahrhunderts. Darmstadt, 1982, 1, S. 341.

²⁴ Ibidem, 3, 343 – 345.

²⁵ Срв. династическата таблица при Ewig, E. Die Merowinger und das Frankenreich. Stuttgart-Berlin-Köln 2001 (= Urban-Taschenbücher, Bd. 392) S.264 ff.

²⁶ LIBER HISTORIAE FRANCORUM, 42, p. 365.

гл. 43 на хрониката. Именно кралете Хлотар II и Дагоберт I полагат основите на култа към новия светец, който ще стане национален светия във френското кралство, създадено след разпада на Каролингската династия.

Периодът на “ленивите крале”, когато кралството е управлявано в трите си части на практика от тримата майордоми, е отразен въпреки многото погрешни сведения и хронологически пропуски като цяло вярно от хрониста. Тук заслужава особено внимание според нас разказът за борбата за власт между майордомите на Австразия и Нейстрия. В гл. 49 е отразен изключително важният пасаж за първия опит на Пипинидите, майордоми на Австразия, да завладеят трона чрез династическо осиновяване, а не чрез война. Синът на австразийския майордом Гримоалд – Хилдеберт, който е бил внук на съветника на Дагоберт I – Пипин от Ланден, е осиновен от крал Сигиберт III (633 – 656) и узурпира трона между 656 и 662 г., но после е свален и убит от австразийската аристокрация, която въздига на трона на Австразия легитимния Дагоберт II (675 – 679). Този опит за получаване на властта, имащ характера на държавен преврат, е сигнификантен за залеза на династията, но от друга страна и за съществуващия още респект у австразийската аристокрация към сакралната Меровингска монархия. Бъдещото могъщество на двата рода – Арнулфинги и Пипиниди е осигурено чрез брака на Анзегизел и Бега, чийто син Пипин II Херсталски, майордом на Австразия, ще бъде въздигнат след победата при битката при Тертри през 687 г. като пръв общ майордом на франкската държава. Този момент е отразен в гл. 48 на хрониката. Последните ѝ глави представят залеза на късните Меровинги. Историческата картина тук е предадена с множество пропуски и фактологически грешки, разказът спира до управлението на последния меровингски крал Хилдерих III (743 – 751), който бива свален, подстриган и изпратен в манастир по заповед на майордома Пипин III. През 751 г. Пипин III ще бъде избран и помазан за първи път във франкската история като крал на франките по Божия милост.

Относно проблема за франкския произход ще споменем още легендата за светата ампула на архиепископ Хинкмар от Реймс (806 – 882), която е от изключително значение за нас предвид установената през цялото Средновековие традиция на миропомазване на владетелите – един свръхсакрален и легитимиращ властта им фактор. Използвайки ранни източници като хроники, устната традиция и пр. в региона, Хинкмар описва в съставеното от него по поръчка на западнофранкския владетел Шарл Плешиви (840 – 877) житие на св. Дионисий факта на кръщението на Хлодвиг в Реймс от св. Ремигий. Както той разказва, церемонията по покръстването щяла да бъде осуетена поради липсата на миро (масло), когато като по чудо бял гълъб (Свети Дух) донесъл в човката

си ампула с чудотворно миро – *chrisma*. Мирото се съхранило по чудодееен начин до Великата френска революция от 1789 г., когато ампулата била унищожена.

Миропомазването е основен акт при кралските коронации на всички средновековни владетели. То е израз на стремежа към супремация на *sacerdotium* над *regnum*, особено силно изразен през XIII в., когато се формират централизираните европейски монархии и църковната власт достига своя зенит. Миропомазването обосновава най-силно кралската харизма, обединявайки по този начин езическа и християнска традиция.

Друга изключително важна според нас заслуга на архиепископ Хинкмар е участието му, вероятно и авторството му, в съставянето на историческия цикъл за делата на крал Дагоберт I – “*Gesta Dagoberti*“ през 835 г. в абатство Сен Дьони, с което в абатството се утвърждава и разпространява по-нататък култът към св. Дионисий, националният светец на западните франки и по-късно на новата династия Капетинги. От VII в. нататък гробницата на св. Дионисий се превръща в кралски мавзолей, където се презентира несъмнено франкско-френската приемственост: там са погребани меровингските крале Дагоберт I и жена му, съпругата на Хлотар I Арнегунда и Хлодвиг II, а от Каролингите – Карл Мартел (714 – 741), Бертрада, майката на Карл Велики, Пипин III (751 – 768) и Шарл Плешиви (840 – 877). От Капетингите, управляващата династия във кралство Франция до 1328 г., там са положени всички средновековни владетели на Франция с изключение на Филип I (1060 – 1108) и Луи VII (1137 – 1180).

Написвайки ново житие на светеца Ремигий от Реймс, Хинкмар проявява голям интерес към обичайното право на франките – Салическият закон, съставен при Хлодвиг I, по чисто практически причини. Той е искал да сравни с оглед на финансовите потребности по негово време съотношението солид – денарий, което е било различно от това през VII в. А според повечето изследователи²⁷ Хинкмар е участвал и в преработката на официалната редакция на *Lex Salica*, дело на скриптория при Реймската църква, която се извършва по нареждане на Карл Велики.

Хинкмар е имал фундаментални за времето си познания в историческата, църковната, правната, философската и дори дипломатическата област²⁸. Ние свързваме неговото име с огромната му заслуга да създаде и утвърди коронационния церемониал на европейските монарси в Западна Европа през Средновековието. Средновековната

²⁷ Срв. Wallace-Hadrill, J. Op. cit., Cap.V, 19.

²⁸ Срв. повече при Гъркова, В. Живот и дело на архиепископ Хинкмар от Реймс, в: сб. В памет на Георги Сотиров. <www. mediaevalia. eu>. Специално издание, с. 140 – 171.

историография на Франция и Германия се е интересувала от генезиса на своите прадеди. Примерите са многобройни и те започват с известната биография на Карл Велики от Айнхард, в която Меровингите са обрисувани в подчертано отрицателна светлина, дело на придворната историография: “А на краля не оставало нищо друго, освен да се задоволи с титлата и с разпусната коса и неподстригана брада да стои на трона и да си дава вид на владетел, изслушвайки пратеници отвсякъде и отпращайки ги с отговори, на които бил подучен или които дори му било наредено да дава, представяйки ги за свои собствени.”²⁹.

По-нататък – автори като саксонца Видукинд от манастира в Корвей, също така и житиеписците на френските крале Хуго Капет, Филип II Огюст, Луи IX Свети и др. са се интересували от славното франкско минало и произход с оглед на актуалните политически и културни интереси на своите владетели, които са развивали собствена политическа идеология, опираща се на връзката между крал и народ. Националният символ на Франция – орифламата, изписана върху облеклото на кралете и върху националното им знаме, е всъщност знамето на абатство Сен Дьони, чийто суверен е бил кралят. Начиная от годината 1223, когато започва управлението на френския крал Луи VIII, всички Капетинги се миропомазват с *chrisma* и коронясват в Реймс, но кралските инсигнии се съхраняват традиционно в Сен Дьони. Знаково кралско име на Капетингите е Луи, производно от *Chlod-wig*, в превод от старогермански – „водещ в битките”.

През XIII в. по поръчка на Филип II Огюст³⁰ монахът Примус очертава в съчинението си победоносно триадата “Меровинги – Каролинги – Капетинги” на базата на кръвната им приемственост. През XIV в. Хлодвиг I е честван във Франция вече като светец.

Германските владетели от династията на Отоните са се миропомазвали и коронясвали традиционно в Аахен, в палатинската църква, където е погребан Карл Велики. Знае се, че след норманското нахлуване в града през 881 г. гробът му е бил разграбен и почти унищожен. По-късно от черепа на Карл Велики император Фридрих I Хохенщауфен (1152 – 1190) заповядва да се направи златна мощехранителница. Без да навлизаме в подробности, ще отбележим, че особено при династията на Щауфените Карл Велики е честван като покровител на Свещената Римска империя, като пример за владетел, и е възведен от папа Пасхалий III в ранг на светец – което е било нужно за обосновката на Фридрих I за *Translatio imperii* в противовес на конкуриращата го папска

²⁹ Айнхард, Животът на Карл Велики. Плевен 1994, с. 16.

³⁰ Срв. Фавие, Ж., Карл Велики. С. 2002, с. 659 и сл.

партия, с която той влиза в остър конфликт. Канонизацията на Карл Велики през 1165 г. от него има за основа именно конфликта му с папа Александър III, за когото е било напълно неприемливо германският владетел да носи титлата “император на римляните”. По-късно, през март 1350 г. синът на император Лудвиг IV Баварски (1314 – 1347) дава следните *regalia* на приемника си император Карл IV (1347 – 1378) в знак на благодарност за признаване от негова страна на феоделите от неговия бащин патримониум: бяла дреха с ръкави, украсени със скъпоценни камъни и перли, червената наметка и златния глобус на св. Карл, мечът на св. Карл, короната му³¹ и бродираните му ръкавици³².

Генезисът на франките и историческото им значение за образуването на Европа като единен, със специфични и трайни характеристики континент, през Новото време също попада като научен проблем под знака на изострена политическа конфронтация и идеологизация. През XVIII в. във Франция и Германия под влияние на т. н. келтофилия (доминантен интерес към келтите) и във връзка със първия научен спор за генезиса на феодализма в Европа, тезата на немската опозиция в лицето на граф дьо Буленвил, макар и повлияна силно от расовата теория, довежда изследователите до преценка ролята на франките като основатели на Европа. Докато французите държат да са приемници на келтите или галите, които според тях били създали много цивилизационни постижения за разлика от “дивите” германи на Тацит, то партията на немските привърженици съзнателно им противопоставя германите като нова, по-примитивна, но и “по-перспективна” цивилизация с оглед на бъдещето. Немската “партия” в обществото се гордее, че дошлите от северните краища на Европа франки са покорили начело със своите крале и аристокрацията галите, завоювали са в V в. галоримляните и са създали трайна държава за разлика от келтите. По времето на Наполеон и след него – при Реставрацията, се е поддържала активно тезата за франкско-френската приемственост. Историографията в лицето на католиците-мавристи³³ през XVIII в. предприема мащабно изследване на житията на франкските крале и кралици – светци, особено на св. Хродехилда, съпругата на Хлодвиг. Германофилията в Германия, контраеквивалент на келтофилията във Франция, обосновава значимата и днес теза, намерила място в съвременни учебници и книги, че германи и немци са етнически равностойни и свързани.

³¹ Всъщност истинската корона не е запазена, а като такава е приета друга, направена по стария образец, по короната от II половина на X в. в Майнц

³² Сrv. Фавие, Ж., Цит. съч., 656.

³³ Сrv. Николов, Й. Увод в общата медиевистика. С. 1994, 161 и сл.

В правните истории на Г. Вайц и на Х. Брунер³⁴ е отразена тази линия на разглеждане, кореняща се във възгледа за един “праисторически” немски народ, разделен на племена, чийто генезис е отразен и в Библията. Немската историография на XIX в. е подчинена на стремежа исторически и правно да обоснове имперското единство, съществуващо още от времето на Мерovingите и на Каролингите.

През XX в. се налага тенденцията към интердисциплинарни изследвания, прокарана от Х. Обен, Й. Мюлер и Х. Петри. Бонският институт развива методите на археологията, историята, езикознанието, антропологията и др. в комплексно научно проучване за ранната франкска история, и тук за първи път се обосновава не завоевателната и “катастрофическата” теза на Фр. Енгелс за внезапния край на Римската империя, а тезата за постепенното инфилтриране на франкското население (заселници, войници и аристокрация) сред галоримското от началото на III в. нататък. През 1973 г. излезе от печат немският сборник “Поселение, език и поселенческа структура във франкската държава”, основан на програмното съчинение на Х. Петри и Фр. Щайнбах “За основополагането на европейското единство чрез франките” (1939). Днес общество и учени адмирират идеята за “общо и различно в едно единство”, които означава, че западноевропейското общество и научни среди днес не трябва да търсят конфронтацията в историята, а единството и приемствеността между различните фактори при създаване на франкската държавност, както и необходимостта да се очертае истинският принос на франките като първооснова на европейското единство.

³⁴ Срв. **Kaiser R.** Op. cit, p.16 ff.

Българите в Южна Италия през Средните векове (от VI-XI век)

Георги Димов

1.

През Средните векове Южна Италия била подложена на множество нашествия, миграции, етнически поселения. Сред заселниците по нейните земи се открояват готи, лангобарди, българи, арменци, гърци, славяни, по-късно араби и нормани. Някои от тези народи¹ оставили дълбоки следи върху културата и езика на Апенинския полуостров. Други се инфилтрирали сред различните етноси и изчезнали. Днес ние не срещаме нито техните имена, нито техния език. Останал единствено далечният спомен за тях, който съвременната наука, понякога прибързано, понякога по-старателно се мъчи да възроди.

Подобна била съдбата и на българите в южноиталийските земи. Те не успели да създадат своя трайна държава на полуострова, по историческия модел на Дунавска или Волжко-Камска България. И както може да предположим, впоследствие се смесили, подобно на Куберовите българи в пределите на Византийската империя, с местното население. С течение на времето следите от българското присъствие по тези древни земи започнали да избледняват и се съхранили единствено в контекста на запазените писмени извори, върху някои археологически паметници или в известните ни ономастични свидетелства, повечето включващи в основата си корена *булг/болг*.

Всъщност това, което днес знаем за българите в Южна Италия, е твърде малко и често се основава повече на сравнителния и емпиричен материал, отколкото на преки извори и археологически податки. От наличните сведения става ясно, че първоначалното „запознаване“ на древните българи с тази част на европейския континент се извършило чрез проникването им като наемници във византийските войски. Най-ранният етап ни отвежда към славните години от управлението на император Юстиниан Велики (527–565)². Първите следи оставили споменатите от Прокопий Кесарийски *хуни*, рекрутирани от византийците в дългите им и кръвопролитни

¹ Определението *народ* в случая се използва условно, като *terminus technicus*, без да се влага съвременния смисъл на думата. Същата уговорка отправям и към използването на изрази като: нашите прародители, предшественици и т.н., употребени единствено за да се избегнат множеството повторения в текста.

² Бурмов, Ал. Към въпроса за произхода на прабългарите. – В: Избрани произведения. Т. 1. С., 1968, 19–49.

войни с готите през VI век. Тези хунски наемници били припознати от авторитетните ни учени Александър Бурмов и Веселин Бешевлиев като българи в служба на Империята³. Според тях, замяната на етнонима хуни с българи в съвременната историография се наложил благодарение на запазените латински текстове на Йорданес⁴ и Комес Марцелин⁵, в които някогашните степни воители са наречени българи, и от друга страна - въз основа на умишлената архаизация сред гръцките автори на названията на номадските и източни народи – в случая като *Ουννοι*⁶.

Първите писмени свидетелства за хунски (български) наемници на Апенините датират от VI век. Те включвали отделни откъси от книги V–VIII на „История на войните на Юстиниан с перси, вандали и готи“, съставени вероятно в периода 545–550 г. Те били дело бележития византийски писател Прокопий Кесарийски. Този автор, наричан често и последния античен историк, споменава многократно в творбите си за привличането на хунски, т.е. български воители в помощ на империята. Впрочем този факт сам по себе си ни най-малко не би трябвало да ни учудва, тъй като по това време ромейската армия била доста разнолика в етническо отношение и в редовете ѝ преобладавали представителите на почти всички народи и варварски племена.

В началото хунските (български) наемници заедно с гепидски отреди акостирали в Калабрия (*Бруцио*) с помощта на византийската флота. Впоследствие обаче те минали на страната на готите, вероятно след несполучливия им сблъсък с крал Теодорих (493–526)⁷. Прокопий Кесарийски ни информира и за някаква хунска, сиреч българска военна част, която под командването на ромея Константин дебаркирала на о. Сицилия през 535 г.⁸, т.е. в началото на войната с готите. Тези 200 хуни (българи) според ромейския автор били отлични стрелци с лък и вярно следвали византийците в опита им да отвоюват Италия⁹. Две години по-късно 1600 конници „българи, склавини и анти, живеещи отвъд реката Истър“, под предводителството на военачалниците Мартин и Валериан се появили в околностите на Рим, в Средна Италия. Те били изпратени в помощ на *стратег-автократор* Велизарий¹⁰. Валериан предвидливо наредил на всички тези хуни

³ Пак там, 19–49; **Бешевлиев, В.** Първобългарите. История, бит и култура. Пловдив, 2008, 220–221.

⁴ ЛИБИ, I (1958), 326–368.

⁵ Пак там, 308–319.

⁶ ГИБИ, II (1958), 105–147; **Бешевлиев, В.** Цит. съч., 220–221.

⁷ **D'Amico, V.** I Bulgari stanziati nelle terre d'Italia nell'alto medio evo. Roma, 1942, p. 5.

⁸ ГИБИ, II, 105–147; **Божилков, Ив.** Българите във Византийската империя. С., 1995, с. 27.

⁹ ГИБИ, II, 105–147; **Бешевлиев, В.** Цит. съч., с. 18.

¹⁰ ГИБИ, II, 105–147. Често това свидетелство се оспорва, тъй като антиите и склавините са определяни единствено като воители, сражаващи се като пехотинци, но не и като конници.

(българи) да построят вал покрай р. Тибър, навярно за да могат конете им да се хранят, необезпокоявани от вражеските атаки¹¹.

През 542 г., след множество сражения, Велизарий получил поредните подкрепления от император Юстиниан. Те били съставени отново от „траки, арменци и малък брой българи“¹². Сред българските воители се запазило и името на коменданта на византийския гарнизон в Перузия¹³. Това бил хунът (българинът) *Одолган*, назначен на този пост през 546 г.¹⁴

Интересни са и сведенията, които ни поднася източноримският хронист, и бивш секретар на Юстиниан, Комес Марцелин. Ерудираният ромей представил българите недотам верни на ромеите. Според него поради предателството им армията на византиецца Йоан (*Iohannes magister militum*), която дотогава твърде успешно се сражавала с варварите в Кампания (*Campania*), една нощ била изненадващо нападната от готския владетел Тотила (542–552): "*Qui postea partitur nocturnum Totilae superventum Bulgarum suorum proditione*"¹⁵. В противоречие с Марцелин, Прокопий Кесарийски оневинява хунските (българските) войни, които изпълнявали ролята на лековъоръжени конници-съгледвачи в ромейската армия и единствения им грях им се състоял в това, че закъснели за битката. През 552 г. сред армията на евнуха Нарзес, която потеглила към Апенините, отново срещахме хунски (български) наемници, отново представени като изкусни стрелци с лък. По-нататък българите взели участие и във важното сражение при Буста Галорум (*Busta Gallorum*). В него ромеите нанесли решително поражение на остготите и убили краля им Тотила¹⁶. Същата година, след като разгромили готската армия, византийците обсадили и превзели град Рим, който били загубили неотдавна. На фона на разигралите се събития папа Григорий Велики (590–604) в книга четвърта от своите „Диалози“¹⁷ споменал един неизвестен по име *спатарий* сред приближените на главнокомандващия Нарзес, който имал хунско, респективно българско потекло¹⁸. Един ден този мечоносец бил повикан при едно умиращо дете и двамата заговорили на един и същ варварски език. Този пасаж от Григориевите „Диалози“ често се преекспонира в

¹¹ Бешевлиев, В. Цит. съч., с. 18.

¹² Пак там, с. 19.

¹³ Дн. Перуджиа, Умбрия, Централна Италия (лат. *Perusia*).

¹⁴ Божилков, Ив. Цит. съч., с. 27; Бешевлиев, В. Цит. съч., с. 19.

¹⁵ ЛИБИ, I, с. 318.

¹⁶ Rance, Ph. Narses and the Battle of Taginae (Busta Gallorum) 552: Procopius and Sixth-Century Warfare. – *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 54, H. 4 (2005), 424–472.

¹⁷ Вж. http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_05900604__SS_Gregorius_I_Magnus__Dialogorum_Libri_IV_De_Vita_Et_Miraculis_Patrum_Italicorum__MLT.pdf.html

¹⁸ Бешевлиев, В. Цит. съч., с. 19.

съвременната българска историческа литература, тъй като се представя от някои родни историци като разговор между двама българи на родния им език, т.е. предполага се наличието на говорим български език сред въпросните хунски наемници¹⁹. Всъщност разказът на папа Григорий има съвсем друго предназначение – той по-скоро доказвал, че детето е било някога на небето, както твърдяло самото то, и там научило всички познати на хората езици, т.е. в случая имаме описано не друго, а поредното от чудесата на християнската вяра.

От друга страна, появата на хунски (български) наемници на фона на византийско-готските войни, както видяхме, не била свързана единствено с Южна, но и с Централна и Северна Италия. Причината била предимно в мобилността на ромейските армии и подразделения, в които българите служели. Споменатите хуни (българи) често сменяли своите лагери, поемали по различни пътища, водели сражения, когато и където било необходимо. Тези наемни части обаче едва ли пристигали на Апенинския полуостров, единствено и само за да вземат участие във войната с готите, след което триумфално са се отправяли към своята предишна родина с награбената и завоювана плячка²⁰. Не бива да се съмняваме, че част от тях доброволно, по своя инициатива оставали в Италия, а други служели като гарнизони из византийската територия на полуострова²¹.

2.

Едва през втория етап от заселването им на Апенините българите вече били разпознаваеми с тяхното собствено име – *Vulgares*. Както ще видим това наименование ще се окаже доста устойчиво в италианската история.

Този период започнал с нашествието на лангобардите в земите на Ботуша през втората половина на VI век. Тогава техният крал Албоин (565–572) довел със себе си хора от най-различни племена, победени или увлечени по време на лангобардската

¹⁹ Вж. **Рашев, Р.** Прабългарите през V–VII век. Велико Търново, 2007, с. 167. От този период останал и споменът за блажения *Пиетро Булгаро* – „свещеник българин, кардинал (?)... умрял в Рим и роден в 560 г. в Салусола (Италия)“ – личност, вероятно с епископски сан, вж. **Perosa, M.** Borgovercelli. Vercelli, 1889.

²⁰ **Божилков, Ив.** Цит. съч., с. 28.

²¹ Пак там.

миграция на юг. Сред тях били гепидите, българите, сарматите, панонците и норийците (*Gepidos, Vulgares, Sarmatas, Pannonis, Noricos*)²². С разрешението на лангобардския владетел различните етноси основали и свои селища в новозавладените италиански територии, като едно от тях вероятно носело името *Българи*²³. Малко след това, през 571 г., когато град Тичино станал временна столица на крал Клеф (572–574), за управител на селището бил назначен небезизвестният херцог *Забан*. Той бил войнствен аристократ, който организирил редица походи в Прованс, нападал и атакувал успешно франките. Изследователят на българите в Италия Винченцо Д'Амико още преди цяло столетие допусна, че името *Забан* нямало нищо общо с лангобардските имена. Според италианския учен произходът му бил „прабългарски“, тъй като бил срещнал подобна дума в турския език, а именно познатата *забит*, която и днес означава офицер, стражар. Подобно сходство едва ли може да се смята за достатъчно основателен довод за горното твърдение²⁴. Също толкова съмнително изглежда и възстаналият по-късно в същото селище херцог *Варнеканций* да е бил българин по произход. Етимологията на името, която според Д'Амико „разяснява цяла една страница от историята и е латинизация на Вар-е-н-кан, което означава ‘комендант’ на гарнизона, буквално преведено "вожд на крепостта", е меко казано несигурна²⁵. Подобно мнение може да изкажем и за определяния като българин от Д'Амико херцог на Милано – Амон²⁶.

Едва век по-късно нова вълна българи под предводителството на вожда Алцек се преселили в Южна Италия²⁷. Споменатият от патриарх Никифор и Теофан Изповедник

²² Павел Дякон. История на лангобардите. Превод и бележки Кр. Гагова. С., 2011, с. 59.

²³ Лишев, Стр. Прабългарите и българското народно име в Европа около началото на V век. – ИИБИ, 5 (1954), 351–365; Павел Дякон. Цит. съч., с. 59.

²⁴ Банковски, Ив. Нещо за прабългарите и по-специално за тези, заселили се в Италия през VI и VII векове. Франкфурт, 1960, <http://ziezi.net/amico/Bankovski.htm>; вж. Д'Амико, V. Цит. съч. Въпросният *Забан* днес е добре познат на историците като един от племенните херцоци, издигнали Клеф за лангобардски владетел след убийството на Албоин през 572 г. Историческите свидетелства го свързват с град Павия и няколко похода на север, но за съжаление не и с българите, дошли с лангобардите в Италия.

²⁵ Д'Амико, V. Цит. съч., с.10.

²⁶ Пак там.

²⁷ Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1971, с. 205; Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 33; Бешевлиев, В. Цит. съч., 57–59; Петров, П. Образуване на българската държава. С., 1981, с. 137; Мутафчиев, П. История на българския народ 681–1323. С., 1986, с. 103; Рънсиман, Ст. История на Първото българско царство, С., 1993, с. 35; Златарски, В. История на Българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1. С., 1994, 119–121; Божилов, Ив. Цит. съч., 195–196; Войников, Ж. Българите в Панония и Италия. – http://www.bulgari-istoria-2010.com/books/BG/BG_V_ITALIJA.pdf. 9 с.; Д'Амико, V. I Bulgari trasmigrati in Italia nei secoli VI e VII dell'era volgare e loro speciale diffusione nel Sannio. Campobasso, 1933; Idem. I Bulgari stanziati nelle terre d'Italia..., 9–10; Guillou, A. Migration et présence Slaves en Italie du VI^e au XI^e siècle. – Zbornik radova Vizantološkog instituta (Beograd, SAN), 14–15 (1973), 11–16; Pohl, W. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822. München, 1988, 269–270; Kreutz, B. Before the Normans. Southern Italy in the Ninth and Tenth Centuries. Philadelphia, 1991, p. 40; Christie, N. The Lombards (Ancient Langobards). Oxford, 1995, 98–

пети син на хан Кубрат²⁸ се заселил в днешната област *Кампобасо* до Беневенто в периода 663–668 г. Събитията са добре описани в изворите, като само в латиноезичната литература съществуват три версии на разглежданите събития, а съвсем наскоро бяха открити и въведени в исторически оборот още две хроники от южноиталийските земи, засягащи Алцековото преселение в Италия²⁹. В една от тях (*Салернитанската хроника*) въпросният Алцеко е описан дори като славянски вожд (*dux Sclavorum*).

Най-ранни обаче са сведенията, оставени ни от Павел Дякон. В книга пета от неговата "*История на лангобардите*" се споменава за херцога на българите (*Vulgarum dux*) Алцеко (*Alzecco*), който неизвестно по каква причина изоставил своето племе, навлязъл мирно в Италия с цялата армия на своето херцогство и пристигнал при лангобардския крал Гримоалд (662–671)³⁰. Алцеко поискал да се засели в неговата страна и обещал да му служи вярно. Гримоалд обаче го отпратил при сина си Ромуалд в Беневенто. Херцог Ромуалд приел любезно българския вожд. Отредил му за живеене просторни площи, които дотогава били пусти – Сепино (*Sepinum*), Бовианум (*Bovianum*), Изерния (*Iserniam*) и други градове с техните земи. А титлата на самия Алцеко променил на *гасталд* (*gastaldus*)³¹. Разбира се, получената титла обвързвала предводителя на българите както с кралската власт, така и със съответна военна служба, но го изключвала от претендентите за кралския престол³². Накрая авторът на "*История на лангобардите*" отбелязва, че те (българите) и до днес населяват тази земя. И въпреки че говорят латински, не са изоставили собствения си език (*quamquam et Latine loquantur, linguae tamen propriae usum minime amiserunt*)³³. Същевременно Павел Дякон не пропуска да спомене, че Гримоалд изпитвал силна омраза към римляните (т.е. византийците), тъй като навремето те били излъгали предателски братята му Тасон и Какон³⁴. Натрупаният спрямо ромеите антагонизъм подтикнал лангобардския крал към военни действия в Североизточна Италия. Той неслучайно разрушил град Одерцо (някогашния *Opitergium*), където братята му били убити³⁵. Военни сблъсъци имало и на юг, но с променлив успех. Войските на император Констанс II (641–668), които дебаркирали в Таранто и за кратко

100. От особена важност е и най-новото изследване за Алцековите българи, което представя два нови извора за тях, вж. **Николов, А.** *Alceco dux Vulgarum* и заселванията на прабългари в Италия (под печат).

²⁸ Първ Дюканж отъждествява Алцеко с петия син на Кубрат, вж. **Бешевлиев, В.** Цит. съч., с. 59.

²⁹ **Николов, А.** Цит. съч.

³⁰ Гримоалд е първият беневетински херцог, който става крал на лангобардите.

³¹ **Павел Дякон.** Цит. съч., с. 133.

³² Пак там, с. 16. По принцип престолонаследията при лангобардите е неустановено и е повод за дрязги между отделните херцоци.

³³ Пак там, с. 133.

³⁴ Пак там.

³⁵ Пак там.

време превзели повечето градове, подчинени на лангобардите, впоследствие били разгромени³⁶. Най-вероятно за да подсили отбраната на южноиталианските земи от перманентните византийски и неаполитански нападения, Гримоалд заселил Алцеко именно около Беневенто, който доскоро бил стегнат в обръч от ромейските войски и бил обезлюден не само от войната, но и от неотдавнашната чума.

Втората версия, предложена в „Хрониката“ на Фредегар или Псевдофредегар значително се различавала от събитията изложени при Павел Дякон. Авторът ѝ първо нарекъл предводителя на българите с името Алциок (*Alciocus*)³⁷. По-нататък „Хрониката“ предава, че през 631–632 г. българите представлявали значителна сила в състава на Аварския каганат. Те дори се опитали да наложат свой представител на престола³⁸. След неуспешния опит 9000 от тях били прогонени от Панония към съседното Франкско кралство и по-точно в границите на Бавария³⁹. Първоначално те били приети приятелски от крал Дагоберт Добрия (628–639), но една нощ по негова заповед българите били вероломно избити⁴⁰. От поголовното клане се спасили едва 700 души⁴¹. Впоследствие Алциоковите българи се заселили във Венедската марка (*marca Vinedorum*)⁴² под покровителството на славянския вожд Валук (*Vallux dux Vinedorum*). В тази връзка в криптата на манастира „Св. Флориан“ в Австрия все още се съхраняват приблизително 6000 черепа – вероятно на убитите по време на трагичните събития в Бавария от 632 г. български преселници⁴³. Засега тези човешки останки не са изследвани и само бъдещето би показало тяхната етническа принадлежност. Същевременно прави впечатление и наличието на района *Bulgarn, Pulgarin, Pulgaran* в днешните австрийски земи. Известен под това наименование в няколко документа от XII–XVII век⁴⁴, районът *Bulgarn* се намира около гр. Линц (Североизточна Австрия) и което е по-важно – в непосредствена близост до споменатата *marca Vinedorum*.

³⁶ **Kreutz, B.** Цит. съч., с. 3.

³⁷ ЛИБИ, I, с. 389.

³⁸ Явно голямата, компактна българска маса непрекъснато укрепвала своите позиции в политическия живот на аварската държава и все повече участвала в управлението ѝ. В началото на VII век българите представлявали такава значителна военна сила в Панония, че с тях били длъжни да се съобразяват не само аварите, но и персите. Показателно е сведението на Теофан Изповедник, което разяснява как Сасанидите трябвало да се споразумеят с българите отделно от аварите, за да ги привлекат към подготвяната антивизантийска коалиция през 626 г. Вж. **Димитров, Хр.** България и номадите до началото на XI век. Пловдив, 2011, 45–47.

³⁹ ЛИБИ, I, с. 389.

⁴⁰ Пак там.

⁴¹ Пак там.

⁴² Дн. Словения. Пасажът е изпуснат в ЛИБИ.

⁴³ **Войников, Ж.** Цит. съч., с. 4.

⁴⁴ **Рашев, Р.** Цит. съч., с. 168.

Третият извор, *Gesta Dagoberti*, е най-късен и в общи линии преповтаря историята на Фредегар, като завършва с клането в Бавария, оставяйки ни с впечатлението, че българите били напълно избити.

Естеството на последните две сведения обаче принуди редица медиевисти да разграничат българските предводители Алцеко и Алциок. Васил Златарски например допусна вероятността за две български вълни на преселение към Италия⁴⁵, като възприе и възможността текстът за *Alciocus* да е една по-късна интерполация в Хрониката на Фредегар. Други учени като Валтер Пол по-късно приеха, че споменатият от Павел Дякон Алцеко е син на Фредегариевия Алциок и съответно негов наследник. Трябва да отбележим, че предложените от изследователя на аварите аргументи в никакъв случай не са лишени от основание⁴⁶. И накрая според трети българските вождове нямат нищо общо един с друг⁴⁷.

От друга страна, гръкоезичните автори локализират поселението на Алцеко в района на Равена. Те уточняват, че българският предводител се заселил в Пентаполис⁴⁸ – под властта на *християните* или *ромеите*⁴⁹. Вероятно от тези земи Алцеко по-късно мигрирал на юг. Стивън Рънсиман обаче се усъмни в представените от византийските хронисти събития. Според него те допуснали грешка, тъй като приели Равенския екзархат за синоним на Италия⁵⁰. В този смисъл известният английски медиевист определи заселването на българите, описано от Теофан Изповедник⁵¹, отново в района на Беневенто⁵². Още повече че през 1987 г. в района на Вичене и Морионе, между Бояно и Сепино в Южна Италия⁵³ са открити и проучени 120 гроба с трупологане, с източна ориентация⁵⁴. При десетина от погребенията са открити скелети на цели коне, стремена,

⁴⁵ Златарски, В. Цит. съч., 119–121.

⁴⁶ Против отъждествяването на Алцеко и Алциок, вж. Мутафчиев, П. Цит. съч., с. 103; Pohl, W. Цит. съч., 269–270; Рънсиман, Ст. Цит. съч., с. 35. Проблемът с двамата вождове е подобен на този с Кубрат и Кубер, който се обсъждаше преди доста време в нашата историография. Също така, времевата разлика между споменатите от Павел Дякон и Фредегарий български вождове от близо четиридесет години предполага съществуването по-скоро на две различни личности, може би обвързани чрез роднинство, тъй като Алциок едва ли е бил прекалено млад при опита си да заеме аварския престол. Въпреки това учени като Валтер Пол приемат безусловно Алцеко и Алциок за една и съща личност.

⁴⁷ Рънсиман, Ст. Цит. съч., с. 35.

⁴⁸ Пентаполис (от гр. – „Петградие“) включвал градовете: Римини, Анкона, Фано, Пезаро и Синегалия.

⁴⁹ ГИБИ, III (1960), с. 262; Аргамонов, М. История хазар. Ленинград, 1962, с. 165.

⁵⁰ Рънсиман, Ст. Цит. съч., с. 35. Равенският Пентаполис обаче не е единственият район с това име, затова тезата на Рънсиман е спорна.

⁵¹ ГИБИ, III, с. 262.

⁵² Рънсиман, Ст. Цит. съч., с. 35.

⁵³ Южна Италия, регион Молизе, провинции Кампобасо и Изерния.

⁵⁴ Ceglie, V., B. Genito. La necropoli altomedievale di Vicenne a Campochario. Archeologia de Mosile. Roma, 1991, 329–334; Ceglie, V. Lo scavo della necropoli di Vicenne. Conoscenze, 4, Campobasso, 1988, 31–48; Рашев, Р. Цит. съч., с. 169; Дженито, Б. Стремена аварского типа в Италии. – В: Античная цивилизация и варварский мир. II. Новочеркасск, 1992, 151–157; Christie, N. The Lombards, 98–100.

стрели и други нехарактерни за лангобардските некрополи елементи⁵⁵(фиг.2). В гроб № 102 от некропола на Морионе е открит дори конник в пълно бойно снаряжение. А в погребението е поставена и конска сбруя, украсена със сребро. Интерес предизвиква откритият в гроб № 33 пръстен с печат, подсказващ, че притежателят му се е ползвал с особен статус в общността, към която е принадлежал. В следствие на което се предполага, че гробът може да е на Алцеко или на негов наследник⁵⁶ (фиг. 1). Друг гроб (№ 85) от Вичена съдържа в погребалния инвентар най-разнообразни видове оръжия, характерни както за лангобардите, така и за номадите – едноостър дълъг нож (*скрамасакс*)⁵⁷, копие, стрели и части от рефлексен лък. Облеклото на погребания впечатлява с интересния колан, украсен със зооморфни апликации. Открита е и монета, поставена в устата на покойника – явна реминисценция на т. нар. *Харонов обол*⁵⁸. Поводите на коня включват украси от бронз с различна форма, придаващи им особено изящество. Гроб № 85 специално илюстрира и един ритуал, намерил широко приложение на изток, където във всички конни погребения присъстват железни стремена. А откритите в него стрели с по три пера имат корени още от хунско време. В женските гробове (№ 40 и 98) археолозите се натъкват на изящно изработени предмети. Сред тях присъстват обеци и огърлици от кехлибар, чийто паралели откриваме в аварските погребения от Карпатския басейн⁵⁹. (махаме изречението)

Датирането на погребенията се отнася към втората половина на VII век благодарение на откритите *in situ* монети от периода 650–680 г.⁶⁰ Подобни археологически паметници от Панония издават директна връзка на стремената с ранноаварските паметници⁶¹. По принцип лангобардските погребения включвали богат и разнообразен инвентар. При тях често преобладава военната екипировка – състояща се от конска амуниция, шпори и нападателни оръжия⁶². В Италия лангобардите приемат и „развития тип“ колан с ремъци, характерен както за аварите, така и за българите (фиг. 3;

⁵⁵ Рашев, Р. Цит. съч., с. 169.

⁵⁶ Christie, N. The Lombards, 98–100.

⁵⁷ Скрамасакс (вид сакс) – късо едностранно заострено хладно оръжие за близък бой, подобно на нож, с обща дължина 45–50 см. Характерно оръжие за варварските германски племена от V–VIII век, вж. Иванов, И. Войната в Западна Европа през Средните векове (V–XVI в.). В. Търново, 2008, с. 196.

⁵⁸ Харонов обол – известен през Античността *обичай* да се поставя монета в гроба при мъртвеца – в устата или в ръката, с която да заплати за превозването на душата си в подземното царство.

⁵⁹ Ковачевич, Ј. Аварски каганат. Београд, 1977, 149–192.

⁶⁰ Arslan, E. Le monete delle necropoli di Campochiaro e la monetazione anonima beneventana nel VII secolo. – In: Atti Conv. I Beni Culturali nel Molise. Campobasso, 2004, 87–131; Ceglie, V., B. Genito. Цит. съч., 329–334; Ceglie, V. Lo scavo della necropoli di Vicenne, 31–48; Рашев, Р. Цит. съч., с. 169.

⁶¹ Дженито, Б. Цит. съч., 151–157; Рашев, Р. Цит. съч., с. 169.

⁶² Christie, N. Langobard Weaponry and Warfare, A.D. 1–800. – Journal of Roman Military Equipment Studies, Vol. 2 (1991), 1–26, вж. Menis, G. C., ed. I Longobardi. Exhibition Catalogue. Milan, 1990.

5). Освен това византийското влияние се налага особено бързо сред аристокрацията, най-вече в резултат на контактите ѝ с местното население. Твърде често лангобардите използват и предмети, украшения, облекло, характерни за някогашния им престой в Панония⁶³(фиг. 4). Срещат се зооморфни фибули, издължени като клон или нокти на граблива птица. Познати са и висящи украшения за колани в бестиарен стил⁶⁴.

Но в случая трябва да отбележим, че наличните артефакти не ни позволяват да отнесем разглежданите находки към германския културен кръг. Наистина, токите за колани и специфичните украшения, присъщи за материалната култура на лангобардите, са налице. Въпреки това, повече от очевидно е, че в дадения некропол имаме работа с друга културна традиция, визирайки откритите останки от погребения на коне. По-важно е обаче, че част от въоръжението, обеците и стремената, със силно аварско влияние, се датират в един по късен период, именно след изселването на лангобардите от Панония⁶⁵. Валери Йотов в своя труд върху въоръжението през българското ранно средновековие датира тези стремена – тип 2, вариант Б – в VII–VIII век, като открива техни преки паралели от Перник (България) до Маняк (Башкирия) и Глодоси (Украйна) на изток⁶⁶. В тази връзка разкриването на погребален инвентар с „азиатски“ елементи в лангобардски контекст, какъвто е случаят с Вичена, е наистина забележителен и трябва да се тълкува преди всичко като наследство в погребалните обичаи на един „чужд“ етнически субстрат, принуден да живее в различна от своята културна среда. Затова можем да приемем, че погребенията от района на Беневенто са свързани с алцековите българи и тяхната диаспора през VII век, имайки предвид както престоя на последните в земите на Аварския каганат⁶⁷, така и наличните писмени извори, които разгледахме.

В тази връзка друг интересен некропол от Централна Италия от VII век е този при Кастел Трозино (*Castel Trosino*). Изследван още в далечната 1893 г., той включва над 250 богати погребения на лангобарди⁶⁸. Сред изключително ценните експонати се намира и апликация за колан с изображение на „ипсилон с две части“ (фиг.8). Този интересен паметник впоследствие бе интерпретиран като част от „прабългарски колан“, „дар от българин или притежание на погребан българин“⁶⁹. За съжаление семантиката на тази

⁶³ Вж. **Vona, I.** *The Dawn of the Dark Ages: The Gepids and the Lombards in the Carpathian Basin.* Budapest, 1976.

⁶⁴ **Menis, G. C., ed.** Цит. съч.

⁶⁵ **Дженито, Б.** Цит. съч., 151–157; **Рашев, Р.** Цит. съч., с. 169.

⁶⁶ **Йотов, В.** Въоръжението и снаряжението от българското средновековие VII–XI век. Варна, 2004, с. 143.

⁶⁷ **Ковачевић, Ј.** Цит. съч., 145–149.

⁶⁸ Вж. каталога на откритите експонати: **Paroli, L., M. Ricci.** *La necropoli altomedievale di Castel Trosino.* Vol. I. Firenze, 2007.

⁶⁹ **Войников, Ж.** Цит. съч., 4–5.

находка като символ на прабългарите и техните вярвания е спорна и все по-често отхвърляна в научната литература. По-скоро „ипсилон с двете хасти“ е християнски символ, познат още от Късната античност⁷⁰. Същият символ срещаме и в тимпана на катедралата в град Ларино, в близост до разгледаните по-горе погребения във Вичена. Някои съвременни учени отново го оприличават на таен, мистичен знак, оставен ни от древните българи – естествено със скрит подтекст и само привидно свързан с християнството⁷¹. Но, противно на изложената хипотеза, изображението над централния вход на църквата в Ларино е типично за готическото изкуство. То по-скоро представя Разпятие Христово, където ипсилонът е разпънатият Иисус, а двете хасти изобразяват Девата и апостол Йоан, явно без да се влага някаква друга символика (фиг. 12).

Други сведения за българското присъствие в Южна Италия са запазени в беневентинските архиви. По-малко от век след заселването на Алцековите българи те ни разкриват случай на посегателство от лангобардския принц Сикард (832–839) към негов поданик – българина *Граузолфо*. Иван Банковски открива пръв споменатата жалба, според която принцът отнел притежаваната от Граузолфо гора и щедро я дарил на близкия манастир⁷². В друг документ от Неаполитанския архив (*Regii neapolitani archivi monumenta*), датиран в 951 г., също се описват някакви българи. Те живеели около черквата „Св. Андрей“⁷³. Банковски отбелязва и документ № 407 от многотомното издание „Codice Diplomatico Cavense“. Въпросният препис бил издаден в град Лукера и от него се вижда, че през 989 г. в замъка Монте Ротаро се намирало лозето на някакъв българин⁷⁴.

⁷⁰ **Рашев, Р.** Съмнителни и недостоверни паметници на прабългарската култура. – В: *Studia Protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на професор Веселин Бешевлиев. С., 2003, 158–175; **Същият.** Още за християнския смисъл на някои „прабългарски“ знаци. – В: *Историкии*. Т. 3: Юбилеен сборник в чест на доц. д-р Стоян Витлянов по случай неговата 60-годишнина. Шумен, 2008, 25–31.

⁷¹ **Войников, Ж.** Цит. съч., с. 5.

⁷² **Банковски, Ив.** Нещо за прабългарите и по-специално за тези, заселили се в Италия. – <http://edinzavet.wordpress.com/2009/07/16/sbbvi-ibankovsk/> Авторът – майор Иван Банковски, принадлежи към фамилия, дала поколения бележити офицери. Той е роден през 1911 г. в София. Завършва ВНВУ. През 1946 г. е уволнен от армията. През 1948 г. няколко часа преди да го арестуват успява да избяга. Заловен е в Югославия и следващата година прекарва в лагери и затвори. През 1949 г. по щастлива случайност се добира до италианската граница. Прекарва една година в италиански бежански лагер, след което успява да се установи във Франкфурт. Активен в емигрантските среди. Секретар на координационния център на българските емигрантски организации, член на българската делегация към „Световната антикомунистическа лига“, сътрудник на емигрантските издания „Борба“, „Лъч“, „Bulgarian Review“, „Българска реч“, „Свободен народ“, „Завет“, „Македонска трибуна“, „Национална България“. Забележителен поет и автор на няколко книги, издадени в емиграция. Умира на 15 ноември 1988 г. във Франкфурт – само година преди да се осъществи мечтата на живота му – да види страната си свободна от комунизма.

⁷³ **Банковски, Ив.** Цит. съч.

⁷⁴ Пак там.

Напълно подобавашо, в южноиталианските средновековни архиви не са подминати и политическите събития в Българското царство от втората половина на IX век. Сведения за тях черпим от Аналите на Лупус Протоспатарий (*Annales Lupi Protospatharii*)⁷⁵. Те съобщават как през годините 1015–1016 кралят на България Самуил починал⁷⁶. След него управлявал синът му (Гаврил Радомир), който в крайна сметка бил убит от сина на Аарон (*filio Aroni*)⁷⁷. С това сведение ще поставим и горната граница на този етап от българското присъствие в Южна Италия. Той завършил с възстановяването на византийската власт в Апулия и Калабрия и утвърждаването на ефимерните лангобардски държавици (*принципати*) в Кампания към 1000 г.

3.

Напълно разбираемо, последният период бил най-кратък като времетраене, но за сметка на това богат на събития и личности, свързани с българското присъствие и диаспора на Апенините. Той съвпаднал с драматичното покоряване на българските земи от император Василий II (976–1025) и последвалото интегриране на местното население в състава на Византийската империя⁷⁸. По това време „българска следа“ в Южна Италия оставило житието на св. Нил Млади, писано от ученика му Вартоломей⁷⁹. В агиографията е отбелязана една случка с известния светец в Калабрия, в която последният, намирайки на пътя лисича кожа и увивайки я около главата си, бил наречен, явно обидно, „български монах“⁸⁰. И въпреки че децата, които го замеряли с камъни, в текста го наричали пейоративно арменец и франк, българските историци припознават в образа на св. Нил бродещия и неуморен богомил⁸¹. Френският византолог Андре Гийу отдава по-правдиво разигралите се събития на ненавистта на гръцките деца в Росано (Калабрия) към българските, арменските или латинските монаси, че дори и към този строг аскет.

⁷⁵ Churchill, W. The Annales Baresenses and the Annales Lupi Protospatharii. Critical Edition and Commentary. Unpublished dissertation. University of Toronto, 1979, p. 360.

⁷⁶ Пак там; ЛИБИ, II, с. 385.

⁷⁷ Вж. Falkenhausen, V. The Greek Presence in Norman Sicily: The Contribution of Archival Material. – In: Loud, G.A. & A. Metgalfе, ed. The Society of Norman Italy. Leiden: Brill, 2002, 253–289; Loud, G.A. Southern Italy in the eleventh century. – In: The New Cambridge Medieval History. Vol. II, part 2. Cambridge, 2008, 94–120.

⁷⁸ Годината, в която Василий покорил окончателно България, е 1018.

⁷⁹ Не се знае дали е анонимно, или е дело на монаха Вартоломей, вж. Falkenhausen, V. Цит. съч., 253–289.

⁸⁰ Louillet, G. Saints de Sicile et d'Italie méridionale aux VIII^e, IX^e et X^e siècles. – Byzantion 29–30 (1959–1960), 125–167; Borsari, S. Il monachesimo bizantinonella Sicilia e nell'Italia meridionale prenormanne. Naples, 1963, 46–63.

⁸¹ За коментар вж. Божилов, Ив. Цит. съч., с. 29.

Авторитетният познавач на ромеите в Италия допуска и наличието на един или повече български манастири на полуострова⁸². Същевременно в днешната ойконимия на Апенините се е запазило името *Celle di Bulgheria*, с което се нарича едно градче в Кампания (Южна Италия), в района на Салерно. В близост до него се намира и планина, известна като *Monte Bulgheria*. Неслучайно местното население свързвало името на селището и планината със заселилите се тук през Средновековието българи. Най-вероятно на територията на днешния град се е намирал някой от споменатите от Гийу български манастири, тъй като италианската дума *cella* – стая, килия – би могла да се свърже с отдалите се на самота в този район монаси.

Освен като иноци, българите след хилядната година се срещали и сред наемниците във византийската армия на Апенинския полуостров, сред гражданите на южноиталианските градове и дори сред управителите на *катепаната Италия*. Особено показателна е историята с някой си Лупо, който искал да стане гражданин на Бари в 1127 г. По тардиция, за да бъде допуснат сред новодошлите преселници в апулийския град (т. нар. *affidati*), лицето трябвало да докаже чрез трима свидетели на градската управа, че не е роб и не е родено като такава. В случая, Лупо твърдял, че е от български произход и по този начин не би могъл да е с робски статут. Думите му потвърдили и трима негови съграждани (*concives*)⁸³. В тази връзка Андре Гийу особено сполучливо определя българите в италианските земи като „собственици, земеделци, монаси или войници ... понякога глави на големи фамилии, които присъстват в някои градове, откриват се сред ръководните им кланове и запазват поне отчасти етническата си физиономия до средата на XI век.“⁸⁴ На този фон „Барийските анали“ (*Annales Barenses*) са запазили спомена за български воители – наред с власи, турци и македонци – сред участниците във военните действия на о. Сицилия през 1027 г.⁸⁵ В том IX на гореспомнатия архив *Regii neapolitani archivi monumenta* е документирано и как в 1076 г. българинът *Сефано Булгаро* от Неапол получил благородническа титла, без да се указва точно каква. Неаполитанските документи споменават също и улица в Неапол, която незнайно по какви причини в 1086 г. била наречена *Булгаурси*⁸⁶. От българско потекло вероятно бил и *протоспатарият, катепан* на византийска Италия *Василий Войоан* (*Βασίλειος Βοϊωάννης*).

⁸² **Guillou, A.** La cultura slave dans le catepanat d'Italie (X–XI s.). – In: Les cultures slaves et les Balkans. 1. Sofia, 1978, p. 269.

⁸³ Codice diplomatico barese IV, Le pergamene di S. Nicola di Bari. Periodo normanno (1075—1194), ed. F. Nitti di Vito, Bari, 1900, N.74.

⁸⁴ **Божилков, Ив.** Цит. съч., с. 30.

⁸⁵ **Churchill, W.** Цит. съч., с. 346.

⁸⁶ **Банковски, Ив.** Цит. съч.

Предположението, че Войоан (Боян, Баян)⁸⁷ е българин, изказват редица съвременни учени. Сред тях са Иван Божилов⁸⁸ и немският византолог Вера Фолкенхаузен⁸⁹. Всъщност Василий Войоан бил не само най-успешният, но и най-продължително време задържалият се в южноиталийските земи имперски служител – от 1017 до 1028 г. По време на престоя си Войоан възстановил мира в Апулия, потушил бунта на отцепника Мелус, водил успешни военни кампании в Сицилия и Далмация. А също така реновирал и много от старите градове и крепости в южноиталийските земи⁹⁰. От неговото управление се е запазила и една интересна история за пленения лангобардски бунтовник Датус, роднина на Мелус. В изискан византийски стил той бил хвърлен за наказание в морето, в чувал заедно с маймуна, петел и змия. Протоспатарият Войоан имал и син, известен като *Exaugustus Voioannes* – катепан на Италия в периода 1041–1042 г. За съжаление той не наследил управленските способности на баща си. Останал в историята само с високопарната реч, която държал пред своята войска преди битката с принца на Беневенто Аденулф⁹¹, която загубил.

С предполагаем български произход бил и протоспатарият *Вулгарос Христофорос* – бивш помощник и приближен, а по-късно и наследник на Василий Войоан като катепан на Италия. Кариерата му на Апенините реално била краткотрайна (1028–1029), но за сметка на това разполагаме с множество сведения за неговата личност. Името на Вулгарос Христофорос било издълбано върху мраморния праг и в арката на църквата „Св. Богородица Халкеон“ (Солун). Споменава се от Лупус Протоспатарий, в Сицилийско-Сарацинската хроника (*Cronaca siculo-saracena di Cambridge*)⁹² и върху един печат в колекцията на Закос⁹³.

Не на последно място ще отбележим, че присъствието на българите в италийските земи се подкрепя и от местната топонимия, както и от редица лични имена, запазени на Апенините. Но картографирането на топоними с основа *булг* и *болг* всъщност показва, че

⁸⁷ **Falkenhausen, V.** Цит. съч., 253–289.

⁸⁸ **Божилов, Ив.** Цит. съч., 262–263.

⁸⁹ Въпреки последвалия диспут около името на Василий Войоан, разполагаме със сигурен източник относно личността му – произведението на Гийом Апулийски „*Gesta Roberti Wiskardi*“, където се споменава *когномена* Багианус. - вж. *Anonymi Barensis Chronicon* и *Лунус Протоспатарий*, където името на Войоан присъства в различни форми: *Bugianus, Bogianus, Voiano*. Един печат, открит от Гюстав Шлюмберже, принадлежащ на стратега и протоспатария Йоан и някога приет за собственост на Войоан, вече не се свързва с италийския катепан. вж. **Falkenhausen, V.** Цит. съч., с. 148; **Holmes, K.** *Basil II and the Governance of Empire (976–1025)*. Oxford, 2005, 429–447.

⁹⁰ **Guillou, A.** *Production and Profits in the Byzantine Province of Italy (Tenth to Eleventh Centuries): An Expanding Society.* – DOP, 28 (1974), 89–109.

⁹¹ **Божилов, Ив.** Цит. съч., с. 264. В проспекта каталог, № 207.

⁹² Пак там, 273–275. В проспекта каталог, № 248.

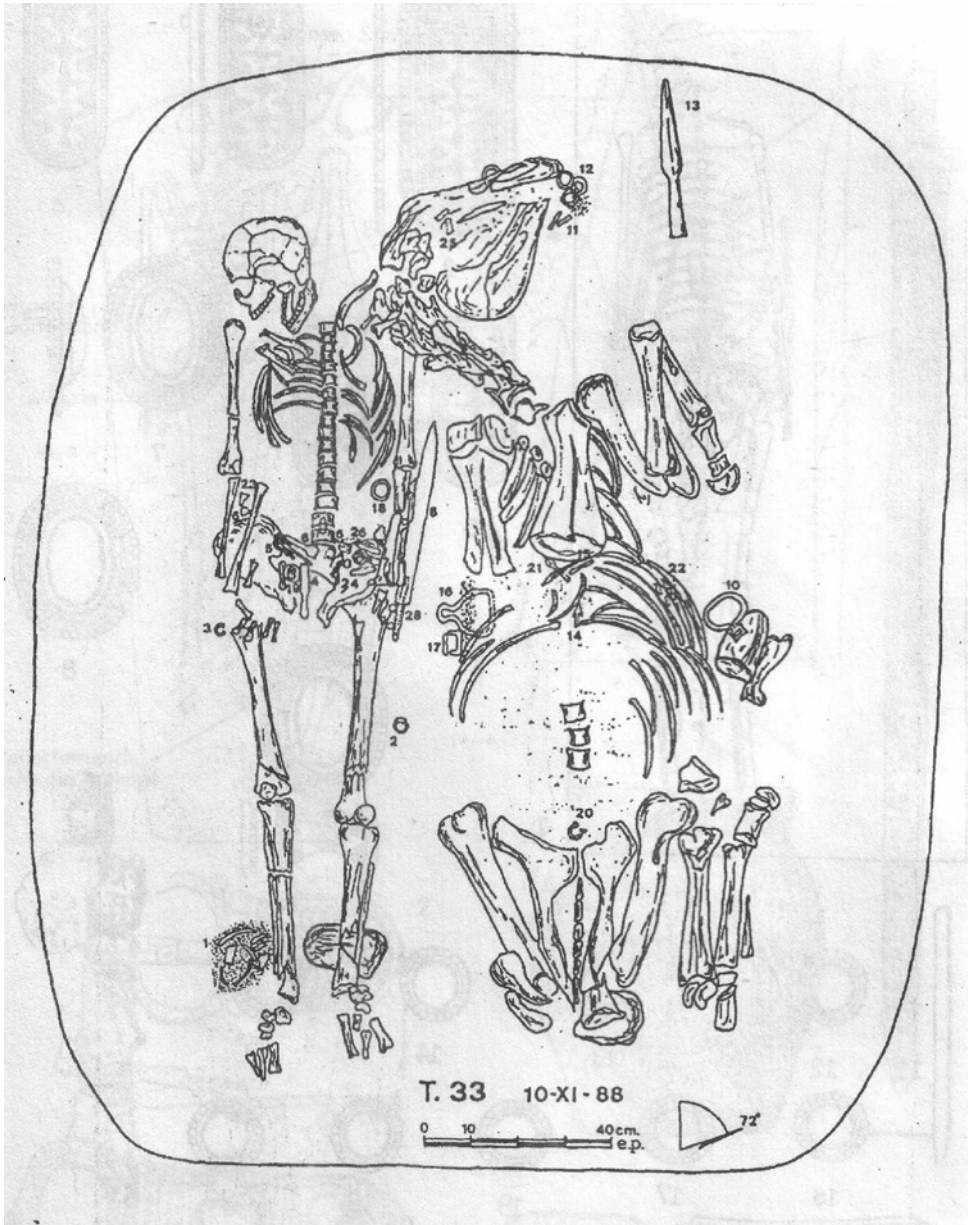
⁹³ **Zacos, G.** *Byzantine Lead Seals II.* Bern, 1984, No 906.

те са разпространени предимно на север, отвъд Рим, и в значително по-малка степен на юг. Страшимир Лишев навремето спомена множество имена с този корен, носители на които вероятно са все далечни наследници на древните българи – *Булгарикус*, *Пулгуларус*, *Булгариус*, *Булгари* и т.н. А тяхната употреба, както вече отбелязахме, отново преобладава в района на Северна Италия⁹⁴. От южната част на полуострова ни е известен единствено района *Болгер* (около Тренто), река *Булгано*, планината *Монти Булгерия* и общината *Челе ди Булгерия* в близост до гр. Салерно. Но и това не е малко.

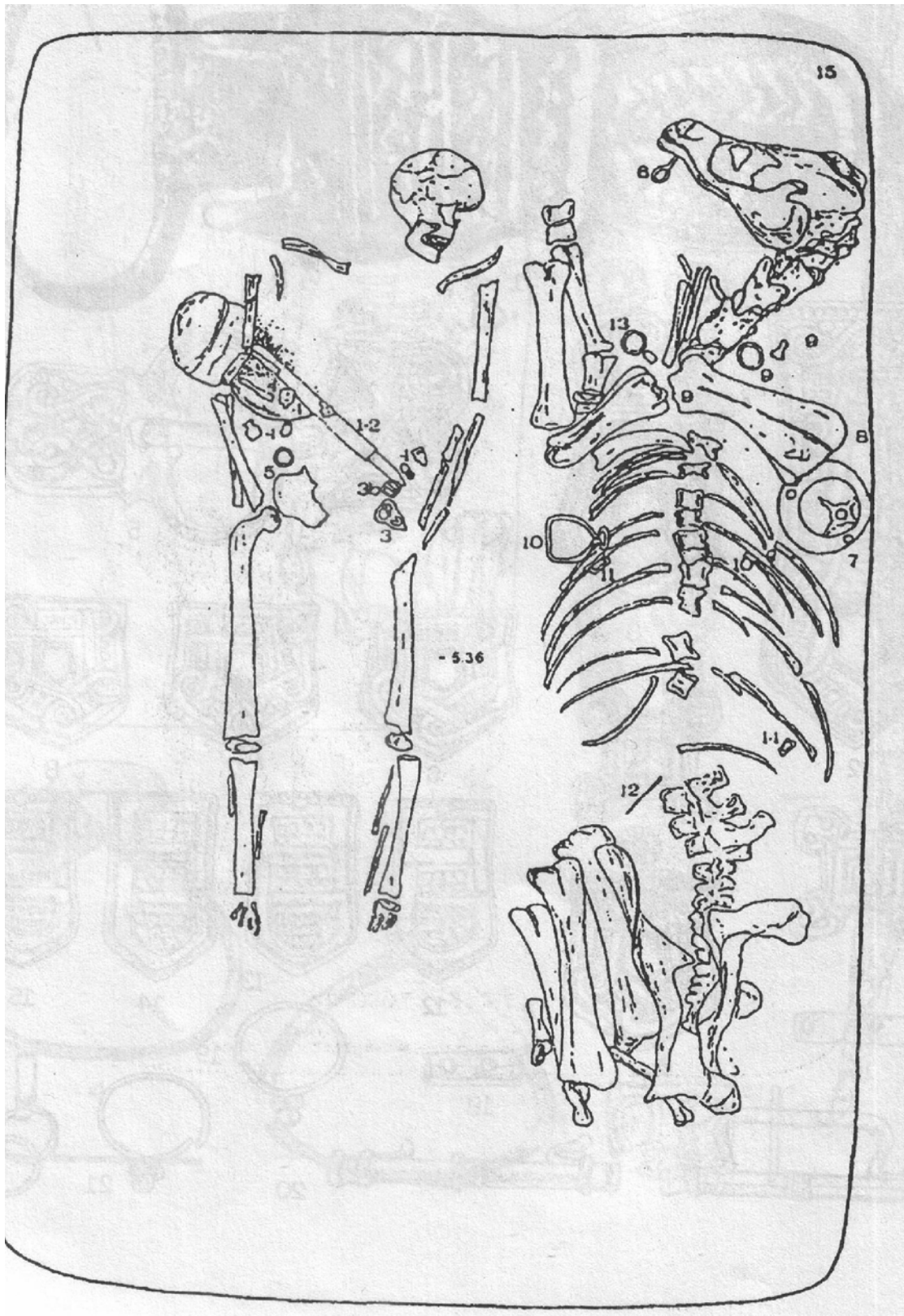
За разлика от топонимията и ономастиката обаче, в никакъв случай не бива да се доверяваме на антропологията, най-вече когато се опитваме да идентифицираме българското присъствие на Апенинския полуостров. Ако навремето по този начин постъпваха Д'Амико и Банковски, които упорито търсеха и представяха монголоидните черти сред местното население като неоспоримо доказателство за българския му (турански) произход, то това бе в резултат от наложените, вече остарели представи и стереотипи за етногенезиса на прабългарите⁹⁵. Въпреки отпадането на някои от изброените антропологични свидетелства относно българското присъствие в Южна Италия през VI–XI век, в края на краищата стигаме до заключението, че българите са имали своята неоспорима роля в историческото развитие на Апенинския полуостров през разглеждания период.

⁹⁴ Лишев, Стр. Цит. съч., 351–365.

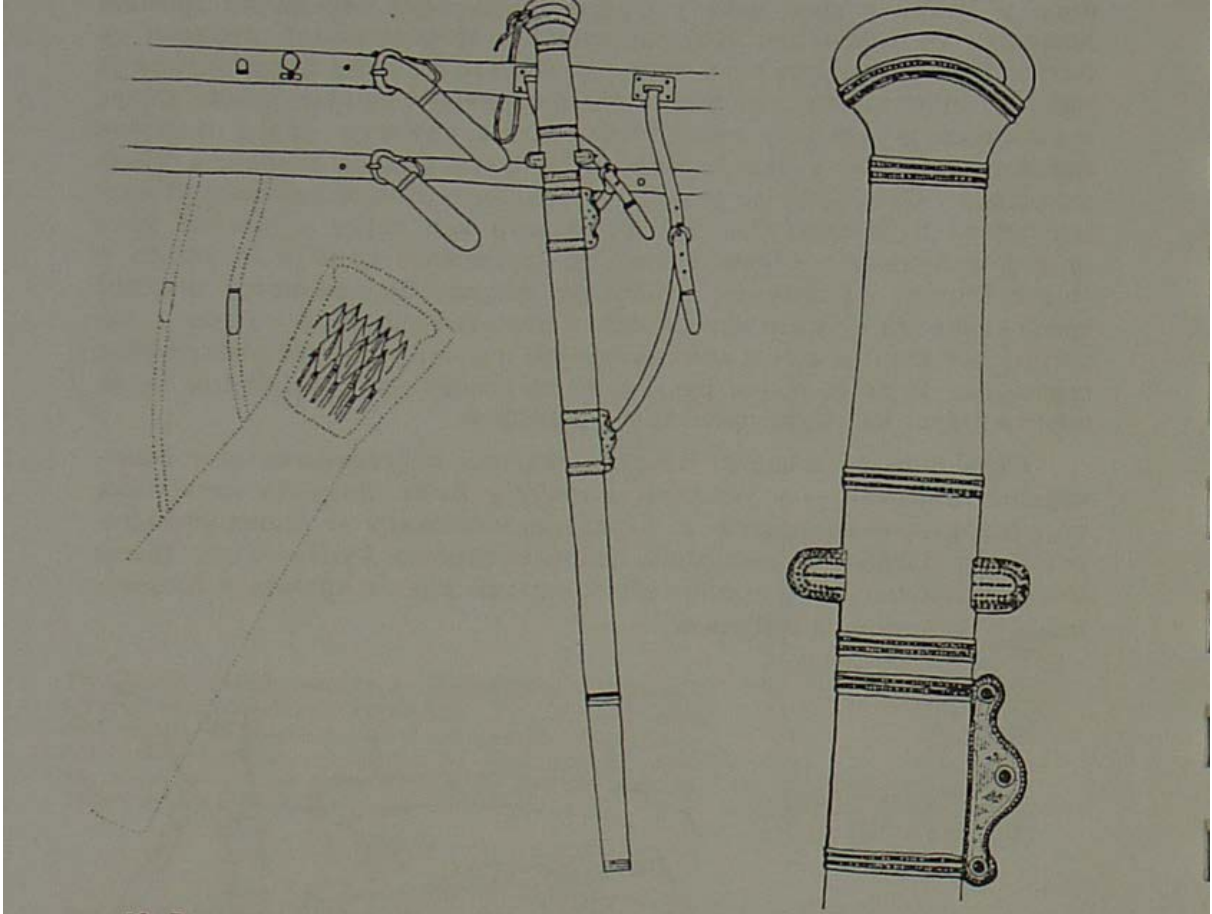
⁹⁵ D'Amico, V. I Bulgari stanziati nelle terre d'Italia..., 26–33; Банковски, Ив. Цит. съч.



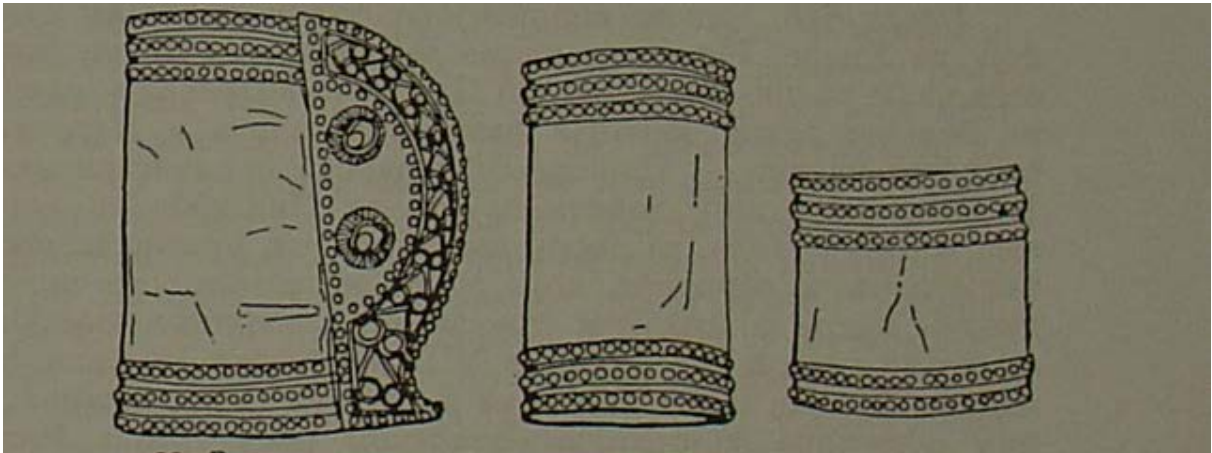
Фиг. 1. Гроб № 33 от некропола при Вичене (по Р. Рашев, таб. 106; Seglia, Genito)



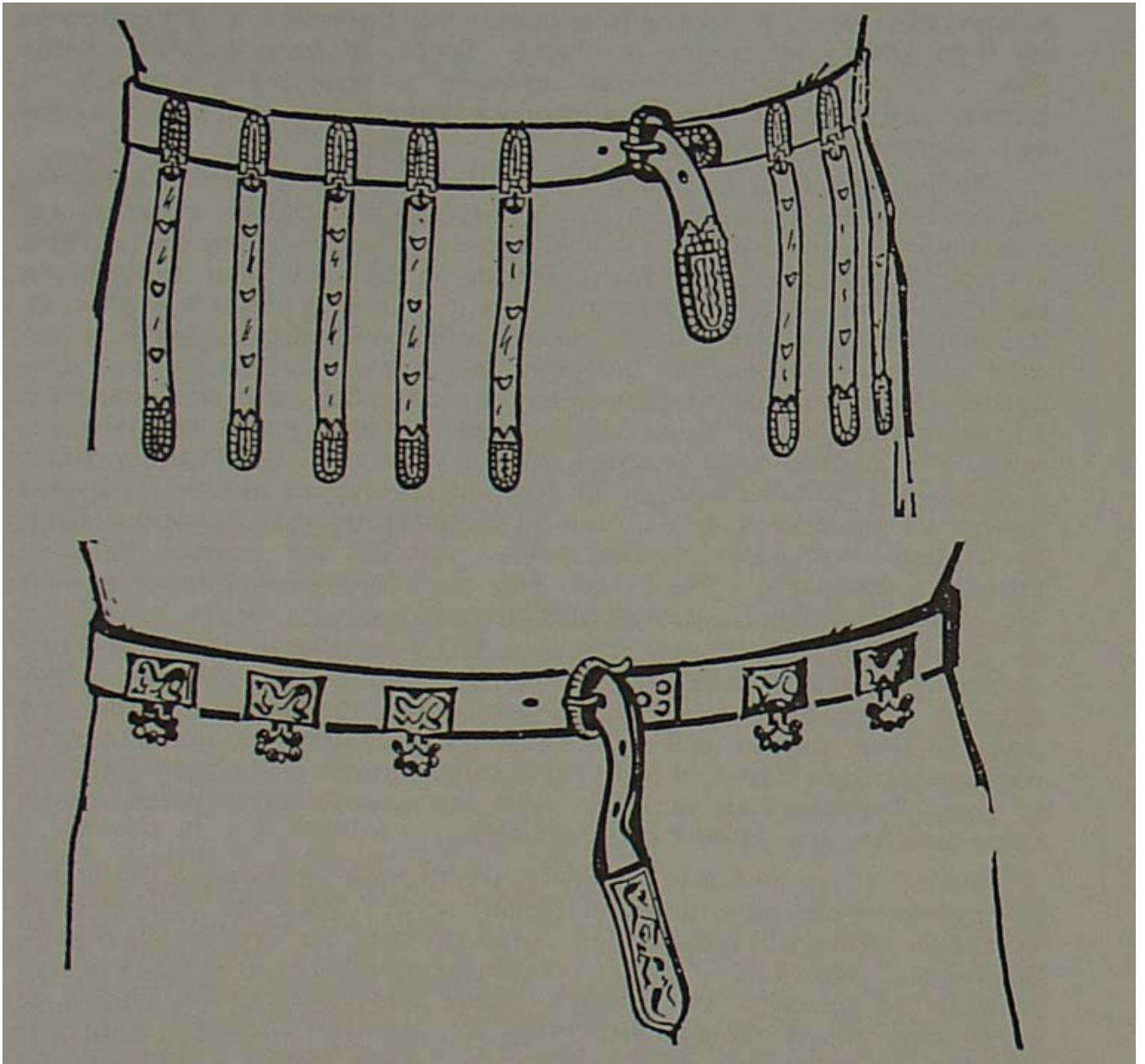
Фиг. 2. Гроб на конник от некропола при Вичене (по Р. Рашев, таб. 105; Genito, fig. 1)



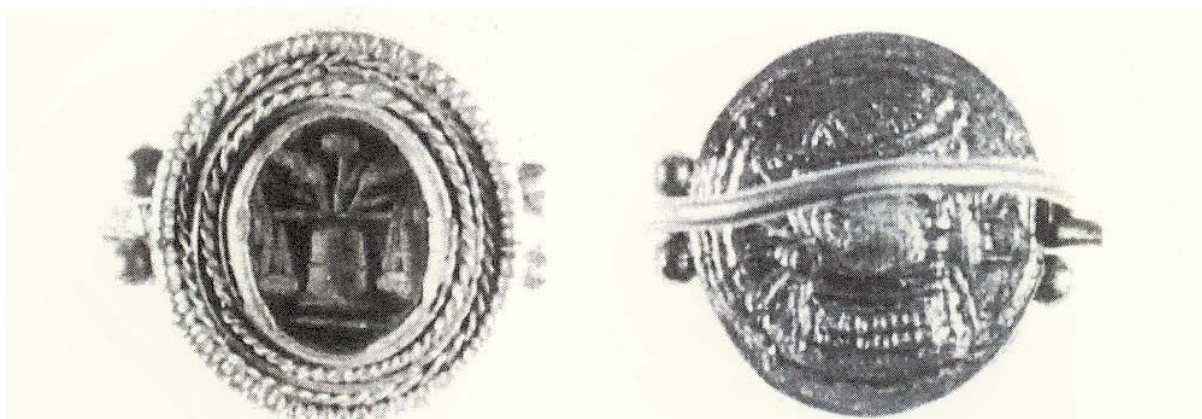
Фиг. 3. Реконструкция на „развит тип“ колан от VII век (по Ј. Ковачевић, фиг. 38)



Фиг. 4. Златен обков на ножница от Унгарија, VII век (по Ј. Ковачевић, фиг. 39)



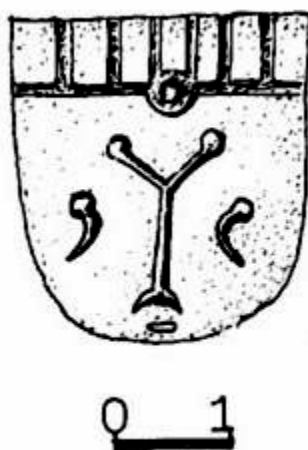
Фиг. 5. Реконструкция на „развит тип“ колан, вариант 2 и 3, VII век (по Ј. Ковачевић, фиг. 46)



Фиг. 6. Предполагамият пръстен на Алцеко (от гроб № 33).
Експонираните погребения от Вичена и Морионе



Фиг. 7. Находки от богатия некропол при Кастел Трозино - не



Фиг. 8. Апликацията за колан от Кастел Трозино



Фиг. 8. Готическият тимпан на катедралата в гр. Ларино (Италия)

Историкът и неговата епоха: Мухаммад ибн Шихаб аз-Зухри

Павел Павлович

I. Въведение

Мухаммад ибн Муслим ибн ‘Убайд Аллāх ибн ‘Абд Аллāх ибн Шихаб аз-Зухри (51/671 или 58-124/677-742)¹ се смята за един от основоположниците на мюсюлманската юриспруденция историография. Аз-Зухри живее във времето, когато се оформят базовите принципи на мюсюлманската догма, а тяхната легитимност се извежда от представите на мюсюлманите за формативната епоха на ранния ислям и делата на арабския пророк Мухаммад. Тясната връзка между религия и политика тласка въвличените във втората гражданска война (61-73/680-92) партии – мару‘аниди, зубайрити и хариджити – към конструиране на представа за миналото, която да узаконява претенциите на всяка от тези партии към водачество на мюсюлманската общност (*умма*). В този контекст на политически мотивирано съграждане на история аз-Зухри трябва да се разглежда като представител на гледната точка на победилата във войната мару‘анидска партия.

Аз-Зухри привлича вниманието на западните историографи още от края на XIX в. На неговата роля за възникването на мюсюлманската юриспруденция и историческа наука се спира прочутият австроунгарски ориенталист Игнац Голдциер (1850-1921).² Впоследствие приносите на аз-Зухри за развитието на мюсюлманската юриспруденция и историография са предмет на обсъждане от именити учени като Йозеф Шахт (1902-1969)³ и Готие Юнбол (1935-2012).⁴ Подробни изследвания за аз-Зухри публикуват

¹ В настоящата статия следвам двойно датиране. Първата дата е според мюсюлманския лунен календар, а втората – нейното съответствие според григорианския слънчев календар. Поради несъвпадението на лунните и слънчевите години често се налага определено събитие, което не е закрепено към точна дата в лунния календар, да бъде поместено в обхвата на две слънчеви години.

² Goldziher I., *Muhammedanische Studien* (Halle am Saale: Max Niemeyer, 1890), 2:38-40.

³ Schacht, J. *Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford: Clarendon Press, 1950). Шахт няма отделен труд върху аз-Зухри, но, както предстои да видим, обсъжда автентичността на *иснāдите*, които преминават през него.

⁴ Вж. нпр. Juynboll, G. H. A., *Muslim Tradition* (Cambridge University Press, 1983), 146-59.

Харалд Моцки,⁵ Михаел Лекер⁶ и Николет Боехоф Ван Дер Воорт.⁷ В българското ислямознание с аз-Зухрї се занимава Симеон Евстатиев.⁸

В настоящата статия ще разгледам преданията за живота на аз-Зухрї, които откриваме в мюсюлманската биографична литература (*кутуб ар-ридждїл*). След това ще се спра на противоречивите оценки за аз-Зухрї в произведенията на западните ориенталисти от края на XIX в. насам. Предвид ключовата роля на аз-Зухрї за развитието на мюсюлманската юриспруденция и историография, ще обсъдя подробно оспорваната тема за автентичността на неговите предания. Ще се опитам да защита тезата, че на тези предания не може да се гледа през призмата на статични подходи, били те положителни или отрицателни. За да се избегне подхлъзването към прекалена доверчивост или, напротив – към хиперкритично отхвърляне на всички предания, свързани с името на аз-Зухрї, се налага всяко конкретно предание да бъде изследвано детайлно с помощта на методология, която отчита както особеностите на предаването на историческата информация чрез позоваване на последователни поколения от разказвачи (*иснїд*), така и текстовите особености на самото предание (*матн*).

II. Животът на аз-Зухрї според мюсюлманската биографична книжнина

Аз-Зухрї е меканец от племето Бану Зухра. Сведенията за неговите предци са оскъдни и противоречиви. Твърди се, че дядо му, ‘Убайд Аллїх Ибн Шихїб, бил в стана на езичниците по времето на битката при Бадр (2/624), а при Ухуд (3/625) дал клетва, че ако види Пророка, непременно ще го убие или ще загине в битката срещу него⁹. Ибн Исхїақ добавя, че тъкмо ‘Убайд Аллїх бил езичникът, който наранил челото на Пророка при Ухуд.¹⁰ Бащата на аз-Зухрї, Муслим ибн ‘Убайд Аллїх, е участник в движението на антихалифа ‘Абд Аллїх ибн аз-Зубайр, срещу умайїадите (61-72/681-91).

⁵ Motzki, H. “The Jurisprudence of Ibn Šihāb az-Zuhrī. A Source-critical Study,” Nijmegen 2001, 1-55. http://webdoc.ubn.kun.nl/mono/m/motzki_h/jurifibs.pdf. Става дума за превод на английски език на статията на Моцки “Der Fiqh des –Zuhrī: die Quellenproblematik,” Der Islam, 68:1 (1991), 1-44. Английски вариант на статията е публикуван и като “The Jurisprudence of Ibn Shihāb az-Zuhrī. A Source-critical Study,” in Harald Motzki with Nicolet Boekhoff-van der Voort and Sean W. Anthony, Analysing Muslim Traditions. Studies in Legal, Exegetical and Maghāzī Ḥadīth [Leiden, Boston: Brill, 2010], 1-46.

⁶ Lecker, M. “Biographical Notes on Ibn Shihāb al-Zuhrī,” JSS, 41 (1996), 21-63.

⁷ Boekhoff-van der Voort, N. Between History and Legend: The Biography of the Prophet Muḥammad by Ibn Shihāb al-Zuhrī, PhD thesis (Nijmegen: Radboud Universiteit, 2012).

⁸ Евстатиев, С., Ранни школи и подходи в арабската историография: хадїс, хабар и қасақ“. В: Арабистика и ислямознание. Т.2. Студии по случай 60-годишнината на доц. д.ф.н. Пенка Самсарева, София, Университетско Издателство „Св. Климент Охридски“, 2003.

⁹ Ибн Қутайба, Китїб ал-ма‘ариф, Сарўат ‘Укаша (ред.), IV изд., ал-Қїхир, Дїр ал-ма‘ариф, б.д., 472.

¹⁰ Ибн Хишїам, ас-Сїра ан-набаўўиййа, Мустафї ас-Сақїа и др. (ред.), ал-Қїхир, Мактабат ўа-мағба‘ат Мустафї ал-Бїбї ал-Қїлабї, 1936, 2:80.

Опозиционната нагласа на Муслим ибн ‘Убайд Аллāх вероятно се отразява върху материалното състояние на семейството му, което е лишено от държавна издръжка. За това подсказва споменът на аз-Зухрй, че отраснал в безпаричие, защото не получавал средства от хазната (*наша’ту ўа-анā зулām^н лā мāl^а лийа муқаттa^{ан} ‘ан ад-дийўāн*).¹¹

Първоначално научните интереси на Ибн Шихāб били насочени към генеалогията (*насаб*) на собственото му племе, но впоследствие той намерил за по-уместно да се захване с изучаване на *ҳадйси* и се присъединил към учениците на Са‘йд ибн ал-Мусаййаб (поч. ок. 90/709) и други медински авторитети, сред които ‘Урўа ибн аз-Зубайр.¹² Аз-Зухрй си спомня, че осем години коленете му се допирали до коленете на Ибн ал-Мусаййаб (*массат рукбатй рукбат^а бн^н л-Мусаййаб самāнй синйна*), което ще рече че за тези години той е бил един от най-приближените му ученици.¹³ Уважението на аз-Зухрй към ‘Урўа било толкова голямо, че той не смеел да потропа на вратата му, а чакал пред дома му с надеждата ‘Урўа сам да го повика.¹⁴

В управлението на умаййадския халиф ‘Абд ал-Малик ибн Марўāн (65-86/685-705), аз-Зухрй попада в Дамаск, където влиза във връзка с халифа и остава на дворцова служба. След смъртта на ‘Абд ал-Малик, Ибн Шихāб остава приближен на умаййадските халифи Сулаймāн ибн ‘Абд ал-Малик (96-9/715-17), ‘Умар ибн ‘Абд ал-‘Азйз (99-101/717-20), Йазйд ибн ‘Абд ал-Малик (101-5/720-4) и Хишām ибн ‘Абд ал-Малик (105-35/724-43).¹⁵ В редица случаи *иснāдите* на неговите *ҳадйси* включват имената на умаййадите ‘Абд ал-Малик ибн Марўāн и ‘Умар ибн ‘Абд ал-‘Азйз¹⁶. След поклонническия сезон на 106/725 г., когато посещава Мека заедно с Хишām ибн ‘Абд ал-Малик, аз-Зухрй остава в района на светите места, за да обучава децата на халифа. Тук той остава до смъртта си в Медина през 124/742 г.¹⁷

Симпатиите на аз-Зухрй към умаййадските управници са засвидетелствани в повечето биографични сводове. С идването на аббасидите през 132/750 г. близките отношения на аз-Зухрй с умаййадите придобиват отрицателен оттенък, което би могло да се превърне в спънка пред цитирането на предания с негов *иснāд*. Притесненията на по-късните разказвачи на предания (*муҳаддиси*), породени от политическата ориентация на аз-Зухрй, намират израз и разрешение в разпространението на *ҳадйси*, подчертаващи

¹¹ Ибн Са‘д, Табақāt, ‘Али Муҳаммад ‘Умайр (ред.), т. 1-11, ал-Хāниджй, ал-Қāхира, 1421/2001, 7:429.

¹² Пак там.

¹³ Пак там, 7:435.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Пак там, 419-32.

¹⁶ Motzki, The Jurisprudence, 14.

¹⁷ Ибн Са‘д, Табақāt, 7:432.

безпристрастността на учения и нежеланието му да жертва истината в угода на могъщите си покровители.

Според едно от преданията, въпреки близостта си до управляващата династия, аз-Зухрї отказал да се подчини на авторитета на халифа, когато станало дума за достоверността на науката. Преданието гласи, че умаййадският халиф Хишām ибн ‘Абд ал-Малик (724-43) се допитал до учените мъже за това кой се крие зад фразата от К. 24:11 „за най-големия виновник има огромно мъчение“. Фразата е част от знамението за оклеветяването (*’ифк*), в което мюсюлманските богослови и юристи разчитат историята за клеветата срещу съпругата на Пророка, ‘Ā’иша.¹⁸ Разказва се, че по време на един от походите си Пророкът взел ‘Ā’иша със себе си. На връщане от похода ‘Ā’иша изостанала от кервана и била прибрана от самотен воин. След завръщането си в Медина, ‘Ā’иша била оклеветена, че е изменила на съпружеската вярност към Пророка. Няколко седмици по-късно Аллах низпослал:

Онези, които клеветиха, са група от вас. Не смятайте, че то е зло за вас! Не, то е добро за вас. Над всеки от онези тегне грехът, който е придобил, а **за най-големия виновник има огромно мъчение.**¹⁹

Хишām ибн ‘Абд ал-Малик твърдял, че най-големият виновник в случая е братовчедът на Пророка, ‘Али ибн Абї Тāлиб (ок. 600-40/661). Тезата му явно имала за цел да злепостави последователите на ‘Али (бъдещите шиити), които били сред най-влиятелната опозиция срещу умаййадското управление. Когато Хишām попитал аз-Зухрї кой е „най-големият виновник“, аз-Зухрї отвърнал, че става дума не за ‘Али, а за ‘Абд Аллах ибн Убайй. Разгневен, халифът възкликнал: „Лъжеш!“ Аз-Зухрї мигом отвърнал: „Аз да лъжа?! Дори небесен зов да прогласи, че Аллах е разрешил лъжата, не ще излъжа!“ (*Анā акзибу лаў нāдā мунāд^{ун} мин ас-самā^{ун} анна л-лāх^а аҳалла л-казиб^а мā казāбту!*)²⁰.

Друго предание описва аз-Зухрї като един от най-изявените противници на ал-Ўалид ибн Йазїд ибн ‘Абд ал-Малик, който по времето на Хишām ибн ‘Абд ал-Малик е

¹⁸ За обобщение и анализ на изворовите сведения за оклеветяването на ‘Ā’иша вж. превъзходното изследване на Грегор Шьолер (**Schoeler, G.** Charakter und Authentie der muslimischen Überlieferung über das Leben Mohammeds [Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1996], 119-70), допълнено и преведено на английски език като **Schoeler, G.** The Biography of Muḥammad: Nature and Authenticity, transl. Uwe Vagelpohl, ed. James E. Montgomery [New York and London: Routledge, 2011], 80-116).

¹⁹ Коран, 24:11, превод Цв. Теофанов.

²⁰ **Аз-Захабї**, Сийар’у ‘а’лām’и н-нубалā’, ред. Шу‘айб ал-’Арна’ут, т. 1-29, Му’ассасат ар-рисāла, Байрūt, 1402/1982, 5:339.

наследник на престола. Аз-Зухрї често настоявал пред Хишām да отстрани леконравния ал-Ўалид от наследството на престола, ала Хишām така и не посмял да наруши завещанието на брат си, по силата на което Хишām получил властта, при условие че ал-Ўалид трябвало да стане халиф след смъртта му. Преданието разказва, че озлобеният ал-Ўалид се зарекъл да убие аз-Зухрї, веднага щом стане халиф, но, когато той най сетне се възкачил на престола през 125/743 г., ученият не бил сред живите.²¹

Подобни разкази спомагат за изграждането на образа на аз-Зухрї като един от най-достоверните и морално извисени ранноислямски авторитети. Аз-Зухрї не поставя отношенията си с умайядските халифи над изискването всички сведения, които предава, да бъдат автентични. Той също така не спестява упреците на умайядските управници, макар че това, както в случая с ал-Ўалид ибн Йазїд, го изправя пред смъртна опасност.

Биографичните разкази за аз-Зухрї съдържат интересни, макар и противоречиви, сведения за неговия метод в *хадїсната* наука. Ибн Са‘д привежда разказа на прочутия юрист Мāлик ибн Анас, според когото аз-Зухрї (поч. 124/742) се позовавал на ‘Абд Аллāх ибн ‘Умар ибн ал-Хаттāб (поч. 74/693), но учениците му, видимо усъмнени във възможността двамата да са се срещали, настояли да чуят дали аз-Зухрї е слушал направо от Ибн ‘Умар. На въпроса аз-Зухрї отговорил с думите, че е слушал от сина на Ибн ‘Умар, Сāлим.²² Струва си да отбележим, че, в преданието на Ибн Са‘д, Мāлик се съмнява във възможността от срещата на двама души, първият от които е починал петдесет години преди втория. Подобна позиция е по-скоро изключение отколкото правило; в повечето случаи такива разлики не правят впечатление на мюсюлманските критици на *иснāда*. Самият Мāлик, за когото се твърди, че е слушал от аз-Зухрї, е починал през 179/795 г., което ще рече 55 лунни години след своя учител.

Пропускът на аз-Зухрї в преданието на Мāлик надали трябва да се свързва с умишлено подправяне на *иснāда*. По-скоро става дума за епоха, в която изискването за авторитетно позоваване все още не е било установена практика,²³ докато самият аз-Зухрї

²¹ Ибн Са‘д, Табақāt, 7:437-9.

²² Ибн Са‘д, Табақāt, 7:437.

²³ Опитите на съвременните западни изследвачи на мюсюлманските предания да датират възникването на авторитетното позоваване (*иснāда*) вземат за повод изказването на Ибн Сїрїн (поч. 110/728): „Не питаха за *иснāда*, ала когато се случи безредието, рекоха: „Назовете разказвачите си!“ Та да се видят хората на традицията и да се приемат преданията им и да се видят хората на ереста и да не се приемат преданията им“ (*лам йакўнў йас ‘алўна ‘ан ал-иснāд фа-ламмā ўақа ‘ат ал-фитнат’ қālў: „Саммў ла-нā риджāl-кум!‘ фа-йунзару ‘илā ‘ахл’ с-суннат’ фа-йў ‘хазу хадїс’-хум ўа-йунзару ‘илā ‘ахл’ л-бида’ фа-лā йў ‘хазу хадїс’-хум*) (Муслим, Сахїх, Мухаммад Фу’ад ‘Абд ал-Бақї (ред.), т. 1-5, I изд., Байрūt: Дār иҳйā’ ал-кутуб ал-‘арабиййа; Дār ал-кутуб ал-‘илмиййа, 1412/1991, 1:15). Шахт е на мнение, че с термина „безредие“ (*фитна*)

вероятно е бил сред родоначалниците на *иснāдния* метод.²⁴ Настойчивостта на Мāлик да знае как точно аз-Зухрй е получил преданието от Ибн ‘Умар несъмнено отразява по-късни нагласи, характерни за края на втори, началото на трети век по хиджра, когато точното изброяване на авторитетите по линията на *иснāда* се е превърнало в задължително условие за удостоверяването на *хадйсите*. Пак към тази епоха трябва да отнесем и преданието, според което аз-Зухрй веднъж възкликнал „Какви са тези предания без повод и без юзда!“ (*mā хāзи-хи л-’ахāдйс’ лā ’азиммат^a ла-хā ўа-лā хутум*).²⁵ Това явно отнасяне към темата за *иснāда* едва ли е било сред приоритетите на епохата на аз-Зухрй, когато самият *иснāд* е съществувал само в зачатъчна форма.

Важен мотив в биографичните предания за аз-Зухрй е неговото критично мнение за иракските предания. Ибн Са‘д разказва предание на Ибн Абй аз-Зинāд, който си спомня как по време на поклонничеството аз-Зухрй извършвал ритуалните обиколки около Ка‘бата, натоварен с „таблички и свитъци“ (*’алўāх ўа-сўхўф*). Когато спътниците му се засмели, аз-Зухрй отвърнал: „*Хадйси*, които рукнаха към нас от изток: не ги разпознаваме, нито ги знаем“ (*’ахāдйс’ сāлат ’алай-нā мин ал-машириқ нункиру-хā ўа-лā на’рифу-хā*).²⁶ Ма‘мар ибн Рāшид пък разказва, че аз-Зухрй възкликнал: „Извеждаме *хадйсите* една педя, а се връщат [при нас] един лакът“ (*нухриджу л-хадйс^a шибр^{an} фа-йарджи ’у зирā^{an}*), след което добавя, че аз-Зухрй имал предвид иракските предания и съветвал с тях да се внимава.²⁷

в случая се означава гражданската война, започнала с убийството на халифа ал-‘Уалйд ибн Йазйд в 126/744, и приключила с падането на умаййадския халифат в 132/750 г. Поради тази причина Шахт смята, че приписването на преданието на Ибн Сйрйн е неавтентично (**Schacht**, *Origins*, 36-7). Тезата на Шахт, че *иснāдът* се появява с края на умаййадския период е оспорена от Юнбол. Юнбол смята че с термина *фитна* се означава бунтът на ‘Абд Аллāх ибн аз-Зубайр срещу умаййадите (61-73/681-92). По този начин той подкрепя теорията на Хоровиц, че авторитетното позоваване се е появило в началото на последната четвърт на първи век по хиджра (**Juynboll, G. H. A.** „The Date of the Great *Fitna*,“ *Arabica*, 20:2 [1973], 159; срв. *idem.*, *Muslim Tradition* [Cambridge University Press, 1983] 17 ff; *idem.*, „Some Notes on Islām’s First *Fuqahā*’ Distilled from Early *Ḥadīṭ* Literature,“ *Arabica*, 39:3 [1992], 290-1; *idem.*, „The Role of *Mu‘ammarūn* in the Early Development of the *Isnād*,“ *WZKM*, 81 [1991], 171-2). Прави впечатление, че ал-Хасан ал-Басрй (поч. 110/728-9), чието „Писмо за предопределението“ Ван Ес смята за един от най-ранните запазени писмени документи в исляма, не ползва авторитетни позовавания (**Van Ess**, *Zwischen Ḥadīṭ und Theologie*, 31, 51; срв. **Juynboll**, *Muslim Tradition*, 49-50). Ако „Писмото“ е било действително съставено между 75 и 80/694-9, както смята Ван Ес, то свидетелства косвено, че през този ранен период *иснāдът* все още е бил във фазата на своето зараждане и важните теологични и юридически тези не са били задължително подкрепяни чрез позоваване на по-ранни авторитети.

²⁴ Позовавайки се на Мāлик ибн Анас, Ибн Абй Хāтим заявява, че аз-Зухрй бил „първият, който снабдил *хадйсите* с *иснāд*“ (ал-Джарх ўа-т-та‘ дйл, т. 1-9, I изд., Хайдарāбād, б.д., 1:20).

²⁵ **Ибн Са‘д**, Табақāt, 7:437.

²⁶ Пак там, 7:433.

²⁷ Пак там, 7:435.

III. Аз-Зухрї през погледа на модерното ислямознание: въпросът за автентичността

Съвременните ислямоведа изказват противоречиви мнения за аз-Зухрї. Голдциер е скептичен за безпристрастността на този учен и *мухаддис* предвид връзките му с умаййадските халифи.²⁸ Шахт смята, че преданията, в които Малик ибн Анас цитира личното мнение на аз-Зухрї, са вероятно автентични. Същевременно *иснāдите*, в които аз-Зухри цитира последовател (ар. *tābi*²⁹ – представител на второто поколение мюсюлмани), който цитира сподвижник (ар. *ṣaḥābīyy*³⁰ – представител на първото поколение мюсюлмани, който се е срещал поне веднъж с пророка Мухаммад), според Шахт са неавтентични.²⁹ Заключениеето на Шахт се основава на тезата му, че личните мнения, изразени от ранни юристи, представляват първата фаза в развитието на мюсюлманската юриспруденция. Позоваванията на авторитети от поколенията на последователите и сподвижниците според Шахт са по-късни развития,³⁰ а съответните *иснāди* – опити за обвързване на ранните авторитети с по-късни противоречиви мнения по оспорвани юридически въпроси.³¹

Юнбол споделя скептичното отношение към аз-Зухрї, посочвайки, че „да се отсеят *матновете*, които принадлежат на аз-Зухрї, от тези, които са само привидно негови, е проблемен и все още ненаписан дял от *иснāдния* анализ.“³² Юнбол отбелязва, че в обемистия биографичен сборник на Ибн Хаджар, *Тахзїб ат-Тахзїб*, могат да бъдат наброени 214 информатори на аз-Зухрї. Броят на учениците му, извлечен от споменатото произведение на Ибн Хаджар, както и от друг сборник на същия автор – *Лисāн ал-мийзāн*, е още по-впечатляващ. Въпреки че посоченото количество информатори и ученици бледнее в сравнение със стотиците и хиляди информатори и ученици на по-късните *мухаддис*, Юнбол сочи, че за времето, в което е живял аз-Зухрї, съществуването на толкова разклонена мрежа от позовавания предизвиква сериозни подозрения.³³

²⁸ Goldziher, Muhammedanische Studien, 2:38-40.

²⁹ Schacht, Origins, 246.

³⁰ „Длъжни сме да заключим, че позоваването на предания на сподвижниците представлява по-старата процедура, докато теорията за върховния авторитет на преданията на Пророка е нововъведение, което е възприето по несвършен начин от иракчаните, и последователно приложено едва от аш-Шафи‘и“ (Schacht, Origins, 30).

³¹ Така например Шахт твърди, че преданията от типа *мурсал*, в които заедно с името на Пророка е пропуснато и името на съответния представител от първото поколение мюсюлмани (сподвижник), са „общо казано по-древни от преданията с пълен *иснāд*“ (пак там, 39).

³² Juynboll, Nāfi‘, 226.

³³ Juynboll, Muslim Tradition, 147.

Друг фактор, който поставя под въпрос автентичността на позоваванията на аз-Зухрй, е голямото разпространение на прозвището аз-Зухрй сред *мухаддисите* от края на първи, началото на втори век по хиджра. Юнбол открива 120 Зухрйевци, 66 от които са съвременници на Ибн Шихāб. Много от тях са било негови учители, било негови ученици, което ще рече, че предават същия *хадйси* материал като Ибн Шихāб.³⁴ Предвид огромното разпространение на *иснāдите* през аз-Зухрй и голямото количество разказвачи, известни с това прозвище, Юнбол е склонен да смята, че става дума за обвъркване, при което имената на много Зухрйевци, свързани с рода на Ибн Шихāб чрез родство или съюзяване, са се припокрили с името на един изтъкнат разказвач, известен като Ибн Шихāб аз-Зухрй.³⁵ Известността на аз-Зухрй довежда и до обвързването му с голям брой подправени *хадйси*. Юнбол представя списък с имената на разказвачи, известни с това, че са си измисляли предания през аз-Зухрй,³⁶ и смята че в резултат от тяхната дейност в *иснāдите* на аз-Зухрй са се появили имената на многобройни фиктивни информатори.³⁷

Негативните нагласи към аз-Зухрй не се споделят от всички съвременни ислямовеци. В своята статия за Ибн Шихāб, Михаел Лекер е склонен да се довери на повечето биографични сведения за този учен.³⁸ Николет Боехоф Ван Дер Воорт изследва три предания на аз-Зухрй чрез анализ на техните *иснāди* и *матнове* (*isnād-cum-matn analysis*). Заключение то е, че и трите предания принадлежат на аз-Зухрй.³⁹ Симеон Евстатиев не дискутира автентичността на преданията на аз-Зухрй, но опитът му да реконструира тематичния обхват на аз-Зухрйевите исторически наративи сочи, че за него те са автентични.⁴⁰

Един от основните защитници на автентичността на преданията през аз-Зухрй е Харалд Моцки. В своята статия „Юриспруденцията на Ибн Шихāб аз-Зухрй. Изворографско изследване“ Моцки се противопоставя не скептицизма на Шахт и, изхождайки от формални критерии, свързани с начина по който няколко от учениците на аз-Зухрй предават неговите *хадйси*, се опитва да докаже, че в изследваните случаи става дума за „като цяло“ автентично позоваване.

³⁴ Пак там, 148.

³⁵ Пак там, 149.

³⁶ Пак там, 156-7.

³⁷ Пак там, 158.

³⁸ Lecker, “Biographical Notes.”

³⁹ Boekhoff-van der Voort, *Between History and Legend*, 337-46.

⁴⁰ Евстатиев, „Ранни школи и подходи“, 325-6.

Упреците на Моцки срещу Шахт са умозрителни. Според забележката на Моцки, едно фалшифицирано предание може да е било формулирано както като лично мнение, така и като позоваване на поредица от авторитети. Трудно е да спорим с мнението му, че нито едната от двете възможности не бива да бъде възприемана за базова методологична презумпция.⁴¹ Моцки критикува Шахт и за това, че се съсредоточава върху анализ на *матновете*, в рамките на който се опира на „субективни съображения, които не се споделят с необходимост от всеки“.⁴² За да избегне този субективизъм, Моцки предлага да се изследват формалните особености на линиите на авторитетно позоваване (*иснāдите*) на трима от учениците на аз-Зухрй – Ма‘мар ибн Рāшид (поч. 153/770), ‘Абд ал-Малик ибн Джурайдж (поч. 150/767) и Мāлик ибн Анас (поч. 179/796). Доколкото произведенията на първите двама, ако изобщо са съществували, не са се съхранили до наши дни, Моцки се опира на обемистия *Му‘аннаф* на ‘Абд ар-Раззāқ ас-Сан‘āнй (поч. 211/827), който съдържа многобройни позовавания на Ма‘мар и Ибн Джурайдж.⁴³

В случая с Ма‘мар ибн Рāшид, Моцки установява, че в 28% от случаите той се позовава на аз-Зухрй, в 25% - на басриеца Қатāда ибн Ди‘āма, в 11% - на друг басриец, Аййўб ибн Абй Тамйма, в 5% - на йеменеца Ибн Тāўс, в 3% - на басрийците Йаҳйā ибн Абй Ка‘сйр и ал-Хасан ал-Басрй, в 2% - на мединецата Хишāм ибн ‘Урўа и в 1% - на куфийците Хаммāд ибн Абй Сулаймāн и ал-’А‘маш. В 1% от случаите позоваванията на Ма‘мар ибн Рāшид въвличат имената на 75 различни *мухаддисци*. По мнението на Моцки тази статистика сочи, че *иснāдите* на Ма‘мар не са продукт на фалшификация, доколкото един фалшификатор би действал „или по-несистематично или по-систематично – приписвайки всичките си текстове на малцина известни информатори вместо на голям брой – частично неизвестни – хора.“ Наличието на анонимни позовавания, прекъснати *иснāди*, както и на случаи, в които Ма‘мар изразява личното си мнение, „не отговарят на представата за фалшификатор“, твърди Моцки.⁴⁴

Корпусът от предания Ма‘мар → аз-Зухрй се отличава с явното предпочитание на аз-Зухрй към личното мнение (*ра’й*). В две трети от случаите аз-Зухрй изразява личното си мнение по юридически въпроси и само в една трета от случаите се позовава на по-ранни авторитети.⁴⁵ Сравнен с корпуса на Ма‘мар → аз-Зухрй, корпусът Ма‘мар →

⁴¹ Motzki, “Jurisprudence,” 3.

⁴² Пак там.

⁴³ Пак там, 3-4.

⁴⁴ Пак там, 5.

⁴⁵ Пак там, 6.

Қатада ибн Ди‘ама има известни различия.⁴⁶ Прави впечатление, че Ма‘мар не скрива, че между аз-Зухрї и Қатада съществува несъгласие по определени юридически въпроси. Това според Моцки означава, че Ма‘мар съобщава действителни предания, които е получил от двамата си учители.⁴⁷

В преданията на ‘Абд ал-Малик ибн Джурайдж, Моцки установява, че преобладават позоваванията на меканеца ‘Атā’ ибн Абї Рабāх (40% от общия брой на позоваванията). Останалите позовавания се разпределени между 100 различни информатори, включително Ибн Шихāб аз-Зухрї (6%). Както и в случая с Ма‘мар ибн Рāшид, Моцки смята, че разнообразието в позоваванията на Ибн Джурайдж е свидетелство за автентичността на неговия корпус като цяло.⁴⁸ Подобно разнообразие се наблюдава и в материала на основните информатори на Ибн Джурайдж. Различията между корпусите на Ибн Джурайдж → ‘Атā’ ибн Абї Рабāх и Ибн Джурайдж → Ибн Шихāб аз-Зухрї са свидетелство, че тук не става дума за произволно приписване на предания на по-ранни авторитети, а напротив – за реален процес на съобщаване на предания от учител към ученик.⁴⁹

Моцки прилага своя статистически подход и към позоваванията в сборника на Мāлик ибн Анас, *ал-Му‘атта’*. Главният информатор на Мāлик е аз-Зухрї, към когото са отнесени 21% от позоваванията. Следват *иснāдите* през Йāхйā ибн Са‘йд ал-’Ансāрї (14%), през известния клиент (*маўлā*) на Ибн ‘Умар, Нāфи‘ (14%) и през още няколко медински авторитети. Прави впечатление, че в сборника на Мāлик анонимните предания са 18%, което е повече отколкото в сборниците на Ма‘мар и Ибн Джурайдж. Верен на подхода си, Моцки заключава, че това „поразително разпределение на текстовете между информаторите на Мāлик“ свидетелства срещу възможното подозрение, че той е фалшифицирал позоваванията си.⁵⁰ За същото говори и фактът, че всичките предания Мāлик → Нāфи‘ представляват позовавания на Нāфи‘ на по-ранни авторитети. В никое от тях той не изразява лично мнение.⁵¹

Статистическият метод на Моцки изхожда от няколко критерия, които почиват на общ за всички тях „принцип на разнообразието“.⁵²

⁴⁶ Пак там, 6-7.

⁴⁷ Пак там, 8-9.

⁴⁸ Пак там, 12-13.

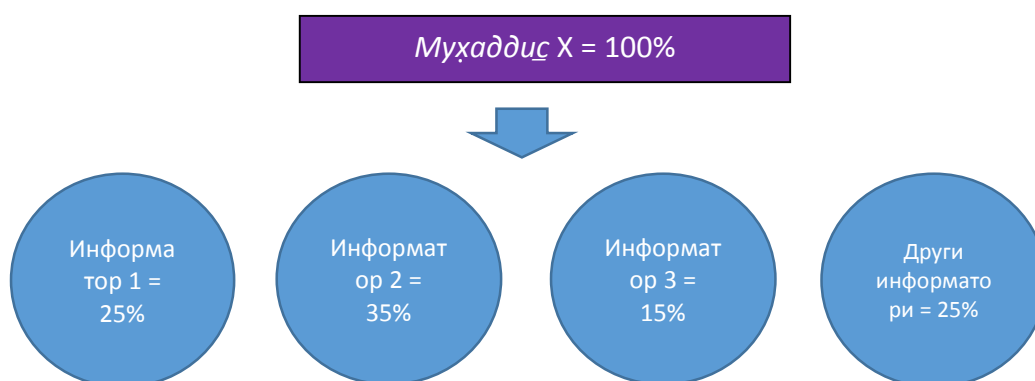
⁴⁹ Пак там, 14-15.

⁵⁰ Пак там, 19.

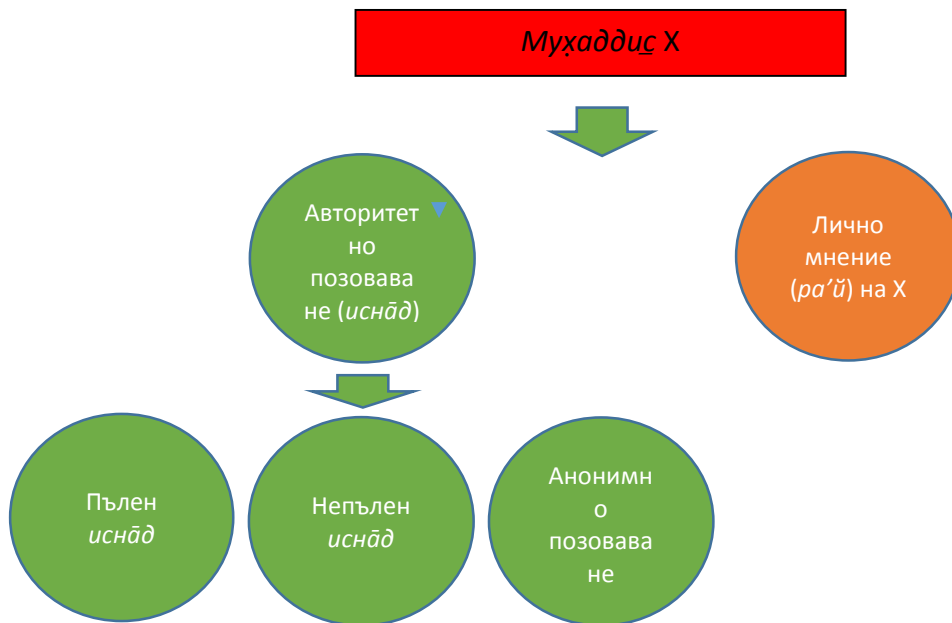
⁵¹ Пак там, с. 22.

⁵² В случая следвам формулировката на Пол Гледхил, който говори за “diversity in transmission” (Gledhill, P. J. “Motzki’s Forger: The Corpus of the Follower ‘Aṭā’ in Two Early 3rd/9th-Century Ḥadīth Compendia,” *ILS*, 19:1-2 [2012], 172)

Първият критерий е разнообразието на информаторите в съчетание с количествените различия в отнасяните към всеки от тях предания. При условие че даден информатор цитира няколко по-ранни източника, като цитиранията са разпределени неравномерно помежду им, тези източници са действителни, а не измислени, доколкото един фалшификатор не би действал по този начин. Схематично този критерий може да изобразен по следния начин:



Вторият основен критерий на Моцки е начинът, по който всеки от конкретните информатори формулира или извежда дадена юридическа норма. „Принципът на разнообразието“ е водещ и в този случай. Нормите могат да бъдат формулирани чрез изразяване на лично мнение (*ра'й*) или да бъдат изведени чрез авторитетно позоваване (*иснād*). *Иснādът* може да бъде пълнен или непълнен. Възможни са и позовавания на анонимни източници. Както и в първия критерий, и тук Моцки смята, че един предполагаем фалшификатор би оформил позоваванията си по-скоро еднородно. Променливите съотношения на пълни и непълни *иснāди*, на анонимно позоваване и лично мнение в корпуса на различните информатори свидетелства, че като цяло тези корпуси се градят на автентично позоваване. Този критерий може да бъде онагледен чрез следната схема:



На трето място Моцки се спира на начина на общуване между учителя и ученика, където различава диалогичния стил на въпроси и отговори от предаването на думите или мнението на учителя като едностранна комуникация към ученика. Различното съотношение на двата стила в позоваванията на даден разказвач представлява за Моцки важен индикатор за многообразие, което свидетелства за автентичността на преданията на този разказвач от неговите информатори. Схемата на действие на този принцип е следната:



На пръв поглед статистиката на Моцки, по силата на която той отстоява автентичността на преданията с *иснād* от аз-Зухрй към неговите ученици, изглежда убедителна. При по-задълбочено разглеждане, обаче, тя се изправя пред сериозен проблем. В корпуса Ма‘мар ибн Рāшид → аз-Зухрй 66% от преданията на аз-Зухрй са лични мнения и 34% - позовавания, докато в корпуса Ибн Джурайдж → аз-Зухрй личните мнения са 42%, а позоваванията 58%, а в корпуса на Мāлик личните мнения са 37% срещу

63% позовавания. Ако аз-Зухрї е бил привърженик на личното мнение, тогава процентът на съответните предания в трите изследвани корпуса би трябвало да съвпадне. Не свидетелстват ли тези разминаващи се съотношения, че един или повече от корпусите на аз-Зухрї са продукт на фалшификация?

Моцки се опитва да отговори на този въпрос, като сочи че „в материала на Ибн Джурайдж през аз-Зухрї преобладаването на преданията пред личното мнение, голямата честота на назоваване на разказвачите на преданията и водещата роля на Пророка като юридически авторитет са *може би* [курсив мой, П.П.] характерни за аз-Зухрї/мединската юриспруденция през този период“.⁵³ Подобно твърдение, освен че представлява недоказана хипотеза, създава проблеми за формалните критерии на Моцки, особено във втората си част. Ако приемем, че преданията с *иснāди* и позоваванията на Пророка са били характерни за мединската школа, излиза че мединските авторитети са нагаждали преданията към изискванията на местната традиция, сир. снабдявали са ги с фиктивни линии на авторитетно позоваване. Ако допуснем, че позоваването на по-ранни авторитети е характерно за аз-Зухрї през този период, би трябвало да докажем чрез съответните биографични предания, че в своето развитие на разказвач на *хадїси* аз-Зухрї е претърпял еволюция било от привърженик на личното мнение към последовател на авторитетното позоваване, било в обратната посока. Установяването на такава еволюция е невъзможно на дадения етап от познанията ни за биографията на аз-Зухрї и неговите ученици.⁵⁴

Към горния хипотетичен аргумент Моцки прибавя още три, не по-малко хипотетични. Разликата в съотношението на личното мнение и позоваването на авторитети в корпуса на аз-Зухрї според неговите ученици Ма‘мар, Ибн Джурайдж и Мāлик може би се дължи на това, че „Мāлик и Ибн Джурайдж не са съобщили всичко, което са научили от аз-Зухрї и/или са знаели по-малко от Ма‘мар, *може би* [курсив мой, П.П.] защото са учили при аз-Зухрї по-кратко, отколкото Ма‘мар“.⁵⁵ Към това се добавя

⁵³ Пак там, 16.

⁵⁴ Ибн Джурайдж е роден ок. 80/699 г. в Мека, Ма‘мар ибн Рāшид е роден ок. 90/709, Мāлик е роден около 93/712. Ако допуснем, че Ибн Джурайдж е слушал аз-Зухрї най-рано от тримата, тогава съотношението 58% позовавания/42% лично мнение трябва да е представително за най-ранния период от дейността на аз-Зухрї като учен. Но тогава как да обясним разликите в съотношението при Ма‘мар ибн Рāшид и Мāлик, които явно са слушали аз-Зухрї в последните едно или две десетилетия от живота му? Към това се добавят и проблемите, произтичащи от голямата възрастова разлика между Мāлик (поч. 179/796) и аз-Зухрї (поч. 124/742), както и съмненията около начина, по който Ибн Джурайдж е получил преданията, които твърди, че е чул от аз-Зухрї (вж. **Motzki**, *Jurisprudence*, 18).

⁵⁵ **Motzki**, *Jurisprudence*, 26.

вероятността „Ма‘мар да е имал по-силен интерес към личното мнение на аз-Зухрї“.⁵⁶ Тези аргументи изхождат от хипотетични сценарии и натрупването им с нищо не помага за удостоверяването на преданията на аз-Зухрї, доколкото в изследването на Моцки никой от сценариите не почива на реални факти, достъпни, например, от биографичната литература.

Не по-малко хипотетичен е „принципът на разнообразието“, чрез който Моцки доказва автентичността като цяло на позоваванията на Ибн Шихаб аз-Зухрї. Моцки не доказва по никакъв начин своята методологична предпоставка, нито пък разглежда алтернативни възможности за обяснение на наблюдавания от него феномен на разнообразието в позоваванията. Напълно възможно е ‘Абд ар-Раззак да е разширил корпусите от предания на своите информатори, като, приписвайки им нови *хадїси*, е следвал индивидуалните особености на техните *иснади*.⁵⁷ Нещо повече, както отбелязва Пол Гледхил, Моцки интерпретира „принципа на разнообразието“ по начин, който се натъква на противоречия. Според теорията на вероятностите едно случайно разпределяне на позоваванията, каквото според Моцки свидетелства за тяхната неавтентичност, ще даде тъкмо неравномерните съотношения, които Моцки тълкува като свидетелство за систематично, а значи автентично, цитиране.⁵⁸ Следователно „принципът на разнообразието“ свидетелства тъкмо за случайност в разпределението, която поставя под съмнение теорията на Моцки.⁵⁹ При прилагането на „принципа на разнообразието“ като критерий за автентичност не трябва да се забравя, че съответните корпуси от предания не са се оформили еднократно в строго определен момент от време,

⁵⁶ Пак там.

⁵⁷ В своята критика на подхода на Моцки, Юнбол отбелязва съществуването на значителни различия между корпуса на ‘Абд ар-Раззак (поч. 211/827), съхранен в неговия обемист *Мусаннаф*, и *Муснада* на Ибн Ханбал (поч. 241/855), където могат да бъдат открити много предания на ‘Абд ар-Раззак, които липсват в *Мусаннафа*. По същия начин в *Муснада* на Ибн Ханбал има много предания на Малик ибн Анас, които липсват в запазеня текст на *ал-Муатта*, както и предания през Суфйан ибн ‘Уйайна, които не могат да бъдат открити в по-ранния *Муснад* на ал-Хумаидї. Всичко това подсказва, че Ибн Ханбал е нямал резерви да обогатява материала на своите информатори със стотици нови предания. Въпреки че Ибн Ханбал принадлежи към поколението разказвачи, което идва след ‘Абд ар-Раззак, логично е да допуснем, че и ‘Абд ар-Раззак е нямал проблеми да приписва *хадїси* на своите информатори, макар че засега е невъзможно да се направи количествена оценка на това явление. При самото приписване ‘Абд ар-Раззак е следвал индивидуалния „профил“ на своя информатор, като е копирал неговите съществуващи *иснади* с всичките им характерни особености (Juynboll, G. H. A. "New Perspectives in the Study of Early Islamic Jurisprudence," *Bibliotheca Orientalis*, 49:3-4 [1992], 359-61).

⁵⁸ Така например, ако вземем множеството от едно до сто и по случаен принцип изберем от него няколко числа, те по всяка вероятност няма да се групират около едно определено число, нпр. 23, 25, 27 и 28. По аналогия с това би трябвало да очакваме, че едно случайно разпределяне на преданията между неколцина информатори не би дало равномерни съотношения помежду им, нпр. по около 25% за всеки от тях. Моцки очаква тъкмо такава разпределяне при неавтентично позоваване. (Gledhill, "Motzki's Forger," 168, бел. под черта 17).

⁵⁹ Gledhill, "Motzki's Forger," 169.

а най-вероятно са възникнали в резултат от продължително историческо развитие. В хода на това развитие разнообразието в позоваванията на даден източник не означава, че тези позовавания непременно са автентични. Възможно е нагласите на хипотетичния фалшификатор да са преминали през различни етапи, в които са преобладавали ту въпроси и отговори, ту предания с *иснāди*, ту изказване на лично мнение и т.н. Впоследствие тези микрокорпуси са били обединени в синоптични сводове от *хадйси*, за които е характерно наблюдаването от Моцки формално разнообразие.⁶⁰

За да избегне проблемите, свързани с подхода на Моцки, Гледхил предлага да се анализират не преданията на *няколко по-ранни информатори към един по-късен събирач*, а преданията на *няколко събирачи от един по-ранен източник*. При това Гледхил предлага към преданията на по-късните разказвачи от един общ източник да се приложи „принцип на еднообразието“ (“homogeneity principle”). Иначе казано, ако те са получили своите предания от назования общ източник, формалните характеристики на техните позовавания би трябвало като цяло да съвпадат.⁶¹

Изследването на Гледхил показва на примера на *Муσανнафите* на ‘Абд ар-Раззāќ и Ибн Абй Шайба, че в корпуса от преданията, отнасяни към мяканеца ‘Атā’ ибн Абй Рабāх (поч. 114-5/732-3),⁶² липсва хомогенност. Формалните характеристики на преданията Ибн Абй Шайба → променлива → ‘Атā’ се отличават значително от формалните характеристики на преданията ‘Абд ар-Раззāќ → променлива → ‘Атā’.⁶³ Гледхил подчертава, че проблемът се утежнява от двустранната хетерогенност на преданията: те са нееднородни както *от източника към неговите получатели*, така и *от получателя към неговите източници*.⁶⁴ Заключение на Гледхил е, че по-късните позовавания не могат да се разглеждат като представителни за начина, по който преданията са били оформяни и съобщавани от по-ранните разказвачи. Формалните характеристики на преданията вероятно са се определяли от личните предпочитания на

⁶⁰ Пак там, 169-70.

⁶¹ Пак там, 170-3.

⁶² Гледхил се спира на корпуса на ‘Атā’ поради факта, че в известната си статия “The Muṣannaf of ‘Abd al-Razzāq al-Ṣan‘ānī as a Source of Authentic *Aḥādīth* of the First Century A.H.” (IJNES 50:1 [1991], 1-21), както и в книгата си *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz: Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts* (Stuttgart: Franz Steiner, 1991), Моцки изследва формалните характеристики на преданията на ‘Абд ар-Раззāќ през няколко от своите учители и преданията на тези учители от техните учители, за да достигне – воден от „принципа на разнообразието“ – до заключението, че корпусът на ‘Абд ар-Раззāќ като цяло отразява правилно състоянието на мяканската юриспруденция по времето на ‘Атā’ ибн Абй Рабāх. Изводите на Гледхил по отношение на ‘Атā’ са в голяма степен приложими и към неговия съвременник Ибн Шихāб аз-Зухрй.

⁶³ Gledhill, “Motzki’s Forger,” 173-88.

⁶⁴ Пак там, 189.

разказвача и конкретната ситуация, в която е ставало разказването. Не трябва да се пренебрегва и възможността от спонтанни промени в хода на предаването на *хадїсите*.⁶⁵

Макар че заключенията на Гледхил не трябва да се тълкуват като доказателство за *неавтентичността* на преданията през втори век по хиджра, те налагат сериозни ограничения върху способността на съвременните историци да изучават ранния ислям въз основа на *хадїсните* корпуси. Едва ли е възможно, отбелязва Гледхил, колекциите от *хадїси*, съставени през трети век по хиджра, да ни дадат адекватна представа за състоянието на *хадїсите* в началото на втори век по хиджра.⁶⁶

Когато анализира текстовете на преданията, Моцки отново се придържа към „принципа на разнообразието“, но вече с цел да оцени автентичността на *матновете*.⁶⁷ Разликите във формулировките на преданията, както и различната композиция на наратива представляват за Моцки свидетелство за автентичност, доколкото пълното съвпадение на преданията е невъзможно, особено когато става дума за устно съобщаване на информацията.

Един от примерите на Моцки е *хадїс*, който третира въпроса за жена, която се омъжи по време на задължителния период за изчакване (*‘идда*).⁶⁸ *Хадїсът* е оформен като наратив за отсъждането на халифа ‘Умар ибн ал-Хаттаб по „конкретен“ казус. Един от вариантите е част от *ал-Му‘атта’* на Малик ибн Анас (*иснāдът* е Малик → аз-Зухрї → Ибн ал-Мусаййаб и Сулаймāн ибн Йасār); други два са цитирани от ‘Абд ар-Раззāк в неговия *Му‘аннаф* (*иснāд* „а“ е ‘Абд ар-Раззāк → Ма‘мар → аз-Зухрї → Ибн ал-Мусаййаб; *иснāд* „б“ е ‘Абд ар-Раззāк → Ма‘мар → аз-Зухрї → Сулаймāн ибн Йасār).⁶⁹

Дори и бегъл прочит на преданието на Малик и предание „а“ на ‘Абд ар-Раззāк показва значителни различия във формулировката на *матна*. Моцки признава този факт, както и това, че между двата варианта съществува разлика в последователността на

⁶⁵ Пак там, 191-3.

⁶⁶ Пак там, 193.

⁶⁷ В случая с Ибн Шихāб аз-Зухрї, Моцки предприема текстови анализ, за да се справи с едно сериозно предизвикателство пред заключенията си, наложено от формалния анализ на *иснāдите*. И в трите корпуса от предания на аз-Зухрї, проучени от Моцки, пропорцията на личното мнение е значителна. Такова представяне на аз-Зухрї като привърженик на *ра’ї* общо взето хармонира с тезата на Шахт, че тъкмо личните мнения на аз-Зухрї трябва да бъдат взети за автентични за разлика от позоваванията му на старинни авторитети, които са продукт на по-късни ретроспективни отнасяния. За да обори тезата на Шахт, Моцки предприема текстови анализ на някои от преданията на аз-Зухрї, включени в сборниците на Ма‘мар, Ибн Джурайдж и Малик.

⁶⁸ Мюсюлманското право изисква при овдовяване да се изчакват четири месеца и десет дни. Този период е посочен в К. 2:234. При разведени жени, които са прекалено млади или напротив – прекалено възрастни, за да имат месечен цикъл, периодът на изчакване е три месеца. Подобен период се изисква и при разведени жени, които имат месечен цикъл. За подробности вж. *EF², s.v. ‘Idda* (Y. Linant de Bellefonds).

⁶⁹ *Motzki, Jurisprudence*, 32-8.

аргументите.⁷⁰ В присъщия си стил на хипотетична аргументация, Моцки отдава разликите на това, че Ма‘мар и Мāлик вероятно не са ползвали един и същ писмен източник. Според Моцки те са се осланяли на устно предание, при което е възможно аз-Зухрй не винаги да е употребявал едни и същи думи.⁷¹ Въпреки убедеността на Моцки, че този сценарий обяснява различията в двата *матна*, той далеч не изчерпва възможните хипотези. Допустим е вариант, при който Мāлик е имитирал Ма‘мар или пък ‘Абд ар-Раззāќ е копирали варианта на Мāлик, след което го е приписал на собствения си учител, Ма‘мар ибн Рāшид. Тези сценарии не изключват възможността аз-Зухрй да е разпространил базова версия на преданието. За съжаление, единичните *иснāди* не ни позволяват да докажем тази хипотеза, а още по-малко – да размишляваме за възможните източници на аз-Зухрй. Да не забравяме и, че разликите в *матновете* са от такъв мащаб, че не можем – след тяхното отстраняване – да извлечем смислен общ текст.

Ролята на аз-Зухрй за разпространението на преданието за ‘идда не може да бъде потвърдена и от четвъртия вариант (с *иснāд* ‘Абд ар-Раззāќ → Ибн Джурайдж → аз-Зухрй → ‘Абд Аллāх ибн ‘Утба и Абū Сāлама ибн ‘Абд ар-Рахмāн), приведен от Моцки. Въпреки че някои от формулировките в този *матн* приличат на формулировките на Мāлик, разликите между двата *матна* са осезаеми. И тук Моцки прибегва до хипотетични аргументи. Той описва като „неубедителна“ възможността Ибн Джурайдж да е съкратил оригиналния текст или да е забравил имената на своите информатори, след което да е прикрил празнината в спомените си с имената на други информатори. Моцки аргументира тезата си със сведенията на биографичната литература, според които всички предания, в които Ибн Джурайдж се позовава на аз-Зухрй, са извлечени от записки.⁷² Оттук следва, че в случая с преданието за ‘идда няма как паметта да е изменила на Ибн Джурайдж.⁷³ Ала нима не е възможно и друго допускане: Мāлик е копирали преданието на Ибн Джурайдж, разкрасил го е с допълнителни текстови детайли и го е приписал на други разказвачи? Не бива да се пренебрегва и възможността авторите на биографични сборници да са извличали индивидуалните профили на разказвачите на *хадйси* от наблюденията си върху особеностите на *иснāдите* и *матновете*, свързани с тези разказвачи.⁷⁴ В този случай аргументацията на Моцки би била нелегитимна, доколкото

⁷⁰ Пак там, 34.

⁷¹ Пак там.

⁷² Пак там, 17.

⁷³ Пак там, 35-6.

⁷⁴ Подобно развитие на биографичната литература в симбиоза с изучаването на *иснāдите* и *матновете* може да бъде илюстрирано с редица примери. В своето изследване на „причините за низпославането“ (*асбāб ан-нузūл*) на няколко коранични знамения, посветени на въпроса за наследяването, Дейвид Пауърс

той ще се е възползвал от сведения за индивидуалния профил на даден авторитет, извлечени при по-късното проучване на неговите *хадиси*, за да докаже автентичността на същите тези *хадиси*.⁷⁵

Подходът към текстовете на преданията, при който се взема предвид общият им смисъл, но не конкретната формулировка, почти напълно обезсмисля текстовия анализ. За Моцки е достатъчно да се открият няколко *иснāда*, чиито *матнове* си приличат по смисъл, за да бъдат тези *матнове* приети за автентични предания на разказвача, в когото се пресичат техните *иснāди*, но и за да бъде открито в тях зърно историческа истина.⁷⁶ По силата на тази обобщаваща логика дори и *матнове*, които видимо са претърпели

открива, че биографът Ибн Хаджар е извлякъл името на „сподвижничката“ Умм Куджда/Умм Кухха от *иснāдите* на преданията за низпославането. Иначе казано, *иснāдът* е единственият извор, от който Ибн Хаджар достига до заключението, че личност с това име е била „реален“ сподвижник на Пророка (Powers, D. S. *Studies in Qur'an and Hadith. The Formation of the Islamic Law of Inheritance* [Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1986], 205, бел. под черта 58). Йенс Шейнер показва как Ибн Хаджар и Ибн 'Асāкир са ползвали хрониката на ат-Табарī, за да извлекат от нея имената на почти непознати сподвижници и да ги опишат като исторически личности (Scheiner, J. *Die Eroberung von Damaskus. Quellenkritische Untersuchung zur Historiographie in klassisch-islamischer Zeit* [Leiden: Brill, 2009], 255-61, по-специално 260-1). Още един пример за гореописаната симбиоза може да бъде открит в биографичния справочник на Ибн Манджа'айх (поч. 428/1036-7), в който се включени сведения за информаторите на прочутия юрист и автор на един от шестте канонични сборника в суннитския ислям, Муслим ан-Найсāбурī. Във всяка от биографичните бележки Ибн Манджа'айх включва сведения за юридическите въпроси, с които се е занимавал даденият информатор. Всичките сведения са извлечени от позоваванията на информатора на по-ранни авторитети. За пример може да бъде дадено следното сведение: 'Алī ибн Наср ал-Джахдамī „разказва от Курра ибн Хāлид [*хадиси*] за вратата (*иймāн*); от ал-Мусаннā ибн Са'йд – за молитвата, напитките, храните и други; от Шу'ба [ибн ал-Хаджджāдж] – за поклонничеството и други; от Хāлид ибн Қайс – за свещената война; от ал-Лайс ибн Са'д – за напитките и т.н.“ (Ибн Манджа'айх, *Риджāl сахīх Муслим*, 'Абд Аллāх ал-Лайсī (ред.), т. 1-2, Байрūt, Дār ал-ма'рифa, 1407/1987, 2:59-60). Самият Моцки подхожда по подобен начин към формулирането на индивидуалния профил на Ибн Джурайдж. След като цитира сведенията, според които Ибн Джурайдж ползвал писмен източник с *хадиси* на аз-Зухрī, Моцки отбелязва, че това съответства на формалните особености на позоваванията Ибн Джурайдж → аз-Зухрī, в които на практика отсъстват въпроси и отговори. Моцки, обаче, не обсъжда възможността наблюдателни аналитици на *хадисите* векове преди него да са забелязали същата особеност и да са я обяснили с това, че Ибн Джурайдж е ползвал писмен източник. Не е ясно и защо при записването ученикът би пропуснал да регистрира въпросите, които задава на своя учител.

⁷⁵ Иначе казано, особеностите на *хадисите* Ибн Джурайдж → аз-Зухрī – включително тези на конкретния *хадис*, който проучваме – сочат, че първият е ползвал писмен източник с *хадиси* на втория. Понеже това е така, конкретният *хадис*, който проучваме, е бил извлечен от сборник със записани *хадиси* на аз-Зухрī.

⁷⁶ Моцки не само че свързва горното предание за 'идда с Ибн Шихāб аз-Зухрī, но отстоява тезата, че то се осланя на фактологично ядро. Аргументацията му е следната: аз-Зухрī надали е измислил преданието или е скрил същинския си информатор, следователно преданието е било известно на различни юристи от поколението на последователите. Множеството информатори на аз-Зухрī подсказва, че не съществува „общ източник“-разпространител на преданието. Оттук можем да заключим, че преданието се базира на историческо ядро, при все че никой от информаторите на аз-Зухрī не е бил роден в епохата, когато разказваната от тях история трябва да се е случила (Motzki, *Jurisprudence*, 37-8). Лесно е да забележим, че аргументите на Моцки са до един хипотетични. Слабостта им се потвърждава от заключението на самия Моцки. Той свежда „историческото ядро“ до „факта“, че халифът 'Умар е бил изправен пред казус на омъжване преди изтичането на периода на изчакване. Същевременно Моцки признава, че, понеже никой от информаторите на аз-Зухрī не е бил свидетел на събитието, „не можем да бъдем сигурни дали конкретният казус е бил разрешен от втория халиф по описания начин“ (пак там, 38). Но в такъв случай, струва ми се, не можем да бъдем сигурни и в това дали описаният казус представлява действително историческо събитие.

значителна литературна обработка, могат да бъдат обявени за ранни.⁷⁷ Тази методологически спорна предпоставка дава на Моцки необходимия аргумент срещу теорията на Шахт, че най-ранните юридически формулировки в исляма са представлявали „кратки юридически максими“.⁷⁸

Обобщаващият подход по смисъл към *матновете* би могъл да има известни основания, ако съвременният историк на исляма разполагаше с произведенията на автори като Ибн Джурайдж, Ма‘мар и аз-Зухрї. Доколкото такива произведения липсват, реконструкцията, която предприема Моцки, изхожда от много по-късни текстове – в случая *Му‘аннафа* на ‘Абд ар-Раззāќ ас-Ѕан‘āни (поч. 211/827), който се позовава на Ибн Джурайдж и Ма‘мар, които на свой ред се позовават на аз-Зухрї. Поради отсъствието на съответните произведения с пълно основание можем да очакваме, че *хадїсите* са претърпели обработка в хода на последователното им предаване от учител на ученик. ‘Абд ар-Раззāќ несъмнено е бил съвременник на етап в развитието на мюсюлманската юриспруденция, на който тя е постигнала значителен напредък в сравнение с първата половина на втори век по хиджра. При формулирането на преданията той е трябвало да се съобразява с настъпилите след смъртта на аз-Зухрї, Ма‘мар и Ибн Джурайдж развития на юридическите представи и да обсъжда казуси, които не са съществували по тяхно време.

IV. Заключение

Критичното отношение на съвременните ислямоведа към преданията, свързани с Ибн Шихāб аз-Зухрї, не означава, че те са изцяло неавтентични. Най-скептичен в своята преценка е Голдциер: той е крайно недоверчив към преданията на аз-Зухрї заради близостта му до управляващия умайядски род. Този краен скептицизъм не се споделя дори от критично настроени учени като Шахт и Юнбол. Те признават, че част от *хадїсите*, чиито *иснāди* преминават през аз-Зухрї, са действително негови. Тезата на Шахт, че за автентични трябва да се приемат онези *хадїси*, в които аз-Зухрї не се позовава на по-ранни авторитети е, разбира се, проблематично обобщение. То може да се окаже несъстоятелно в онези частни случаи, в които личи, че аз-Зухрї е черпил сведения от по-ранни източници.

⁷⁷ Вж. нпр. разсъжденията на Моцки в *Jurisprudence*, 37. Тук той априорно изключва възможността по-дългите *матнове* да представляват късни развития на по-кратки предания.

⁷⁸ **Motzki**, *Jurisprudence*, 37.

В стремежа си да се противопостави на критиците на аз-Зухрї, Моцки достига до обобщения, които са методологически уязвими в не по-малка степен от обобщенията на Шахт. Принципът на разнообразието подвежда Моцки към заключението, че позоваванията (*иснāдите*) на по-късни *мухаддисци* на аз-Зухрї са общо взето автентични. Същият принцип, приложен към текстовете (*матновете*) на *хадїсите*, позволява на Моцки да открие ранни протOVERсии на всички изследвани от него предания. Като достатъчно доказателство за тяхното съществуване той приема тематичното съвпадение във вариантите на дадено предание, чиито *иснāди* се кръстосват на равнището на определен ранен разказвач. В същото време Моцки не разглежда вероятността текстовите разлики – при запазване на тематичното единство в общи линии – да са признак за манипулация на наратива, който определен разказвач може да е заимствал от свой съвременник, без да го е получил от по-ранен източник. В по-общ план формализмът на Моцки не дава отговор на въпроса как в обемистите корпуси от *хадїси* да отсеем автентичните от неавтентичните предания.

Ако подходът на Голдциер и Шахт може да бъде окачествен като обобщаващо негативен, подходът на Моцки е обобщаващо позитивен. И в двата случая стремежът да се впише *хадїсният* материал в общи оценъчни рамки е свързани със сериозни методологически рискове. Обобщаващите схеми и аксиоматичните предпоставки могат да се натъкнат на проблеми при анализа на конкретните предания.

За да бъдат избегнати тези методологични недостатъци, е важно всяко предание да бъде изследвано детайлно откъм неговия *иснāд* и *матн*. В хода на текстовия анализ разликите във формулировките на *матна* не трябва да бъдат пренебрегвани като незначително отклонение на абстрактна инвариантна версия, лишена от текстова обвивка. Единственият начин да сме сигурни, че дадено предание възхожда към определен (ранен) първоизточник, посочен от кръстосването на *иснāдите*, е да установим достатъчно ниво на текстово съвпадение между вариантите на по-късните разказвачи, които се позовават на този първоизточник. Общите текстови елементи могат да бъдат приети за формулировки на първоизточника. Несъвпаденията не могат да бъдат обяснявани като резултат от спонтанни промени, настъпили в хода по-късното предаване на базовото предание. В случаите на различие е невъзможно да извлечем базовата формулировка, както и да преценим дали няколко подобни предания възхождат към по-стар инвариант или пък са резултат от по-късно взаимно копиране между двама или повече съвременни разказвачи.

Как дойде злото? – монахът Теодосий за падането на Сиракуза (878 г.) и положението на християните в мюсюлманска Сицилия

Десислава Владимирова

Придобитият опит и начинът на мислене се отразяват в творенията от интелектуален вид. Авторът, съзнателно или не, влага своите лични норми и световъзприятия, придавайки чрез тях определени очертания и характеристики на своята творба. Настоящата статия е концентрирана върху менталността на монаха Теодосий, живял в Сицилия във времето на мюсюлманското нашествие през IX век. Запазеното негово писмо¹ съчетава широк спектър от информационни и емоционални елементи.

В писмото Теодосий дава израз на формираните преки впечатления от тежкия живот в Сиракуза по време на обсадата и превземането на града, последвалите кръвопролития и грабежи, залавянето, пленничеството и престоя в затвора. Изследването на взаимовръзката между светоглед, морални норми, житейски опит от една страна и реакции, изразени мнение и отношение – от друга, позволяват достигането на по-дълбоки информационни пластове от тези, които са видими при пръв прочит.

Ограниченото поле на изследване поставя настоящия текст в сферата на микроисторията². В съответствие с концепциите на това историческо направление, в статията се възприема разбирането, че събитията на „голямата сцена“ са изградени,

¹ Съществуват гръцка и латинска версии на писмото. Оригиналът на гръцки не е запазен в цялост, неговият текст завършва с падането на крепостната стена на Сиракуза. Издание на писмото на Теодосий на гръцки: “Θεοδοσιου μοναχου του και υρακινατικου επιστολη προς Λεοντα Αρχιδιακο περι της αλωεως Σρακουσης” в: **Zuretti C. O.**, *La Espuganzione di Siracusa nell’ 880. Testo greco della lettera del monaco Teodosio*, Centenario di Michele Amari, vol. 1, pp. 164–173.; Издание на латинската версия: “Epistola Theodosii Monachi ad Leonem Archidiaconum, de Siracusæ urbis expugatione, cum animadversionibus”, публикувана в началото на XVIII век в: **Muratori, L.** *Rerum Italicarum Scriptores*. T. I, Pars II, pp. 255-265. Превод на пълния текст на писмо на английски език: **Crawford, M. F.** *The Rulers of the South*, 2 vol., London, 1901, Macmillan Company, pp. 79-98. Превод на непълното писмо от гръцки на руски език: **Попов, Д.** *История Льва Диакона Калойскаго и другия сочинения византийских писателей*. С. Петербург, 1820. с. 175-178. Цитираните пасажи ще бъдат съответно по гръцкия текст, когато засягат началната част на писмото и по латинския, когато са от следващата част.

² Като направление в историческата наука микроисторията възниква в Италия през 70-те години на XX век. Макар терминът да се използва и по-рано в научните среди, за основоположници на направлението се смятат Джовани Леви и Карло Гинзбург. Книгата на Карло Гинзбург „Сиренето и червеите. Светът на един мелничар от XVI век” (*Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del Cinquecento*, Einaudi, 1976, англ. версия: *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth Century Miller*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1980) предизвиква широки дискусии в научното пространство и насочва вниманието към необходимостта от търсенето на нови изследователски подходи на полето на социалната история.

съпътствани и/или провокирани от множество фактори, микропроцеси и частни случаи, които са познаваеми посредством методи и подходи различаващи се от тези, с които се изследват цялостните процеси.

Чрез анализиране на менталността на монаха Теодосий и частните явления, касаещи живота му и описани в неговото писмо, ще бъдат потърсени отговори на въпросите за обществените реалности в условията на военен конфликт и икономически натиск, както и за ситуацията в Сиракуза и Сицилия в периода непосредствено след завладяването на острова от мюсюлманите. За тази цел статията е структурирана върху следните тематични сфери:

- 1. Монахът Теодосий – припознаване на пространства и самоидентификация в условията на опасност за живота;**
- 2. Обществото и Църквата по време на обсадата и след превземането на Сиракуза;**
- 3. Неверниците и техните зверства – използвани изразни средства;**
- 4. Причинността в мисленето на автора – аналогии, сравнения и интерпретации;**
- 5. Съотношението „персонално зло – обществено зло” в писмото.**

За придаването на яснота следва, като начало, да се посочат някои събитийни линии и процеси, имащи отношение към средата на живот и светогледните възприятия на монаха Теодосий.

Сиракуза играе ролята на политически, икономически, търговски, религиозно-културен и научен градски център в Средиземноморието от периода на ранната античност. Старият град е устроен на намиращия се непосредствено до брега малък остров наричан Ортиджия³. Именно там са съсредоточени и пространствата, за които говори Теодосий в писмото си.

Градът е сред първите, дали почва за разпространение на Християнството. Според сведения от VIII век⁴ по поръчение на апостол Павел в Сиракуза пристига Марциан (св. Марциан Сиракузки), който развива активна проповедническа дейност и става първия епископ на града. През 61 г. за три дни в Сиракуза, на път за Рим, спира апостол Павел⁵.

³ от гр. *ὄρτιζ* – ozn. пълпъдък

⁴ “L’encomio per il nostro Padre Marciano vescovo di Siracusa” ръкопис на гръцки, от края на VII – началото на VIII век, съхраняван във Ватикана.

⁵ Деяния 28:12

За наличието на солидна християнска общност в града говорят запазените катакомби, както и сведенията за предприетите от император Диоклециан гонения в началото на IV век. Жертва на гоненията в Сиракуза и първата мъченица за Христовата вяра на острова става св. Луция, убита през 304 г.

В политическо отношение от 30-те години на VI век, в резултат на войните за връщане на западните територии, предприети от император Юстиниан I, Сицилия е отвоювана от остготите и се превръща в част от Източната Римска империя⁶. За значимостта на Сиракуза и качествата на градската му среда говори фактът, че през 60-те години на VII век в него резидира император Констант II⁷. В началото на VIII в. е създадена тема Сицилия (гр. θέμα Σικελίας)⁸, а при управлението на Лъв III Сириец (717 – 741) островът преминава под юрисдикцията на Константинополската патриаршия⁹. Продължавайки традициите си на градско средище от античността, център на византийското управление в Сицилия става именно Сиракуза.

Дълбоките корени на християнството в града са предпоставка за стабилността на църковната институция, както и за активен религиозен живот. В края на VIII – началото на IX век църквата в Сиракуза получава от константинополския патриарх ранг Митрополия.

След завладяването на града от арабите през 878 г. сградата на епископската църква е преустроена в джамия, а центърът на църковния живот е изместен в Палермо. Сиракуза губи както трупаните с векове блясък и градски традиции, така и позицията на институционален център.

1. Монахът Теодосий – припознаване на пространства и самоидентификация в условията на опасност за живота

Не е известно дали монахът е роден в Сиракуза или идва в града впоследствие. В писмото отчетливо личат познаване на градското пространство в детайли и емоционалната обвързаност на Теодосий. Конкретни компоненти от плана на града, споменати от монаха, са двете пристанища, крепостните стени, изворът Аретуза,

⁶ За действията на Велизарий и отвоюването на Сицилия, виж: **Агафий Миринейский**. О царствовании Юстиниана. М., Арктос – Вика-пресс, 1996., перевод М. В. Левченко.

⁷ За живота и убийството на император Констант II в Сириакруза виж: **Феофан Византиец (Исповедник)**. Летопись. М., 1884, Превод –В. И. Оболенски

⁸ Описание на тема Сицилия от Константин Багренородни в: Об областях римской империи, сочинение Константина Багрянородного. Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских. № 3. М., 1858

⁹ Преди това е под юрисдикцията на римския папа.

епископската църква¹⁰. От тях, във връзка с водените бойни действия, най-обстойно е описанието на крепостните стени. В текста подробно са отразени тактиките и методите, използвани от мюсюлманските войски, както и пораженията, които нанасят на стените на града¹¹. Отделните пространствени елементи са представени в тясна взаимовръзка с действията, развиващи се на тяхна територия.

От момента на своето залавяне¹² и попадането си в плен Теодосий е в постоянна опасност. В писмото той избягва да говори за личните си страхове и опасения и се съсредоточава върху съдбата и страданията на другите – защитниците на града, патриция, епископа, гражданите. Монахът е склонен по-скоро да се самоопределя като част от група (жителите на града, духовенството, затворниците), отколкото да се представя персонално. Оставяйки личността си на заден план, той поставя акцент върху събития и процеси, които са по-значими от собствените му несгоди.

Средата на създаване се отразява върху завършения текст. В повечето случаи това отражение може да бъде по-скоро доловено, отколкото научно определено. В текста на Теодосий се наблюдават някои характеристики, припознаваеми като доказателства на взаимовръзката „заобикаляща среда – текст“.

Както става ясно от самото писмо, то е съставено в затвор в Палермо¹³. В краткото описание на битовите условията съществено място е отделено на липсата на светлина:

(...) Не е ли истина, прекарвам времето затворен в тъмница, страдащ ежедневно, мракът тук отслабва моето зрение и шумът на другите затворени смущава мислите ми (...) ¹⁴

(...) Накрая бяхме хвърлени в общ затвор, това е дупка четиринадесет стъпки под земята, и има само малка врата вместо прозорец. Тъмнината е плътна и може да се пипне. Единствената светлина е от лампа или отражения на деня, и

¹⁰ Виж приложения план на Сиракуза.

¹¹ За използваните технически средства срещу стените на Сиракуза по време на обсадата, виж **Zuretti C. O.**, Цит. съч. с. 166

¹² Виж **Muratori, L.** Цит. съч., с. 262

¹³ За наличието на затвор в квартала ал-Халеса говори арабският географ Ибн-Хаукал, който посещава Палермо през 973/4 г. От писмото на Теодосий не става ясно, къде е разположен затвора, но описанието на пътя, който изминава от срещата си с емира до килията е любопитно поле за съпоставки и интерпретации по посока установяване дали двамата автори говорят за един и същи затвор.

¹⁴ **Zuretti C. O.**, Цит. съч. с.167-168 „ου γαρ σχολη γε τα μεγαλα μικροις διεξερχεσθαι ρημασιν τω λακκω της εικτης οσημεραι σχολαζοντι και τω εκεισε ζοφω την ορασιν καμνονται και τω θορυβω των συνοντων και αυτην διανοιαν πασχοντι” срав. Muratori, L. Цит. съч., с. 260 „densissima carceris caligo, quæ ob oculos verfat, aspectum, hebetat, atque obtundit, tumultus eorum, qui simul in eadem affervantur custodia, mentem agitant, atque perturbant?”

е невъзможно от този затвор да се видят нито светлината на зората, нито лунните лъчи. (...) ¹⁵

(...) Сега, от онзи ден до този, продължаваме да сме пленени, с много мъки, самата смърт е надвиснала над нас, затворниците, и ежедневно ни застрашава. ¹⁶

Липсата на светлина е липса на ориентир за времето и пространството, и предпоставка за постоянно очакване и тревога. Описанията в текста съответстват на заобикалящата автора обстановка – тежки и придаващи усещане за апокалипсис.

В близките си спомени за превземането на Сиракуза, Теодосий вижда ужас, скръб, тъмнина и руини. Отдалечаването в пространствено и времево отношение от територията, припознавана като своя и близка отключва изразния език на автора за описания в мрачни тонове.

2. Обществото и Църквата по време на обсадата и след превземането на Сиракуза:

Военната заплаха е предпоставка за извеждане на преден план на определен тип обществени и институционални реакции. На първо място стои опасността за живота, което провокира осъзната нужда от предприемане на действия.

От друга страна съществуващият ред е нарушен, което пряко влияе на обичайния обществен ритъм и води до изкривяване на някои от установените норми. Така например икономическият натиск, посредством обсадата, довежда до спекулации с цените на стоки. Теодосий съобщава, че в следствие от липсата на провизии цените на зърнената продукция са завишени неимоверно от мелничарите. Същото се отнася и за тези на месото ¹⁷. Недостигът на храна има съществена роля за изострянето на общественото напрежение и отслабването на съпротивителните сили.

В писмото значително внимание е отделено на действията на защитниците на града. Според Теодосий отбраната е добре организирана, смели и доблестни мъже отбраняват Сиракуза и изразходват всички свои сили в това начинание:

(...) тези благородни и смели мъже издържаха натиска на враговете, под ръководството на своя благословен дук и патриции, и направиха всичко възможно

¹⁵ **Muratori, L.** Цит. съч. с. 264 „Tandem in demonsterium carcerem conjicimur, id autem lacus est quatuor supra decem gradibus depreffum habens pavementum, adeout illi ostium pro fenestra esset, tenebrae hic merae, palpabiles, lumine tantum lucerae, vel interdium aliqua ex parte collustrante, neutiquam in isto carcere luciferum mane exorientem fas est aspicere, nec lunam radios emittentem (...)”

¹⁶ Пак там, с. 264-265 “Jam ex illo in hunc usque diem perfistimus ærumnis multis detenti, mortemque ipsam, quæ semper nobis captivis imminet, quotidie prætolantes”

¹⁷ Виж **Zuretti C. O.**, Цит. съч. с. 167

да поддържат огромното усилие, извън онова, което може да бъде описано с думи, в продължение на двадесет дни и толкова нощи, когато стената се срина върху тях, те смело и доблестно отбраняваха подходите от тази страна, така доказаха своето вродено благородство на духа и държаха, като най-висока похвала, да бъдат ранени във всяка част от своето тяло за отбраната на града¹⁸.

Готовността за самопожертвование е сред основните характеристики в описанието на войските, защитаващи града. По думите на Ренато Сера „Документът е факт, а битката е друг факт и двете не могат да бъдат едно. И човекът, който действа е един факт, а онзи, който описва е друг факт”¹⁹. В случая са запазени документът и гледната точка на описващия. Ползата от тяхното наличие е безспорна, но е добре да се имат предвид факторите оказващи влияние върху изказаното мнение.

Позицията и действията на Църквата в периода на обсада не са отразени. Във времето на падането на града в катедралата се извършва служба, на която присъстват множество граждани. От писмото става известно, че в ръцете на мюсюлманите попадат свещените съдове и ценностите на църквата, които са третираны като част от придобитата плячка.

Съдбата на институциите следва тази на личностите, които ги оглавяват. Това важи за непосредствения период на завоюването, за който се отнася и текста на Теодосий. С нормализирането на положението обикновено се провеждат реконструкции и модификации на съществуващата административна система и се възстановява функционирането на отделните институционални звена. Периодът на превземането, обаче, е смутно време, в което системите за регулация и управление спират да работят и всички усилия се насочват към единствено необходимото конкретно действие – отблъскване на опасността.

Осем дни след падането на Сиракуза патрицият е убит²⁰. Заедно с него са пленени седемдесет знатни мъже, всички родени в Сиракуза²¹. В последствие те също са убити.

¹⁸ **Muratori, L.** Цит. съч., с. 260 “hostium tamen oppressionem sustinebant egregii illi viri, valdeque strenui, sub auspiciis Beatissimi Ducis Patritii, fummaeque hujus contentioni obsecundare conabantur supraquam oratione explicari possit, dies viginti, totidemque noctes ubi murus corruerat contra eos, qui adytum ex illa parte tentabant egregie, strenueque depugnabant, animi ingenitam nobilitatem praese declarabant, insignem quoque laudem esse ducebant, pro tuenda Urbe vulnera toto corpore excipere.”

¹⁹ **Ginzburg C., Tedeschi J. and Tedeschi A.** „Microhistory: Two or Three Things That I Know about It” *Critical Inquiry*, Vol. 20, No. 1 (Autumn, 1993), p. 29

²⁰ **Muratori, L.** Цит. съч., с. 261

²¹ Пак там, „erant autem omnes hi Syracusis honestissimo loco nati”

В плен попада и епископът²². Поради факта, че Теодосий е заловен заедно с него, информацията за съдбата на епископа е по-подробна. След падането на Сиракуза той и пленените клирици са изведени от града и предадени на емира²³. Тридесет дни²⁴ те престояват затворени в зала на църква извън града, в която се установява мюсюлманския водач²⁵. В последствие епископът и заловените с него са отведени в Палермо. Пътуването продължава 6 дни, като Теодосий посочва, че пленниците са водени от етиопци²⁶. Монахът е впечатлен от броя на жителите на Палермо:

(...) най-сетне видяхме множеството жители, които бяха дошли и броя на гражданите, по наше мнение няма да бъде преувеличено, ако се помисли, че целия род на Сарацините се е събрал заедно там²⁷.

От писмото се разбира още, че мюсюлманите строят къщи, живеят на гъсто и градът се разраства извън стените си. Нарастващият брой на мюсюлманите на острова е сигнал за опасност, който Теодосий отчетливо отразява в писмото си, но срещу който няма как да се противопостави.

Монахът отбелязва няколко основни фигури сред враговете, участващи в описваните от него събития. На първо място е Буса – син на емир Хаджеб²⁸, който се впечатлява от смелостта проявена от патриция пред лицето на смъртта. Друга посочена личност е Семноен (*Semnoēn*)²⁹, който залавя епископа и Теодосий в църквата и ги предава на емира³⁰. След отвеждането си в Палермо пленените духовници са изправени пред главния емир³¹.

Общото впечатление, което оставя писмото, отразявайки мнението на своя автор, е че властимащите мюсюлмани са настроени по презумпция срещу християнското

²² Според някои автори епископ на Сиракуза в това време е Софроний, виж.: **Васильев А.** Византия и арабы. Том II Политическите отношения Византии и арабов за време на македонската династия. СПб. 1902, както и в: **Muratori, L.** Цит. съч. с. 256

²³ **Muratori, L.** Цит. съч. с. 263

²⁴ По думите на Теодосий, това било нужното време за разграбване и опожаряване на Сиракуза.

²⁵ Според Франсис Крауфорд това е църквата Св. Йоан (*Chiesa di San Giovanni*). Той, обаче не обосновава мнението си. С оглед на факта, че църквата е извън Ортиджия и съответно извън крепостните стени, съществува вероятност да е прав, но тезата му е непотвърдена. Виж **Crawford, M. F.**, Цит. съч. с. 92.

²⁶ **Muratori, L.** Цит. съч. с. 263 „*Ethiopes*”

²⁷ Пак там, с. 263 „*Jam vero in urbem fecedentes, tum demum comperimus convenarum, ac civium multitudinem juxta famam illius, nihilque imparē opinioni nostrae fuisse: illuc enim univēsum Saracenorum genus confluisse pulares*”

²⁸ Пак там, с. 261

²⁹ Пак там, с. 263

³⁰ Тъй като името му не е упоменато, не става ясно дали той и емир Хаджеб са една и съща личност.

³¹ „(...) след петия ден ние бяхме доведени пред главния емир. Той седеше надменно на трон, много доволен от тираничната си власт; и като повесена кърпа ни се показваше ту от едната ту от другата страна.” Пак там, с. 264 „(...) *proft diem quantum ad majorem Amiram introducimur. Is autem ad solarium superbe in folio confidens, valde fibi ex tyrannica potestate. placebat, quali mantile nobis, ipsique medium suspensum utrinque aspectibus obverfabatur.*”

население, склонни са да действат винаги в негов ущърб и да проявяват жестокост срещу него.

Съдбата на жителите на Сиракуза след превземането на града е тежка. От текста на Теодосий може да се изведе заключението, че голяма част от населението намира смъртта си под мечовете на враговете. Отделни обществени групи, споменати от него, са тези на: младежи, девиси, възрастни хора, деца, монаси и духовници, свързаните в брак (*matrimonio copulati*), роби, свободни и болни³². По думите му, завоевателите третираат тези групи еднакво, и отдавайки се на гнева си, извършват нечувани жестокости.

3. Неверниците и техните зверства – използвани изразни средства

За обозначаването на завоевателите Теодосий най-често използва определенията „врагове” (*hostes*) и “варвари” (*barbari*). Единични са случаите, в които употребява название, посочващо религиозната им принадлежност „сарацини” (*saraceni*).

Войските на мюсюлманите са представени като значително по-многобройни от тези, които отбраняват града. Според Теодосий враговете са твърдо решени да превземат Сиракуза, преследвайки целта си те проявяват находчивост и изобретателност и опитите им дават резултат:

Кулата, построена на по-голямото пристанище, от дясната страна на града, беше ударена първа и тогава частично се срина под натиска на катапултите, с които враговете мятаха огромни камъни. Пет дни след разрушаването на тази кула, стената на укреплението, която преди беше свързана с кулата, беше разрушена от силата на катапултите, тогава голям страх влезе в сърцата на обсадените.³³

Именно при тази кула, двадесет дни по-късно е извършен пробив и варварите влизат в града³⁴. Теодосий измерва постигналото Сиракуза зло с намерилите смъртта си

³² „И в това време хора от всички възрасти паднаха под острието на меча, князе и съдии на земята, както пеem в псалмите, млади мъже и девиси, стари мъже и деца, както монаси и тези свързани в брак, свещениците, робите и свободните, и дори болни хора които са лежали дълго време на легло. Милостиви Боже, касапите не пощадиха дори тези; за душата жадна за човешка плът не е лесно да се задоволи със смъртта на тези, които първи срещнат гнева.” Пак там, с. 261 „Tum vero omnis momento in acie gladii corrui, Princeps, omnes Iudices Terræ (quod in Psalms canere solemus) juvenes, virgines, senes cum junioribus, Monasticam professi, tum matrimonio copulati, Sacerdotes, Populis fervus, liber, quique in lectis multo jam tempore valentudinarii decumbebant. Nam ne his quidem parcere, Deus bone, Carnifices illi didicerunt; animus enim humani sanguinis sitens, eorum mortibus, qui primo irati occurrunt, minime fatiantur.”

³³ Пак там, с. 260 „Turris quæ ad majorem portum in dextro Urbis angulo erat extracta, catapultarum vi, quibus hostes faha parægrandia jaculabantur, copulla primum, mox ex parte cecidit: ab hujus Turris excidio quinque post diebus murus propugnaculi, qui fuerat antea Turi conjunctus, eodem catapultarum impetus diruptus est: quo facto magnus timor in obsessorum animos injectus est”

³⁴ Виж: **Muratori, L.** Цит. съч. с.260- 261

доблестни защитници и знатни жители на града, с кръвта и димящите от нейната топлина вражески мечове и извършените разрушения и грабежи:

(...) могат да се видят много мъже осакатени по различни начини; някои с извадени очи, а други с отрязани носове, някои са загубили ушите си, челюстите на други са кървави, с рани от копия и стрели, някои са ранени в челото, а други в сърцето и по много други начини, някои в телата, други в гърдите, лежащи с отворени рани (...) ³⁵

Често използвани изразни средства в писмото са повторенията – „ужас за очите”, „ужасна гледка”, „ужас за ушите, които чуват”, също и многократното наблягане на „страх”, „смърт”, „гняв”. Включването на едни и същи думи и изрази в текста, е насочено към засилване на емоционалното въздействие.

Описанието на зверствата на мюсюлманите е съпътствано с употребата (съзнателна или не) на определена емблематика:

Първо те убиха до последен мъжете които бяха строени на линия срещу тях пред входа на църквата на Спасителя, със силен щурм отвориха вратите и влязоха в храма с извадени мечове и тъй като се задъхваха изпускаха огън от носовете и очите си (...) ³⁶

Влизането на врага в храма очертава апокалиптична картина, в която на преден план стоят извадените мечове, огнения дъх и предусещането за края. Близката опасност превръща църквата в център, където жителите на града търсят убежище. Във времето на нахлуването на завоевателите, в нея присъства голямо множество от хора, подложено, според описанието на Теодосий, на масова сеч.

Освен описания на зверствата в общ план, в писмото е отразено персонално понесеното зло. Измеренията на жестокостта срещу конкретна личност са представени в описанието на смъртта на Никита – знатен мъж от град Тарс :

Не мога да премълча варварските жестокости които те причиниха на Никита. Той беше от Тарсиански род, мъдър и смел във война, и по време на обсадата той ежедневно отрупваше с клетви Мохаммед, който е поддържан от

³⁵ Пак там, с. 260 „(...) premultos ibi viros poterat intueri, miris, diversisque modis mutilatos: erant qui effossos oculos haberent, his quidem nares truncæ, his vero aures cernebantur amputatæ, aliis palpebræ, aliis maxillæ ex telorum, sagittarum ictibus fanguine rubescebant, quibusdam frons, cor etiam ipsum modis variis vulnerabantur: venter aliis, aliis pectus acceptis vulneribus patebat; atque ut compendio dicam, non aliqua tantum, fed omni ex parte laborabant (...)”

³⁶ Пак там, с. 261 „Ac primum iis, qui ad Servatoris ædis vestibulum contra eos aciem instruebant ad unum trucidatis, mango impulsu valvas aperiunt, templumque fubeant strictis enfibus, crebro anhelitu ignem naribus, oculisque spirantes.”

този народ като най-великия от пророците. Те го отделиха от тези, които трябваше да бъдат убити, и го проснаха по гръб на земята и го одраха жив от гърдите надолу, изкормиха вътрешностите му; и дори повече – с ръцете си извадиха сърцето на мъжа докато той още беше жив, разкъсаха го със зъбите си, най-чудовищно, хвърлиха го на земята и го замеряха с камъни, тогава се наситиха и го оставиха.³⁷

Случаят говори категорично за крайностите, на които са готови враговете срещу поругаващия техните религиозни възгледи. Това, че Никита е описан като смел и доблестен мъж придава на смъртта му героичност и подчертава мащабите на злото, извършено от убийците му – мюсюлмани.

4. Причинността в мисленето на автора – аналогии, сравнения и интерпретации

Според разбиранията на Теодосий завладяването на Сиракуза и злото, което застига жителите на града, са пряко свързани с Божия промисъл. Изразените аналогии, сравнения и интерпретации на причините и следствията подпомагат познаваемостта на неговия начин на мислене.

Служенето на Църквата предполага наличие на определен тип опит, както и боравене с понятиен апарат, отразяващ нормите и принципите на религията. В търсене на средства за предаване на мислите и непосредствените си впечатления Теодосий се обръща към библейската традиция. Позовавайки се на познанията си за аналогични на превземането на Сиракуза случаи, той посочва категорично:

Ние сме пленени, пленени, както не са били пленени нито Йерусалим, нито Самария. Ние попаднахме в такъв плен, какъвто не са изпитали нито Китимските острови, както се говори в Светите Писания (Еремия 2:10), нито варварските страни и никой от градовете³⁸.

³⁷ Пак там, с. 261 „Nec vero filentio paræteribo qualia barbaræ crudelitatis exempla in Nicetam exercuerint. Erat hic Tarfenfis genere, atque in re militari apprime eruditus, strenuus, qui oppugnationis tempore impium Mahomettem, apud eam nationem Prophetarum eminentissimum habitum, maledictis compluribus quotidie præfciendebat. Hunc ab interficiendorum numero sevocatum humi reclinantes, supinum (tuam Deus Clementiam imploro) a thorace pectoris ad pubem usque vivum decorticarunt, effusa vero per sectionem viscera contis dilaniabant; ad hæc cor ipsius manibus avulsum ab homine adhuc spirante plulquam immaniter dentibus mandebant primum, postea ad Terram allifum, petatumque lapidibus, tum demum exaturati reliquerunt”

³⁸ Zuretti C. O., Цит. съч. с.166 „Εαλωμεν, εαλωμεν, θεοτιμητε, ως ουχ εαλω Ιεροσολυμα ουδε προ τουτων Σαμαρεια. υπεστημεν αλωσιν, ην ουκ εγνωσαν νησοι Χεττειμ (ως τα λυγια), ου χωραι βαρβαρικαι και τυχουτα πολισματα.”

Поставянето на страданията на жителите на Сиракуза над тези, отразени в библейските текстове вероятно би намерило отклик в разбиранията на читателя – християнин. Не може да се изведе категорично заключение дали това хиперболизиране на претърпяното зло е осъзнато от Теодосий или той е убеден в правотата на думите си. Постигнатата чрез него образност е в пряка връзка с последвалото описание на сполетелите Сиракуза зверства и мъки – възмездия за греховността.

Теодосий не се спира на живота в града преди идването на мюсюлманите. Той, обаче е категоричен, че по време на обсадата, зад стените се извършват множество грехове и обиди срещу Бог.

Блокирането на двете пристанища на Сиракуза, ограничава възможностите за снабдяване и изправя жителите пред лицето на глада. Той отрицва първичните сетива и провокира действия, неприемливи за моралните възприятия в нормални условия:

(...) хранехме се с треви и различни мръсни неща, ядохме човешка плът, всякаква ужасна и нечувана храна (какво зрелище!), за която е страшно дори да се говори и разказва – ох! Ядохме овчи и волски кожи и всичко, което ставаше за засищане на глада. Освен това се хранехме с кости, каква да е противна и странна храна. Окаяни трошихме и смилахме кости на мъртви животни (каква крайност!) смесвахме ги с вода и така се опитвахме да заситим своя глад (...)³⁹

Друг етап в страданията на обсадените, описан от Теодосий, са болестите. Една след друга следват разновидностите на изпитанията пред човешката плът⁴⁰. Градацията в описанието на застигналото Сиракуза зло, продължава със смъртта. И тъй като се подчинява на Божиите заповеди⁴¹, тя също е наказание за греховността. Всичко в описанието до тук е само прелюдия към ужаса на завоюването:

Но когато цифрата на нашите грехове стана толкова голяма, че изваденият меч от гнева на Бог беше стоварен върху нас, тогава, на двадесет и

³⁹ Пак там, с. 167 „Εαλωμεν μετα τας ποηφαγιας τας χαλεπας μετα τες μιароφαγιυς τας βδελυρας. μετα τας τεκνοφαλιυς τας ειδεχθεις και ουδε λογω ρετας. μετα τας ανθρωποθοινιας τας ιξιασιονς (φευ του θεαματυς) και ας ουκ αν τις εκτραγωδησειν μετα την κωδιων καταληξιιν και των βοειων καταβρωσιν дерρεων και παντας αλλου τον προς λιμου παραμυθιαν συντεινοντος μετα τας οστοφαγιας τας ατερπεις, αλλο ειδος τοντι καινον τε και παρηλλαγμενον, ως το ειλος προς καταρρωσιν πολλοι γαρ οστα των προφθαρεντων αλογων σθντριβοντες, ειτα λειπενοντες (ω τυς βιας) και σμικροτατω φυρωντες υδατι (...)

⁴⁰ Виж **Muratori, L.**, Цит. съч., с. 260

⁴¹ Пак там, с. 260 „quousque mors illis superimminens (nam hæc quoque Divino imperio parebat, atque ex hujus præscripto non nihil retardabatur)

първия ден от май и на четвъртия ден след падането на стената, градът премина във властта на враговете.⁴²

Пределът е достигнат и тежестта на греховете се стоварва върху техните извършители. Дори молбите на епископа пред Светия олтар, които преди са намирали отклик, този път са отхвърлени⁴³

За разлика от описаните до тук случаи с фатален край, обаче, епископът и заловените с него духовници са оставени живи. Според Теодосий причината да избегнат смъртта е Божията милост към тях⁴⁴. Той неколkokратно отбелязва, че пленените духовници искали опрощение един от друг и се молели за избавление.

5. Съотношението „персонално зло – обществено зло” в писмото:

Написването на писмото вероятно е резултат от комплекс от причини. Една конкретна причина, обаче, е изтъкната от Теодосий още в началото на текста:

Имам надежда, че с този разказ, ще се освободя от моя товар, защото споделянето на мъката утешава печалния⁴⁵.

За Теодосий персоналното зло се разпростира между загубата на обществената среда, с която е свикнал, връзката с обичайните занимания и познатите пространства. Завладяването на Сиракуза му донася ново настояще – пленничество, лоши битови условия (затворен първо в Сиракуза, а след това и в Палермо) и постоянна заплаха.

Своето място в новата обстановка той вижда редом до останалите граждани. Описвайки случващото се в града, монахът често използва местоимението „ние”. Теодосий се причислява към гражданите на Сиракуза не само по отношение на застигналото ги зло, но и когато описва техните грехове⁴⁶. Доколкото може да се съди по отделеното място в текста и по начина на поднасяне на информацията, той се самоопределя на първо място като част от обществото на Сиракуза и на второ като представител на църковната институция. В този смисъл неговото лично зло е тясно обвързано със съдбата на града и жителите му.

⁴² Пак там, с. 260 „Cum vero flagitiorum nostrum numerus usque adeo excrevit, ut districtum in nos Divinae ultionis gladium inebriaret; die prima post vigesimam mensis Maji, quarta vero ab eo die, quo murus corruit, Civitas in hostium potestatem redacta est”

⁴³ Пак там, с. 262 „quamquam id temporis arcano Divinorum Judiciorum confilio preces ejus rejectae fuerant”

⁴⁴ Пак там, с. 263 “cujus oratione permoti, dicam melius; Deo ad bonum exitum omnia perducente, bene animati hostes in nos esse coeperunt; eodemque die sacra depradati (errant autem haec omnia perfecti operis quinque millia librarum ponderis)”

⁴⁵ **Zuretti C. O.**, Цит. съч., с.166 „εμοι τε γαρ εσται το λογω των συνεχουσων οδων παραμυθιον (πεφυκε γαρ διηγουμενον το λυπον παραμυθεισθαι τον ανιωμενον)”

⁴⁶ Пак там с. 167 „εφ ημας ωρατο πληρουμενον iv ισω γαρ τω Ισραηλ εις θεον παροινησαντες, του ισον αντω της θειας εκπεποκαμεν μηνιδος ακρατον”.

Общественото зло намира своите измерения в извършените от враговете разрушения, грабежи и кръвопролития, разпадането на съществуващите структури, установяването на новите господари и порядки, неизвестността, несигурността и необратимостта. То засяга всичко познато и значимо – свободата, църквата, съществуващия ред, здравето и живота на хората, икономическите условия. Етапите на неговото развитие достигат кулминация в дните на превземането и разграбването на града.

Злото, сполетяло Сицилия, има свой център – град Палермо. Именно там са концентрирани властовия, военен и икономически капацитет на враговете. Там са отведени и епископът и църковните служители след падането на Сиракуза. И макар Теодосий да посочва, че при пристигането им има множество християни на площада, скърбящи искрено за случилото се, той акцентира върху мюсюлманския образ на града. В краткото описание на Палермо, с многолюдното население, разрастващите се предградия и прииждащи от Африка мюсюлмани, е вероятно да са заложени отражения от мислите на Теодосий за това, което предстои да се случи и с новозавоювания град Сиракуза.

Цялостната концепция на писмото съсредоточава вниманието върху факта, че християните, както и Църквата попадат в пряка зависимост от волята на новите господари на острова. Извършените зверства, актовете на насилие и разрушаването на наличния ред компрометират враговете и тяхната религия в очите на потърпевшите.

За голяма част от християните (както и за Теодосий) идването на злото не слага край на съществуването. То обаче поставя на първо място въпроса за оцеляването (духовно и материално). Въпрос, който до своето разрешаване държи на страна всякакви други теми и блокира личния и обществен потенциал в ограничените параметри, зададени от наличните условия.



Изобличение или предупреждение (Презвитер Козма към монасите)

Бистра Николова

Като отдават преди всички внимание на изложението на богомилската ерес и нейното оборване от презвитер Козма в „Беседа за новопоявилата се ерес на богомилите”¹, съвременните изследователи или подминават втората част на произведението, в която се излагат някои негативни явления на съвременния му религиозен живот срещан сред монаси, епископи и миряни или обикновено се задоволяват с доста общ критичен преглед и изводи върху тях. Истината е, че близкият поглед върху редовете посветени на монашеството ни дават много повече сведения за някои възгледи, идеи и прояви в българското монашество от това време, от редица други старобългарски съчинения да не говорим за материални паметници за периода на Първото царство. Всъщност четирите глави посветени на монасите („За скитащите монаси”, „За искащите да приемат черната дреха”, „За затворниците”, „За добрите монаси”)² от поучителната (втора) част на Беседата, по съдържание и изложение на фактите, излизат извън тесните рамки на тези им формулировки. Очакването на съвременния читател за едно стройно, подредено изложение, което да покрива съдържанието на заглавието, на практика поради разбирането на автора и начинът по който той структурира своето полемично съчинение (вероятно съобразено и подредено, за да даде отговор на възгледите на своите опоненти), не се оправдава. Налице е повествование, в което срещаме повторения, пасажни нескрепени достатъчно изчерпателно и идейно със съответното заглавие. Но пък от гледна точка на идейната страна и същностното съдържание на тези, независимо от късото изложение, са издържани в рамките на общата тема за достойнството и дефектите на монашеския живот. Разгледаните явления в текста описват преобладаващо недъзи в монашеския живот в общ план и някои конкретни отклонения при избора на начина на живот на монаси. Те се редуват с примери и препоръки за богоугоден живот според нормите и правилата на монашеството, с поучения и наставления за свят живот.

¹ Бегунов, Ю. К. Козма Презвитер в българских литературах. С., 1973.

² Пак там, с. 21.

Четенето на текста повдига същностния въпрос – каква е целта с която е написана тази част от творбата. Дали Козма визира действителни недъзи сред старобългарското монашество от X в. или изтъква такива, които са принципно опасни, според теоретичните възгледи на Църквата и които могат да доведат до деморализацията му и съответно да улеснят проникването на богомилската ерес сред християните. Тук отговорът може да бъде двук, доколкото ние всъщност не разполагаме с нито един документ, от това време, който да отхвърли или потвърди твърденията на Козма за моралното и верско състояние на монашество в България през IX-X в. Имаме една единствена възможност в това отношение, за да набележим относително сигурен отговор, а именно като съпоставим сведенията на Беседата и вероятните им източници, като направим вътрешен анализ на данните в текста за монасите, с цел да открием има ли скрит замисъл при подбора на недъзите в съсловието.

Дискусията за това в кое време е живял Козма и кога е написал своя полемичен труд остава все така отворена. Всъщност надделява мнението, че е работил в последните години от управлението на цар Петър (927–969) и след смъртта на владетеля. Заедно с добрата му осведоменост за ереста на богомилите както и видимата висока начетеност в областта на библейските текстове, богословските съчинения, авторитетите в християнското учение, егзегетичния му талант, това го определя като човек от средите на столичното преславско духовенство³ което, подобно на царя, реагира остро на новопоявилата се ерес. Подобен допуск в известно отношение навежда на предположението, че Козма описва съвременни му явления свързани с недъзи в живота на монасите, които той наблюдавал в столицата и такива които са били извън нея и за които е имал сведения. На втори план като принадлежащ към определен духовен столичен кръг, в който вероятно се обсъждали възможните причини за появата на богомилството, в това число такива, които имат връзка с живота на монасите, Козма може да се прецени и като изразител на възгледите на тази среда и по-конкретно на официалната църковна среда. За това говорят някои пасажии в текста, в които обикновено той говори за себе си в I л. ед. ч.: „Това говоря като не хуля монашество – не дай Боже” или „Но послушай да те науча не от себе си...”, както има места където казва: „И ако да са такива (т.е. да вършат нечестиви неща) повече укоряват нас, които пишем това, а не себе си”⁴, което навежда към предположение, че в случая е възможно да говори не само от свое име. Затова, а и поради други признаци, за които ще спомена, по първоначално

³ Бегунов, Ю. К. Цит. съч. 195–221.

⁴ Пак там, с. 352, 353, 361.

наблюдение, въпросната част от Беседата за монасите може да не е само изобличение, както и повод да обори някои съвременни нему възгледи, излизаци извън темата за монасите, но ползвайки като претекст негативни явления сред тях. В крайна сметка неговите данни за нарушения в правилата за монашески живот могат и да са предупреждение как да избегне грешките си в живота на това съсловие.

Тук ще се спра не на всички, а само на някои отклонения от правилния живот на монашеството засегнати от Козма.

Измежду недъзите на монашеския живот в ранносредновековна България бива посочено скитничеството сред монасите. За Козма то има две разновидности – скитничество, чиято цел не е точно определена и такава, което по своите намерения всъщност е поклонничество в Свети места, или както се разбира от текста, в Рим и Йерусалим. От текста на пръв поглед изглежда Козма не одобрявал това пътуване на монасите по въпросните места. Но по–сериозният анализ, на местата на които той говори за явлението, показва не толкова отрицателно отношение към поклонничеството, споделяно от Козма (респ. на неговия духовен кръг), което иначе за църквата е похвално желание да посетят свети за християните места, колкото неодобрение, когато се прекалява с него, нарушава се дисциплината и му се отдава значение на основно средство за постигане на лично спасение. Макар и бегли, допълнителните сведения, извън настоящия текст, за поклонници духовници и монаси, сред българите през разглеждания период показват, че явлението не е било чуждо за ранно средновековна България, което означава, че Козма отразява едно исторически достоверно явление в България през X в.⁵ По иначе стоят нещата, когато говори за скитничеството на монасите без определена цел. Визират се монасите, описани в Беседата като ходещи от дом в дом, които разказват за това какво са видели на други честа. Към същата група спадат монасите, които скитали от град в град и се хранили за сметка на други⁶. Всъщност що за явление има предвид Козма при тези случаи. В текста е казано: „Други преминават от дом в дом и не затварят от многоречие своите уста, разказват и описват онова което има в чуждите земи”⁷. Дали става дума за монаси, които пътували по различни страни и отседат в домовете на миряните или нещо друго бележи Козма? Използваната дума – домъ може и да има значение на – къща, –дом, но тъй като тук става дума за монаси, аз

⁵ **Николова, Б.** Данни за поклонничеството и неговите прояви в Средновековна България.– в: Сб. Тангра. С., 2006, с. 791-811.

⁶ **Бегунов, Ю. К.** Цит. съч. с. 352, 356.

⁷ Пак там, с. 352

по-скоро бих съзряла в нея друг смисъл. Във византийските източници има различни наименования на манастирите. Между тях се среща и ἰνκοσ⁸. Навикът да се местят монасите от манастир в манастир е бил нещо обичайно за тях и затова повечето византийски манастирски типичи дават препоръки как да се подхожда към брат, който идва от друг манастир. Че става дума по-скоро за движение по манастирите, а не по светските домове подсказват косвено самите данни на частта за монасите в Беседата. От тях разбираме, че Козма е привърженик на киновиалния манастир⁹, където има много по-строги изисквания към дисциплината на монасите. Това тълкуване на въпросния пасаж се подкрепя от други бележки на автора. Така на места в Беседата, Козма е краен относно правото на монасите да напускат манастира си, като допуска едва ли не само в извънредни случаи – война или друго нещастие, монахът да смени манастира или само ако това било позволено поради някакви моментни нужди¹⁰. Че по-скоро тук става дума за преместване от обител в обител, а не за дом показва и поучението следващо този пасаж у Козма: „Ако искаш да си монах и да приемеш кръста наречен Исус Христос, вземи (го) и в своята килия (храмъ) стой”¹¹. Освен тези преминаващи от манастир в манастир монаси, определени като нарушители на дисциплината, биват сочени като такива и монасите, които пътували по градовете¹². Тук е трудно да определим какво е представлявала тази група, още повече, че градският живот в България по това време не е така развит и градовете са изключително малко. Според Козма това били монаси, които не издържали на тежестите на живота в манастира, бягали от работата и молитвите, като се прехранвали на трапезите на миряните. Така поне той ни обяснява мотивите на това скиталчество. Все пак, поради липса на други подкрепящи това сведение данни, е трудно да преценим дали такива монаси е имало в България или Козма интерпретира Пр. 23 от IV Вселенски събор, който гласи: „...някои клирици и монашестваци....дохождат в царския град Константинопол и дълго в него живеят, като произвеждат смущение... и дори разстройват домовете на някои.” В такъв случай може да предположим, че е налице по-скоро едно предупреждение за възможно нарушение на дисциплината, отколкото реална практика, застъпена от старобългарското монашество, без да се изключва напълно последното.

⁸ **Gautier, P.** Le typikon du sébaste Gregoire Pakourianos.-REB, 42, 1984, 33-34.

⁹ **Николава, Б.** Монашество, манастири и монашески живот в средновековна България. С., 2010, т. II; Монасите. С., 2010, 616-520.

¹⁰ **Бегунов Ю. К.** Цит. съч., с. 360.

¹¹ Пак там, с. 352.

¹² Пак там, с. 356, 365.

Някак необичайно изглеждат в текста онези, макар и малко места, в които се споменава за съжителство на монаси с жени, включително женитба. Това е крайно интригуващо обвинение като знаем, че безбрачието е задължително за монасите, а един от обетите, даван при замонашване, е девството. „Слушайте – пише Козма – че измежду нашите добри (монаси) има блазници се от законна женитба и (така) не вършат достойно за спасението на тези които живеят на това творение, т. е. на света” и „А някои от тях си вземат жени и стават за смях на хората”.

Аз няма да се занимавам тук с възгледите на Козма за брака, на който той посвещава специално място в Беседата, а само с тази страна от тях, която косвено засяга монасите и може да осветли смисълът на цитираните негови сведения за бракосъчетани монаси.

Бракът от гледище на Църквата е благословен от Бога и потвърден с присъствието на Христос на сватбата в Кана Галилейска и сторените там чудеса. Същевременно, когато тя издигала девството на мъжа и жената на пиедестала като дар Божии, като най-чистото човешко състояние на добродетелност и непогрешимост, това несъмнено сваляло брака, свързан със секса, в състояние на по-ниска ценностна категория на морални взаимовръзки между двата пола. Съборите и църковните авторитети се опитвали законодателно или в полемика да разрешат това морално противоречие, без да пострадат двете твърдения, но с очевидното съзнание, че те трудно могат да бъдат примирени или еднакво верни. На тях им оставали оправдателните доводи, които могли да направят брака приемлив за Църквата в определени граници на неговите проявления, така че да не ощетяват нравствено християнското съзнание на миряните и да не внасят тревожно раздвоение в разбиранията му за морал или липса на такъв. Основание за брак е преди всичко в поколението от наследници на съпрузите, но най-вече в това, че бракът е в хармония с реда в света¹³, който Бог създал и където той има божията благословия. Козма обаче предпочита да свие тези тълкувания на съпружеството до цитати от I Кор. на ап. Павел и възгледите на Йоан Златоуст в неговото тълкуване за брака и секса, като средство за избягване на греха и носене на съвместната отговорност на двата за прегрешението. Същевременно църквата била непоколебима относно безбрачието при монасите, нещо на което Козма специално набляга.

От една страна цитираните по-горе пасажии, а отчасти и тези за скитащите монаси, могат да се свържат тематично, на пръв поглед, с онези забележителни пасажии от

¹³ Левин. И. Секс и общество на православните християни. С., 1991, с. 86 ; Николчев, Д. Брак, развод и последващ брак в Православната църква. Канонично изследване. С., 2007 с. 107-125.

Беседата, в които се споменава за дълга на замонашващия се към съпруга и деца или това, че имало такива лица, които за да избягат от семейните си задължения отивали в манастир. В действителност обаче, първоначално посочените места нямат идейно нещо общо с тези части от Беседата. Тук става въпрос за брачна връзка на монаси. Ако това обвинение отговаря на действителността, то налице е огромно морално падение при някои старобългарски монаси. Дали обаче в случая имаме изобличение на недъг или това е предупреждение за възможен такъв? Казаното от Козма в контекста на цялото произведение и неговите цели, звучи наистина като явление, което се среща сред старобългарските монаси и руши църквата. Същевременно обаче то ни напомня за Пр. 44 на VI Вселенски събор, който предвижда наказание за монах, изобличен в блудство или взел жена с обещание за брак. В този смисъл може да е налице предупреждение за възможно отклонение от правилата за монашески живот, напомняне за осъдително поведение, точно колкото и отражение на наблюдавано явление в живота на монасите. Казах, че Козма отделя специално място на въпросите на брака и семейството в Беседата, провокиран от отношението на богомилите към тази институция и към сексуалните отношения между половете. Има основание да се свърже въпроса за брака на монаси с една по-далечна и на пръв поглед различна цел и идея на Козма, провокирана от отношението на богомилите към брака и нуждата да им се даде отговор. Тук съзирам косвена причина и връзка, породена от неизказани в Беседата съображения, които се коренят на по-широка основа, лежаща на официалното становище на църквата за брака и безбрачието като път за спасение на душата. Както посочих дилемата как да се примири брака и спасението на душата чрез безбрачие е изконна в ценностната система на християните. Естествено е да предположим, че тази дилема стояла и пред желаещите в България да стават монаси. В едно покръстено преди почти век общество съвсем нормално е този проблем също да е бил дискутиран в църковните и даже извън тях светски среди, съществували идейни течения, които поддържали твърдението, че бракът се явява препятствие пред желанието за служение на Бога, използвайки като най-необорим пример безбрачието на монасите, ако си решил да работиш за своето и чуждото спасение, така както постъпват монасите. Този възглед разбираме, че е познат и на Козма и неговите привърженици, съдейки по думите че: „Не е възможно да се спасят, които живеят на този свят понеже имат да се грижат за жена си и деца....”¹⁴, т. е. семейството е пречка за спасение, от където следва, че този който не се жени има шанс да получи

¹⁴ Пак там, с. 352.

правото на спасение, а такива хора са приелите „схимата” или монасите. Вероятно е имало монаси, които също били пропагандатори на подобни твърдения. Със споделяното на този възглед, и монаси и светска среда, по-скоро били в услуга на богомилската теза, според която, бракът е грях и женените мъже и жени са Мамоновии слуги. На тези твърдения Козма отговаря така: „Ако бягаш понеже мислиш, че този свят е скверен и хулиш живота с жена - понеже не позволява да се спаси, който така живее— това не е нищо освен еретическа мисъл. Те (богомилите-б.а.) прочие, учат че съпружеството е скверно, и месояденото и винопиенето ни отдалечават от Бога. Те се мамят. Това никъде не се намира в светите книги...”¹⁵. Козма даже преминава към нравоучителен съвет относно брака напомняйки, че задължение на този, който възнамерява да влезе в манастир първо е да осигури средства за живот на жена си и децата си, но преди всичко да ги е поучил като добри християни¹⁶. Така като направим връзка от една страна на примера с бракосъчетаващите се монаси или тези, които живеели с жени и от друга страна, възгледите за свещения характер на брака, безбрачието и спасението, става ясно, че всъщност идеята на Козма е била по-далечна от това само да посочи нарушители на безбрачието сред монасите. Той видно е искал от една страна да се противопостави на крайния ригоризъм на възгледите за брака, битувачи в една неназована, но явно съществуваща в България през X в. духовна среда, от друга, защитавайки брака да наблегне на това, че има една категория – тази на монасите - за която бракът е грях и императивно забранен.

В известен смисъл връзката на проблемът на брака с монасите при Козма носи и още по разширен смисъл и цели, защото той не подминава темата за степента на вредата от брака като мотивация за или против замонашването. Бракът играе възпираща роля в стремежа към монашески живот. В този случай, водещо за Козма, на първо място е опасността, която корозирала християнския възглед за мотивите, които трябва да движат едно лице в стремежа му да се посвети на манастира, и които разглеждат семейството и бракът като основна пречка за поемане на този път. Средата на Козма и самият той не приемали, че отказът от брак следва да е основен и водещ мотив за приемане на схимата. Подобно мнение е корозиращо, пагубно за самото монашество. На второ място, отрицателното отношение към брака руши реда, създаден във всемира от Бога и отрича божии закони. Спасението не е в това да постъпиш като монах в манастира, да отхвърлиш дълга си към близките си, а да останеш подчинен на плътските желания, или на връзките

¹⁵ Пак там, с. 367.

¹⁶ Пак там, с. 367.

със света – този извод прави Козма. Самото постъпване в манастир не е спасение. Спасението идва, когато се усъвършенстваш в отхвърляне на тези отклонения¹⁷. Както вече споменах подобен възглед е еретически и присъщ на богомилите, затова напълно неприемлив от църквата и монашеството. Крайната цел на Козма е била да посочи, че не бракът или безбрачието сами по себе си могат да попречат или подпомогнат да се постигне спасение, а нарушаването на правилата при следване на едното или другото състояние са от значение.

И все пак може да се запитаме дали в случая имаме пред себе си наистина мнение разпространено сред старобългарските монаси за отхвърляне на брака и семейството като греховни неща, или Козма просто се е позовал на църковното гледище, по тези въпроси, отразено от каноните и от църковните идеолози, за да изкаже един предпазлив съвет, предупреждение към монасите и изобщо вярващите за отклонение, което е в духа на богомилското отношение към брака и в което те не бива да попадат. Или наистина е имало такива монаси и такива духовни и светски среди сред българите през X в. с крайни възгледи относно брака като пречка за спасение. За сега само може да разсъждаваме върху този въпрос.

Общо взето е трудно е да се каже винаги кога Козма се позовава на действителни случаи, когато излага някои недъзи сред монашеското съсловие и кога ползва готови текстове, за да отправя само предупреждение към монасите за възможни нарушения на поведението им. Въпреки това могат да се набележат онези явления, за които има основание, че са провокирани от практика, разпространена традиционно в източноправославната монашеска среда - скитничество и местене по манастирите и други, които са били обект на „обществен дебат“ в една относително млада религиозна среда, поради изконно проблематичния им характер и противоречиви примери - от една страна този на монасите, от друга тезата на църквата - тук примерът е свързан с въпроса за брака. Друг е въпросът за сходството на неговите примери с канонични правила и мнения на църковни авторитети, което на пръв поглед подхранва подозрението, че той не описва действителни явления, а теоретизира въз основа на своите източници. Но нека си зададем въпроса дали Козма би могъл да се опре на нещо друго, извън тези произведения, в своята аргументация, като имаме предвид компилативния характер на книжнината на Средновековието и обстоятелството, че в нея неизменно и задължително присъстват цитати и позовавания върху църковните авторитети.

¹⁷ Бегунов, Ю. К. Цит. съч. 354-356.

ACCUSATION OU AVERTISEMENT

(Prêtre Kosma pour les moins)

Bistra Nicolova (Sofia)

L'oeuvre "Le Traite contre les bogomiles" du prêtre Kosma,crivain vieux bulgare de X siecle, est une experiance de refuter la hérésie des bogomiles bulgares. L'auteur cherche les racines sociaux, morals et spirituels, quelles sont les raisons pour l'apparition de ce phénomène. Le vagabondage sans but est un des vices morals dans la vie des moins. Il y a des moins qui parcourirent d'une maison laïque d'autre. Il y a des moins qui font mariage, ou partagent logement avec femmes. Kosma fait des reproches aussi les moins voulant d'entrer en monastère avec intention à tout prix echapper le mariage. Ils pensent que le mariage est empêchement pour ceux qui veulent de se sauver. Un part des vices lesquels Kosma désigne, avec exemples et citations des canons ecclésiastiques, peut être sont avertissements vers les moins bulgares avec intention de les préserver des erreurs, comme le vagabondage ou mariage, tandis que les aurtres sont réels phénomènes dans la vie monastique en Bulgarie médiévale.

AMOR OMNIA VINCIT

Любовта и бракът по нашите земи през XIII в.

Илия Г. Илиев

Десетилетията от края на XII и началото на XIII в. били изпълнени с премеждия за населението на Балканския полуостров, в това число и на югозападните български земи, намиращи се по онова време в пределите на Охридската архиепископия. Многобройните войни се редували с природни бедствия и епидемии от глад. Към тези нещастия, отразяващи се негативно на нормалния прираст на населението, трябва да прибавим и данните за висока смъртност на жените след (или скоро след) раждане, както и на новородените и малките деца. За такива случаи имаме немалко сведения в документите на Охридската архиепископия от времето на нейния известен архипастир Димитър Хоматиан, известни като Понемата диафора.¹

Така например в док. № 48 се разказва за брака на Никифор и Елена от Верия. Родил им се син на име Симеон, на когото майката могла да се порадва едва две години.² В док. № 66 явлият се пред архиепископския съд в Охрид Теодор Кантакузин описва накратко една типична за онова време житейска съдба:

„Взех жена на име Анастасия... [която] преди това била омъжена за покойния четец Стано, сакелария, с когото си имали момченце, което скоро след баща си също било сполетяно от неизбежното”.³

Споменатата вече Елена от док. № 48 също починала само две години след раждането на сина си Симеон („не надживял с много години покойната си майка”). Тези удари върху репродуктивните възможности на обществото били съпътствани и от един друг бич на всички времена – импотентността на мъжете. Предвид нередко срещаното

¹ Demetrii Chomateni ponemata diaphora. Recensuit Günter Prinzing. (=Corpus fontium historiae Byzantinae. Volumen XXXVIII. Series Berolinensis); по-нататък – Ponemata diaphora. Страниците от Въведението (Prolegomena) в изданието на Принцинг (с. 1*–387*) са индексирани със звездичка, за разлика от номерацията на втората част на книгата, съдържаща самия оригинален текст на документите и показалците (с. 1–535). Библиографски посочвания за досегашната литература върху Димитър Хоматиан могат да се намерят на стр. 366*–386*. Повече подробности за това издание вж. в моята рецензия, публикувана в ВНР, 3–4, 2003, 208–210.

² Превод на документа на български език вж. в **Илиев, И.** Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите. С. 2010, 255–256.

³ Ponemata diaphora, p. 231¹⁹⁻²³.

фактическо двубрачие и даже полигамия ролята на мъжа като фактор на възпроизводството на човешката общност не била за пренебрегване.

Импотентните съпрузи представлявали и потенциална опасност за собствените си съпруги – дългото въздържание от „консумиране на брака” понякога ги подтиквало към прелюбодеяние и извънбрачни връзки до степен за нищо на света да не желаят да останат под един покрив със законните си съпрузи. Така например в док. № 12 се разказва за някоя си Мария от Пелагония, която, след като мъжът ѝ „Георги повече от три години не се проявявал като мъж спрямо” нея, „не издържала... и, проявявайки слабост към потребностите на плътта – нали била по женски слаба, – се отдала на прелюбодеяние”.

Друга посестрима по съдба на Мария била споменатата в док. № 132 Звина, която се оплакала на Охридския синод, че „вече пета година е омъжена за Георги Сервопул и още не се е случило той да извърши спрямо нея мъжките си задължения. Затова – казала тя – ѝ дошло на ум да иска развод, понеже се страхувала да не би както [често] става, младостта ѝ да я тласне към престъпно съвкупление”. Пак на основание опасенията от извършване на прелюбодеяние бил разтрогнат брака между Мавър от с. Чернишовище и неговата съпруга. В случая обаче съпругът, който „вече четвърта година не можел да изпълни мъжките си задължения спрямо омъжената за него жена Ана и така, оставащ и досега безразличен спрямо нея”, сам се явил в съда на Димитър Хоматиан и „помоли да бъде прекратено съжителството им, за да не би, както каза той, тази жена да бъде склонена към публичен разврат, тъй като имало съмнения за такава нейна наклонност”.⁴

Изброените по-горе отрицателни фактори върху нормалното съществуване и възпроизвеждане на жителите на Охридската архиепископия били успешно компенсирани от решимостта и усилията на населението да оцелее въпреки неблагоприятните обстоятелства. На първо място била грижата за сключването на брак между младите (днес бихме казали децата), веднага щом достигнат законната възраст, т.е. установените от император Юстиниан Велики норми – за мъжете 14-годишна възраст, а за жените – 12-годишна, приети по-късно и в новелите на Леон (Лъв) VI Мъдри и Алексий I Комнин.⁵ В някои случаи поради загриженост за момичета сирачета или от бедно семейство, както и за незаконородени дъщери се правели всякакви усилия за прекарването им под венчило. В тези случаи обаче, когато Църквата научела истинската възраст на младоженката или когато след време младоженецът повдигнал въпроса пред

⁴ Ponemata diaphora, p. 391_{3,9} (док. № 123).

⁵ **Снегаров, И.** Брачното право на Охридската архиепископия в XIII в. (при архиепископа Димитър Хоматиан), ч. I, стр. 105.

съда на Архиепископията, браковете били разтрогвани, дори това да накърнявало интересите на хора с позиции в обществото.

Такива се оказали нещата с племенницата на „многоуважаемия господин севаст Мавър Богданопул от Дебърската тема” (док. № 124), който се опитал явно да склони някой си Георги Скор да се ожени за нея, но впоследствие младежът се оплакал на архиепископския съд, че върху него било оказано насилие, а освен това жена му карала едвам десетата си година. Севастът също присъствал на делото и бил принуден да признае, че „бил загрижен за племенницата си, че е сираче и без закрила и желаейки да я свърже със съпруг, заявил, че е достигнала зряла според закона възраст, когато я сгодявал за Скор, за да подпомогне постигането на своята цел”.⁶

Пак по същите съображения (непълнолетие на годеницата) бил обявен за нищожен бракът на Стана от село Ресен и Пребо (док. № 126), само дето в случая младоженецът просто заминал (на гурбет?) в чужбина и вече осем години не се връщал. Друг случай на насилие над годеника и непълнолетие на годеницата е засвидетелстван в док. № 134. Пред съда на архиепископията в Охрид се явил севаст Леон Мосхопул и се оплакал, че по времето, когато севастократор Стрез управлявал своята държавица със столица Просек (т.е. до 1214 г.), бил принуден от него със сила да се обвърже в брак с дъщерята на покойния вече към момента на делото (вероятно водено 2-3 години по-късно) севаст Стефан Гавра. В съда били извикани и разпитани подписалите брачния договор свидетели – все уважавани хора („превеличайши господата”, както ги нарича съставителят на протокола) – Васил Буруг, Мануил Дешко(в) и Берота. Те били изцяло на страната на момичето, но по-късно признали и за насилието над младоженеца, и за непълнолетието на неговата булка по време на даване на брачния обет.⁷

Извънбрачните дъщери били друг характерен за времето проблем. Те обикновено били грижа на своите бащи, готови на известни рискове и жестове, за да уредят тяхното семейно положение с приличен брак. Такъв се оказал случаят с неназования по име царски (на Теодор Комнин или по-скоро на Иван II Асен⁸) заместник, чиито син Радомир бил харесан от василевса за съпруг на негова незаконородена дъщеря (док. № 16). Пречките за сключването на този брак били не една или две: неназованият по име

⁶ *Ponemata diaphora*, p. 392²⁴⁻²⁷.

⁷ Превод на български в **Илиев, И.** Охридският архиепископ Димитър Хоматиан..., 301-302.

⁸ Към това схващане ни тласка между другото и фактът, че синът на този царски заместник носи безспорно българското (при това също царско!) име Радомир, освен ако не приемем, че това е случай на издигане на българи до най-висши административни постове в Теодор-Комниновата държава. Случаят, описан в документ № 16, не е датиран точно. Вж. различните мнения при неговата интерпретация в *Ponemata diaphora*, p. 77*.

наместник на царя бил кръстник на неговите деца (от законната му съпруга), а освен това сестрата на велможата (лелята на Радомир) също някога била наложница на величеството. И в този случай, макар да ставало дума най-вероятно за неговия покровител кир Теодор Комнин, Димитър Хоматиан не направил компромис със закона и писал на Радомировия баща:

„Поради това ти препоръчваме непременно да се откажеш да дадеш дума за споменатия по-горе брак между сина ти, понеже води до кръвосмешение и до открито нарушаване на духовното родство. Пък и защо е нужно синът ти, който е свободен и млад, а както научавам и украсен с множество добродетели – както природни, така и придобити с прилежни занимания, да пада в греховността на такъв брак и да си навлича наказания от Бога и ненавистта на хората заради подобно беззаконие? Целият свят е открит за него, щом иска да се ожени и той може да си вземе жена по безукорен начин и да остане над всякакви упреци като се свърже с нея в брак и бъде дарен с благословение свише.

Та това е всичко, което отговаряме на написаното от твое великолепие, а изпълнението оставяме на твоята воля. Господ да ти даде да познаеш и разбереш това, което ще ти е от полза.”⁹

Напускайки сферата на незаконните или недопустимите от закона бракове ще обърнем внимание на някои подробности от сключването и разтрогването на позволените и осветени от Църквата съпругески съюзи. В док. № 102 намираме сведения за интересен обичай женихът да плаща нещо като „данък сгледа” (ϰεουνϰετρον), за да бъде допуснат да общува визуално с жената, която възнамерявал да поиска за своя съпруга.¹⁰ В не един и два документа се отбелязват изрично размерът и стойността на предбрачните дарове, давани също от годеника на неговата избраница. В док. № 48 е отбелязано неопределено, че кандидатът за женитба Никифор Куналис от Верия „внесъл имущество под формата на предбрачни дарове (προγαμίαῖσαν δώματα), които да оповестят бъдещия съюз между [съпрузите]”. По-нататък се уточнява, че тези дарове били „многобройни и

⁹ Ρονεματα διὰ φωνῆς, р. 69⁵³⁻⁶⁷.

¹⁰ Превод на български в **Илиев, И.** Охридският архиепископ Димитър Хоматиан..., 282-283.

ценни”. Жителят на Верия Йоан Пепагомен освен споменатия по-горе „данък сгледа” също поднесъл на бъдещата си съпруга Ана „достатъчно предбрачни дарове”.¹¹

При разтрогване на брака съпругът имал право да получи обратно своите предбрачни дарове, както било отсъдено за Георги Сервопул след развода му със Звина по вина на неговата неспособност да „извърши спрямо нея мъжките си задължения”. Предбрачните дарове срещу зестрата били разменени и в случая с Леон Мосхопул, освободен от охридския архиепископ от незаконния му брак с дъщерята на севаст Стефан Гавра (док. № 134). Освен внесената от нейните родители зестра разведената съпруга получавала и част от имуществото на бившия си съпруг, ако била безпочвено обвинена в прелюбодеяние и съпругата съпругът не можел да докаже изневярата. Това последното постановил владишкият съд в Охрид по делото на стратиота Радо Моджил от Преспа срещу му Зоя (док. № 142).¹²

Що се отнася до зестрата, давана на младоженеца от родителите на бъдещата му съпруга, документите на *Ponemata diaphora* са запазили най-разнообразни сведения. Размерът и видът на имуществото (движимо или недвижимо, или пък и двете), с което младоженката отивала в къщата на своя избраник, зависели естествено от имотното състояние на нейните родители. В док. № 52 се говори за някой си Слав, жител на областта Корита, който омъжил двете си дъщери само със зестра под формата на движимо имущество. Изглежда тази традиция на рода била продължена и от другата дъщеря, която вдовицата на Слав родила след смъртта му на втория си съпруг – Радомир. Имотите обаче отишли по наследство в сина им – Леон, който придобил и част от земите на дядо си Слав.

Диаметрално противоположно било положението със зестрата на споменатата вече по друг повод Елена, дъщеря на верийския архонт Георги Пакуриан (док. № 48). Нейният съпруг, Никифор Куналис, получил при сключването на брака с Елена „падащите ѝ се от бащиното наследство постройки както и храма, посветен на името на нашата пресвета владичица Богородица Милостива”.¹³

Не всички жени обаче имали щастието (или понякога нещастieto) да встъпят в законен брак, като ставали наложници, държанки или просто блудници. Пример в това отношение давали и най-високопоставените мъже в обществото – царете и императорите. Да си припомним казаното в док. № 16, където са споменати две от

¹¹ *Ponemata diaphora*, p. 333⁸⁻⁹.

¹² Превод на български в **Илиев, И.** Охридският архиепископ Димитър Хоматиан..., 307-308.

¹³ *Ponemata diaphora*, p. 177¹⁵⁻¹⁸.

наложниците на българския цар Иван II Асен (или на епирския владетел Теодор Комнин). На друго място четем, че някой си Георги (Георгица) Десислав(ов) от Охрид, „при наличието на законен син и наследник на неговото имущество, на име Коста, придобил и други, незаконни деца от различни наложници” (док. № 40). По повод на този и други доста объркани казуси, при които деца от различни бракове на един и същ баща, както и такива от негови извънбрачни връзки претендирали за различни дялове от оставените в наследство имоти, архиепископ Димитър Хоматиан (или упълномощеният от него съставител на този документ) възкликва:

„Колко мъдро, според обичая и познанието, и съвършено справедливо са постъпили древните благочестиви закони като разделили телесните потомци на три категории – поставяйки законните в първата, след тях родените от втори брак – във втората, а в третата – естествените, които разговорният език нарича незаконни. Според тези категории законите са постановили да се определя и полагащото им се наследство, за да действат като юзда посредством законното разпределение на дяловете и за да не си позволява някой от алчност да посяга към това, което не му принадлежи, а да се задоволява с това, което са му определили законите.”¹⁴

Не стигало това, че миряните имали извънбрачни връзки, от които често се раждали деца, но и представителите на клира, въпреки строгостта на каноните, си позволявали тази волност. Така например в док. № 32 се разказва, за един младеж от Прилепско, който се оплакал на архиепископския съд, че някой си Владимир, „незаконороден син на дядо му по майчина линия – покойният свещеник Владимир”, оспорвал негов наследствен имот.¹⁵

Освен любовниците и държанките сред населението на Охридската архиепископия имало и случаи на прелъстявания. Поради често водените дела по такива казуси сред документите на *Ponemata diaphora* бил включен и този под номер 74, където за различните видове прелъстяване е казано следното:

„Ние пък, като разгърнахме сборниците със светски и църковни закони, установихме от прочетеното, че според светските закони по един

¹⁴ *Ponemata diaphora*, p. 146₃₋₁₁; превод на български в **Илиев, И.** Охридският архиепископ Димитър Хоматиан..., 254-255.

¹⁵ Вж. документа в превод на български в **Илиев, И.** Охридският архиепископ Димитър Хоматиан..., 251-252.

начин се наказва насилствено обезчестилият неомъжена девица, по друг – обезчестилият омъжената, по трети – малолетната; различно е наказанието и за отвличане на неомъжена мома, както и това на омъжена, а съвсем различно – това на обезчестилия неомъжена девица по нейно желание. Но според Божиите закони във всички тези случаи извършителите биват вразумявани посредством наложените им епитимии.”¹⁶

Често при актовете на нерегламентиран полов контакт са били ползвани услугите на сводници. За една такава сводница научаваме от док. № 139. Домашната прислужница на стратиота Радо и на жена му Слава от Мокро – Кала, склонила младото момиче (навлизащо в двадесетата си година по време на съдебния процес) да прелюбодейства с доведения брат на Кала, който бил по тези места във връзка със събирането на данъци. За наказание на въпросната прислужница в документа не се споменава, защото делото е било заведено от Радо за изневяра от страна на жена му Слава. Интерес в случая представляват подробните описания за поведението на ответницата на процеса, както и за предвиденото от закона положение съпругът да реши дали да задържи в дома си прегрешилата си половинка. Поради това си позволяваме един по-дълъг цитат от текста на този документ:

„Понеже там присъстваше и неговата жена, споменатата Слава, заедно с баща си и майка си, тя беше попитана да каже какво мисли по този въпрос. А тя втренчено гледаше към земята и дълго време остана безмълвна. По едно време издаде жаловит стон и през сълзи каза, че е опетнила ложето на мъжа си, подведена от дявола и от злоторството на ужасната Кала. И тъй като ѝ беше много трудно дори [да говори] за това, набързо завърши речта си като призна, че всичко, казано от нейния съпруг – което беше изложено – е точно така, както е било представено от него.

Нейните родители също трябваше да бъдат попитани за случая (защото те трябва много да са се тревожели за дъщеря си, обвинена в такива неща и подозирана по отношение на направеното признание, да не би по някакъв начин нейната вина да се увеличи, така че да бъде разведена от съпруга си Радо). На въпроса те отговориха, че не са имали никаква представа за споменатото престъпление, защото не са били свидетели [на

¹⁶ Ponemata diaphora, p. 254⁹⁻¹⁵.

случилото се], а са научили за него от думите на дъщеря си и от хорските приказки.

След като всичко това беше казано от двете страни, владишкият съд реши да попита Слава, дали обича мъжа си Радо и дали иска отново да живее заедно с него. Тя отговори, че много иска това и би се радвала, ако мъжът ѝ поиска тя отново да се прибере при него и предаде на забвение [сторения] грях.

След това божественото величие, заедно със заседаващите при него светенейши архиереи, разследва случая и установи, че наистина е било извършено прелюбодеяние – не само въз основа на признанието на Слава, но и от това, че тя моли отново да се събере с мъжа си (защото не можеше да бъде смятани за подозрителни намеренията, заложиени в признанието на Слава – ако тя се е стремяла към измяната, нямаше да се стреми към [възстановяване на брачното] съжителство). И така Слава заслужи опрощение в смисъл да избегне определените от закона за нейния [случай] наказания, заради своето признание, заради искрените си сълзи и защото е била подведена от младостта и неопитността си (установено беше, че тя току-що навлизаше в двадесетгодишната си възраст). Дали тя щеше да бъде разведена от Радо или не, зависеше от неговото решение. Затова на него се даваше право от закона в продължение на две години или да я прибере при себе си, ако желае това, и да заживеят заедно, без да се страхува от някаква опасност или от нещо случило се междуременно, че може да наруши техния брак. Това беше решено на 21 юни.

А родителите на Слава поискаха гаранция от Радо, че той няма да бъде заплаха за нея при [бъдещото им] брачно съжителство, както той би трябвало да обещае. Той обаче отказа по какъвто и да е начин да даде такава гаранция. И понеже продължи да бъде притискан за въпросната гаранция, изведнъж свали маската и застана на изобличителна позиция като обиждаше и нападваше Слава.

След като божественото владишко величие разбра, че съгласието на Радо би било по-скоро от зла умисъл срещу Слава, а не от любов, отсъди те двамата да се разведат. В срок от две години Радо получи право според закона или да възобнови брака си със Слава, или да потвърди развода. Да

съжителства със Слава обаче, преди да е престанал да се колебае, му беше категорично забранено, заради подозрението, че е зле настроен към нея.¹⁷

Имало обаче и жени, които не се нуждаели от услугите на сводници, за да прелъстяват мъжете, които си харесвали. Такава била споменатата вече Джола от Охрид, за която в док. № 136 се казва, че била от умеещите „да привличат очите и сърцата на мъжете със своята похотлива изобретателност”. В документа се твърди, че поради тази причина грънчарят Хрис (ответник по делото, заведено от Джола, която той решил да изостави и да се върне при жена си в Костур) „направил тази жена своя любовница”.

Днес ни е трудно да си представим колко привлекателна „партия” е бил подгоненият от глада в родния си край грънчар, който идва без пукната пара в катедралния град на архиепископията, и дали не Джола го е направила свой любовник като го е подслонила при себе си при определени условия разбира се. Но ние ще спрем дотук със спекулативните интерпретации на текста на документа, защото за настоящото изследване единствено от значение е фактът, че в самия град Охрид било възможно да се подвизават някои от „ония женуря”, както се изразява протоколираният решението на съда по делото „Джола”.¹⁸

Така или иначе оковите на брака не били несъкрушими и при случаи на необратимо отчуждение между съпрузите архиепископът решавал да им даде развод, за да предотврати настъпването на по-тежки последствия от съвместния им живот. Така например в док. № 23 четем, че някоя си Ирина от Прилепско, която открито напуснала мъжа си, живеела с месеци в центъра на областта в чужд дом, „а и преди това постоянно бягала от леглото” на своя съпруг. Принудена да се яви на съд в с. Водани (неидентифицирано селище в Прилепско) пред архиепископа, Ирина направила опит да се самоубие като се хвърлила в буйните води на придошлата близка река. По-късно пред архиепископ Димитър Хоматиан тя заявила, че отново ще посегне на живота си, ако съдът я принуди да се върне в дома на мъжа си. Макар и наказана с шестмесечно изгнание, Ирина все пак се сдобила с разкъсване на брачните окови.¹⁹

¹⁷ **Илиев, И.** Охридският архиепископ Димитър Хоматиан..., 305-306.

¹⁸ За този интересен случай и споменаването на една черга (транскрибирано на гръцки българско нарицателно име!) като част от обезщетението на напуснатата от любовника си Джола, вж. **Илиев, И.** Едно известие за употребата на думата черга в народния говор на Охридско през XIII в. – БЕ, год. LI (2004), кн. 1, 75–86.

¹⁹ **Илиев, И.** Охридският архиепископ Димитър Хоматиан..., 250-251.

Този случай като че ли дава нагледен пример за способността на Църквата гъвкаво да прилага своите закони в областта на брачното право и въпреки че осъжда нехристиянските традиционни практики на населението в случаите на развод например, все пак заимствала и нещо от тях. За това подсказва случаят с Георги от Призренско (док. № 103) , който първо се оженил за Обрада, после се развел и се оженил за младата Чернокоса (12-годишна), живял с нея 18 години като междуременно им се родили 8 деца и накрая пак се върнал при Обрада, която също междуременно се била омъжила за друг и имала деца от него и накрая останала вдовица.

В цялата тази сага интерес представлява процедурата по развода на Георги и Обрада, който бил осъществен на „две нива” – първо пред родителите на момичето, които заедно с Георги подписали клетвена декларация, че той никога няма отново да поиска Обрада за съпруга, а те – че никога няма да го приемат отново за зет. След това разводът бил потвърден и по каноните на Църквата и това било удостоверено също с документ, под който бил положен подписът на призренския владика. Сега обаче Георги вероятно възнамерявал да се възползва още веднъж от „народния развод”, за да заживее отново с Обрада, което по собствените му думи „безумно желаел”. На това обаче се възпротивил зетят на Чернокоса – Васил Добрешин, женен за сестра на Чернокоса, за да запази интересите на своите осем племенници, които неговата балдъза родила от Георги по време на 18-годишния им съвместен живот.

Народният обичай (само в Призренско или въобще в тази част от българските земи?) за писмен клетвен договор между родителите на жената от една страна и нейния (бивш вече) съпруг от друга не е бил признаван за валиден от Църквата и това няма как да бъде другояче. Затова вторият (опит за) развод на Георги (с Чернокоса) бил категорично забранен, докато първият (с Обрада) бил зачетен поради факта, че е бил потвърден със съответната процедура и документ, подписан от епископа на Призрен.

Не било прието на сериозно и твърдението на Георги, че бил обект на черна магия. Обвиняемият за нескончаемите си смени на брачни партньорки жител на Призренско обяснява продължителното си съпругеско съжителство с втората си жена – Чернокоса (18 години и 8 деца!), през което време първата му жена, Обрада, е била пред очите му и ако той е пожелал, можело да не се омъжва повторно и те отново да се съберат, с факта, че „умът му бил объркан от магията, сторена му от Чернокоса”. Коментарът на архиепископа обаче е еднозначно категоричен:

„Тази недоказуема и иреална изповед се опровергаваше от целия период от време, през който Георги съжителствал с Чернокоса и създавал

деца заедно с нея, както и от това, че е наблюдавал Обрада да се свързва с друг мъж и не е попречил на този брак, нито пък си е спомнил предишния си живот с нея.”²⁰

В случая е интересно да се отбележи също така, че Църквата в лицето на архиепископ Димитър Хоматиан не напада обвинените в извършването на магия, а просто отхвърля твърденията на оплакващите се от нейното действие. Още едно доказателство за това, че нейните предводители били здраво стъпили на земята и прилагали прословутата *икономия* не само в отношенията си със светската власт, но и спрямо най-чувствителната струна в душата на техните пасоми.

²⁰ Ponemata diaphora, p. 338₂₄₋₂₉.

Някои наблюдения относно употребата на родовата традиция във владетелските кръстоносни походи на династията Хоенщауфен

Васил Нинов

Причините, изтъквани от изследователите като повод за потеглянето на даден кръстоносец на поклонническо пътуване към Светите земи са многобройни и разнообразни по характер. Сред тях могат да се посочат религиозните подбуди, социално-икономическите стимули, обществените нагласи, които формират мисловната рамка на всеки участник в съответното кръстоносно начинание и заедно с това предопределят отношението на отделните християни към самия него. Не по-малко важно основание за предприемането на рискованата експедиция на Изток са честта и дългът на рода, към който принадлежи поклонникът – това е валидно не само за представителите на аристокрацията, но и за останалите участници в благочестивите инициативи. Наследството на предците или пък недовършеното им дело са чест стимул за членовете на водещите управляващи фамилии в Европа при пристъпване към конкретни кръстоносни действия¹. Особено любопитен пример в това отношение представляват представителите на династията Хоенщауфен, които последователно поемат на път в името Христово². Запазените исторически свидетелства за техните експедиции непрестанно демонстрират и подчертават обвързаността на семейството им с проблемите

¹ Сама по себе си идеята за необходимостта да се продължи делото на предците е обвързана с кръстоносните инициативи още от самото начало. В запазените текстове на речта на папа Урбан II (1088-1099) от събора в Клермон от 1095 г. този мотив е сред водещите - Вж. например **Robertus Monachus**. *Historia Iherosolimitana*. – In: *Recueil des historiens des croisades (RHC)*, Hist. Occ., t.III, Paris, 1866, lib.1, cap.1; *Historia Rerum in Partibus transmarinis Gestarum edita a venerabili Willermo Tyrensi archiepiscopo (Wilermus Tyrensis)*. – In: RHC, Hist. Occ., t. I, I-II partie, Paris, 1844, lib. 1, cap. 15. Така е и в по-нататъшните призови за потеглянето на експедиция към Светите земи – например тези на папа Евгений III и свети Бернар от Клерво във връзка с началото на Втория кръстоносен поход - **Otto et Rahewinus**. *Gesta Friderici I imperatoris*. – *Monumenta Germaniae Historica (MGH)*, SS, rer.Germ., XLVI, lib. 1, cap. 43; **Sanctus Bernardus**, abbas Clarae-Vallensis. *Opera Omnia*. – In: *Patrologia Latina (PL)*, T. 182, ep. 363; **Caspar, E.** *Die Kreuzzugsbulleten Eugens III*. – In: *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 45, 1924, S. 285-300. Тази тенденция не подминава и наративите, в които често се проявява виждането, че следващите поколения трябва или да продължат и довършат делото на предците си или дори да отмъстят за преживяното от тях и за евентуалната им гибел - **Одон дьо Дьой**. Походът на Луи VII на Изток. София: ПОЛИС, 2012, с.78.

² Литературата, посветена на кръстоносните инициативи на владетелите от династията Хоенщауфен е значителна по обем. Някои от правни точки могат да се открият у **Ришар, Ж.** *История на кръстоносните походи*. София: РИВА, 2005; **Hampe, K.** *Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer*. Leipzig: Verla von Quelle & Meyer, 1909; **Mayer, H. E.** *Geschichte der Kreuzzuege*. Stuttgart: Kohlhammer, 1968; **Runciman, Steven.** *A History of Crusades*, vol. 1-3. Cambridge, 1951-1954; **Waas, A.** *Geschichte der Kreuzzuege*. I-II band., Erfstadt: AREA, 2005.

на Светите земи³. Акцентирането върху подобна връзка служи за по-успешно постигане на политическите цели на монарсите на вътрешната и на международната сцена, доколкото приемането на Кръста и ангажирането с *negotium Christi* се употребява и в двете направления.

Анализът на примерите и проблематиката, които се отнасят до честото извеждане на преден план на фамилната ангажираност на Хоенщауфените с делото Христово е уместно да започне с разглеждане на свидетелствата, оставени в писмата и останалите съвременни извори, свързани с и описващи кръстоносната експедиция на император Фридрих II (1215/1220-1250)⁴. Един поглед върху тях прави възможен за изследователя анализа на употребата на посочената традиция в нейния относително завършен вид, когато тя обединява в себе си не само наследството на Хоенщауфените, но и на римските императори по принцип. Последното е съвсем естествено с оглед на претенциите на членовете на рода да бъдат не само теоретически и идеологически, но и кръвни потомци на западната императорска линия. В полза на тези идеи постоянно се изтъква роднинството на семейството с владетелите от Салическата династия, а от там и с тази на саксонските императори от X век. В този смисъл е особено важно обвързването на легитимността на Фридрих II като крал и император с идеята за потеглянето му на кръстоносен поход.

В едно свое писмо от 1 октомври 1219 г. папа Хонорий III (1216-1227) се обръща по следния начин към Фридрих II: *„Побързай, може би Господ е запазил за твоята слава приключването на това голямо дело, така че чрез твоята десница да завърши делото, започнато от ръцете на мнозина. Действително прочут е споменът как твоят дядо се*

³ Разбира се подобни идеи могат да се посочат и по отношение на фамилията на Плантагенетите. Техният дълг към Йерусалим и *negotium Christi* е изтъквана многократно в запазените свидетелства от епохата. Особено силни са тези тенденции във времето на крал Хенри II (1154-1189). В 1185 г. пристигналият в Англия патриарх Ираклий подчертава семейния дълг в следствие от управлението на крал Фулк д'Анжу - **Roger of Hoveden**. *Annals*. tr. H.T.Riley, vol. 2, London: H.G. Bohn, 1853, p. 46; **Rogerus de Wendover**. *Chronica sive Flores Historiarum*. ed. H.O.Coxe, vol.2-4, Londini, 1841-42, pp. 415-416; **Giraldus Cambrensis**. *De Instructione Principum, libri III*, Londini, 1846, pp. 60-63 предава подробно текста на папа Луций III (1181-1185), в който се появява идеята, че у Хенри е единствената надежда на Изтока – ласкателство, което трябва да улесни убеждаването на английския крал, който е определен и като пазител и закрилник на бащината си земя, да потегли на път. След събитията от 1187 г. отново е припомнена роднинската му връзка с управляващия род в Йерусалимското кралство - **Roger of Hoveden**, vol. 2, p. 46. Нужно е да се отбележи също, че именно от кръстоносната практика на Плантагенетите е случаят, при който един владетел (Хенри III) предава кръстоносния си дълг на своя син (бъдещия крал Едуард I, управлявал между 1272 и 1307 г.) - **De antiquis legibus liber**. *Cronica maiorum et vicecomitum Londoniarum*. Londoniis, 1846, p. 125; **Matthew of Westminster**. *The Flowers of History*. vol. 2, London: H.G. Bohn, 1853, p. 450.

⁴ Относно управлението и кръстоносния поход на Фридрих II вж. **Abulafia, D.** *Frederick II. A medieval Emperor*. Oxford, 1988; **Kantorowicz, E. H.** *Kaiser Friedrich der Zweite*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1998; **Van Cleve, Th. C.** *The Crusade of Frederick II*. – In: Setton, Kenneth M. *A History of the Crusades* (Madison, Wisconsin, 1969-1989), vol. 2 *The Later Crusades 1189-1311*, eds. Wolf, R.L. and H.W. Hazard, Madison Wisconsin, 1969, pp. 429-462.

беше подготвил със всички сили за това. Какво ли би било, ако ти, негов внук, не само възродиш с името си спомена за него в настоящето, но и ако го продължиш в делата за следващите поколения; така че това, което той с ентузиазъм бе започнал от ревност във вярата, ти добре да доведеш до успешен изход. (*Festina, si forte Dominus tanti consummationem negotii tue glorie reservavit ut in dextera tua perficiat multorum manibus inchoatum. Certe clare memorie avus tuus Federicus ad id se totis viribus accinxerat. Quid erit si et tu nepos ejus illius memoriam non solum presentibus renovabis in nomine, sed etiam ad posteros prorogabis in opera; si quod ille ferventer in affectu assumpserat, tu salubriter perduxeris ad effectum.*)⁵. Посланието на римския понтифекс е показателно за възможната употреба на традициите, съчетаващи се в личността на Фридрих II. Папа Хонорий III полага значителни усилия да активизира участието на германския владетел в провеждащия се Пети кръстоносен поход (в съгласие с дадения от Хоенщауфена обет) и заради това често обвързва императорската корона с кръстоносния дълг на монарха⁶. Всъщност подобни внушения отправя не само римският първосвещеник, но и самият император. В едно писмо, адресирано до градовете в Ломбардия и Тоскана и датирано на 10 февруари 1221 г., Фридрих II прави връзка между потеглянето си на кръстоносен поход и необходимостта както да изпълнява функциите си на владетел, така и да възобнови някогашното величие на Римската империя, покорила целия свят⁷. Всъщност самият император е подчертал обвързването си с кръстоносното дело още при издигането си на престола.

Приемането на Кръста бележи още първите дни от управлението на Фридрих II. През май 1215 г. той свиква съвет на своите аристократи край Андернах, на който херцога на Бавария и мнозина други дават поклоннически обет. Малко по-късно Фридрих II е в Аахен и бива помазан за германски крал от папския легат Зигфрид, а след това изборът му е потвърден и от папа Иннокентий III (1198-1216). В деня на коронацията схоластикът Йоан от Ксантен проповядва по заръка на римския епископ Христовото дело и Фридрих II приема Кръста. Неговият пример е последван от всички прелати и аристократи, които присъстват на тържеството⁸. Тук може само да се щрихират чисто

⁵ *Historia diplomatica Friderici Secundi (HDFS)*. ed. J.-A. Huillard-Breholles. T.1, P.2, Parisius: Plon Fratres, 1852, p. 692-693.

⁶ Римският епископ прави това в няколко последователни писма до Конрад от Майнц от 27 ноември 1220 г. и до Пиетро Албано от 15 декември 1220 г. – вж. съответно HDFS, T.2, P.1, p. 52-53 и p. 82-83.

⁷ HDFS, T.2, P.1, p. 123-124.

⁸ *Annales Colonienses Maximi*. – In: MGH, SS, XVII, S. 827-828; **Ryccardus de Sancto Germano notarius**. *Chronica*. – In: MGH, SS, XIX, S. 337; **Ernoult et de Bernard le Tresorier**. *Chronique*. par M.L. de Mas Latrie, Paris: Renouard, 1871, p. 401; **Reinerus ad S.Jacobum Monachus**. *Chronicon Leodiensis*. – In: *Recueil des historiens des Gaules et de la France (RHGF)*, XVIII, p. 632.

практическите ползи за владетеля от статута му на кръстоносец – те му позволяват да утвърди по-уверено властта си в страната, която е все още раздирана от борбата между Щауфени и Велфи⁹. Заедно с това може да се открие по-дълбокото значение на символичния акт на краля, посредством който той се сдобива с по-голяма легитимност като германски, а по-късно и римски владетел. Без съмнение сред неговите функции изпъква необходимостта да закриля и защитава Църквата и Бога – така че какво по-ярко доказателство за пригодността му да заеме престола и да оправдае доверието на избралите го аристократи и подкрепилия го Рим от участието в *negotium Christi*. Подобно разбиране единствено може да се подсили от факта, че предците на Фридрих II не само също са били начело на империята, но и са изпълнили своя дълг – владетелски, християнски и общочовешки¹⁰.

Всъщност публичното потвърждаване на избора на германския владетел, което е извършено от папа Инокентий III в рамките на Четвъртия Латерански събор от 1215 г. може само да подсили подобна идея, тъй като именно тогава е замислен Петия кръстоносен поход (1217-1223), в който по-късно монархът няма да съумее да вземе участие¹¹. В тази връзка е важно да се спомене, че когато в 1220 г. Фридрих и съпругата му Констанца биват коронясани в Рим от папа Хонорий III, даденият в Аахен обет е препотвърден¹². Някои съвременници остават с впечатлението, че самият римски епископ е подканил императора да ускори своята подготовка¹³. Именно за това е от значение издигането на сина на Фридрих II Хайнрих за германски крал през същата година – действието има своята традиция в историята на западната империя и свидетелства за различните възможни практически употреби на кръстоносния обет от страна на положилия го владетел. То освен това предлага гаранция, че властта в

⁹ Така например **Burchardus et Cuonradus Urspergensium**. Chronicon. – In: MGH, SS, XXIII, S. 361 показва категорично ползата от поклонническия обет на Фридрих – той помогнал на императора да наложи мир и спокойствие в земите си и сред народа.

¹⁰ Възможна е аналогия с един по-ранен призив (от 1212 г.), отправен от Валтер фон дер Фогелвайде към император Отон IV (1198-1215), за потегляне на кръстоносен поход – вж. **Walther von der Vogelweide**. herausg. Fr. Pfeiffer, sechste auflage, Leipzig: F.A. Brockhaus, 1880, S. 244. Минезингерът, който принципно е привърженик на Щауфените, ясно заявява, че подобна експедиция е абсолютно необходима част от задълженията на римския монарх, който сам по себе си се възприема като щит на Христа и защитник на Божието право.

¹¹ **Ryccardus de Sancto Germano notarius**, S. 338 и **Mansi, Gian D.** Sacrorum conciliorum Nova et Amplissima Colectio. Venetiis, 1778, vol. 22, p. 1075-1076. Както и погледът на **Salimbene de Adam**. Chronica. – In: MGH, SS, XXXII, S. 22.

¹² *Annales Colonienses Maximi*, S. 836; *Breve Chronicon de rebus siculis*. – In: HDFS, t.1, p.2, ed. J.-A. Huillard-Breholles, Parisius, 1852, p. 895; **Ryccardus de Sancto Germano notarius**, S. 340; **Burchardus et Cuonradus Urspergensium**, S. 379; *L'Estoire de Eracles Empereur (Eracles)*. – In: RHC, Hist. Occ., t.II, Paris, 1859, lib. 32, cap. 18.

¹³ **Ernoul et de Bernard le Tresorier**, p. 436; **Reinerus ad S. Jacobum Monachus**, p. 634-635.

държавата ще остане в ръцете на управляващия род, ако поелият на път монарх нещастно загине.

По-късно, с развитието на императорските и папските планове за кръстоносен поход Фридрих II получава още едно основание да обвърже себе си и рода си с делата на Изток. Тази нова връзка е по-директна и му предоставя по-голяма свобода на действие спрямо Светите земи. На 5 март 1224 г. той пише до папа Хонорий III относно продължаващата му подготовка за кръстоносния поход. Сред обясненията и подробностите, отправени към римския епископ, владетелят заявява и своята решимост да се погрижи за Отвѣдморските земи в следствие на брачния съюз, който е сключил¹⁴. Повод за това Хоенщауфенът намира в споразумението си за сватба с Изабел дьо Бриен¹⁵, дъщеря на йерусалимския крал Жан дьо Бриен (1208-1225), от 1223 г. Макар самата сватба да става факт едва в 1225 г., това не пречи на императора да употребява тези отношения с оглед на собствените си политически цели¹⁶. Възможностите, които се разкриват пред Фридрих II в резултат на сключения съюз и на придобитата легитимност за намеса в делата на Изток, се увеличават неимоверно, когато в 1228 г. Изабел му ражда син на име Конрад. Макар съпругата му да умира при раждането, детето е законният престолонаследник на трона в Светите земи и предлага основание за Фридрих II да наложи волята си по отношение на тамошните дела¹⁷.

Добре известно е, че, макар и екскомуникиран¹⁸, Фридрих II потегля на кръстоносен поход в 1228 г. и прекарва няколко месеца в Светите земи, през които оставя противоречиви впечатления с делата си както у съвременниците си, така и сред днешните изследователи. Конфликтът между папа Григорий IX (1227-1241) и римския император извежда на преден план характерни черти от идеологията на светската и духовната власт. Неминуемо сред аргументацията и символиката, употребявани от двамата противници, се появяват и позовавания на традицията и миналото. Папа Григорий IX не само е категоричен в това, че Рим е отхранил и се е погрижил за неверния и измамен свой син

¹⁴ HDFС, Т.2, Р.1, р. 409-413.

¹⁵ Annales Colonienses Maximi, S. 837; **Ryccardus de Sancto Germano notarius**, p. 343-344; Breve Chronicon de rebus siculibus, p. 896; **Ernoul et de Bernard le Tresorier**, p. 451; **Eracles**, lib. 32, cap. 19.

¹⁶ Както и да изиска от Жан дьо Бриен кралството, както споменава Ераклес - **Eracles**, lib. 32, cap. 20.

¹⁷ Breve Chronicon de rebus siculibus, p. 898; **Philippe de Novare**. Memoires. ed. Ch. Kohler, Paris, 1913, p. 23 допълва, че това е позволило на Фридрих да получи хомагиум от аристократите в Светите земи.

¹⁸ Относно екскомуникацията вж. HDFС, Т.3, р. 23-30 (енцикликата на папа Григорий IX от 10 октомври 1227); **Ryccardus de Sancto Germano notarius**, p. 348; Annales Colonienses Maximi, S. 841; **Rogerus de Wendover**, vol. 4, pp. 145-148 и 157-165; **Ernoul et de Bernard le Tresorier**, p. 457; **Burchardus et Cuonradus Urspergensium**, S. 382-383.

Фридрих II¹⁹, но и че последният е взел Кръста без одобрението на понтифекса и църквата²⁰, като на края дори е изкривил делото на Църквата в Светите земи²¹. От своя страна владетелят обявява отношението на римския епископ като прецедент спрямо един римски император²², а по-късно тържествено заявява в едно послание до германските аристократи, че е сътворил достойни за древните дела и е постигнал това, което мнозина напразно са се опитвали²³. Самочувствието на Фридрих има донякъде своите оправдания, но предизвиква гневни реакции – патриарх Жеро, разказвайки на папа Григорий IX за постъпките на Хоенщауфенът в Йерусалим²⁴, съобщава (съвсем недобронамерено) за следните негови думи: „*Ego acquisivi civitatem sanctam quam perdidit patriarcha et Ecclesie romane legatus*”²⁵. Съвременниците на събитията предлагат и друг поглед към случилото се, който отчита относителния успех на кръстоносното начинание на германския монарх. „*Понеже, както се чете в някои истории, от времето на императорите Ираклий и Конрад никой император не беше влизал в града освен самият Фридрих (Quantum enim in historiis legitur, a tempore Heradii et Conradi imperatorum nullus imperator civitatem ipsam intravit nisi ipse Fridericus)*”²⁶. В тази връзка е особено любопитно споменаването у текстовете както за пророчествата, предхождащи освобождението на Йерусалим от германския император, така и обвързването на това дело с по-късни събития²⁷. Също в този дух е посланието на Фридрих II до английския крал Хенри III (1216-1272), с което му съобщава за постигнатото в Светите земи – императорът заявява, че е бил избран от Бога сред всички други хора, утвърждава идеята, че е постигнал сам този успех и че именно от него и от Божията благосклонност произтича правото му да управлява²⁸.

Думите и действията на Фридрих II, включително и неговата коронация в Йерусалим, умело изразяват имперската идеология на Хоенщауфените, намерила своето начало във времето на управленията на Конрад III (1138-1152) и Фридрих I (1152-1190).

¹⁹ **Rogerus de Wendover**, vol. 4, pp. 166-169 – в писмо до френския легат Григорий IX споделя за болката, която е причинена от сина на църквата.

²⁰ **Matthaeus Parisiensis**. *Chronica maiora*. ed. H.R. Luard, London: Longman, 1876, vol. 3, pp. 128-130 и pp. 145-151.

²¹ HDFS, Т.3, р. 81-84 – писмо на папа Григорий IX до Генуа от 30 септември 1228 г.

²² HDFS, Т.3, р. 57-60 – писмо от април 1228 г. на Фридрих II до Чезена.

²³ HDFS, Т.3, р. 93-99 – писмо на Фридрих от 18 март 1229 г.

²⁴ **Eracles**, lib. 33, cap. 7-8.

²⁵ HDFS, Т.3, р. 102-110 – писмо на патриарх Жеро от 25 март 1229 г.

²⁶ *Breve Chronicon de rebus sicilibus*, р. 901.

²⁷ **Rogerus de Wendover**, vol. 4, pp. 194-195; *Breve Chronicon de rebus sicilibus*, р. 901-902 поставя по средата на разказа си за похода на Фридрих пророчество, отнасящо се за евентуалното освобождение на Йерусалим с помощта на монголите.

²⁸ **Matthaeus Parisiensis**, pp. 173-176; **Rogerus de Wendover**, vol. 4, pp. 189-193.

Без съмнение техният потомък, синът на Хайнрих VI (1190-1197), вижда в своя кръстоносен поход изпълнение не само на фамилията, но и на императорския дълг. В този смисъл позоваването по един или друг начин на традицията, рода и делата на миналите владетели предоставя възможност за Фридрих II не само да потърси допълнителна легитимация на действията си, но и да утвърди своя авторитет във вътрешно и външнополитически план, както и спрямо папството.

Подобни характерни черти могат да се открият и в кръстоносните начинания на неговите предшественици: Конрад III, Фридрих I и Хайнрих VI. Те не само черпят вдъхновение от начина на действие на всеки един от тях, но и доразвиват императорската идеология и аргументация за участие в и предводителство на поклонническа експедиция към Светите земи, създавайки възможността похода от 1228-1229 г. да се превърне в своеобразен завършен модел на германските кръстоносни усилия.

В действителност още от самото си начало германските владетелски кръстоносни походи се превръщат в семейно дело. Когато в 1146 г. в Шпайер Конрад III приема Кръста след разговор със свети Бернар от Клерво, това прави заедно с него и племенникът му Фридрих I²⁹. Изворите, предлагащи сведения за германското участие във Втория кръстоносен поход (1147-1149), не пропускат да изтъкнат не само близостта на двамата представители на рода Хоенщауфен, но и да отбележат важната роля, която тогавашният херцог на Швабия играе по отношение на експедицията³⁰. Всъщност редица средновековни автори подчертават значението на бъдещия император Фридрих I за малкото на брой успехи на германските поклонници³¹, както и факта, че той ще наследи своя чичо³².

Разбира се, съвременните извори не пропускат да отбележат издигането на сина на Конрад III Хайнрих за германски крал на курията от март 1147 г., проведена във Франкфурт³³. По такъв начин владетелят-поклонник предава част от авторитета на своя наследник, осигурява му закрила от папството и благосклонността на аристократите в

²⁹ **Otto et Rahewinus**, lib. 1, cap. 40; **Одон дьо Дьой**, с. 30; **Suger**. Vie de Louis le Gros et Histoire du Roi Louis VII. Paris: A. Picard, 1887, p. 159; **Wilermus Tyrensis**, lib. 16, cap. 18; **Helmoldus presbyterus**. Chronica Slavorum. – In: MGH, SS, XXI, lib. 1, § 59. Подробно за Конрад III - **Bernhardi, W.** Konrad III. t. 1-2., Leipzig: Duncker & Humblot, 1883.

³⁰ Така например у Одон дьо Дьой те са представени почти като равнопоставени водачи на кръстоносната армия – **Одон дьо Дьой**, с. 81. Интересни наблюдения прави и авторът на *Annales Herbipolenses*. – In: MGH, SS, XVI, S. 6.

³¹ **Wilermus Tyrensis**, lib. 16, cap. 23; **Otto et Rahewinus**, lib. 1, cap. 47.

³² **Wilermus Tyrensis**, lib. 17, cap. 8; *Annales Herbipolenses*, s. 6; **Kinnamos, J.** Deeds of John and Manuel Comnenus. tr. Charles M. Brand, New York: Columbia University Press, 1976, § 20; **Otto et Rahewinus**, lib. 1, cap. 70.

³³ **Otto et Rahewinus**, lib. 1, cap. 43.

Германия, за които конфликтът между Щауфени и Велфи е в недалечното минало. За тези намерения свидетелства титлата, с която Конрад се представя пред папа Евгений III (1145-1153) – „*Romanorum rex et semper augustus*”³⁴ в писмото си, съобщаващо за коронацията на Хайнрих. Синът му е наречен единствено „*rex*” – от една страна се създава йерархия на властта, а от друга се подsigурява бъдещото наследяване в рамките на династията³⁵. Това действие е характерно за Хоенщауфените.

Също така трябва да се посочи, че с експедицията на Конрад III³⁶ в рамките на кръстоносната традиция на Хоенщауфените се появява идеята за това, че потеглянето на Изток е необходимост, свързана с нуждата да се приключи недовършеното дело в Светите земи. Самият Конрад III е потеглил на поклонение в 1124 г., за да се сражава в името Христово, както свидетелства Екехард: „*На празника Пречистване на Дева Мария*”³⁷ *имаше лунно затъмнение. Твърде уплашеният от това Конрад, братовчед на императора, след като обяви на всеослушание промяната на своите нрави, даде обет да се отпрати към Йерусалим и там да се сражава за Христа – за това той се сдобил с немалко одобрение от всички, които научиха за намерението му. Също така мнозина, които преди това били отстъпили поради увлечението си към разпуснатостта, заявиха, че ще се присъединят към неговата свита (*Eclipsis lunae apparuit in purificatione sanctae Mariae. Unde etiam perterritus Cuonradus, consobrinus imperatoris, conversionem morum suorum professus, Hierosolimam se profecturum ibidemque Christo militaturum devovit; indeque favorem non modicum ab omnibus qui hoc audierant acquisivit. Nonnulli quoque nequitiae studiis antea dediti, eidem se sociari profitentur comitatu*)”³⁸. Този благочестив епизод от живота на Конрад (който по време на своето поклонничество все още не е крал на Германия) може да се обвърже с протеклата от средата на 1145 до 14 март 1146 г. канонизация на император Хайнрих II (1004-1024)³⁹. Действия от този вид предоставят възможност на Конрад да се сдобие с необходимия авторитет и да потърси*

³⁴ **Engels, O.** Beiträge zur Geschichte der Staufer im 12. Jahrhundert (I). – In: *Deutsches Archiv*, 27, 1971, S. 377 предлага анализ на употребата на титлата “*rex augustus*”, която се появява в текстовете на абат Вибалд от Корвей.

³⁵ MGH, DD K III, 184, S. 332-333.

³⁶ Модерен поглед към събитията, свързани с Втория кръстоносен поход предлагат **Constable, G.** *The Second Crusade as Seen by Contemporaries*. – In: **Constable, G.** *Crusaders and crusading in the twelfth century*. Aldershot: Ashgate, 2008, pp. 229-300; **Phillips, J.** *The Second Crusade. Extending the Frontiers of Christendom*. New Haven and London: Yale University Press, 2007.

³⁷ Празнува се на 2 февруари.

³⁸ **Ekkehardus.** *Chronicon*. – In: MGH, SS, VI, S. 262.

³⁹ **Adalbertus.** *Vita Heinrici II. Imp.* – In: MGH, SS, IV, S. 798 – разказва за основаването на църквата в Бамберг, чрез която Хайнрих триумфирал над околните враждебни славянски народи. Вж. **Phillips, J.** Цит. съч., с. 47, сс. 92-93 за отношението между канонизацията и кръстоносния поход.

легитимност на управлението си не само в наследството на Салическата династия, но и по назад във времето на славните саксонски императори. Този подход ще бъде доразвит от Фридрих I Барбароса, който ще канонизира в 1165 г. Карл Велики (768-814), а едновременно с това ще започне да се възприема и като едновременен наследник на Отон I (936-973) и на Карл⁴⁰.

В този смисъл Третият кръстоносен поход (1189-1190)⁴¹ от своя страна, предоставя изобилни примери за това как участието на вече възрастния германски император се възприема едновременно като продължение на неговото дело от младостта, като ново семейно начинание, но и като изпълнение на императорския дълг да защитава и утвърждава християнството. Ансберт разказва как Бог повдигнал духа на император Фридрих I Барбароса, след което го насърчил да отмъсти на сарацините и да освободи Светите земи. Ето как авторът на *Historia de expeditione Friderici* описва действията на монарха: *„Най-после нито вече изнемогащите поради достойната му за уважение възраст части на тялото му, нито продължителните усилия на проведени военни походи, които водел със старание срещу бунтовниците за възстановяването на състоянието на Римската империя в продължение на много години като постигнал блестящи триумфи, нито изобилието на богатства и наслади, нито пък твърде големите имперски дела могли да го отклонят безстрашно да поеме по дългия и труден път на свещеното поклонничество с въоръжена сила и най-големи разходи на империята, така че да пощади сам себе си, дълго натрупваните ресурси или чувствата на обичните си синове. Славният старец подбудил младите за войната Христова с примера си (Non denique eum venerandi senii fatiscencia iam membra, non emerite militie diuturni labores, quos in recuperando Romani imperii statu clarissimis contra rebelles triumphis per plures annos desudaverat, non divitiarum seu deliciarum affluentia, non pergrandia imperii negotia potuerant retrahere quod vel sibi ipsi vel diu partis opibus vel karissimorum filiorum affectui parceret, quin prolixam et difficilem viam sancta peregrinationis armata manu cum maximis imperii sumptibus intrepide aggreditur et senex*

⁴⁰ Heer, Fr. *Il Sacro Romano Impero*. Roma: Newton Compton, 2001, pp. 89-100; Engels, O. *Die Staufer*. 8. Aufl., Stuttgart Berlin Koeln: Kohlhammer, 2005, S. 81.

⁴¹ Относно Третия кръстоносен поход литературата е твърде значителна по обем. Основни насоки у Eickhoff, Ekk. *Friedrich Barbarossa im Orient*. – In: *Instabuler Mitteilungen*, 17, Tübingen: Ernst Wasmuth, 1977; Johnson, Ed. N. *The Crusades of Frederick Barbarossa and Henry VI*. – In: Setton, Kenneth M. (gen. ed.) *A History of the Crusades* (Madison, Wisconsin, 1969-1989), vol.2 *The Later Crusades 1189-1311*. eds. Wolf, R.L. and H.W. Hazard, Madison, Wisconsin, 1969, pp. 87-122; Haller, J. *Kaiser Heinrich VI*. – In: *Historische Zeitschrift*, 113, 1914, S. 473-504; Töche, Th. *Kaiser Heinrich VI*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1867; Zimmert, K. *Der deutsch-byzantinische Konflikt von Juli 1189 bis Februar 1190*. – In: *Byzantinische Zeitschrift*, 12, 1903, S. 42-77.

gloriosus iuvenes quosque in bellum Christi exemplo sui accenderet)⁴². Цитираният пасаж позволява да се посочи акцентът на Ансберт върху отдадеността на Фридрих I на делото Христово. Заедно с възрастта, благочестието и самопожертвователността на владетеля, може да се открие и обвързването на неговите синове с делото в Светите земи. Няколко други откъса от съвременните на Третия кръстоносен поход извори добавят допълнителни шрихи към тези идеи.

Обичайно известието на *Historia peregrinorum* бива поставяно от изследователите на второ място по важност сред текстовете, посветени на експедицията на Барбароса. В този случай чрез началото на описанието на кръстоносния поход на Фридрих I анонимният автор на съчинението съумява на кратко да изложи не само някои от основните идеи, съставляващи идеологията на Хоенщауфените, но и да предложи на историците поглед към популярния образ на германския император. Авторът на *Historia peregrinorum* определя като цел на своето съчинение да опише: „*по какъв начин най-християнският непобедим император на римляните Фридрих, мъж във всеки случай с много голям опит, превъплътител Карловата енергичност, както и славният му потомък, а именно знаменитият херцог на швабите, достоен наследник на бащиното име и честност, подобни на два светеци свещника, на крепости на християнската вяра милостиво под знамето на спасителния Кръст, като воюваха усърдно, бяха предводители и водачи на армията Христова (quomodo christianissimus et invictissimus Romanorum imperator Fridericus, vir utique magne experientie, strenuitate Karolum representans, necnon et inclitissima eius proles, illustris scilicet Sveuorum dux, patrii nominis et probitatis heres non degener, velut duo candelabra lucentia et propugnacula fidei Christiane sub vexillo salutifere crucis favorabiliter et strenue militantes duces et rectores fuerunt exercitus Christi...)*“⁴³. Акцентът е поставен без съмнение върху факта, че императорът заедно с единия си син потегля на поход. По този начин се внушава, че не само монархът, но и цялото му семейство се е посветило на борбата с враговете на Христа. Така Хоенщауфените добиват допълнителен авторитет, който се разпростира върху всички членове на фамилията, които могат да го употребят в продължаващата борба с рода на Велфите. Съпричастността към проблемите на вярата и Църквата може да им осигури допълнителна легитимност, както и подкрепа от страна на Рим. Съвсем не случайно все в този дух е споменаването на Карл Велики – отново може да се отбележи

⁴² *Historia de expeditione Friderici imperatoris (Ansbertus.)* – In: **Chroust, A.** Quellen zur Geschichte des Kreuzzugs Friedrichs I, Berlin, 1928 = MGH, SS, rer.Germ. N.S., V, S. 5.

⁴³ *Historia peregrinorum.* – In: **Chroust, A.** Цит. съч. с. 116.

идеологическото обвързване на традицията, завещана на Хоенщауфените от дългата поредица западни императори и другата, установена от Конрад III и самият Фридрих I Барбароса. Подобно възприемане на личността на германския владетел се открива и у текста на Робер от Оксер, който помества в хрониката си кратка възхвала на трагично загиналия монарх: „безспорно мъж благороден по дух и твърде прославен в делата, могъщ подчинител на бунтовници, той разширил до такава степен империята, че след Карл Велики едва ли имало равен нему по величие на извършените дела (*vir quidem magnanimus gestisque preclarus ac sibi rebellium fortis edomitor et qui adeo imperio dilatarit, ut post Carolum Magnum gestorum magnificentia vix parem habuerit*)⁴⁴”.

Тази традиция на благочестие и грижа за християните съществува не само по отношение на империята, но и на кръстоносните походи⁴⁵. Ролята на владетеля е да дава пример на всички участващи в похода. Те пътуват, имитирайки монарха и подготвяйки се за изкуплението. Императорът е отговорен за тяхното спасение и до голяма степен освен като военен ръководител, служи и като медиатор между Божествената воля и поклонниците. В неговите задължения влизат освобождаването на пътищата, откриването на реликви, сигурността, здравето и добруването на peregrinantes⁴⁶. За това и Ансберт изгражда образът на Фридрих I като миротворец, който се грижи за своите хора, мрази проливането на християнска кръв и постоянно притежава Божията милост и благоволение⁴⁷. В същия дух описва Фридрих I и Арнолд от Любек – той „се сражавал повече за Бога, отколкото за земна слава (*tam pro Deo quam pro honore temporali certaverat*)⁴⁸”.

⁴⁴ **Robertus Autissiodorensis**. Chronica. – In: MGH, SS, XXVI, S. 255

⁴⁵ Относно разбирането, че Фридрих преповтаря легендарния поход на Карл Велики вж. **Carozzi, Cl.** Apocalypse et salut dans le christianisme ancien et medieval. Paris: Aubier, 1996, p. 112-116. Подобна идея по отношение на Конрад и Луи излага и Пол Магдалино - **Magdalino, P.** The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180. Cambridge, 1993, p. 47. По-подробно за релацията Карл Велики – кръстоносни походи, както и за разпространението на тези идеи в Германия вж. **Stuckey, J.** Charlemagne as a Crusader? Memory, Propaganda, and the many uses of Charlemagne’s legendary expedition to Spain. – In: The Legend of Charlemagne in the Middle Ages. Power, Faith and Crusade. eds. Gabriele, M. and J. Stuckey. New York: Palgrave Macmillan, 2008, pp. 137-152, както и **Горелов, М. М.** Войни Карла Великого: Создание Империи. – В: Карл Велики: реалии и мифы, ред. А.А. Сванидзе, Москва: ИВИ-РАН, 2001, с. 25-44. Бележки относно поклонничеството на Карл, описано в поемата Pèlerinage de Charlemagne, която предлага основния разказ за митичния поход на франкския император - **Loomis, L. H., T. P. Cross.** Observations on the “Pèlerinage Charlemagne”. – In: *Modern Philology*, 25, 1928, pp. 331-354, както и **Adler, A.** The Pèlerinage de Charlemagne in New Light on Saint-Denis. – In: *Speculum*, 22, 1947, pp. 550-561. Обобщение на връзките на Карл Велики с Палестина - **Runciman, St.** Charlemagne and Palestine. – In: *English Historical Review*, 50, 1935, pp. 606-619.

⁴⁶ **Galent-Fasseur, V.** L'épopée des Pèlerins. Paris: Presses Universitaires de France, 1997, p. 27-51.

⁴⁷ **Ansbertus**, S. 54-68.

⁴⁸ **Arnoldus abbas Lubecensis**, Chronica. – In: MGH, SS, XXI, S. 170.

Семейната обвързаност с делото Христово бива изтъкната и в описанията на курията в Майнц, на която владетелят приема Кръста⁴⁹. Твърде показателно е сведението на *Annales Austriae*, чийто автор не пропуска да отбележи присъствието на събранието на Хайнрих VI и херцог Фридрих Швабски⁵⁰. Подобни подробности предлага също анонимният каноник от Лаон, според когото Фридрих I: *„другият си син, а именно херцогът на Швабия, поиска да има като спътник в своето поклонничество (alium filium, ducem scilicet Suabie, peregrinationis suae comitem habere voluit)*⁵¹“. Всъщност, целият текст на неизвестния автор, посветен на приемането на Кръста от Хоенщауфените в Майнц, се занимава със съдбата на отделните синове на императора, споделяйки на кратко за тяхното положение в този момент – Хайнрих VI е станал крал на германците, графът на Бургундия Отон е оженен за дъщерята на граф Тибо дьо Блоа Маргьорит, а пък Филип⁵² първоначално клирик, по-късно става херцог на Швабия и германски крал⁵³.

Отново в тази връзка е подходящо да се посочи оценката, оставена от Ричард от Света Троица, който в своя разказ за похода на английския крал Ричард I Лъвското сърце (1189-1199) към Светите земи, предлага кратък разказ за начинанието на Фридрих I. *„Като изминало някое време, императорът на римляните Фридрих приел знаците на свящото поклонничество и се показал като истински поклонник както с външния си вид, така и с вътрешното си настроение. Този мъж, чиято империя бе заключена между Средиземно море и Северния океан, чиято слава нарастваше от постоянните победи, чието щастие не беше никога накърнявано, пренебрегна всяка съблазън и светско удоволствие и смирено се препаса, за да се сражава за Христа. Неговата енергичност, особено в годините на старостта му, е достойна за учудване не по-малко, отколкото за хвалба. Понеже макар да беше стар и да имаше синове, чиито възраст и мъжество изглеждаха по-подходящи за сражение, все пак като считаше тези качества за недостатъчни, той сам се зае да се погрижи за това християнско дело. Обаче тъй като синовете настояваха да изпълнят дълга на приетата служба или вместо него, или заедно с него, той остави онзи, който беше по-голям по рождение да управлява, а другият, който направи херцог на швабите, взе със себе си... (tempore decurso,*

⁴⁹ *Historia peregrinorum*, S. 126 повторно поставя ударение върху този факт.

⁵⁰ *Annales Austriae (Continuatio Zwetlensis Altera)*. – MGH, SS, IX, S. 543.

⁵¹ *Chronicon anonymi Laudunensis canonici*. – In: RHGF, XVIII, p. 707. Върху това поставя акцент и Роберт от Оксер в своята хроника - **Robertus Autissiodorensis**, S. 254, както и Бенедикт от Питърбъроу - **Benedict of Peterborough**. *The Chronicle of the Reigns of Henry II and Richard I*. ed. William Stubbs, vol. 2, London: Kraus Reprint, 1867, p. 58.

⁵² Германски крал от 1198 до 1208 г. За него вж. **Csendes, P.** *Philipp von Schwaben. Ein Staufer im Kampf um die Macht*. Darmstadt: Primus, 2003.

⁵³ *Chronicon anonymi Laudunensis canonici*, p. 707.

Romanorum imperator Frethericus sacrae peregrinationis assumit insignia, et veri formam peregrini, tam exteriore habitu, quam interiore depromit affectu. Vir tantus, cujus imperium hinc Mare Mediterraneum, hinc Borealis claudebat Oceanus, cujus gloria continuis crevit victoriis, cujus felicitas⁵⁴ non sensit offensam, omnem blandientis saeculi postponit illecebram et humilis pro Christo accingitur pugnaturus. Ejus strenuitas, praesertim in annis argentibus, non minus stupenda quam laudanda est; nam cum senior esset, et filios haberet, quibus et aetas et virtus ad militandum aptior videbatur; eos tamen tanquam insufficientes reputans, ipse Christianismi negotium procurandum suscepit; filiis autem instantibus, ut vel pro illo vel cum illo susceptae militiae munus implerent, illum, qui natu major erat, regnantem reliquit; alium vero quem ducem Suavorum fecerat, secum assumpsit⁵⁵”.

По изключително любопитен начин разказът на изворите се съчетава с редица идеи за „последният император“, които са разпространени през Средните векове. Според пророчествата, които имат за автор Псевдо-Методий, той ще поеме на път, за да освободи Йерусалим, ще бъде подкрепян от синовете си, ще открие изгубения Свещен Кръст и ще донесе мир и благоденствия на поданиците си⁵⁶. Сравнението, което може да се направи с начина на потегляне на Фридрих I и отношенията със синовете му, е изкушаващо. То е улеснено от изложената от Отон от Фрайзинг идея за германския владетел като „княз на мира“, който ще донесе облекчение на държавата и нейното възраждане⁵⁷. В тази връзка допълнително свидетелство за силните есхатологични нагласи на германското общество от този период предлага средновековната пиеса *Ludus de Antichristo*⁵⁸. В нея са представени традиционни теми като превъзходството на Западната империя спрямо останалите държави в Европа (включително Франция) и продължението на римската традиция, което тя осигурява. Едновременно с това се описва освобождението на Йерусалим, което триумфално завършва със символичното връщане на имперските инсигнии в храма на Божи Гроб. Последица от това действие е превръщането на римския

⁵⁴ В някои от разночетенията се среща *fidelitas*.

⁵⁵ **Ricardus, canonicus sanctae Trinitatis Londoniensis**. *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*. – In: Stubbs, W. (ed.) *Chronicles and memorials of the reign of Richard I*. vol. 1, London: Longman, 1864, lib. 1, cap. 28, p. 34.

⁵⁶ **Alexander, P.** The Medieval Legend of the Last Roman Emperor and its messianic Origin. – In: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 41, 1978, pp. 3-7; **Heer, Fr.** Цит. съч., с. 102; **Alkopher, T. D.** The Social (and Religious) Meanings that Constitute War: The Crusades as Realpolitik vs. Socialpolitik. – In: *International Studies Quarterly*, 49, 2005, pp. 724-726.

⁵⁷ Тази идея не е чужда и на другите извори за похода на Фридрих. Ричард от Света Троица, създавайки възхвала за починалия в Мала Азия император заявява „чрез него разцъфтя славата на стария Рим, възроди се честта, нарастна силата му (per quem Romae veteris reffloruit gloria, revixit honos, potestas excrevit” - **Ricardus, canonicus sanctae Trinitatis Londoniensis**, lib. 1, cap. 24.

⁵⁸ **Carozzi, Cl.**, Цит. съч., с. 113-114; **Meyer, W.**. *Der Ludus de Antichristo und über die Lateinischen Rythmen*. München: Akademisch Buchdruckerei von F. Straub, 1882, S. 20-40.

император в „обикновен“ тевтонски крал. Тук обаче ярко се проявява идеята, че благочестието и религиозната отдаденост на германския монарх ще му позволят да бъде единствения от светските владетели, който може да разпознае и отхвърли пратениците на Антихриста.

Самият Фридрих I не се поколебава да обвърже допълнително кръстоносните си действия с римската императорска традиция. Това той прави на няколко пъти в своята кореспонденция със Салах ад-Дин (1174-1193)⁵⁹, а също в преговорите с император Исаак II Ангел (1185-1195/1203-1204)⁶⁰. И в двата случая за него няма съмнение, че той е истинският носител на имперското достойнство, той е заслужил да предвожда християните благодарение на воинските качества и благочестивостта, която притежава. За Барбароса няма никакво съмнение, че именно неговото римско наследство е сред основните причини за силния му ангажимент към проблемите на Светите земи. Той ги възприема не само като наследство на християните, но и наследство на Римската империя. Не буди никакво съмнение фактът, че двете поредици от писма са претърпели сериозна редакция от средновековните автори, които ги включват в своите описания на похода на германския монарх на Изток. Те обаче предлагат възможност за историците да опознаят и анализират възприятието, което имат съвременниците на Фридрих I за неговата дейност и значение като историческа фигура.

Не по-малко интересен пример представлява запазеното писмо на императора до неговия син германския крал Хайнрих VI. Основната цел на посланието е да предизвика началото на сериозна подготовка за поход, насочен срещу Константинопол⁶¹. Макар в писмото да не се споменава за лично потегляне на младия управител на Германия (което само по себе си е неприемливо от политическа гледна точка), то предлага повод да се обърне внимание на проблемите на Изток и трудностите, които Византия създава пред кръстоносното движение.

⁵⁹ Вж. **Giraldus Cambrensis**, pp. 123-128; **Roger of Hoveden**, pp. 100-102; **Rogerus de Wendover**, vol. 2, pp. 428-432; **Ricardus, canonicus sanctae Trinitatis Londoniensis**, lib. 1, cap. 18; **Benedict of Peterborough**, vol. 2, pp. 62-63.

⁶⁰ Вж. Например **Ansbertus**, S. 15, 33, 39, 49-50; *Historia peregrinorum*, 140-141, 144; **Giraldus Cambrensis**, pp. 130-131; **Eracles**, lib. 24, cap. 21. За конфликта между ромей и кръстоносци вж. у **Гагова, Кр.** Кръстоносните походи и Средновековна България. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004; **Гагова, Кр.** Една вяра – два свята. – В: *Mediaevalia*, I, 2, 2011, сс. 5-33; **Койчева, Е.** Първите кръстоносни походи и Балканите. София: Векове. 2004; **Gagova, Kr.** Chronique de la haine. – In: *Bulgarian Historical Review*, 3-4, 1998, pp. 116-125; **Gjuzelev, V.** Federico Barbarossa nei paesi Bulgari – In: **Gjuzelev, V.** Bulgaria, Byzantine Empire and Western Europe. Villach: Baier, 1988, S. 219-229; **Brand, Ch. M.** Byzantium confronts the West 1180-1204. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1968.

⁶¹ **Ansbertus**, S. 40-43.

Именно с Хайнрих VI е свързан последния пример, който може да бъде разгледан във връзка с употребата на родовата традиция за участие в кръстоносните начинания като част от идеологията на западните римски владетели. Когато Арнолд от Любек описва причините за оповестяването от германския император в 1195 г. на началото на подготовката за нова експедиция на Изток, той не се поколебава да сравни инициативата на младия все още владетел с тази на неговия баща – „*също както своя баща по-рано, така и самият той, отдаден на делото, заповядал второ поклонничество (sicut patrem eius priorem, ita ipse secundam devotus ordinavit peregrinationem)*⁶²”. Още по-показателно за връзката, която се прави между двете експедиции е това, че в хрониката на Арнолд именно начинанието на Фридрих I е първото спрямо означения като „втори“ кръстоносен поход на Хайнрих VI.

Синът на Барбароса продължава не само ангажимента на династията на Хоенщауфените към Светите земи, той се заема да довърши кръстоносното дело на своя баща (включително да го превърне в чисто императорско начинание)⁶³. Основен момент от кръстоносните планове на владетеля обаче е идеята за употребата на готвената експедиция към Палестина с цел да бъде осигурено наследството на неговия син Фридрих II. Успоредно с подготовката на войските и припасите за потегляне на Изток през цялото време вървят преговори с аристократите в Германия и с римския епископ за превръщането на императорската власт в наследствена⁶⁴. По такъв начин Хайнрих VI се стреми не само да продължи, но и по своеобразен начин да доведе до успешен завършек плановете на своите предшественици.

Разгледаните действия могат да бъдат възприемани като част от проявленията на изградената от Хоенщауфените идеология, насочена едновременно към затвърждаване на властта им вътре в държавата и постигането на относителна стабилност и надмощие в отношенията с римските папи. Еволюцията на кръстоносните начинания на Хоенщауфените постепенно ги превръща в изключително императорски инициативи, които те съумяват да използват с оглед на политическите си цели. Владетелските позовавания на семейните ангажименти спрямо проблемите на Светите земи им

⁶² *Arnoldus abbas Lubecensis*, S. 202.

⁶³ *Otto de Sancto Blasio*. *Chronica*. – In: MGH, SS, rer.Germ., XLVII, S. 59-71 предлага подробен разказ за управлението на Хайнрих и за проведената подготовка за кръстоносен поход. Вж. също *Annales Marbacenses*. – In: MGH, SS, rer.Germ., IX, S. 65-66; *Annales Coloniensis Maximi*, S. 803-804; *Annales Stadenses*. – In: MGH, SS, XVI, S. 352; *Annales sancti Rudberti Salisburgensis*. – In: MGH, SS, IX, S. 777; *Annales Aquenses*. – In: MGH, SS, XVI, S. 687.

⁶⁴ *Annales Marbacenses*, S. 67-68; *Chronica Reinhardsbrunnensis*. – In: MGH, SS, XXX, S. 556-558.

придават по-голяма легитимност, увеличават техния авторитет и престиж и ги превръщат в реални водачи на християнския свят.

Смърт на тирана !

Разсъждения върху образите на владетели в два средновековни ръкописа

Ивелин Иванов

В най-общ план средновековната идеология определя тираничното управление като нелегитимно узурпиране на властта (*tyrannus in titula*) или легитимно управление на владетел, който властва чрез насилие, превишавайки своята власт, включително и по отношение на Църквата (*tyrannus in regimine*). Тъй като проблемът с тиранията бил на границата между рационално-политическото и сакралното, прекратяването на тираничното управление било както политически, така и морално-религиозен въпрос, който може да бъде формулиран по следния начин: *Може ли тиранията да бъде прекратена чрез убийство, което по принцип е осъдително от религиозна гледна точка като тежък грях?* Сред ярките примери за тирания в ранните християнски векове бил посочван Ирод, който управлявал чрез насилие, избил множество близки и далечни родственици, както и невинни младенци. Още в ранните векове на своето съществуване, Църквата възприела традициите на римското право като юридическо основание за справедливо наказание на тиранин, дори и в случай, при които владетелят е дошъл на власт по легитимен начин и с църковната подкрепа. Въпреки това, в късното Средновековие се наложила тезата, че тирания е най-вече узурпиране и незаконно упражняване на светска или църковна власт.

Но да се върнем към двата варианта на тиранично управление: 1) *tyrannus in titula* и 2) *tyrannus in regimine*. При първият вариант, тъй като тиранинът узурпатор действа срещу закона, той се наказва със смърт от легитимната власт и съд, като се допуска и убийство чрез заговор, без съдебна процедура и присъда. Според св. Тома от Аквино, отделната личност или поданик има правото да приложи закона чрез убийство на узурпатор, в случай че всички останали средства и пътища за неговото отстраняване са изчерпани¹. Други теолози и мислители от късното Средновековие оспорват това и добавят, че такава мярка може да се приеме за законна само в случай, че тиранинът е и агресор. Що се отнася до личността, чиито легитимни права са били узурпирани, то тя

¹ Summa Theologica, II Sent., d. XLIV, Q. II, a. 2. [http://www.intratext.com/IXT/ENG0023/_P8V.HTM, 06.04.2013]

има право да накаже узурпатора със смърт дори и ако последния се е възкачил на престола без пряко насилие.

Що се отнася до втория случай или владетел, който превишава своите естествени права и управлява чрез насилие над поданиците и Църквата, някои християнски теолози защитават правото да бъде убит в полза на общото благо². Освен убийството на владетел, който управлява тиранично, св. Тома от Аквино оправдава въоръжените действия срещу такъв владетел³. В допълнение, съборът в Констанц постановил през 1415 г., че всеки васал или поданик може и е длъжен да убие тираничен владетел, като се освобождава от всяка клетва към тиранина и не подлежи на санкция от съд или съдия. По-късно някои от теолозите на Реформацията в Европа също оправдали убийството на тираничен владетел. Според Филип Меланхтон тираноубийството е богоугодно дело, а според калвинизма не личност, а само съдружие на поданици има право да осъди и убие тиранин. Подобни били и възгледите на шотландския реформатор Джон Нокс.

Излагайки всичко това не можем да пропуснем очевидния исторически факт, че често реалните събития и факти свидетелстват за съществено разминаване между теория и практика. Ето защо необходимостта от по-обективно изследване на тиранията и тираноубийството в средновековна Европа предполага привличане на допълнителни ресурси. Сред тези източници можем да поставим илюстрираните ръкописи, които предоставят възможности за успоредно изследване на текста и изображението. Следвайки този сравнителен метод, настоящата статия се спира върху два илюстрирани ръкописа от периода XIII-XV век, които представят владетели, определяни традиционно като тирани. Един от тези извори е *Vitae Aeduardi rei*, датиращ от 1250-1260 г. и

² John of Salisbury. Polycraticus III, 15; IV,1; VIII, 17.

[<http://www.constitution.org/salisbury/policrat123.htm>, 06.04.2013] Според Джон от Солзбъри (ок. 1120–1180) тираниите следвали пътя на император Юлиан Отстъпник, който се опитвал да върне езичеството в Римската империя. В допълнение Джон оправдал необходимостта от убийството на тираничен владетел, в случай че всички други възможности са изчерпани, смятайки че такова убийство е не само оправдано, но и необходимо. Според редица изследователи, възгледите на Джон от Солзбъри са първият опит за дефиниране на тиранията и тираноубийството след Античността. Интересно е, че според него тиранията може да бъде определена в множество форми и прояви, включително в Църквата и в светското общество, дори в семейството. Основният критерий според Джон от Солзбъри бил използването на властта не за защита на името и благо на поданиците, а за щети и несправедливост в големи мащаби. Вж: **Rouse, R. H., M. A. Rouse.** John of Salisbury and the Doctrine of Tyrannicide. – In: *Speculum*, 42 (1967), pp. 693-709. Друг средновековен теолог с принос към проблема за тиранията и съпротивата срещу нея е професорът от Парижкия университет Жан Парвус (1360-1411). Той защитавал тезата, че всеки тиранин заслужава смъртно наказание и според природните, моралните и божествените закони всеки има правото да убие такъв тиранин дори без публично решение или присъда. В конкретния случай Парвус оправдавал убийството на херцога на Орлеан от хора на херцога на Бургундия, тъй като първият бил обвиняван в тиранична власт.

³ *Summa Theologica*, II-II, Q. XLII, a. 2. [<http://www.intratext.com/IXT/ENG0023/>, 06.04.2013]

достигнал до наши дни в едно единствено, но превъзходно копие, което се съхранява в Централна университетска библиотека в Кембридж, а другият е *Metrical lives of Saints Edmund and Fremund* от 1434-1439 г.⁴.

В самото начало на *Vitae Aeduardi* откриваме описание на насилията на крал Свейн (986-1014)⁵. Тук е представен самият Свейн, който събира с насилие данъци от англичаните, като някои се отвеждат в затвора от войни на владетеля. Кралят е изобразен на кон, в рицарски доспехи и придружен от рицари. Изображението следва стриктно текста, с изключение на типа въоръжение и облекло, които са характерни за XIII в., а не за описваните събития от началото на XI в. Според текста, който е в мерена реч, насилията на Свейн в Англия били както над бедните, така и над църкви и барони. Конкретно е посочено задържането на бедни срещу откуп, като може би с това се визира насилственото събиране на данъци. По-важно в случая е, че текстът отбелязва насилие и разорение на владенията на мъченика Едмунд и опожаряване на църква, което дава допълнителни основания за обвинения в тиранично управление. Както текстът, така и изображението към него представят Свейн като тиранин, който превишава правомощията си и действа като чужденец спрямо англичаните. В общи линии това отговаря на историческите факти, и въпреки, че управлява на английския престол около година, Свейн остава разорител и чужденец-датчанин в английската история. Още повече, че неговото управление прекъсва това на династията на Уесекс, а крал Етелред (978-1013) бил принуден да избяга в Нормандия. В друго изображение от същия ръкопис също откриваме интересна сцена, в която св. Едмунд пробоща с копие в сърцето Свейн, който е изобразен лежащ в легло⁶. Нужно е да отбележим, че миниатюрата следва съвсем точно текста, в който св. Едмунд се явява въоръжен, с копие и ризница и наказва със смърт Свейн заради насилията, разорението и посегателство над владенията на светеца, т.е. тези на манастира „Св. Едмунд“. В допълнение, миниатюрата над текста представя светеца с кесия, която взема от убития Свейн, т.е. тиранинът е наказан за сребролюбие и извършените насилия. Въпреки, че не отговаря изцяло на историческата действителност, тъй като Свейн Раздвоената брада не е убит, а умира през 1014 г., както

⁴ Кембридж, Централна Университетска библиотека, MS Ee.3.59. [<http://www.lib.cam.ac.uk/MSS/Ee.3.59/>, 06.04.2013]

⁵ Свейн Раздвоената брада или Свейн Вилицобрадия, известен от някои извори и като Свейн Датчанина (ок. 960 - 3.02.1014), крал на Дания, Англия и част от Норвегия. След продължителни, кръвопролитни и разорителни рейдове срещу англо-саксите през 1002-1005, 1006-1007 и 1009-1012 г., успял да се възкачи на английския престол през 1013 г. Според някои от съхранените извори, при тези нападения Свейн получил огромни суми като *данегелд* или контрибуции и откуп от по-нататъшни опустошения.

⁶ Кембридж, MS Ee.3.59, fol. 4v. [<http://www.lib.cam.ac.uk/MSS/Ee.3.59/>, 06.04.2013]

и че след него за кратко време управлява отново Етелред, текстът и изображението са показателни за политическата идеология и за възприемането на някои датски владетели в този период от английската история като тирани. Тук не можем да пренебрегнем и позицията на Църквата, която се отнася негативно към езичници като Свейн и е ревнива към посегателства над нейния статут и владения.

Насочвайки се към друг откъс от ръкописа и съпътстващите го изображения откриваме крал Харолд Бързокракия⁷, представен също като насилник и тиранин. Тук войните на краля вършат множество насилия, като един от войните на Харолд пробоща с копие в гърба свещеник, който е сключил ръце в молитва⁸. В интерес на истината, описанието в текста и в изображенията не отговарят на достигналите до нас историческите факти. Първо, за разлика от Свейн, Харолд Бързокракия бил християнин и не съществуват категорични свидетелства за насилия над Църквата. На следващо място, крал Харолд умира в Оксфорд в навечерието на инвазията на легитимния претендент за престола – неговият полубрат Хартакнут. Причините за това отношение във въпросния ръкопис се коренят по-скоро в неговия произход и в действията му спрямо легитимните наследници на династията на Уесекс - Алфред и Едуард. Според някои исторически свидетелства, Харолд изпратил войски срещу майка им Ема с искане да предаде хазната, наследена от крал Кнут, а през 1036 г. заловил и ослепил нейния син Алфред, докато брат му Едуард се спасил с бягство. Скоро след това ослепеният и измъчван Алфред починал от раните си в манастир. В този смисъл тук тираничното у владетеля се определя не само в превишаването на властовите права, но най-вече в това, че подобно на Свейн, неговият произход бил оспорван и неговото управление било атакувано като нелегитимно. Според някои сведения, архиепископът на Кентърбъри отказал да коронова Харолд Бързокракия. Макар и със спорен характер, това също може да бъде добавено към вероятните причини за представянето му като тиранин във *Vitae Aeduardi*.

Близко е и внушението на следващата сцена, която представя смъртта на друг владетел от Датската династия - крал Хартакнут (1040-1042), брат на Харалд

⁷ Харолд I, известен още като Харолд Бързокракия (ок. 1015–17.03.1040), крал на Англия от 1037 до 1040 г. Според някои извори съществували съмнения, че е син на Кнут Велики и това било използвано като повод за оспорване на властта му от неговия полубрат и съперник Хартакнут.

⁸ Кембридж, MS Ee.3.59, fol. 6r. [<http://www.lib.cam.ac.uk/MSS/Ee.3.59/>, 06.04.2013]

Бързокракия⁹. В изображението и в текста той е представен в момента на смъртта си по време на сватбен пир¹⁰, като успоредно с това е описано и изобразено видение на епископ Бритуолд от Уинчестър (в действителност Бритуолд бил епископ на Рамсбъри) за бъдещото управление на Едуард. По-внимателният анализ води до извода за съществени различия между описанието и образа с тези на предходния владетел, като тук липсват сцени на насилие над англичаните. Историческите извори обаче сочат друго. През 1041 г. крал Хартакнут изпратил отряд от кралски хускърли да съберат данък в Уорчестър, но населението се разбунтувало и убило двама от тях. В отговор крал Хартакнут заповядал градът и неговите околности да бъдат опожарени и разорени, а населението му избито. Всичко това дава достатъчно основания за определянето на Хартакнут като насилник подобно на Свейн и Харолд Бързокракия, но изворите сочат също, че Хартакнут бил щедър към Църквата. Освен това през 1041 г. той повикал от изгнание своя полубрат Едуард, бъдещият крал Едуард Изповедник и според някои извори го провъзгласил за наследник на трона, тъй като самият той нямал деца. Най-вероятно това са причините поради което образът на Хартакнут във *Vitae Aeduardi* е представен в положителна светлина в сравнение с този на предшествениците му Харолд и Свейн.

В същия ръкопис откриваме интересно описание и изображение на известния крал Харолд Годуинсън или Харолд II (6 януари - 14 октомври 1066 г.), което представя възкачването му на престола след смъртта на крал Едуард Изповедник. Интерес предизвиква детайлът, че Харолд полага сам короната на главата си в обкръжение на висши аристократи, но не и на епископи или архиепископ¹¹. Можем да приемем, че това отговаря на историческата истина, тъй като няма запазени категорични доказателства за такава коронация в регистрите на Уестминстърското абатство. Ето защо, както в писмените исторически свидетелства, така и според описанието в разглеждания ръкопис Харолд Годуинсън се явява нелегитимен владетел на престола, т.е. *tyrannus in titula*.

На следващо място ръкописът представя норвежкия конунг Харолд Хардрада, който дебаркира с войските си на английския бряг близо до Йорк. За разлика от Харолд II, той е описан като легитимен владетел както в текста, така и в изображението към него, като ярко изпъква неговата корона. Както текстът, така и миниатюрата към него

⁹ Хартакнут (ок.1018- 8 юни 1042) бил крал на Дания (1035-1042) и последният от датската династия на престола на Англия (1040-1042). За разлика от Харолд Бързокракия, той бил законен син на Кнут и Ема от Нормандия и това му давало легитимни права над английския престол.

¹⁰ Кембридж, MS Ee.3.59, fol. 7 r. Според някои извори, крал Хартакнут умрял по време на сватба на 8 юни 1042 г. докато вдигал на здравица за здравето на младоженците.

¹¹ Кембридж, MS Ee.3.59, fol. 30v.

представят норвежеца като законен владетел, без негативно отношение по повод факта, че той осъществява въоръжената инвазия¹². Подобно отношение се наблюдава и в една от следващите сцени, представяща битката при Стамфорд Бридж и смъртта на Харолд Хардрада¹³. Тук двамата претенденти са близо един до друг, и двамата с корони на главите, но за разлика от Харолд Годуинсън норвежкият крал е с алено наметало и червен щит и много по значима фигура на фона на сражението. Внушението за нелегитимността на Харолд Годуинсън се наблюдава и в изображението на битката при Хейстингс¹⁴. Тук текстът описва кърваво сражение, в което Харолд е убит, а изображението го представя като една от множеството паднали на земята жертви със стрела в око¹⁵. В същото време миниатюрата представя нормандския херцог и претендент за короната Гийом (бъдещият крал Уилям I Нормандски) в решителния момент от сражението, с наметало с червени лъвове (а може би гепарди). Както и в предходната миниатюра, така и тук Харолд Годуинсън остава на заден план, като изпъкват ту норвежеца Харолд Хардрада, ту нормандският херцог Гийом. Основната идея в описаните изображения е свързана с легитимността на претендентите за короната след смъртта на Едуард Изповедник и без съмнение, въпросните детайли изграждат у читателя определена позиция. Най-общо тя изразява съмнение в легитимността на Харолд и неговото кратко управление през януари-октомври 1066 г. и не отрича легитимните права на претендента Гийом или бъдещия крал Уилям I Нормандски (1066-1087). Без съмнение, това отразява и позицията на английската църква, която лавира между историческата обективност и огромните заслуги на Уилям I и неговите наследници от Нормандската династия за увеличаване на църковните владения и привилегии.

Връщайки се към основния въпрос или образа на владетеля-тиранин, бих обобщил, че *Vitae Aeduardi* представя като тиранични владетели Свейн, Харолд Бързокракия и Харолд II. За разлика от тях Хартакнут, макар и от Датската династия, не

¹² Кембридж, MS Ee.3.59, fol. 31r. Тук е описано дебаркирането на крал Харалд Хардрада близо до Йорк и победата му над опълчението на Нортумбрия. Всъщност, историческите факти сочат, че норвежкият крал е имал формално основателни претенции към престола, използвайки споразумението сключено между Хартакнут, крал на Англия и Дания и норвежкия крал Магнус, според което при смърт на единия другия трябва да наследи неговите владения. Така след смъртта на Хартакнут през 1042 г. Магнус получил Дания, но не и Англия. По силата на това Харолд Хардрада, които се възкачил на престола след Магнус, претендирал за трона на Англия след смъртта на Едуард Изповедник.

¹³ Кембридж, MS Ee.3.59, fol. 32v.

¹⁴ Кембридж, MS Ee.3.59, fol. 34v.

¹⁵ Първото сведение за смъртта на крал Харолд от стрела в око се среща в *L'Ystoire de li Normant* от Аматус от Монте Касино и датира от 1096 г., т.е. тридесет години след битката при Хейстингс. Поради това, а и поради ред други обективни причини, тезата за смърт от стрела в око не се възприема от много историци на нормандското нашествие.

е представен като тиранин, въпреки наличието на исторически свидетелства за насилия над английски поданици. Както отбелязах по-горе, най-вероятните причини за това по-благоклонно отношение са както легитимните му права върху престола в сравнение със Свейн и Харолд Бързокракия, така и щедростта му към Църквата. Близък до образа на Хартакнут е и този на претендента за кралската корона след смъртта на Едуард Изповедник – норвежкият владетел Харалд Хардрада.

Друг показателен пример за образ на тираничен владетел откриваме в *Metrical lives of Saints Edmund and Fremund*. Този ръкопис представя живота и мъченическата смърт на св. Едмунд в мерена реч и миниатюри, но в случая интерес представлява описанието на смъртта на Свейн, представен в текста като „...*tyrant Sibeyn*”¹⁶. В текста е описано как след идването на датчаните, водени от Свейн, те се отправили към абатството на светеца, заплашвайки абата с разорение, ако не изплати откуп. Най-вероятно, езичникът Свейн е заплашил селището Бъри и околния район в Източна Англия, където се е намирало и абатството с мощите на светеца, искайки в замяна огромен откуп. Текстът и миниатюрата представят чудодейното явяване на св. Едмунд пред абата Ейлуин и окуражаването му да се противопостави на Свейн с помощта на божествената подкрепа и застъпничеството на светеца¹⁷. В следващите страници откриваме и развързката на този конфликт. Тук е представен св. Едмунд, който ранява смъртоносно Свейн в неговата спалня. Светецът е изобразен в доспехи на рицар и придружен от ангел до замъка на Свейн. Върху шлема си св. Едмунд носи корона, което напомня за неговия кралски произход, а с дясната си ръка нанася ужасна рана с копие в стомаха на лежащия в постеля Свейн¹⁸. В следващата сцена ръкописът представя смъртта на Свейн, обкръжен от лекари и описание, че неговата смърт била проява на чудо и предизвикана от рана, нанесена му в стомаха от св. Едмунд¹⁹.

Тези описания предоставят база за интересни паралели между образите на тирани във *Vitae Aeduardi* и легендата за божественото наказание над тиранина Свейн чрез ръката на св. Едмунд в *Metrical lives of Saints Edmund and Fremund*. И в двата ръкописа

¹⁶ Лондон, Британска библиотека, Harley MS 2278. *Metrical lives of Saints Edmund and Fremund*, in the presentation copy for Henry VI (1434 -1439), fol. 103v-104r. „...*In his castel l to for the tyrant Sibeyn/ saint Edmund armis lik a knyht/ Comieled by an angel as...cleer off liht/...off Sibeyn a sharp spere in his hond/.... ‘...Off heuently colour was his cote armure/ The sseeld...off gold with crossnys thre/.../ with a spere sharp and keene grouse/ Sass the tyrant his laste fatal wonde.*”

¹⁷ Harley MS 2278, *Metrical lives of Saints Edmund and Fremund* ..., fol. 102v. “...*He wasabasshed in his corage... Deines .../the ryht war he took God was his guyde/ to forthren his biage and for tacomplisshe / fully his massage Affter the fourme/ off his instruction he...the effect.*”

¹⁸ Лондон, Британска библиотека, Harley MS 2278, fol. 103 v.

¹⁹ Лондон, Британска библиотека, Harley MS 2278, fol. 105 v.

Свейн е наказан заради насилие и разоряване на църковна собственост, но *Vitae Aeduardi* подчертава нелегитимната му власт и преследването на кралица Ема и нейните синове, които са принудени да заминат в изгнание. Можем да обобщим, че въпреки явната позиция на Църквата, представените образи на владетели се определят най-вече от династическите им права и легитимността на тяхната власт. В допълнение, въпросните ръкописи не налагат етнически, а най-вече династически и църковни критерии в историческата оценка на тези владетели.

Представените по-горе образи на тиранични владетели са удачна база за сравнение с една добре позната легенда от средновековната българска история – тази за смъртта на българския цар Калоян от ръката на св. Димитър Солунски. Както твърди Георги Акрополит, Калоян намерил смъртта си поради Божия гняв срещу него, а причините за това наказание били разорението, убийствата на ромеи и съюза с куманите-езичници²⁰. Ако се съсредоточим върху църковните извори, легендата за смъртта на цар Калоян придобива по-ясни очертания. Според *Деянията на св. Димитър Солунски* Калоян бил прободен от св. Димитър Солунски, който се появил като конник, яхнал бял кон²¹. Подобен е и сюжетът в *Житие на св. Сава* от нач. на XIV век, в което поради настояването на светеца пред Бога царят получил невидима рана в сърцето си и умрял. По-важно в случая е сравнението между нападението на българския владетел срещу Солун през 1207 г. и походът на Сенахерим срещу Божия град, т.е. срещу Ерусалим²². Що се отнася до визуалната информация, то иконографията предоставя многобройни стенописи и икони, в които св. Димитър пробоща Калоян с копие. Това поражда следните въпроси: *Можем ли да свържем тази така популярна легенда с разгледаните*

²⁰ **Георги Акрополит.** История. ГИБИ, VIII, С, 1972, с. 156. "...А, както казват някои, смъртта му произлязла поради божия гняв срещу него. Той видял насън, че въоръжен мъж застанал до него и го ударил с копие в страната. Наистина никой никога не е причинявал такива злини на ромейската земя, така че и име му било дадено [ново], получавайки прякора „куче". Всички го наричали Скилойоан. Защото, като се сблизил със скитското племе и завързал с тях роднинство, той възприел и характера на зверската им природа и се наслаждавал от убийствата на ромеите."

²¹ Цит. по: **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове, III, С, 1972, сс. 254-256.

²² Цит. по: **Златарски, В.** Цит. съч., с. 257. "...Калоян, цар загорски, се вдигна и като разори, много гръцки градове по цяла Тракия и по цяла Македония, защото тогава царуваха франките и владееха Константиновия град, без да скърбят за разорението на другите градове, понеже не ги смятаха за свои, той, като ги намери празни и безсилни, разоряваше. Дойде той е много войска, както в старо време Сенахерим срещу божия град, срещу докрай земя прославения богохраним голям град Солун, срещу родината на светия великомъченик и страстоносец Димитър — в него град лежат и честните му мощи, от които тече миро, — без да се посрами от светостта на светеца, нито пък да се стресне от чудесата, които стават от него при светия му ковчег чрез мироизвиране, и мислеше както другите градове, тъй и Солун да разори и да го докара в крайно запустение. Но чрез горещото настояване на светеца пред бога той се отказа от суетния си помисъл, не изсипа куп стрели, нито извади оръжжие, а заедно с пристигането си при града по божия присъда от невидима рана в сърцето си получи смърт, неочаквано се помина."

по-горе описания на тиранни и тяхната смърт в западни ръкописи? Тиранин ли е цар Калоян според достигналите до нас извори?

Според Никита Хониат и други писмени източници, Калоян извършил нечувано разорение над ромеите в Тракия, в което важна роля играели неговите съюзници-кумани, които били все още езичници. Освен това Калоян е обвиняван, че се сродил с тези езичници, както и че нападнал богохраним град. Смятам, че тези обвинения могат да бъдат свързани с целенасочено изграждане образа на тиранин, който превишава властта си дори по време на война, насърчава езичници в разоряването, пленяването и избиването на християни, както и плячкосването на църковна и манастирска собственост. Острите нападки и негативният образ в житията и църковната иконография свидетелстват, че обвиненията в тирания са свързани най-вече заради съюза му с куманите и нападението срещу Солун, а не толкова с легитимността на неговата власт и действията му в България, т.е. въпросните извори представят Калоян като *tyrannus in regimine*. Както и при описаните по-горе владетели, и тук смъртта на Калоян е представена като справедливо, божествено наказание на тираничен владетел.

В заключение бих посочил някои характерни черти в образа на владетеля-тиранин в представените примери. На първо място бих поставил посегателството и насието над църковни служители, църковна собственост и владения, покровителствани от светци. Друга обща черта е насието над християни или съюзът с езичници. На последно място бих подчертал някои интригуващи елементи в представянето на смъртта на тиранина. *Vita Aeduardi* от средата на XIII в. и *Житие на св. Сава* от началото на XIV в. представят смъртта като нанасяне на невидима, но смъртоносна рана в сърцето²³, докато *Metrical lives of Saints Edmund and Fremund* представя смъртта също в резултат от невидима рана, но нанесена в корема на тиранина.

Всичко това предоставя аргументи в защита на тезата, че представите и образът на тиранина в Югоизточна и Западна Европа се формирали въз основа на близки, подобни критерии. Сред тях на първо място изпъкват силното църковно влияние и династическата идеология в наследяването и осъществяването на върховната власт.

²³ Това насочва към сърдечни заболявания и проблеми като причина за смъртта. Всъщност смъртта на *Свейн* и *Калоян* би могла да бъде обяснена с инфаркт.

За вeчeтo и синклитa

Иван Билярски

В историко-правните изследвания при изброяване институциите на властта обикновено се споменава за съществуването на два колективни органа: народно събрание (а може и „народен събор” или „вече”) и болярски съвет. Първото, казват, било имало голямо влияние в епохата на разпад на „военната демокрация” и преминаването към държавност. На него се гледа със симпатия, продиктувана повече от възрожденските идеи на XIX век и някакъв вид патриотично народолюбие, нежели да бъде плод на изучаване на конкретния исторически феномен. Болярският съвет (както и да е бивал наричан в литературата) напротив е оценяван обикновено като орган на корумпирания елит, който е пречел както на „народа”, така и на добрите владетели от епохата на Средните векове. Очевидно е, че такъв подход към проблема е продиктуван от емоционално-идеологически съображения и той няма да е представения в настоящата статия. Нашата цел е не само и не толкова да се опитаме да отговорим на питането какво е било значението на посочените институции, а да се изясни дали те изобщо са съществували в институционната система на българската средновековна държава. Разбира се, става дума за две отделни такива и отношението към всяка една би трябвало да е различно, продиктувано от различната изворова база.

1. „Болярски съвет” е несъмнено разговорно наименование, докато в изворите срещаме терминът „Синклит” (Сѣгклитъ)¹, което е назован на гръцки Римският Сенат (Σύγκλητος).

В изворите за средновековна България той е споменаван само спорадично и по повод някакви тържествени събития, без да бъдат давани каквито и да било разяснения за същността на институцията. Най-същественото е да се отбележи, че Синклитът не е упоменат в никой от запазените и достигнали до нас царски документи от българското Средновековие. Владетелят никога не се позовава на Синклита, даже и в качеството на свидетели и гаранци на акта. Такава практика има във Влашко и Молдова, което определя по-точно значението на Съвета или Дивана, както се зове този орган в двете княжества. В България споменаванията се ограничават до няколко указания в разказите за пренасяне

¹ **Kalužniacki, E.** Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, 1373-1393, Wien, 1901, S. 25; **В.Н. Златарски**, „Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия” – Сб. НУНК, XX, 1894, с. 20.

на мощи, включени в житията на някои от светците. Разбира се, повече указания за Синклит имаме в преводните текстове, особено в историческите съчинения, ала те не се отнасят до българска институция, а за Римския Сенат или за събиранията на израилтяните, отразени в изложения за библейски събития.

Изследванията в историографията, както и предлаганите обяснения на характера на интересуващата ми институция са твърде малко и доста повърхностни. Това несъмнено се дължи преди всичко на твърде слабата изворова база, но се влияе и от съществуващите идеологически стереотипи. Обикновено Синклитът е описван като висш болярски съвет при царя, който е имал само съвещателен глас и не е могъл да налага никакви решения на владетеля². М. Андреев дели болярите на „велики“ и „малки“, като в Синклита участвуват само първите³. Толкова категорично становище не намира основание в изворите, а и опитът на автора да свърже на следващата страница в изследването си участието в органа с висшите почетни титли е напълно несъстоятелно. Тези виждания, както и цитираните в тях по-ранни изследвания като цяло обобщават идеите в българската историография относно Синклита. Като цяло можем да ги определим като бедни, необосновани и силно идеологизирани.

Ако говорим за самия термин, то смятам за очевидно, че в България се използва гръцкото наименование на Сената, транслитерирано на кирилица във формата *Сѹгклитѹ* или *Сигклитѹ*. Преводната форма „Съвет“ срещаме в Сърбия⁴. Откриваме я и във Влашко и Молдова, където съществува съвместно със заетата посредством османлиите персийска дума „Диван“⁵. С това отново се потвърждава тезата за по-точното, включително и на терминологично ниво, следване на ромейските образци в България, отколкото в съседните страни. Самото наименование несъмнено подсказва, че става дума отново за заемка, която е влязла в българската държавна система от Константинопол, а там по същество е наследена от Рим. Това е така поне на терминологично ниво, а що се отнася до нейното място в системата за управление, то – имайки предвид, че позицията ѝ и в Империята не е много ясна – едва ли можем да говорим за нещо повече от уподобяване. При все това не можем да не разглеждаме българския Синклит като отражение на ромейския.

² Андреев, М., Д. Ангелов. История на българската феодална държава и право, София, 1972, с. 147-148; Андреев, М. Българската държава през Средновековието, София, 1974, с. 29, 136-137.

³ Андреев, Българската държава през Средновековието, с. 136.

⁴ Вж. напр. у Григорий Цамблак. Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак, София, 1983, с. 96.

⁵ Instituții feudale din țările române. Dicționar, București, 1988, p. 162, 438-440.

За самите функции на институцията едва ли бихме могли да кажем нещо конкретно от това, че Синклитът навярно е бил нещо като съвещателно тяло към царя. В този смисъл би могъл да се постави въпросът какво е отношението между членството в него и службата на царския съветник, за която съм писал на друго място⁶. Царските съветници са ни познати само от житието на св. Сава, което ни разказва как българският владетел се допитал до патриарха и до „своите съветници“, когато пристигналият сръбски крал му поискал предаването на мощите на починалия в Търновград първи сръбски архиепископ⁷. При наличието на единствено този изворов текст едва ли може да се очаква някакво окончателно решение, нито такова, което да не може да бъде оспорвано. Един от възможните въпроси е дали става дума изобщо за институция, наречена „царски съветник“ или просто за близките около царя, с които той се е съветвал. Ако приемем първото решение (т. е., че става дума за институция), то се пита дали тя е българска или сръбският автор просто е цитирал в български контекст, това, която е познавал от собствената си страна. Това са все питання, на които не би могло да се отговори единствено да тази изворова база.

Все пак трябва да кажа, че институцията „съветник“ ни е позната от княжествата на север от Дунава, където влиянието на южните славяни е било особено силно. Във Влашко откриваме един *consularius* в латински документ от 27 декември 1391 г., а в славянската форма *първосъветникъ* – в документ от 2 октомври 1492 г.⁸ В Молдова такъв сановник се споменава за първи път в документ от 12 юли 1434 г. В текстовете формите „съветник“ и „първосъветник“ се срещат заедно чак до XVII век, когато вторият е изоставен. Срещаме го за последен път на 10 март 1641 г. Според съвременната румънска историография терминът „съветник“ и във Влашко, и в Молдова през разглеждания период означава както член на Съвета (т. е. на съответния орган: Сената), така и същевременно съветник на владетеля⁹. Това заключение скланя към сходно решение и за България и предполага особен характер на Синклита като царски съвет или съвещателен орган. За съжаление обаче отново ще трябва да кажа, че такова някакво конкретно твърдение не може да бъде доказано и остава само работна хипотеза.

⁶ Биярски, Ив. Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII-XIV век), София, 1998, с. 186-188.

⁷ Живот светого Саве, написао Дометијан, трудом Б. Даничића, У Београду, 1860, с. 204, 206.

⁸ Documenta Romaniae Historica, ser. B, vol. I, No 15, p. 36-37, No 234, p. 374.

⁹ Instituții feudale..., p. 441.

Можем да поставим питането и каква е била функцията на Синклита при вакантност на престола и по-точно дали той е имал отношение към избирането на цар при липса на наследник. Преди всичко искам да заявя, че дори и да приемем положително решение на това питане, то би било само на практическо ниво, тъй като нямаме данни да твърдим, че се е предполагал избор на царя от интересуващия на съвет. По същество има неяснота като цяло около приемствеността, преминаването на властта от едно лице на друго и неговата легитимация в България. Тази неяснота затруднява и отговорът на поставеното питане за ролята на Синклита при избор на владетел. Проследяването на отделните такива случаи също не води към твърди заключения. Най-интересни сведения би могла да ни предостави кризата и неколнократната смята на владетелите около средата на XIII век и особено встъпването на цар Константин Тих Асен на престола¹⁰. Изворите и за нея обаче са толкова оскъдни и противоречиви, че всяко заключение би било произволно. Така, тази възможност остава открита, без да е доказана.

Всъщност несъмнено най-конкретни и информативни са споменаванията на Синклита в преводни паметници (и най-вече такива с историческо съдържание) и уточняването на съответките на думата в оригиналния текст на езика, от който е преведено съчинението. Те обаче не визират българска институция, а чуждестранни такива, зависещи от съдържанието на конкретния разказ в историческото съчинение. На първо място бих искал да се спра на цитатите в българската компилация от началото на X век, базирана върху хрониките на Секст Юлий Африкан, Георги Синкел и Теофан Изповедник, където за Сената и сенаторите се употребява старата и много рядка дума *дръгъ* (сенатор) и *дръгове* (мн. ч. = Сенат)¹¹. Извън този текст тя се среща само в Михановичевия менологий от XVI век и в Житието на св. Климент. Думата е българска и непозната на руските преписвачи. Самото значение на термина при употребата му в хрониката не поставя особени проблеми – той обозначава Сената, Съвета на старейшините или избощо някакъв съществуващ особен колективен орган. Срещаме го осем пъти в текста като два от тях се отнасят до библейски събития¹², а другите визират римския Сенат¹³.

¹⁰ **Божилков, Ив.** Фамилията на Асеновци (1186-1460). Генеалогия и просопография, София, 1985, с. 115 сл.

¹¹ **Тотоманова, А.-М.** Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел, Университетска библиотека, No 474, София, 2008, с. 643-644.

¹² **Тотоманова,** Славянската версия на хрониката на Георги Синкел, с. 98 (=438b₂₂), p. 458; p. 116 (= 447b₉₋₁₀), p. 483.

¹³ Пак там, с. 152 (=465b₁₃), p. 549-550; p. 157 (=468a₂₅₋₂₆), p. 552-553; p. 158 (= 468b₁₅₋₁₆), p. 553; p. 162 (= 470b₈), p. 555-556; p. 182 (=480b₁), p. 565; p. 190 (= 484b₁₄), p. 569.

Издателката на текста не взема окончателно становище по етимологията на думата *дръгъ*, която не е съвсем ясна. Тя би могла да произлиза от латинската *drungus* (= „отряд“, през гръцката *δροῦγγος*, свързано с институцията *δρογγάριος*, „*друнгарий*“, военен командир¹⁴). Ако обаче коренът ѝ е домашен славянски, то той би трябвало да е свързан с *дръг-*/*дръж-*, което дава впоследствие значението „дружина“. Това ни предоставя добри възможности за интерпретация¹⁵. Думата има множество значения, като „групата воители около владетеля“ също е производно и само едно от тях. В крайна сметка става дума за група, солидарност, елитни воители около владетеля. Интересно е да се спомене, че думата носи същата логика, както гръцката *ἑταιρεία*, в която идеята за единство, солидарност, другарство, също минава през тази за другост (от *ἑταῖρος* = „единият от двамата“, „друг“). Т. е. за да сме единни с някого, то трябва да сме различни, а не един и същ. Очевидно е, че етимологията е същата, а и цитирането на Сената и на дружина (като най-близкото обкръжение на владетеля) може да ни даде известни идеи: дали тези приближени не са били „*другите*“ на владетеля, неговите *alter ego*. Вярвам, че си заслужава да се помисли над въпроса.

В славянския превод на хрониката на Йоан Малала има множество споменавания на Сената и сенаторите, като обикновено думите *Σύγκλητος* или *συγκλητικός* се предават посредством *воларе*, *воаре* или *воарзы*¹⁶. Сходно е и положението в славянския превод на Хрониката на Георги Амартонос, където за превод на Синклит обикновено намираме *съборъ* или с поясненията *боларскъи съборъ*, *боларскъи чинъ*, *воларе*¹⁷.

От по-късните произведения бихме могли да разгледаме Хрониката на Константин Манасий в нейния славянски превод. В нея срещаме термина „Синклит“ единадесет пъти и при всички тях става дума за Римския Сенат¹⁸. Бих искал да обърна внимание на два от посочените цитати. В раздела за царуването на Фока, към когото писачът има твърде отрицателно отношение, в описанието на зверствата му се казва: *иѡв ѿ болъръ великъиѡх*

¹⁴ За друнгариите в Империята вж.: **Guilland, R.** „Le Drongaire et le Grand drongaire de la Veille“, *Byzantinische Zeitschrift*, 43, 1950, p. 340-365 ; **Guilland, R.** „Le drongaire de la flotte, le duc de la flotte, le mégaduc“, *Byzantinische Zeitschrift*, 44, 1951, p. 212-240.

¹⁵ **Biliarsky, Iv.** *Word and Power in Mediaeval Bulgaria*, Brill, Leiden, 2011, p. 62, 230-231.

¹⁶ **Истрин, В. М.** Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе, подг. изд. М. И. Чернышева, Москва, 1994, с. 415-416.

¹⁷ **Истрин, В. М.** Хроника Георгия Амартола, т. III, Петроград, 1930, с. 172.

¹⁸ Среднеболгарский перевод хроники Константина Манасии в славянских литературах, изд. Ив. Дуйчев, М. А. Салмина, София, 1988, с. 139 (ст. 1871 сл.), 152 (ст. 2555 сл.), 157 (ст. 2853 сл.), 160 (ст. 2999 сл.), 167 (ст. 3460 сл.), 170 (ст. 3611 сл.), 175 (ст. 3885 сл.), 178 (ст. 4109 сл.), 186 (ст. 4538 сл.), 213 (6023 сл.).

нѣции ѿ синклита...¹⁹. Тук отново виждаме свързване на идеята за сената и сенатското съсловие с термина „болярин”, при това с уточнението „велики боляри”. По-сетне в текста, в раздела за император Леон III, принадлежността към Сената се свързва с благородство и с патрициански сан: Мѣжъ въ нѣкто бѣгороденъ ѿ сѣщїиухъ ѿ синклита, патрікіе саномъ²⁰. Посоченото институционно наименование (патрикий/патриций) очевидно в България има различно значение от това в Рим, а даже и в Империята през Средновековието съдържанието на думата не е същото, както през Античността. При все това е ясно, че Синклитът се свързва с високо обществено положение и принадлежност към определена социална група.

Не мисля обаче, че сравнително трайното лексикално обвързване на Синклита с термина „болярин” ни дава основание да направим заключение за идентичност между римското сенаторско съсловие – дори и във вида, в който го намираме в Константинопол през Средните векове – и българското болярство. То, поне терминологично, произлиза от боилите от времето на Първото царство, когато обаче *боилите* и *багаините* са били по-скоро социални, нежели институционни категории. Става дума за върховете на прабългарското общество, а не за конкретни държавни служби. Не би трябвало да подминаваме и едно сведение от ромейския X век, макар и то, по мое мнение, да няма пряко отношение към темата на статията. Това са у Константин Багрянородни *велики, вътрешни и външни боили* (πῶς ἔχουσιν οἱ ἕξ Βοιλάδες οἱ μεγάλοι; πῶς ἔχουσιν καὶ οἱ λοιποὶ οἱ ἕσω βοιλάδες καὶ ἔξω βοιλάδες...) ²¹. Окончателно решение на постевените от този текст въпроси все още нямаме, което е и нормално при такова състояние на изворите. Можем само да предполагаме дали „вътрешните боили/боляри” са формирали нещо като Съвет на владетеля, който през Второто царство би могъл да бъде назоваван „Синклит”. За тази по-късна епоха може с голяма сигурност да твърдим, гдето болярите не са институционализирани нито като някаква група, свързана с членство (да речем в Синклита или в друг орган), нито като съсловие (т. е. „правнорегламентирана социална група”). Те по-скоро са представители на върхушката на българското общество, отличаващи се както по високото си положение и навярно богатство, така и по

¹⁹ Среднеболгарский перевод хроники Константина Манассии, с. 170.

²⁰ Пак там, с. 175.

²¹ **Constantini Porphyrogeniti imperatoris.** De ceremoniis aulae byzantinae libri duo, rec. Io. Iac. Reiskii, Вонпае, MDCCCXXIX, vol. I, p. 681-682 ; **Златарски, В. Н.** „Кои са били вътрешни и външни боляри?”. – В: Юбилеен сборник в чест на С. С. Бобчев, София, 1921, с. 45 (= същия, Избрани произведения, т. I, София, 1972, с. 298).

благородство, каквото и да се е разбирало под термина в тази епоха и културна среда, в която няма обособена аристокрация или военно съсловие, както западните *bellatores*.

В заключение относно Синклита можем да кажем, че в България той несъмнено е бил изграден по подобие на едноименната институция в Константинопол. Ромейския Синклит е наследник на Римския Сенат и практически и формално. Още след установяването на новата столица св. Константин и неговите наследници се стремят да доведат потомци на римските сенаторски родове край бреговете на Босфора. Виждаме колко голямо е било идеологическото значение на Сената за утвърждаване на имперската идея. Можем да кажем, че през Средновековието възможностите и положението на константинополския Синклит са били само бледа сянка на Сената на Рим от класическите времена, но авторитетът му не е бил напълно загубен. Вероятно рецепцията на институцията в България е целяла същия или сходен резултат: не толкова създаване на колективен корпоративен орган на властта, а идеологическо потвърждаване на имперската идея и съответната позиция на българските царе. Реална власт Синклитът в Търновград едва ли е имал. При отсъствието на всякакви традиции на колективно управление и на идея за магистратура, подобна на римската, българският Синклит навярно ще да е бил само сянка на този в Константинопол. Изворите ни дават твърде аморфна представа за него и навярно самата институция е била точно такава. Това трябва да е бил съвет на владетеля, който едва ли е имал решаващи функции. Единствено в случаите на тежка криза той би могъл да има думата дори за следващия владетел, макар и това да е било продиктувано от ситуацията, а не от някакви особени права на конкретния орган, на Синклита.

2. Присъствието на наименованието на Народното събрание, събор или *вече* (въече/въще, съньмъ) в институционната система на средновековна България е маркирано в почти всички курсове по история на българското право и на институциите, както и в някои чисто исторически изследвания, на които ще се спрем по-сетне в настоящата статия. Бих искал обаче изрично да подчертая, щото всички твърдения за свикването на такива събори/събрания се отнасят до времето на Първото царство²². За късния период данни

²² Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове, I/2, София, 1971, с. 257; Ангелов, Андреев, История на българската феодална държава и право, с. 84-85, 148; Андреев, България държавата през Средновековието, с. 29-30; Андреев, Й. „Народните събори в политическия живот на Първата българска държава”, III, 1971, 4, с. 96-105; Петрова, Г. История на българската държава и право, ч. I, Средновековие, София, 2002, с. 77-78.

отсъствуват както като разказ, така и на терминологично ниво. Самата дума „вече“, както и на свързаната с нея „вечник“ могат да бъдат открити в договора на цар Михаил II Асен с Дубровник от 1253 г.²³, ала те се отнасят само до институционната система на Дубровнишката република и нямат нищо общо с България и институциите на Второто царство²⁴. Относно ранния период на средновековната ни история в историко-правната литература са се оформили няколко случая, при които авторите съзират свикването на някакъв вид народно събрание: отстраняването на различни ханове и особено хан Сабин през VIII век, случаят с т. нар. „Крумови закони“, Покръстването, свалянето от престола на хан Владимир-Расате през 893 г. и др.

Тук въобще не смятам да се занимавам с въпросите, свързани с т. нар. „Крумово законодателство“, каквото по същество изглежда изобщо не е имало. Достатъчно е да препратя към статията на Д. Найденова, която подробно разработи проблема²⁵. Ще си позволя само да кажа, че при този разказ се срещаме с феномена на изграждане на топос за добрия и справедлив владетел-законодател, а за някакво „народно събрание“ и дума не става. В този смисъл, данните от лексикона „Суда“, които като цяло и извън интересувания ни контекст са доста несигурни, няма да представляват предмет на настоящото изследване.

Йордан Андреев – единственият автор, писал особена статия по въпроса за вечето – вижда първия по време Народен събор във връзка със събитията около свалянето на хан Телец от власт, вследствие на загубената битка срещу ромеите²⁶. Преди да взема каквото и да било отношение, ще отбележа, че този проблем трябва да се разглежда и решава само в цялостния контекст на събитията в България около средата на VIII век. Те образуват единен комплекс със случилото се около отстраняването и на хан Сабин от властта. По тази причина тук ще ги коментирам заедно. В последния разказ, този за отстраняването на хан Сабин, хронистите са по-конкретни. Можем да цитираме думите на Теофан Изповедник са, че „... когато Сабин изпратил веднага пратеници при императора и поискал да сключи мир, българите направили събор (κομβέντου ποιήσαντες) и се противопоставили твърдо на Сабин...“²⁷. От своя страна патриарх

²³ **Божилов, Ив.** България и Дубровник. Договорът от 1253 г., София, 2010, с. 126⁶⁴, 127⁷⁰, 87.

²⁴ **Viliarsky, Word and Power in Mediaeval Bulgaria**, p. 41-42, 251 сл.

²⁵ **Найденова, Д.** „Историческата достоверност на Лексикона ‘Суда’ като източник за законодателството на хан Крум“. – В: Старобългарска литература, т. 35-36, 2006, с. 167-180.

²⁶ **Андреев, Й.** „Народните събори...“, с. 97.

²⁷ **Theophanis Confessoris. Chronographia**, rec. C de Boor, Lipsiae, 1883, p. 433; Гръцки извори за българската история /= ГИБИ/, т. III (Извори за българската история /=ИБИ/, т. VI), София, 1960, с. 271. Вж и Златарски, История..., I /1, с. 284 сл.; **Андреев, Й.** „Народните събори...“, с. 97-98.

Никифор разказва за същите събития, но без да споменава за „конвента”, а просто за българите, които се противопоставили²⁸. Не можем да не забележим, че Теофан Изповедник използва един точен и конкретен термин, който още повече не е типичен за гръцкия език, а е зает от латински²⁹. Това навява на мисълта, че то не е случайно и писачът е имал предвид нещо конкретно. При все това, едва ли можем да предполагаме, гдето Теофан е познавал така добре структурата на властите в България, че да е посочил една конкретна съществуваща институция. Мисля, че става дума за същия вид бунт и противопоставяне, жертва на които става властта на не един български хан по времето на управлението на Константин Копроним в Константинопол. Събиране е имало, бунт е имало, организация – несъмено. Това обаче не означава, щото цитираната дума е достатъчна, за да предположим съществуването на някакъв редовен или дори извънреден, но установен орган на властта в България като народно събрание, а още по-малко да го наречем с някакво конкретно наименование.

Събитията от 893 г. са по-специални, защото те последват събитията около отстраняване на нарушилия бащината си повеля владетел и се свързват с голяма промяна на ситуацията в България – църковна, политическа, културна³⁰. Тя обаче не е аргумент в полза на твърдение за свикването на някакъв специален извънреден (очевидно не редовен) орган – Народен събор. По същество то се опира единствено на сведението отново на чужд западноевропейски извор – *Аналите* на абат Регино – който е всичко друго, ала не и в детайли запознат с българските институции. Там е казано, че след разправата със сина си, хан Борис-Михаил „свикал цялото царство” (*convocato omni regno*)³¹, което съвсем не е „очевидно” (както пише В. Златарски), че трябва да бъде разбирано като свикване на Народен събор. Още повече пък това народно събиране да

²⁸ **Nicephorī archiepiscopi constantinopolitani.** Opuscula historica, ed. De Boor, Lipsiae, 1870, p. 69-70; ГИБИ, т. III (ИБИ, т. VI), с.

²⁹ Тук си заслужава да споменем и подхвърлената от В. Г. Васильевскій идея, че думата κομέντον е печенежка и означава някакъв особен съвет у този народ (**Васильевскій, В. Г.** Труды, т. I, СПб, 1908, с. 15, бел. 1) – вж. и Moravcsik, G. “Komenton – печенежкое или русское слово?” – В: Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, I, 1951, p. 225-231. Интересно е да се посочат и другите две сведения за κομέντον, с които разполагаме. Така Леон Дякон назовава съвета, свикан от княз Светослав в Дръстър (Τότε δὲ ἤδη διανοσχούσης ἡμέρας βουλήν ὁ Σφενδοσθλάβος τῶν ἀρίστων ἐκάθειζεν, ἣν καὶ κομέντον τῆ σφετέρῳ διαλέκτῳ φάσιν – **Leonis Diaconi Coloënsis.** Historiae libri decem, rec. C. V. Hasii, Bonnae, MDCCCXXVIII, lib. IX.7, p. 150²¹⁻²³; ГИБИ, V, с. 270;), а столетие по-късно така е наречено у Скилица събранието на печенезите, изпратени в Мала Азия срещу селджукските турци (... καὶ τῷ λεγομένῳ Δαμάτρου προσεγγίσαντες ἐπέσχον τὴν πορείαν, καὶ στάντες ἐπὶ τῆς ὁδοῦ συμβουλὴν προετίθεισαν, ἣτις παρ’ αὐτοῖς κομέντον ὠνόμασται: **Ioannis Skylitzae.** Synopsis historiarum, éd. I. Thurn (= Corpus fontium historiae byzantinae, series berolinensis, vol. V), Berolini – Novi Eboraci MCMLXXIII, p. 460^{4,6}).

³⁰ **Златарски,** История..., I/2, София, 1971, с. 251 сл. (особено след с. 256); **Андреев, Й.** „Народните събори...”, с. 100-101; **Божилков, Ив.** Цар Симеон Велики (893-927): Златният век на средновековна България, София, 1982, с. 38-40.

³¹ **Reginonis.** Chronicon, ed. G. H. Pertz, Monumenta Germaniae historica, SS, I, Leipzig, 1925, p. 580.

бъде осмисляно като някаква особена българска институция. Струва ми се, че вслучая отново се сблъскваме с топос за справедливия владетел (или владетел-отец), който жертва бащините си чувства за благо на народа. С това не отричам фактите около събитията, а по-скоро търся мотивацията на абат Регино да ги представи по определен начин и като резултат от общо решение, взето на събрание или събор.

Предложени са още две събития, които да бъдат обяснени като свикване на „Народен събор” – Покръстването от 864 г. и събитията от 917 г.³² Смятам, че аргумент за това може да бъде само значимостта на случилото се тогава или на това, което някои твърдят, че се е случило. Като Народен събор е разглеждано и признаването на Петър Делян за водач на движението за възстановяване на българската държава през 1040 г.³³ За разлика от предишните два случая, които са определени като „Църковно-Народни събори”, този последния, според Й. Андреев, е събор само на войската. Самите изворови текстове не могат да ме убедят, че става дума за някаква особена институция. По-скоро виждаме налагане на надмощно влияние и вземане на някакво общо решение от въоръжените мъже. Има също и поставяне, прокламиране на владетел според стар военен ритуал с видгане на щит от войската, но едва ли това си заслужава да се назове „Народно събрание”, „Събор”, „Вече” или каквото и да било като държавна институция. От представените събития до институционализирането на такива действия обаче има много дълъг път за извървяване.

Нека да се върнем да терминологично ниво и да разгледаме двете споменати думи, с които са назовавани такива събрания – *вѣще/вѣче* и *сънъмъ* !

Терминът *вѣще* произлиза от значението „говоря”, „зная” и означава „съвет”, която дума прочее е от същия корен. Тя може да е, но може и да не е конкретна институция. Сред сърбите думата е разпространена главно в западните райони, свързани с Босна и Дубровник, от XIII век насетне³⁴. Няма съмнение, гдето в Дубровнишката република вечето е бил един от основните й органи. Там това събрание (по-точно „тези събрания”) е напълно изяснена и регламентирана институция³⁵. Имаме и множество изследвания относно „вечето” в Русия. Там, особено според споменаването му в летописите, това е

³² Андреев, Й. „Народните събори...”, с. 98-100, 101-102.

³³ Пак там, с. 102-103.

³⁴ Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. I, Санктпетербург, 1893, кол. 499-500.

³⁵ Божилков, България и Дубровник, с. 92-93.

съвет на градските старей, имащ характер на особена институция³⁶. По-сложен е въпросът за присъствието на термина „вече“ в преводни или не текстове, но извън рамките на руските летописи. В. Лукин дава някои примери за това и аз няма да се спирам специално на тях, а ще цитирам неговото становище, че срещаме думата обикновено или като „събрание“, „събор“, като обикновено се има предвид това на евреите, или като „събиране на бунтовници“, „бунт“, което помоему е тематично свързано с предишното³⁷. Бих искал да обърна внимание на един от примерите в цитираната статия: става дума за употребата на вобще всмисъл на „присъда“, „решение“, което авторът отхвърля, свързвайки думата с глагола „говоря“, „вещая“, от който тя без съмнение произлиза³⁸. При все това идеята за съществуване на такъв смисъл ми се струва интересна, доколкото сходни думи имат отношение към смисъл, свързан със „съда“ и правосъдната дейност. Имам предвид словата вѣщъница (= „сграда на съда“, „правителствена сграда“) и вѣщъничьскъ (= „съдебен“)³⁹.

И така, отново трябва да се върнем към българския материал, доколкото темата ни е свързана с наличието на някаква специфична институция в средновековна България и главно по време на Първото царство. Интересуващата ни дума вѣще се среща рядко в класическите ръкописи отпреди XIII век – намираме я един път в Супрасълския сборник⁴⁰. Там „на владѣикѣ вѣште творятъ рѣси“ отговаря на гръцкото „κατὰ τοῦ δεσπότητος στασιάζουσιν οἱ δοῦλοι“. В случая тя има значението на „бунт“, „метеж“. Това единично споменаване дава основание на Федон Малингудис да определи термина като *haraх legomenon*⁴¹, което ми се струва неприемливо. Тя е засвидетелствувана в текстове от епохата, които са извън кръга на ръкописите, върху които е изграден цитираният речник. В същата статия гръцкият учен изказва становището, че думата е станала отживелица – поне в България и в българската лексикална норма – с отпадането на

³⁶ **Завадская, С. В.** „О 'старцах градских' и 'старцах людских' в Древней Руси“. – Във: Восточная Европа в древности и средновековье, Москва, 1978, passim; **Granberg, J.** Veche in the Chronicals of Medieval Rus. A Study of Functions and Terminology, Göteborg, 2004; **Лукин, П. В.** „О так называемой многозначности понятия 'вече' в русских летописях. Домонгольское время“ – В: Неисчерпаемость источника. К 70-летию В. А. Кучкина, Москва 2005, passim.

³⁷ **Лукин, П. В.** „Ранние нелетописные упоминания веча“ – Древняя Русь, 3(21), 2005, с. 58-60.

³⁸ Пак там, с. 59.

³⁹ Slovník jazyka staroslovenskeho, t. VII, Praha 1963, p. 383.

⁴⁰ Супрасълски или Ретков сборник, изд. Й. Заимов, М. Капалдо, София, 1982, с. 424 25; Slovník jazyka staroslovenskeho, t. VII, Praha 1963, p. 383.

⁴¹ **Malingoudis, Ph.** „Zu einigen Verfassungstermini des *Codex Suprasliensis*“, *Cyrrillomethodianus*, V, 1981, S. 200.

Народните събори след края на IX век и установяването на по-авторитарна монархия. Това е отделен въпрос, който не можем да пренебрегнем, но преди това искам да дам няколко примера за употреба на думата в исторически съчинения.

Преди всичко искам да цитирам вече споменатата компилативна хроника, базирана върху оригиналните на Секст Юлий Африкан, на Георги Синкел и на Теофан Изповедник и съставена в България навярно в началото на X век, която наскоро бе издадена от Анна-Мария Тотоманова⁴². В текста думата въще се среща два пъти. Първият от тях разказва библейската история за изнасилването на наложницата на левита от планината Ефрем и погиването на почти цялото Вениаминово коляно (Съдии, гл. 19-21)⁴³. Там „вече” е назовано събранието на евреите в Масиф след разгрома на Вениамина. Вторият случай разказва за пленяването на Ковчега на Завета от филистимляните и тяхното събиране, за да решат къде да стои той след събитията в капището на Дагон (I Царства, гл. 5)⁴⁴. Ясно е, че и в двата разказа става дума за някакъв вид събрания, които поне при евреите имат институционен характер. Назовава се чужда реалия с познато име, но това не означава, че имаме индиректно позоваване на българска институция. Не мисля, че имаме право да гадаем по такъв начин.

Сънъмъ е другата дума, с която би могло да се назовава Народното събрание или Събор. Тя се е запазила в съвременния език като „сонм” и произлиза от праславянското съчетание на *съп- (= „с, със”) и *јѣти (= „вземам”, „бера”)⁴⁵, което дава значението „събор”, „събрание”. Обикновено в преводните текстове⁴⁶ съответствува на гръцката дума συναγωγή, макар и да я срещаме като превод на Συνέδριον, βουλή, σύταγμα и др. Тя обикновено служи за обозначаване на еврейските молитвени събрания или съветите на Израилевия народ, например Синедриона. В християнски контекст може да означава просто „Събор” или просто литургичното молитвено събрание, т. е. хората, които присъствуват на евхаристийното богослужение в храма.

Бих искал да обърна внимание на едно интересно лексикално развитие, което ясно показва прякото влияние на гръцкия език в интересуващата ни област. В Дубровник участникът във (членът на) Вечето се нарича векъникъ, което е производно на

⁴² Тотоманова, Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел, София, 2008.

⁴³ Пак там, с. 61 (= 420a₂₁), 428.

⁴⁴ Пак там, с. 63 (= 421a₁₉₋₂₀), 429-430.

⁴⁵ Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка, Москва, 1987, т. III, с. 717.

⁴⁶ Slovník jazyka staroslovenského, t. 40, Praha, 1987, p. 314.

наименованието на Събранието/Съвета. От своя страна думата **Съньмъ** дава производното **съньмъникъ** със значение на „участник в Събора”. В Супрасълския сборник срещаме на два пъти и сходното по значение **състольникъ**⁴⁷. Така в Житието на Исакий думата **състольникъ** отговаря на *σύνεδρος* в оригиналния гръцки текст⁴⁸. В Житието на Артемий пък **състольника** княжа отговаря на *τοῦ συκαθέδρου τοῦ κόμητος*⁴⁹. Няма подробно да се спирам на значенията и употребата, но бих искал да отбележа, че думата е калкирана изцяло следвайки гръцкия си първообраз (от *συν-* = „с, със” и „καθίζω” = “седа”, от където и значението на „стол”, „маса”) при все, че внушението на славянската дума може да изглежда малко по-различно, като „сътрапезник” например.

Връщаме се към термина **съньмъ**, който в Супрасълския сборник думата отговаря на *σύνταγμα*⁵⁰, ала в контекста това не може да послужи за никакви конкретни институционални изводи. Във вече споменатата българската компилация от хрониките на Георги Синкел, Секст Юлий Африкан и други, думата **съньмъ** се среща няколко пъти. Първият от тях е във връзка с историята на Неемия и възстановяването на Йерусалим – там така е наречен еврейския съвет⁵¹. В следващия случай става дума за времето след Христа и разорението на синагогите, които именно са наречени с този термин⁵². Това е значението и в други случаи⁵³. В определени цитати се има предвид църковен събор⁵⁴ или пък литургично молитвено събрание⁵⁵. Всичките тези примери само потвърждават общите наблюдения върху термина и не могат да ни убедят в съществуващо негово единно институционно значение. Всъщност най-близко до такова е свързаното с установленията на Израилевия народ, каквото по същество намираме и в следващия разгледан по-късен летописен извор.

Става дума за Манасиевата хроника, където интересуващата ни дума се среща веднъж и означава събранието на Израилевия народ по времето на Иисус Навин. За отбелязване

⁴⁷ Slovník jazyka staroslovenského, t. 40, Praha, 1987, p. 339

⁴⁸ Супрасълски или Ретков сборник, т. I, с. 189 20-21.

⁴⁹ Пак там, т. I, с. 234 1.

⁵⁰ Пак там, т. I, с. 96 27.

⁵¹ **Тотоманова**, Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел, с. 106 (= 442b 12), 469.

⁵² Пак там, с. 141 (= 460a 22), 545.

⁵³ **Тотоманова**, Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел, с. 143 (= 461a 2), 545-546.

⁵⁴ Пак там, с. 168 (= 473b 16), 560; 196 (= 487b 13), 573; 197 (= 488a 2), 573.

⁵⁵ Пак там, с. 184 (= 481b 23-24), 566 сл.

е, че тя стои наедно с думата съборъ: „По^x Μωυσει же Ναβίινъ снъ Ιε^ς, начальствова събором^ι и овладѣ еврейским^ι сънмомъ”⁵⁶. В гръцкия оригинал на текста стои думата σμήπιος,⁵⁷ което означава просто множество, а оригиналното му значение е „рояк пчели”.

Мисля, че посочените примери – и исторически и лексикални – не могат да ни убедят, че в България е съществувала особена институция „Народен събор”. Всъщност, самото твърдение за наличието му се крие или в некоректно сравнение със Западна Европа, или в идеологически причини, свързани с идеята за „военна демокрация” като преходен период към установяването на държавата. Поне за два от твърдяните събори данните произхождат от западниевропейски извори – архиепископ Хинкмар и папа Николай I за събитията около Покръстването и абат Регино за тези от 893 г. Така се създава предпоставка да се пренесе идеята за съсловните събрания от Запада в една съвсем различна културна среда, следвайки писаното от хронисти, което е било адресирано към собствената им публика и не може точно да отразява реалиите на югоизточна Европа.

Струва ми се, че несъстоятелността на тезата за някакви Народни събори е усещана и от авторите, писали по въпроса, което си проличава от предлаганите от тях интерпретации. Като такава ще посоча твърдението, че Народният събор е тясно и винаги свързан с бунта. „Бунтът е явление, което в повечето случаи е съпровождало Народния Събор и изглежда е бил единственото средство, чрез което Съборът е успявал да наложи волята си и да даде живот на замислените промени”⁵⁸. По същество това твърдение е гротеска: очевидно незаконно действие като бунтът се оказва единственото средство за реализиране решенията на такъв висш орган, за какъвто се твърди, че е бил „Народния Събор”. Мисля, че самият автор е съзнавал слабостта на тезата си и е търсел начин да покаже фактическите обстоятелства на метежа като институция, предлагаща някакъв редовен път за осъществяване на върховни правни актове.

Наистина, трябва да се отбележи, че при повечето случаи, за които се претендира да е имало свикване на „Народен събор”, „Народно събрание” и т. н., става дума за някакъв бунт. Като всеки такъв той е свързан с някаква масовост и събиране, а е имал и претенцията да стане основа за голяма политическа промяна. Смятам, че това е и действителната ситуация поне при преобладаващия брой случаи.

⁵⁶ Среднеболгарский перевод хроники Константина Манассии, с. 126 (ст. 1079).

⁵⁷ Constantini Mannasses. Compendium chronicum, Patrologia graeca, vol. CCXXVII, col. 260 vers 1079.

⁵⁸ Андреев, Й. „Народните събори...”, с. 97.

Виждам основната причина за твърдението за съществуване на Народни събори в България в утвърждаването на идеята за „военната демокрация“ и остатъците от племенно-родовото устройство. Отделен е проблемът, че това изобщо не се връзва със събитията от времето на хан Борис-Михаил и цар Симеон. В интерес на истината трябва да се признае, че това противоречие е отчетено в статията на Й. Андреев, който обелязва, гдето през VIII век този орган е инструмент на аристокрацията срещу владетеля, докато през IX-X в. напротив, той е използван за утвърждаване на владетелската власт⁵⁹. Така дори авторите, които утвърждават съществуването на такива „демократични“ органи, съзнават тяхната проблематичност. Не мога да приема твърдението, че Народния събор е бил орган, който е могъл да взема решение за отстраняване на хана⁶⁰. То ми се струва несъстоятелно на фона на сакрализацията на властта и всеобхватността ѝ през разглеждания период.

И тук ми се ще да обърна внезапно проблема и да заявя, че тъкмо тази сакрализация на властта през езическия период би могла да даде аргумент за възможното отстраняване на хана, ако той се окаже *религиозно негоден* за владетел. Това е ситуация, подобна на положението на тюркютските или хазарските хагани от рода Ашина, които при наличие на дефекти биха могли да навредят на народа си и е трябвало да бъдат отстранени посредством умъртвяване. Твърдение, че и в България такава практика би могла да съществува намираме у В. Бешевлиев във връзка с края на царуването на един от наследниците на хан Крум на име Дицевг въз основа на текста на Константинополския синаксар. След като много жестоко преследвал християните и погубил архиепископа на Адрианопол Мануил, Дицевг бил поразен от слепота и поради това отстранен от властта. Този, както и повечето съществени недъзи, са правели владетеля религиозно негоден да бъде начело на държавата, което е водело до погубването му и заменянето му с някого, който не е лишен от закрилата на езическите божества. В Синаксара се казва, че поради слепотата си Дицевг „бил погубен от собствените си люде и Муртагон приел властта“⁶¹. Чудно ми е как тези събития не са обявени за Народен събор! Явно е, че някой е вземал решение за отстраняването на негодния владетел, но кой орган е бил това не ни е дадено да знаем. Смятам, че е най-вероятно да става дума за някакви култови служители. Във всеки случай ми се струва, че евентуалното му обявяване за Народен събор би било

⁵⁹ Пак там, с. 103-104.

⁶⁰ Пак там, с. 97.

⁶¹ Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi, H. Deléhayе, Bruxellis, 1902, col. 415; ГИБИ, V (ИБИ, IX), с. 288; **Бешевлиев, В.** Първобългари. История, София, 1984, с. 139.

насилие над изворите, както прочее и всяко друго конкретно решение или предположение. Тъй или инак тук вече навлизаме в проблематика, която засяга повече владетелската власт, нежели тази на „народа“.

3. В заключение бих искал да повтора нещо, което споменах в началото на настоящата статия: двете претендирани или реално съществуващи институции, на които изследването е посветено са различни и изследването им не е взаимозависимо. Нещо повече, докато едната се представя за характерна за епохата на Първото царство, то втората е засвидетелствувана само през Второто. В този смисъл смятам, че и заключенията за всяка една от тях трябва да се основават на изворите и да се изграждат напълно независимо едно от друго.

Мисля просто, че нямаме основания да твърдим, гдето в България е имало някакви народни събрания или събори като регламентиран орган и да оставим останалото на романтичната историография. Имало е бунтове и събирания при различни, обикновено силно кризисни ситуации, но такива събития не са и не биха могли да бъдат институционализирани.

От своя страна, Синклитът очевидно е съществувал и така е намерил мястото си в изворите относно Второто царство. Какви са били неговите функции и начин на формиране не ни е дадено да знаем. Струва ми се обаче, че не те са важните, защото институцията е копирала константинополския (и в крайна сметка римския) си първообраз и така е изпълнявала основната си функция – да потвърди и легитимира имперските претенции на българските царе.

Названията на западноевропейците в старобългарската литература

Петър Ангелов

Продължителното общуване на средновековните българи с близки или по-далечни народи има като резултат създаването на взаимни стереотипни представи, които глобалните исторически промени не се оказват в състояние да ги унищожат или променят напълно. Изследването на тези представи и тяхната роля в общественото развитие е несъмнено необходимо, тъй като в редица случаи се оказва ключ към по-доброто разбиране на важни събития от стопанския, политическия и културен живот на даден народ. В средновековна България се налага убеждението, че определен тип качества и манталитет са етнически детерминирани. Достатъчно е било да се знае етническият произход на някого, за да се определи със сигурност какви душевни качества притежава и какво може да бъде поведението му спрямо другите. Трябва да се отчете и фактът, че става дума за образи, които се раждали в кръга на един ограничен интелектуален и управленчески елит, който имал възможност най-активно да контактува с представители на различни чужди етноси в България. От поведението на този елит, който могъл да чете, превежда, твори книжнина и проповядва зависело до голяма степен дали формираните етнически представи ще достигнат до съзнанието на обикновеното мнозинство и в каква степен ще окажат въздействие върху живота му. Прави впечатление, че често пъти внушаването на дадени представи ставало чрез употребата на архаични етноними или на обобщаващи по своя характер названия, които били обусловени от конфесионални, политико-географски или антропологични фактори. Именно фактори от такова естество стават главната причина в средновековна България постепенно да се наложат като обобщаващи няколко названия за западноевропейците. Първото от тях възниква на чисто пространствена основа и то обозначава географската посока от където идват тези хора. Без оглед техния етнически произход понякога те биват наричани просто „хора от запада”, „западни хора,”” мъже от западните страни” „западняци” и пр. Несъмнена роля за утвърждаването на тези понятия има византийската книжовна традиция. В интерес на истината трябва да отбележим, че названието „запад” или „западни страни” понякога било използвани от византийците в по-широк контекст за обозначаване както на българските земи така и на съседните им балкански територии. Най – често обаче споменатите обобщаващи названия се отнасяли до държавите и населението в Централна и Западна Европа, където господствала Римската църква. Като пример може да се посочи

знаменитото Окръжно послание до източните патриарси от патриарх Фотий от 967 г., в която той хвърля тежки обвинения към Римската църква, че е подмамила българите да приемат нейните „изопачени догми”. Особено показателен е откъсът от посланието, където патриарха заявява следното: **„Нямаше още две години, откакто този народ бе захвана да почита християнската вяра, когато мъже злочестиви и отвратителни (с какво друго име би могъл да ги наименува един благочестив човек, мъже от мрак изпъкнали (защото били рожба на западните страни)).¹** Подобни обобщаващи названия употребяват и редица историци. Сред тях е например Йоан Кинам, който споменава, че един от водачите на Втория кръстоносен поход император Конрад **„държал първенство сред западните народи”²**. Същия автор определя Втория кръстоносен поход като **„нашествие на западните народи в ромейските земи”³**. А Никита Хониат със свойствения му критичен тон към нравите на ромеите ще има повод да заяви, че **„западните хора отдавна знаеха, че Ромейската държава се занимава единствено с пиянство”⁴**. Едно от най-ранните споменавания за „западните страни” в старобългарската литература откриваме в Похвалното слово за Кирил и Методий от Климент Охридски. Там се казва, че след техните успешни мисии при арабите и хазарите те отишли **„в западните страни, благовестейки Божието слово сред нов народ”**. Очевидно тук става дума за Великоморавия, която е причислена към „западните страни” вероятно не само поради географското си местоположение спрямо Константинопол, но и понеже била подчинена в духовно отношение на Римската църква.

Многобройни са примерите за сходни обозначения почиващи върху опозицията Изток – Запад и в старобългарската апокрифна литература. Особено изобилни в това отношение са т.н. Гадателни книги. Там ще срещнем предсказания от рода **„че на Запад се събират войски”**, че **„западните страни”** ще бъдат обхванати от **„болести и рани и разни красти”**, че ще има **„смут между людетe на Запад, че „царят на Запад ще започне война”**, че **„западните люде и народи ги чака гибел”**, че **„западните народи бидейки изнемощели ще се разболеят и ще проплачат”**, че ще **„настане смут между западните**

¹ **Photius Patriarcha**, Encyclica epistola ad archiepiscopales thronos per Orientem obtinentes, ИБИ VIII, ГИБИ IV, p.100

² **Ioannis Kinami** Historia, ИБИ XIV, ГИБИ, VII, p.215

³ Ibidem, p.225

⁴ **Никита Хониат** История, Том 2. Перевод под редакцией проф. В.И.Долоцкого. СПб., 1860, с.275.

и източни народи „ и т.н.⁵ Общо за „западни народи” се говори в някои апокалиптични текстове намерили разпространение в старобългарската литература. Така например във Видението на пророк Данаил става дума за власт над **„три източни и четири западни народи в елинските области”**⁶. Във Видението на пророк Исай се пророкува, че **„западният цар ще управлява с ярост, а източният – с мир”**⁷ Прави впечатление, че споменаването на Запада или западните хора в посочените съчинения обикновено е в негативен контекст и се свързва с предсказания за бъдещи нещастия, бедствия, войни, смърт и т.н. В това отношение е интересно едно сведение в Апокрифната българска летопис, според което цар Петър ще избяга на Запад и ще умре в Рим.⁸ В Анонимната българска хроника от XV в. се разказва, че в своя поход срещу османците през 1396 г. „маджарският крал Сигизмунд събрал **„цялото западно воинство,”**⁹ В „Сказание за буквите” Константин Костенечки. употребява интересно обобщаващо название за католиците, наричайки ги „западници”,¹⁰ Противопоставяне на конфесионална основа Изток-Запад срещаме и у словото на Григорий Цамблак произнесено на Констанския събор през м. февруари 1418 г. Той заявява” **Днес няма единство .Името прочее е едно –то е Христос - славите и разбиранията са различни, вярата в Троицата е единна, но изповеданието не е еднакво! Докога източните ще укоряват западните, а западните пък източните, подобно на това което някога беше сред иудеите и самаряните”**¹¹

Заслужават отбелязване и разсъжденията на Димитър Кантакузин в неговото Житие с малка похвала за Св. Иван Рилски. Книжовникът определено хвърля вина върху **„венецианците заедно с другите от запад”** за настъпилото разделение на християнската църква.¹²

. Подобно разграничение по географски принцип за земите населявани съответно от католици и православни се срещат и в сръбски паметници от XV. Така в един Летопис на

⁵ Естествознанието в Средновековна България, под ред. на акад. Цв.Кристанов и проф. Иван Дуйчев. , С., 1954, с.417,425, 427,428,431,457 и т.н.

⁶Търкова-Займова, В., Милтенова, А. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в Средновековна България, С.,1996, с.215

⁷ Пак там, с.238

⁸ Апокрифна българска летопис, СБЛ,1, Апокрифи, С., 1982, с. 297

⁹ Българска анонимна хроника, с,90

¹⁰ Константин Костенечки, Съчинения, изд. Славика, С.,1993 с.98.

¹¹ Григорий Цамблак, Избрани произведения, , Велико Търново, 2010, с. 139

¹² Димитър Кантакузин, Житие с малка похвала на Иван Рилски, СБЛ,4, Жития, с.,158

сръбските царе под година 6240 /732/ се казва ,че **„Рим отстъпи от православието заедно с другите западни страни**¹³

Макар и рядко в отделни домашни извори ще срещнем едно обобщаващо понятие за западните хора, което е основано на нещо особено преобладаващо във външния им вид. Известно е ,че още в ранна Византия франките, лонгобардите и други сродни на тях племена били означавани с общото название „русите народи” Така например в Стратегикона на Псевдомаврикий има раздел, озаглавен по следния начин: **„Как да се воюва срещу русите народи като франки, лонгобарди и сродните на тях племена.”**¹⁴ Тази представа, че хората на Запад се отличават със своите руси коси откриваме и в няколко старобългарски апокрифни съчинения от XI в. Във Видение на пророк Данаил четем ,че **„ще господства русият народ над теб Седмохълмий”**(т.е. Константинопол) В прозренията на пророк Данаил за последните времена на Антихриста срещаме подобно твърдение ,че градът ще бъде превзет от **„рода на русобрадите, сиреч на латините.”**¹⁵ В друго произведение приписвано пак на пророк Даниил – т.н. Търкувание Данаилово ,се казва **„И ще съберат воини посред земята в славен град – наричат се „русите бради” –и ще се сразят, и ще пролеят много кръв, и ще има голяма размирица”**. По-надолу се пророкува, че възкръсналият Михаил, наречен **„каган на българите”** ще царува 33 години, **„ще отиде към южната страна на Главиница и ще укроти русите бради”**.¹⁶ В „Сказание на светия пророк Исаяя” срещаме подобно твърдение, но този път това е цар Гаган и по прякор Оделян, който ще царува пет години и ще **„укроти русите бради”**. Фактът, че под това название се разбират хора дошли от запад се потвърждава малко по-нататък в текста, където четем ,че **„ще излязат някакви насилници от запад, като безсрамни змейове и ще отидат на Овче поле с много войски. Тогава и цар Гаген ще отиде на Овчо поле, като събере цялата българска земя... И там ще стане голяма сеч, и много кръв ще се пролее... И там ще падне цар Гаген, и с него повече от хиляда души”**¹⁷ С основание се предполага ,че в цитираните пасажии определенията „насилници от запад” и „руси бради” се отнасят до норвежките наемници водени от Харалд Хардрад,

¹³ Гюзелев В.,Извори за средновековната история на България(VII-XV в.)в. в австрийските ръкописни сбирки и архиви, с.36

¹⁴ Mauricius, Arta militaria, ed.H. Mihaescu, Bucuresti, 1970, p.274

¹⁵ Тъпкова-Займова, В., Милтенова ,А., цит.съч., с= 215, 223q Вж също и интересните разсъждения на авторите на с.93 сл., където се обръща внимание на произхода на а определение „руси народи” и се изразява несъгласие с мнението на С. Манго, че първоначално под това понятие трябва да се разбират главно славяните. Обръща се специално внимание и на факта ,че изразът „руси хора” се среща чак до 19 в. в гръцката есхатологична книжнина

¹⁶ Пак там, с.135

¹⁷ Пак там, с.155-156

участвали в потушаването на въстанието на Петър Делян. Поради това не случайно норвежкият вожд получил и прозвището „Опустошителят на българите”¹⁸. Посредством изтъкването на особени антропологични белези, са разграничени германците от други народи изброени в хрисовула на цар Иван Александър за манастира Св. Никола в Несебър. Там се отправят предупреждения към всеки, който се опитва да обезпокоява монасите в манастира като сред възможните неприятели са посочени **„скити и неверници, хуни, руси, както и светлокосото германско племе.”**¹⁹

Показателен пример за това, че определението „руси народи” е било възприемано от старобългарските книжовници като синоним на западноевропейци откриваме в старобългарския превод от средногръцки на „Житието на Андрей Юродиви” извършен вероятно през XI-XII в. В един пасаж, където се разказва за пророчеството на Св. Андрей за края на света изречено пред събеседника му Епифаний, четем следните думи **„И цялата земя ще се подчини на гръцкия цар, и етиопската земя ще му принася дарове. И ще сложи ръка върху цялото море. И ще укроти франкските народи”**²⁰ По-нататък Св. Андрей пророкува, че ще се появят трима юнаци” безумни, глупави и некадърни” Първият от тях ще влезе в Солун и ще му рече **„Солуне, ти ще победиш враговете си, ти си похвала за светиите и Всевишният те е осветил,”** а малко по-долу се добавя, че той **„ще въоръжи франкските народи”**²¹. Любопитното в случая, е че в гръцкия оригинал и на двете места стои не определението „ франкските”, а „русите народи”²² Изследователите на гръцкия текст, като имат пред вид кога е писан, предполагат, че това определение всъщност би трябвало да се отнесе по-скоро до славяните, и времето, когато те нахлуват на Балканския п-ов.(VI-VII в.)²³. Не така обаче е разсъждавал по-късно старобългарския преводач, който е сметнал, че е най-логично изразът „русите народи” от оригинала да преведе като „франкските народи”, съгласно една вече утвърдената

¹⁸ **Duicev, Iv.**, les Normands a Byzance et dans la peninsula des Balkans- In Varangians problems, Copenhagen, 1970, p.201-208 ; **Гюзелев, В.**, Средновековна България и Скандинавия през IX –XV в. В: Викингите, мореплаватели, откриватели, създатели, С., 2000, с.41 сл. ;**Павлов, Пл.**, Нормани и англичани в средновековна България, В: Викингите..., с.94-102 **Каймакамова, М.**, Българска средновековна историопис, С., 1990, с.140 сл. Образът на „русия народ” и „русите бради”, с които се обозначавани народите от Запад в посочените апокрифни произведения може да се открие и на фолклорно ниво **Ракова, С.**, Фолклор и средновековие на Балканите Историческа памет за кръстоносните походи- В: Studia Balcanica,23,ч.,1,с.134-141 **Симеонова, Л.**, Скандинавската експанзия и Западът: Края на VIII – 60 –те години на XI в.С.,Парадигма,2009

¹⁹ **Дуйчев, Ив.** Из старата българска книжнина, (СБК), II, с.143

²⁰ **Старобългарска есхатология**, с.188

²¹ **Пак там .**

²² **Житие Андрея Юродивого**, прев. и коментар Е.В. Желтовой, СПб.,2001 В публикувания оригинален текст точният израз и на двете места е „xantha gene” –с.244, с.288.

²³ **Пак там**, с.278,бел.348

представа в Средновековна България, че западноевропейците и по-конкретно в случая франките. са русокоси.²⁴ И наистина един поглед към домашните извори недвусмислено показва ,че най-често западноевропейците били обозначавани със общото название “франки”. Зад това име обикновено се подразбирали различни народи като французи, германци, италианци, фламандци и др. Корените на този събирателен етноним ни отвежда към времето на могъщата Франкската империя, която за известен период от време обединявала политически значителна част от Западна Европа. Може да се предположи ,че в старобългарските съчинения етнонима „франки” се утвърждава под влияние на византийската литература , където той се среща доста често за обозначаване на различни западни народи.²⁵ За пример може да се посочи съчинението на Константин Багренородни „За управлението на империята” Там авторът разсъждава ,че е недопустимо ромеите да влизат в брачни връзки с чужди народи, особено друговерци и некръстени. Единственото изключение било само за времето на император Константин Велики, когато имали място **„чести бракове и голямо смесване между франки и ромеи”**. На друго място в съчинението си той споменава, че някогашните германци **„се наричат сега франки,”** а за венецианците твърди, че всъщност **„били франки от Аквилея и от други места във Франкия.”**²⁶ В друго свое произведение - „За церемониите” Константин Багренородни употребява етнонима франки като обобщаващ за пратеници от Западна Европа, които били канени да присъстват на честването на различни религиозни празници. От думите му става, между другото ясно, че на тържествените приеми в царския дворец арабските и българските пратеници били най-уважавани. След тях идвало ред и на други народи, сред които попадали и „пратениците на франките”. Изобщо тези приеми били едно от местата, където българите получавали възможност да опознаят нравите на различни други народи дошли от изток и от запад.²⁷

Етнонимът франки се среща на няколко места и в съчиненията на Теофилакт Охридски. Така например в Мъченичеството на 15-те Тивериуполските мъченици се казва, че когато владетелят на българите” споменатия дивен Борис, наследил властта ,

²⁴ Според издателите на българския превод на пророчеството Д. Петканова и Ани-Сава Милтенова фактът ,че анонимният преводач е заменил определението „русите народи” с израза „франкските народи” е доказателство ,че той вероятно е бил запознат с кръстоносните походи през XII в.-**Старобългарска есхатология**, с.229, бел.7

²⁵ **Ducellier, A ., L'Europe occidentale dans les texts grecs medievux ,tradition imperiale et redécouvert.**,BSI,1995,1,245-255

²⁶ **Константин Багренородни** , Об управление империи, с.92-93, с. 106-107

²⁷ **Constantini Porphyrogenitis De ceremoniis aulae Byzantinae**, rec. Reiske, I.. Bonnae, 1829–1830 – ГИБИ, 5., с.224.

облак от франки покрил цяла България”.²⁸ А в Житието на св. Климент Охридски, когато коментира борбата на архиепископ Методий срещу порочното управление на великоморавския княз Светополк, Теофилакт упреква **„безумния франкски народ”**, който бил готов **„да прощава всичко на съгрешаващите без труд и страдание, при едноединствено условие – да приемат тяхното учение. Те им позволяват да водят нечестен живот, заради успеха на своето изопачено учение”**.²⁹ Създадената традиция в употребата на етнонима „франки” във византийската книжнина преминава и в старобългарската литература. Така например в Проложното житие на светите братя Кирил и Методий се твърди, че Методий претърпял **„много напасти и пакости от франкските епископии презвитери, противници на правата вяра”**³⁰ От контекста на дадените дотук примери може да се направи заключение, че след Покръстването под названието франки в България се подразбирали главно немците, чиито духовници се превърнали в основен противник на братята Кирил и Методий и техните ученици. Неслучайно в Пространното житие на Методий конкретно се споменават именно немците като разпореждащи се във Великоморавия и гонители на Методий.³¹

По време на Втората българска държава употребата на етнонима „франки”, отново може да бъде засвидетелствана в редица домашни паметници. Става дума най-вече за обозначаване на кръстоносците като завоеватели на Константинопол и поданици на латинските императори. Така например в Търновския надпис на цар Иван Асен II се казва, че **„франките владееха само градовете около Цариград, но и те се повинуваха под десницата на моето царство”**³² В Разказа за Зографските мъченици кръстоносците нападнали манастира са наречени **„безсрамния и суров народ франки”**³³. В Пространното житие на Св.Петка Търновска Патриарх Евтимий споменава, че цар Иван Асен II обложил с данък **„франките”**, които обитавали Константинопол. А малко по-долу добавя, че именно **„франките”** се отзовали веднага на молбата на българския цар и му предали мощите на светицата, които били положени в Търново.³⁴ Вероятно в обобщаващ смисъл за всички западноевропейци е използван етнонима „франки” в Словото на Сивила. Там се

²⁸ Теофилакт Охридски, Мъченичество на 15 Тивериуполски мъченици, ГИБИ, IX с.67

²⁹ Същият, Житие на Св. Климент Охридски, ГИБИ, IX, с.17-18

³⁰ СБЛ,4, с.78

³¹ СБЛ,4. Заслужават отбелязване думите на великоморавските пратеници през император Михаил III **„При нас са надошли много учители християни от италианците, от гърците и от немците, които ни учат различно”- с.72** А малко по-нататък се разказва: **„Случи се по това време, че моравците, като разбраха, че немските духовници, които живеят у тях, не са им доброжелателни, а коват интриги срещу тях, ги изгониха всички” с.- 74**

³² СБЛ,3, С.,1983, с. 48.

³³ СБЛ,3, с. 84 .

³⁴ СБЛ,4, с.198

твърди ,че човечеството е разделено на девет рода ,от които петия е „франкският”, а останалите са съответно славянския ,елинския, грузинския ,еврейския, сарацинския, татарския и аркадския (вер..римляните) .³⁵

Има и случаи ,когато етнонима франки бил използван в България като съответен синоним на жителите на италианските градове републики. Показателно в това отношение писмото на цар Иван Александър до венецианците от 1352 г., в което той .потвърждава договора си с тях от 1346 г. Писмото започва с думите : „Моето царство дава препоръчително писмо на моите приятели братя **франките – венецианци.**³⁶ В подобен смисъл етнонимът „франки” е употребен и в Българската анонимна хроника, но този път главно по отношение на генуезците в Константинопол, които, както известно участвали дейно в защитата на града от османските нашествия.³⁷ В среднобългарския превод на „Тактикон” на Никон Черногорец от XIV в. етнонимът франки се среща като синоним на германците. Това личи от следния пасаж: **„Фружкия народ / т.е. франките - бел.авт /, който в Божествените писания. се нарича германи, отначало разруши Рим и изкорени древните римляни и ундолския народ”**³⁸

Може да се предположи ,че в по-конкретен смисъл за обозначаване вероятно на французите е използват етнонима ”франки”, в Разумника, където срещаме отделно други названия за германците като алемани и немци ³⁹,

Наред с името „франки” друго, обобщаващо название за западноевропейците, който се разпространил сред балканските народи било „латини” и по-рядко „римляни”. С него се назовавали общо народите, които използвали латинския език за богослужебен и били верни на Римската църква. В старобългарските паметници има случаи , когато „латински” се заменя с „римски” за да се обозначат азбуката и езика на светите книги, които Римската църква използва в своите проповеди. Несъмнената връзка между латинския език и литургичната практика наложена от Рим е причина например Черноризец Храбър в своето Сказание за Буквите да използва вместо „латински” определението „римски”.букви. Още в началото се подчертава ,че след като се покръстили славяните си служели с ”римски” и „гръцки” букви, а по нататък се оспорва твърдението ,че Бог е наредил на три езика- еврейски, римски и гръцки да се пишат

³⁵ Тъпкова-Займова, В., Милтенова, А., съч. с.273

³⁶ Вж. текста у Ангелов, П., Средновековната българска дипломация,, С., 2011, с.317.

³⁷ Българска анонимна хроника от XV в., изд. Ив.Тютюнджиев, Велико Търново,1992, с.92

³⁸ Гюзелев, В.,Покръстване и християнизация на България, С., 2006 с.99

³⁹ Тъпкова- Займова, В. Милтенова А., цит.съч.305-306

светите книги.⁴⁰ Подобна по смисъл употреба откриваме и в Беседата на Презвитер Козма, но този път става дума не за „римския” език, а за хората, които си служат с него. В спор с възгледите на богомилите той задава риторичния въпрос: **„Апостол Петър не е ли създал литургията, която днес римляните спазват,**⁴¹ Названието „римляни” като обобщаващо за католиците от Западна Европа използва значително по-късно и Патриарх Евтимий. В Житието за Св. Петка Търновска той отбелязва по повод завладяването на Константинопол от кръстоносците следното : **„След като измина не малко време и скиптъра на гръцкото царство отслабва, по божие изволение, не зная как, римляните които божественото писание нарече „железен жезъл” го завладяха”** Същото събитие е споменато и в неговото „Житие на Филотея Темнишка”, където унищожителите на Византия отново са наречени „римляни”⁴² И в двата случая очевидно чрез употребата на това название се внушава ,че не някой друг, а именно Римският престол е вдъхновил кръстоносците да завладеят и разграбят Константинопол.

Названието „латински” в неговия обобщаващ етнически и конфесионален смисъл се появява а в старобългарската литература още в произведенията посветени на живота и делото на Кирил и Методий. Откриваме го например в Пространното житие на Св. Константин Кирил Философ. Там се споменава за избраните от Бога „три с езика – еврейски, гръцки и латински”, а привържениците на тази догма съответно са наречени „латинските клирици-архиереи, йереи и [техните] ученици” Малко по-нататък става дума отново , че според венецианското духовенство книгите, с които трябвало да се слави Бога могли да бъдат само „еврейски, гръцки и латински”⁴³

През XIII и XIV в. понятията „латински” и „латинци” по отношение на западноевропейците и тяхната вяра продължава да се използва в редица старобългарски паметници от различен характер Така например в Разказ посветен на пренасянето на мощите на Св. Петка в Търново от цар Иван Асен II се отбелязва на два пъти „че по това време тогава „латинците” владеели Цариград..⁴⁴ В споменатия вече Разказ за зографските мъченици също на няколко пъти кръстоносците, които са воювали срещу Цариград и по-късно са нахлули на Атон са наречени „латини”. В апокрифно съчинение от XIII в .под надслов „Сказание за 12 петъка „ четем следното: **„Осмия петък е през месец август преди Успение Богородично В него се появиха измаилитяни, както и латини в**

⁴⁰ СБЛ, 2, 27-28

⁴¹ СБЛ, 2, 37

⁴² СБЛ 4, 197, 231

⁴³ СБЛ, 4, с. 58,59

⁴⁴ Българска литература и книжнина през XIII в., с.112

галери по море и плениха много страни". Същевременно с обобщаващото понятие „латински“ започват да се характеризират и определен тип общи религиозни практики и традиции характерни за западните народи без оглед етническата им принадлежност. Това проличава например от заглавието на едно патерично поучение поместено през XIII в. в т.н. Берлински сборник, което гласи **„Поучение от Лимониса към тези, които ходят по латински и жидовски църкви**". Интересен израз е използван и в края на договора между добруджанския деспот Иванко и Генуа, където се казва, че генуезките пратеници се заклели „по латински обичай“ над Светото евангелие.⁴⁵ Без съмнение обаче като най-разпространено и устойчиво словосъчетание се налага изразът „латинска ерес“. Това става още по време на византийското владичество в българските земи, когато религиозните спорове между Рим и Константинопол около т.н. *filioque* и други обредни практики са особено интензивни. В тази връзка не е случаен фактът, че вероятно тогава бива преведено едно от най-известните и разпространени сред славянския свят съчинения с антилатинска насоченост – т.н. „Полезна повест за латините“.⁴⁶ Чрез това съчинение, в един сравнително систематизиран вид на средновековните българи се припомняли основните различия между православие и католицизма.⁴⁷

Изследванията показват, че след края на Средновековието названието „латини“ запазва своята популярност сред българите като преминава в фолклора с една преобладаващо отрицателна натовареност. Известни са например редица произведения от Юнашкия епос за Крали Марко, където се говори за латинци ,за Латинска земя, Латина града, Латина девойка, Латинец войвода, Латинина краля, дете латинянце и т.н.⁴⁸ Показателно е ,че наред с „неверните“ турци, които са в центъра на вниманието на повечето произведения от юнашкия епос, латините или немците, макар и християни също са квалифицирани като друговеци Те са представени обикновено като хора ,които искат да сторят зло на Крали Марко и на семейството му. В една от тези истории записана в

⁴⁵ Дуйчев, Ив., Из старата българска книжнина, (СБК) т. II, с. 195.

⁴⁶ Николов, Анг., Повест полезна за латините . Паметник на средновековната славянска полемика срещу католицизма, С., 2011, с. 27 сл. Библиография с най-нови проучвания по този проблем. пак там, с. 132-147. Авторът лансира тезата ,че съчинението е възникнало най-вероятно в Охридския сиоцез

⁴⁷ Обща за антилатинската книжнина в славянския свят вж. капиталното изследване на Попов, А., Истолрико-литературный обзордревнерусских полемических сочинений против латинян/ XI –XV вв. / . СПб, 1875; Същият, Критические ответы на истории древнейшей треко-русской полемики против латинян. СПб, 1878

⁴⁸ Български юнашки епос, Сб. За народни умотворения и народопис, кн. LIII, С., 1971, с. 1022 Галанова, М. Легенците-западноевропейци на Балканите (Български фолклорни стереотипни представи), . В света на човека, 1, Сб. В чест на проф. Иваницка Георгиева, С., 2008, с. 67-93.

Петканова, Д. „Латини“ и „немци“ в старобългарската литература и българската надодна песен, Български фолклор, 1984,4, с. 28-34

Софийско се разказва ,че юнакът седнал да пие с „немци друга вера” , които коварно го упоили като смесили вино и ракия. В това състояние той лекомислено дал съгласие неговата сестра „Яна хубавица” да се омъжи за едно „немче” Тя се разплакала и не искала да отиде с него, защото не знаела „немски да орати”. В една от версиите сюжетът завършва с изтрезняването на Марко, който като разбрал какво е сторил настигнал немците и ги избил⁴⁹ Друга история записана в Радомирско разказва, как Марко ходел угрижен понеже погубил трима латинци. Тогава сестра му Милица за да го спаси от отмъщение изпратила с измама десетия си син „дете Дукадинче” в „латинската земя” за да си земе „латинка” . Там той било хванат „от латински юнаци”, които искали да го погубят . Разбрал за измамата синът на Милица проклетел вуйчо си⁵⁰ В разказ записан в Пернишко отново латинците са представени в лоша светлина. Там става дума за Латинец воевода, който дошъл в Прилеп и откраднал меча му и жена му Елена, която била бременна. Тогава Марко се престорил на калугер и три години слугувал в манастир. После, отишъл в „латинската земя”, където направил ханче и чешма. Тогава се пуснал слух, че е починал и Латинец воевода от радост направил голямо угощение. На него се появил Марко, който взел сабята, избил латинците, и отвел жена си и тригодишното си дете обратно у дома.⁵¹ Сюжетът с отвличане на семейството е залегнал една история за Янкул воевода. Той помолил Марко да му помогне със своя кон Шарколия да настигне похитителя наречен „краля от Немачка”⁵² Историята завършва с жестоко наказание за краля , на когото му изболи очите, отсекли краката до колената и ръцете до лактите⁵³ Списъкът на различни отрицателни персонажи свързани с латини или немци може да бъде продължен например с една „зла невеста латинка” , която разделя двама братя, „Дуко от Латина”, за когото се жени невярната маркова жена ., както и „Гине от Латина” погубен отг Марко.. Заслужава отбелязване и една история, в която друговерните турци и латинци били накарани от юнака да пият вино „на рамазана” , въпреки забраната на султана.⁵⁴ От приведените до тук примери прави впечатление, че латините са всъщност част от една доминираща сюжетна линия в юнашкия епос, чиято цел е да се изтъкне верското и морално превъзходство на българите над други народи. Причината латините да влязат в българския фолклор главно в отрицателна светлина трябва да свържем вероятно с

⁴⁹ Български юнашки епос, с.408- 409

⁵⁰ Пак там, с.424

⁵¹ Български юнашки епос , с.666

⁵² Пак там с.670-671

⁵³ Пак там, с.670-672

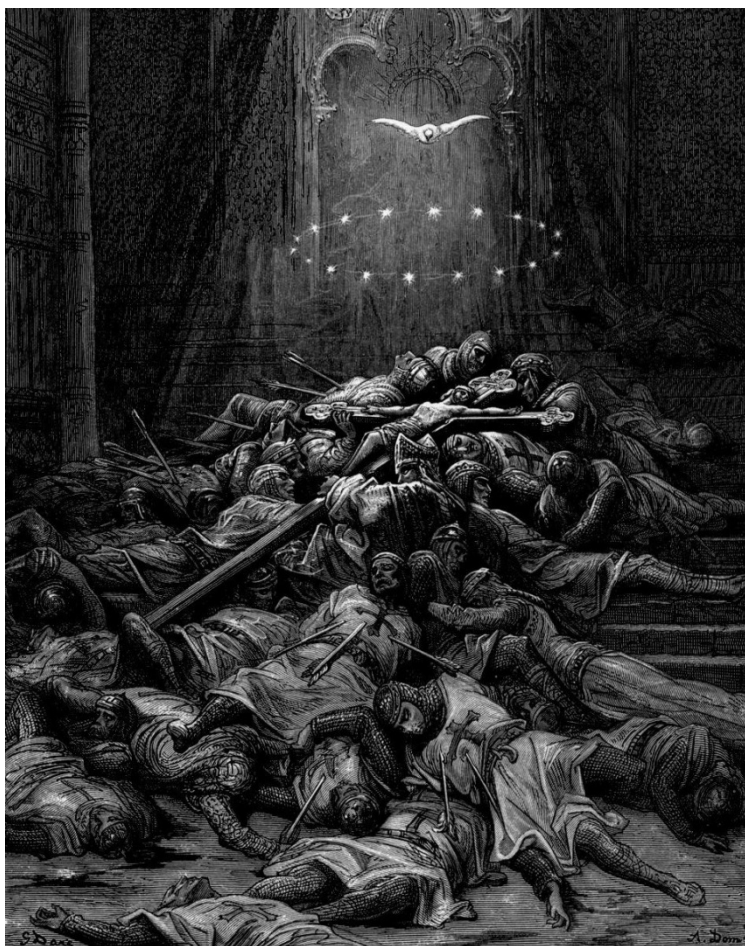
⁵⁴ Пак там, с., 729, 341

негативната представата за тяхната вяра разпространена сред православните през Средновековието⁵⁵.

⁵⁵ Заслужават внимание наблюденията на Васил Миков, според който с течение на вековете със названието „латини“ българите започнали да означават „един народ който е живял в нашите земи много отдавна, говорил е „неразбираем език“, език нито български, нито гръцки, нито турски, народ който се е кръстил, като част от народ, който е строил калета, старите черкви, пътища и пр .Всички остатъци от стари градища, крепости, черкви ,пътища и пр. за които у народа не е запазен никакъв спомен, никакво предание и за които нищо не се знае, са останали от „латинско време“, от „латинците“. За доказателство са приведени примери от местна топонимия, в която е съхранено названието „латински“.-**Миков, В.**, Произход и значение с.99

Новите свети мъченици: Култът към светците, блажените и мъчениците на кръстоносното движение от XI-XIII век

Калин Йорданов



*„По какъв начин всъщност тези франки се отличават от израилтяните и Макавеите?
В тези земи, сам ги видях край себе си - посечени, разпнати, одрани, надупчени със стрели, заклани или
убити чрез други видове мъченичество, заради любовта си към Христа. И въпреки това те не могат да
бъдат победени нито със заплахи, нито с ласкателства. Не, дори и меча на палача да се появи, мнозина
от нас не ще откажат да загинат, заради любовта към Христа! О, колко хиляди мъченици посрещнаха
щастлива смърт в този поход!”*

Фулк от Шартр /“Historia Hierosolymitana”/¹

¹ **Fulcher of Chartres**, The First Crusade: The accounts of eyewitnesses and participants (ed. Krey, A. C.). Princeton/London, 1921, p. 22.

За християните от края на XI в. Светите Земи били в центъра на поклонническата традиция, а Йерусалим бил схващан като *axis mundi*, който свързвал земята и Небесата, профанното и сакралното пространство, човека и Бога, Стария и Новия Завет, началото и края на света, миналото и бъдещето, живота, смъртта и вечността. Жива реликва, която била осветена от живота, учението, страданието, смъртта и възкресението на приелия плът Господ Иисус Христос, и която била попила и поела в себе си светостта, благодатта, благословията и мистичната мощ на пророците, светиите и апостолите, както и Светата Кръв на самия Спасител². В навечерието на Кръстоносните походи, когато Западната Църква проповядвала идеята за „реставрация на царството Господне“ на земята, Светите места били все по-често възприемани и като физическо наследство, отечество и „родина на християните“. Мисълта за освобождаването ѝ от ръцете на неверниците и отвоюването на Божи Гроб - тази най-святая и съкровена за християните реликва - била близка до умовете и сърцата на хората от латинския свят в края на XI в. Ето защо, когато на 27 ноември 1095 г. на събора в Клермон папа Урбан II споменава за загубите и ужасите, понесени от християните в Ориента и техния тревожен зов за помощ и призовава хората от Запада да окажат военна подкрепа на страдащите си събратя от византийските земи и дори да освободят Божи Гроб, като възстановят там царството Господне и същевременно получат пълно опрощение, свързано с поклонението на това свято място, латинското общество реагирало с огромен ентузиазъм и ревностно прегърнало кръстоносната идея. Папският кръстоносен призив безспорно оказал дълбоко психологическо въздействие върху западните християни и тяхната религиозна чувствителност и манталитет. Идеята за поемането на кръста и освобождаването и поклонението на Божи Гроб, които били в основата на зараждащата се кръстоносна идеология, се превърнала в емблема, задача и цел на новото въоръжено поклонническо движение, което по такъв начин приело най-важните и съкровени християнски реликви и обети като свой мистичен символ, бойно знаме и дори персонална инсигния на пилигримите, които заради това били наречени „*crucesignati*“, т.е. "белязани с кръста" ("кръстоносци"), а тяхното начинание – „дело на Кръста“. Според сведението на Робер Монаха, в своите кръстоносни проповеди папа Урбан II призовавал онези, които щели да се жертват заради Христа в този свят поклоннически поход, да носят „знака на

² **Riley-Smith, J.** The First Crusade, p. 21; **Riley-Smith, J.** Peace never established: the case of the Kingdom of Jerusalem., *Transactions of the Royal Historical Society*, ser.5, 28, 1978, p. 89, 93-94; **Hamilton, B.** The Impact of Crusader Jerusalem on Western Christendom., *The Catholic Historical Review*, Vol. 80, No. 4, 1994, p. 696; **Tyerman, C.** God's war. A new history of the Crusades. London, 2006, p. 68.

*Господния кръст на челото си или на гърдите си*³. „И наистина бе съвсем подобаващо Господните воители, които се готвеха да воюват за Неговата чест, да бъдат белязани и укрепени от тази присъща емблема на победата, и понеже по такъв начин с признателност във вярата се белязваха с този символ, те наистина спечелваха Кръста, чийто символ носеха. Те приемаха знака, така че да следват същността му”, възкликва Фулк от Шартр⁴.

Превръщайки по такъв начин реликвата на Честния Кръст в символ и емблема на кръстоносното движение, папата свързал приемането и носенето му от поклонниците с идеята за християнската саможертва и със словата на самия Христос: „ако някой иска да върви след Мене, нека се отрече от себе си и Ме последва” (Мат. 16:24) и „който не носи кръста си, а върви след Мене, не може да бъде Мой ученик” (Лк. 14:27). Ето защо лидерите на Първия кръстоносен поход вярвали убедено, че следват Христос като приели и носели „своите кръстове” и венеца на свято мъченичество⁵. Според свидетелствата на хронистите Балдрик от Дол и Гибер от Ножан, още в Клермонската проповед на папа Урбан II за първи път идеята за покаянието, саможертвата и мъченичеството се свързвала с кръстоносния поход⁶: „Така вие водихте несправедливи войни по едно или друго време, размахвайки заплашително оръжия за взаимно изтребление единствено заради алчност и гордост, поради което заслужихте вечна смърт и сигурно проклетие. Сега ви предлагаме войни, които носят славната награда на мъченичеството, което ще запази това звание на възхвала сега и завинаги”⁷. С такъв призив папата засягал едновременно чувствителната струна на манталитета на рицарството и духовното рвение и благочестие на Христовото воинство, което с готовност изоставило междуособните, частни, феодални войни и взело кръста, впускайки се в „голямата авантюра отвъд морето”.

³ **Robert the Monk**, *The First Crusade: The accounts of eyewitnesses and participants* (ed. Krey, A. C.), pp. 32-33.

⁴ **Fulcher of Chartres**, *The First Crusade: The accounts*, p. 41; Ордерик Виталис също е засвидетелствал този момент, описвайки клетвата на един кръстоносец: „Няма да изоставя кръста на нашия Спасител, с който бях белязан като пилигрим, но ще го поставя върху щита си, шлема си и оръжията си и ще отпечатам образа на светия кръст върху седлото и юздите (на коня) си. Укрепен от този занак аз ще се отправя срещу враговете на мира и справедливостта и ще защитавам със сила земите на християните. И така моят кон и въоръжение ще бъдат белязани със свещен знак и всички врагове, които ме нападат ще се бият срещу рицар на Христа”. Вж. Riley-Smith, *The First Crusade*, p. 41.

⁵ **Riley-Smith, J.** *The State of Mind of Crusaders to the East, 1095–1300*, In: *The Oxford History of the Crusades* (Ed. Riley-Smith, J.), Oxford, 1999, p. 70.

⁶ **Riley-Smith**, *The First Crusade*, p. 116

⁷ **Guibert of Nogent**, *The First Crusade: The accounts*, p. 38

С напускането на Европа и навлизането в пределите на Мала Азия и Сирия чувствителността на първите кръстоносци към чудеса и поличби, които потвърждавали светия характер на тяхната мисия, се изострила. Поредица от небесни знамения, видения и открития на реликви затвърждавала убеждението им в съдбовния характер на тяхното дело, което сякаш било насочвано от Божественото провидение. По това време започнала да се формира и представата за светостта и мъченичеството на загиналите по време на кръстоносния поход пилигрими като акт на любов към Бога и ближните и изкупление на греховете. Гибер от Ножан отразява особено ясно това схващане: *„Ако изобщо бе необходимо да страдат заради греховете си, единствено проливането на тяхната кръв бе по-силен начин за изкупване на всички престъпления”*⁸. Пилигримите вярвали, че с жертвоготовността си изразяват любовта към събратята и съратниците си и изобщо към християните като буквално прилагали на практика Господното слово: *„Никой няма любов по-голяма от тая, да положи душата си за своите приятели”* (Йоан 15:13).

По време на престоя на кръстоносците в Северна Сирия между 1097 г. и 1099 г. и обсадата, завоюването и защитата на Антиохия, както и при придвижването на експедицията в Палестина и завладяването на Йерусалим и освобождаването на Божи Гроб през 1099 г. поклонническата армия понесла множество жертви и загуби. Редица барони, рицари, прелати, духовници, войници и обикновени пилигрими загинали в сражения с мюсюлманите, в плен или поразени от епидемии, болести и глад. Скоро след смъртта си, някои от първите кръстоносци били обявени за мъченици. Сред тях се разграничават най-общо три категории. В числото на първата са онези пилигрими от кръстоносната армия, които починали от болест или срещнали друга безнасилствена смърт по време на похода. Сред тях бил и папският легат на похода и епископ на Пюи Адемар дьо Монтьой, чийто дух по-късно многократно се явявал на визионерите в поклонническата войска. В едно писмо от 1099 г. архиепископът на Реймс изрично поставя сред тези, *„които умряха в мир с венеца на славното мъченичество”*, починалия на 1 август 1098 г. епископ Адемар, заедно със заболялия и починал на 20 декември 1098 г. епископ на Оранж Гийом⁹. Според свидетелството на Гибер от Ножан, Адемар дьо Монтьой бил погребан съгласно предсмъртната си воля в базиликата на Св. Петър в Антиохия, в същия изкоп, където няколко седмици по-рано чудодейно била открита реликвата на Господното Копие.

⁸ Riley-Smith, The First Crusade, p. 114

⁹ Пак там., с. 115

Във втората категория кръстоносци-мъченици спадат онези свещеници и пилигрими от армията, които били убити в мюсюлмански плен, отказвайки да отхвърлят и сменят вярата си. Един от най-ярките примери е Райналд Порше, нормански рицар от Южна Италия, който бил пленен от мюсюлманите на 6 март 1098 г. при обсадата на Антиохия. На 3 април той бил изведен на крепостните стени на града и изложен на показ пред кръстоносната армия, за да моли за откуп. Отказвайки да стори това, Райналд окуражил пилигримите да упорстват в обсадата на града като ги информирал за слабостта на градския гарнизон. Веднага след това рицарят бил заведен пред мюсюлманския военачалник, който му предложил да му даде каквото поиска, ако приеме Исляма. Норманинът поискал време да обмисли предложението, което обаче прекарал в молитви да бъде приет в Рая. Последвалият отказ на Рейналд разгневил мюсюлманския военачалник, който наредил незабавната му екзекуция, заедно с тази на всички пленени преди него кръстоносци. Рицарят бил обезглавен, а останалите пилигрими били изгорени на голяма клада пред очите на обсаждащите града пилигрими. В последствие почитта и култът към този мъченик на кръстоносния поход се разпространили широко в Южна Италия. Около 1130 г. той е споменат и като светец, а подвигът му е възпят в „Песен за Антиохия”¹⁰.

Третата категория мъченици от Първия кръстоносен поход е тази на загиналите в битка с неверниците като норманския рицар Роже дьо Барневил, който предвождал собствен контингент от нормански пилигрими в експедицията. Той бил убит на 4 юни 1098 г., само ден след превземането на Антиохия, при един излаз, в който водел петнайсет от най-опитните си съратници. След смъртта си бил почетен като мъченик и бил погребан с големи почести от папския легат епископ Адемар дьо Монтьой под портала на катедралния храм в Антиохия¹¹.

Според свидетелствата на очевидци и участници в експедицията, след смъртта си някои от тези свети мъченици на кръстоносния поход се явявали пред определени ясновидстващи пилигрими от армията с послания, съвети и предупреждения и дори, за да окажат физическа помощ на своите живи съратници, като например спусналата се небесна армия от светци и души на мъртви кръстоносци, която се притекла на помощ на отредите на пилигримите в битката край Антиохия на 28 юни 1098 г.¹². Сред често явяващите се с отвъдни послания мъченици, бил и покойният епископ на Пюи Адемар

¹⁰ Пак там, с. 115; **Riley-Smith, J.** The First Crusaders, 1095-1131, p. 73

¹¹ **Riley-Smith,** The First Crusade, p. 76, 115

¹² Пак там, с. 96, 116

дъо Монтъой¹³. При едно от явяванията си той бил заедно със своя покоен знаменосец Еракл дъо Полиняк, загинал в сражението при Антиохия. По лицето на Еракл все така стояли отворени раните, които получил в последната си битка – привилегия и знак на неговото мъченичество, която му била оказана от самия Христос за вечни времена. На 15 юли 1099 г. епископът-мъченик Адемар бил видян от мнозина дори да предвожда щурма на крепостните стени на Йерусалим¹⁴. Според свидетелството на хрониста и участник в експедицията Раймонд д'Ажил, на 24 февруари 1099 г., в деня преди смъртта си при обсадата на сирийския град Арка, севернофренският барон Анселм II дъо Рибмон, кастелан на Бушен и сеньор на Остреван и Валансиен, видял убития при Маара два месеца по-рано и обявен за мъченик рицар Ангеран дъо Сен Пол. Явилият се мъченик уверил Анселм, че „тези, които завършват живота си в служба на Христа не умират” и му показал великолепия си дом в Рая, като му обещал, че в утрешния ден много по-красив небесен дом ще бъде приготвен за самия него. На следващата сутрин Анселм дъо Рибмон се сбогувал с приятелите и приближените си в армията, разказвайки им подробно своето видение. В същия ден той бил смъртоносно ранен в главата с камък, изстрелян от мюсюлманска бойна машина от стените на обсадения от кръстоносците сирийски град Арка¹⁵. Архиепископът на Реймс и авторът на „Gesta Francorum” причисляват Анселм дъо Рибмон в числото на мъчениците¹⁶.

Два месеца по-късно на същото място, при Арка откривателят на реликвата на Господното Копие от Антиохия, визионерът Пиер Бартелеми бил подложен на огнена ордалия пред цялата кръстоносна войска, за да докаже истинността на своите видения и автентичността на самата светиня. Раймонд д'Ажил разказва, че редица очевидци на огненото изпитание, сред които и някои уважавани свещеници и рицари от армията, свидетелствали за „чудеса”, които видели по време на ордалията. След като Пиер влязъл в огнената клада, над главата му била забелязана летяща птица, която кръжала над пламъците и сетне се гмурнала в тях, както и фигура на качулат свещеник, който вървял пред него в жаравата. Хронистът отчитал като чудо също и факта, че освен

¹³ **Raymond of Agilles**, The First Crusade: The accounts, pp.198-199

¹⁴ **Riley-Smith**, The First Crusade, pp.116-117; **Tyerman, C.** God's war. A new history of the Crusades. London, 2006, p. 146

¹⁵ **Raymond of Agilles**, The First Crusade: The accounts, pp. 221-222. Според друга версия, предадена от Арнул дъо Шок, комуто уж самия Анселм дъо Рибмон му бил разказал преди смъртта си, във видението си последния се намирал върху куп с мръсотия, откъдето съзерцавал някакъв прекрасен дворец. Преминаващите през дверите на този чертог безброй красиви хора му се стрували смъртно познати. Един от тях бил наскоро загиналия пилигрим Енгеран дъо Сен Пол. Той се обърнал към Анселм и му обяснил, че това били кръстоносците, които били получили венца на мъченичеството, към които и самият той щял съвсем скоро да се присъедини. Вж. **Riley-Smith**, The First Crusade, pp. 117-118

¹⁶ **Manasses**, The First Crusade: The accounts, p. 265; **Gesta Francorum**, The First Crusade: The accounts, p. 223

незначителните изгаряния, които имал по краката, Пиер останал напълно невредим от огъня, понеже нито дрехите му, „*нито лицето, главата, косата и другите членове (на тялото му)*” били обгорели или засегнати от пламъците. След края на ордалията всички които се съмнявали в неговите видения и в самото Свето Копие били поканени да инспектират тялото на преминалия през кладата мъж: „*Затова мнозина оглеждаха, и след като видяха лицето и тялото му прославиха Бог, казвайки: "Е, щом Господ изведе този човек от такъв буен огън, (значи) може да пази и нас посред мечовете на враговете ни! И наистина ние не вярвахме, че стрела може да мине невредима през огъня, през който мина този човек!"*”¹⁷

Според Раймонд Д'Ажил, Пиер Бартелеми живял още дванайсет дни след ордалията и починал на 20 април 1098 г. от тежките рани и травми, които след преминаването през огъня му причинила екзалтираната тълпа в необузданото си желание за прикосновение до светостта му: „*Но след като Пиер излезе наяве от огъня, с необгорена риза и без следа от вреда по финия плат, с който Господното Копие бе повито, целият народ го приветства, когато той им даде знак, държейки Копието в ръка и провиквайки се с цялата си сила „Боже, помогни ни!”*. Те го посрещнаха и го свлякоха на земята и цялата тълпа го стъпка като всеки искаше да го докосне или да откъсне парченце от дрехата му... *И така те му причиниха три или четири рани по краката, откъсвайки (парчета) от плътта, и прегазвайки гръбнака му, те го счупиха.... След като Пиер Бартелеми премина през огъня, при все че доста от огъня все още гореше, хората се впуснаха с такава ревност да събират главни и въглени от жаравата, заедно с пепел, че за кратко време нищо не остана. Заради вярата на тези хора, впоследствие Господ стори много добри дела*¹⁸ *чрез тези реликви*”¹⁹.

След смъртта си Пиер бил погребан на мястото на кладата, през която чудодейно преминал със Светото Копие. Въглените и пепелта от жаравата на огненото изпитание били използвани като чудотворни реликви от простолюдието в армията и след смъртта на визионера, който провансалските кръстоносци междуременно обявили за „*светец*”.

Последната вълна на Първия кръстоносен поход, т.нар. „*Закъснял поход*” от 1101 г., също оставил своите свети мъченици. Най-известният от тях бил архиепископът на Залцбург Тимо, който придружавал херцога на Бавария Велф IV и контингента на германските кръстоносци в експедицията. Той бил пленен от селджукските турци в

¹⁷ **Raymond of Agilles**, *The First Crusade: The accounts*, pp.231-233.

¹⁸ Става въпрос за извършени чудеса.

¹⁹ Пак там.

битката при Хераклея в Анатолия и загинал като мъченик заради вярата си. Според легендата, предадена в „Хрониките на архиепископите на Залцбург“, попадайки в турски плен той бил заставен да поправи някакъв езически златен идол, заради ювелирните си умения. Вместо това архиепископ Тимо фон Залцбург разрушил кумира с чука си, прогонвайки обитаващия ги демон. Заради това кръстоносецът бил обвинен в светотатство и бил публично екзекутиран заедно с останалите пленници, като първо им били отрязани пръстите, а сетне и всички крайници. Докато главатарят на турците „*пиел кръвта на мъчениците*“, тълпата станала свидетел на чудо. От небето се спуснало ангелско воинство, което прибрало душите на мъчениците. Мюсюлманите се обърнали към езическия си оракул - идола „*Махмит*“²⁰, който заявил, че това било голяма победа за християните и че мюсюлманите не трябвало да им пречат да погребат своя светец. Така тленните останки на „*блажения*“ Тимо били погребани в черква, а на гроба му започнали да се случват чудеса – слепи, глухи, прокажени и обсебени християни и мюсюлмани били излекувани чрез мощите на кръстоносеца, а злочеста и внезапна смърт постигала онези, които се опитвали да осквернят гроба му. Поради това дори мюсюлманите почитали гроба на светеца и не пречели на християнските пилигрими да му се покланят²¹. В последствие историята за мъченичеството на блажения архиепископ-кръстоносец станала популярна и в австрийските земи, благодарение на написаното в негова памет „*Passio*“²².

²⁰ Явно изопачена форма на името на ислямския пророк Мухаммад (Мохамед).

²¹ Tolan, J. *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, New York, 2002, p. 108-109; Според друга версия архиепископ Тимо фон Залцбург бил пленен при Аскалон през 1102 г. и загинал мъченически във фатимидски плен, отказвайки да отхвърли вярата си.

²² *Passio Thiemonis archiepiscopi Salisburgensis*. MGH, SS, XI, pp. 51–62.



Мъченичеството на блажения Тимо фон Залцбург, ок. 1500 г., Виена/Залцбург

Според свидетелството на хрониста Фулк от Шартр, също участник в Първата кръстоносна експедиция *„хиляди мъченици посрещнаха щастлива смърт в този поход!“* – *„посечени, разпнати, одрани, надупчени със стрели, заклани или убити чрез други видове мъченичество, заради любовта си към Христа“*. Действително, в историята на цялото кръстоносно движение няма друго подобно начинание, което да е оставило спомена за толкова много мъченици, както Първият кръстоносен поход, чиято свята саможертва постигна освобождаването на Божи Гроб и Светите земи. Никоя от следващите въоръжени пилигримски експедиции в Ориента не могла нито да повтори и затвърди успехите на Първия кръстоносен поход, нито да произведе толкова множество светци и мъченици. При все това, тази експедиция положила началото на една нова и устойчива латинска християнска традиция, която задълго се свързала с кръстоносното движение и довела до появата на нови култове из Западна Европа, Балканите, в Източното Средиземноморие по пътя на пилигримите към Светите земи.

Вторият кръстоносен поход (1148-1149 г.) продължил тази традиция и също произвел своите свети мъченици. За разлика от опита на Първата пилигримска експедиция, култът към светите мъченици от този кръстоносен поход се зародил още при преминаването на поклонническите армии из Европа. Докато френските и германски кралски кръстоносни армии подготвяли отпътуването си по сухопътния маршрут към Ориента, огромна флотилия от близо 200 кораба, обединяваща контингентите на англо-норманските, фламандските, ренанските, лотарингските, аквитанските, бретонските и шотландските кръстоносци, потеглила по море през май 1147 г. След като наближили крайбрежието на Иберийския п-ов, край Порто северните кръстоносци били временно отклонени от пътя си към Светите земи, понеже били въвлечени за повече от половин година в кампаниите на иберийските християни срещу маврите в Испания. По покана на епископа на Порто, кръстоносната армия била ангажирана да участва в междувременно предприетата от португалския крал Алфонсо I Енрикиш (1112/1139-1185) обсада на Лисабон, която продължила до края на октомври 1147 г. Според текста на кралската грамота за основаването на манастира на Св. Винсент, Алфонсо I бил дотолкова трогнат от саможертвата на кръстоносците при завоюването на града, че пожелал да се погрижи за погребението на загиналите по време на обсадата пилигрими, които били обявени за „Христови мъченици”, и за които се вярвало, че по Божие благоволение щели да заемат място „в редиците на светите мъченици на Небето, чиито стъпки те следвали с такава велика ревност на земята”²³. Португалският крал ангажирал лично архиепископа на Брага със задачата за създаването на две специални гробища, в които да бъдат положени телата на кръстоносците-мъченици: едно за англо-норманските пилигрими (при манастира „Св. Богородица на Мъчениците”), и друго за рейнските и фламандски поклонници (при манастира „Сао Висенте де Фора”)²⁴. Основаването на тези гробища било съпътствано и с някои чудеса, които били регистрирани край гробовете на двама от загиналите по време на обсадата на Лисабон кръстоносци-мъченици. Това били „Христовият рицар” и „мъченик” Хайнрих от Кьолн и неговият оръженосец, чието тяло по чудодееен начин било преместено до това на неговия господар в гробището на рейнските и фламандски кръстоносци-мъченици при манастира „Сао Висенте де Фора” („Св. Винсент Отвъд стените”) край Лисабон. Според свидетелствата на очевидци, палмовите клонки, които пилигримите поставили върху гробовете им, покълнали и израстнали като нови дървета, които били използвани ефективно като лек за болните и

²³ Constable, J. Crusaders and Crusading, p. 304; Phillips, The Second Crusade. Extending the frontiers, p. 159.

²⁴ Constable, J. Цит. съч., с. 304; Phillips, Цит. съч., сс. 158-159.

страдащите. Край гробовете на двамата кръстоносци-мъченици двоица глухонеме младежи от поклонническата войска също били излекувани чудодейно от своите недъзи, като възстановили напълно слуха и речта си. Нощем край гробовете на мъчениците пък се samozапалвали оставените там светилници. Според разказа на един участник в експедицията, всички тези чудеса били регистрирани от множество свидетели, сред които бил и самият той: *„Видяхме това със собствените си очи и го усетихме със собствените си ръце”*²⁵.

Изглежда, че превръщането на загиналите кръстоносци в свети мъченици и почитането на техните тленни останки и гробове като чудотворни източници, се оформило като своеобразен феномен по време на Втория кръстоносен поход, който поставил началото на един нов култ, понеже подобни случаи са засвидетелствани не само сред северните пилигрими при обсадата на Лисабон, но също и сред другото направление на експедицията, при преминаването на поклонническите армии на германския крал Конрад III Хоенщауфен (1138-1152) и френския крал Луи VII (1137-1180) през Балканския полуостров. Според свидетелството на хрониста Одон дьо Дьой, участвал в похода като секретар и капелан на Луи VII, армията на френския крал претърпяла голяма загуба при пристигането си в тракийския град Филипопол. На 6 септември 1147 г. след дълго боледуване там починал епископът на Арас Алоиз, който бил не само дипломатическото лице на френския крал в преговорите с Константинопол, но и един от духовните лидери на кръстоносната армия. Същият хронист свидетелства, че светостта на покойния епископ била почитана от пилигримите и след смъртта му, понеже тленните му останки започнали да вършат чудеса, поради което гробът му се превърнал в място за поклонение и изцеление на болни и страдащи: *„Тялото му било погребано с почести извън стените на града пред олтара на църквата „Св.Георги”. Когато кралят пристигна при гроба му, се натъжи от смъртта му и заедно със своите епископи и абати повтори тъжната церемония. Уверявам ви, че ние видяхме хора с треска, които спяха първо до ковчега, а след това и върху самата гробница, след което благодаряха за оздравяването си на Бога и на починалия епископ”*²⁶. Възможно е след напускането на Филипопол от Луи VII и неговите поклоннически войски, този култ да е продължил да

²⁵ **Phillips**, Цит. съч., с. 165; **Constable**, Цит. съч., сс. 304-305; **Lay, S.** Miracles, Martyrs and the Cult of Henry the Crusader in Lisbon, *Portuguese Studies*, 24, 1, 2008, pp. 7-31.

²⁶ **Одон от Дьой**, Походът на Луи VII на Изток (прев. Нинов, В.). С., 2012, с. 49; **Одон от Дьой**, Латински извори за българската история, т. III, 1965, с. 124; **Гагова, К.** Кръстоносните походи и Средновековна България. С., 2004, 58; **Койчева, Е.** Първите кръстоносни походи и Балканите. С., 2004, с. 104; **Phillips**, Цит. съч., с.189.

бъде поддържан още известно време от франките, от намиращата се във от стените на града „*прочута латинска крепост*”, където изглежда че към средата на XII в. обикновено отсядали западните пилигрими при своето пътуване към Константинопол и Светите земи, и където твърде вероятно се е намирала и църквата „Св. Георги”, в която било погребано чудотворното тяло на кръстоносеца епископ Алоиз²⁷.

Междувременно, франките от създадения в следствие на Първия кръстоносен поход Латински Ориент също формирали своя традиция на свято мъченичество, родено в борбата срещу мюсюлманите в Близкия Изток. Опасността, която грозяла латинските държави в Отвъдморските земи още от самото им създаване била съвсем реална и първата сериозна катастрофа не закъсняла. Тя разтърсила Латинския Ориент още в края на второто десетилетие на XII в., едва двадесетина години след установяването на франкската власт в Светите земи. През пролетта на 1119 г. огромна 40-хилядна армия, съставена от турски, кюрдски и арабски войски и предвождана от артокидския принц Наджим ад-Дин Ил-Гази (1104-1122) и неговия съюзник атабега на Дамаск Тогтекин се насочила към Антиохийското княжество. Без да дочака подкрепленията на Йерусалимското кралство и Триполитанското графство, антиохийският принц Роже от Салерно (1112-1119) сам посрещнал мюсюлманските войски с почти цялата армия на своето княжество. Тя била съставена от 700 рицари и 3-хилядна франкска, арменска и сирийска пехота. На 28 юни 1119 г. двете армии се срещнали в долината на р. Оронт, северно от Атареб. В разигралото се сражение загинали антиохийският владетел Роже и епископът на Апамея, както и по-голямата част от рицарите и пехотата, а мнозинството от онези, които попаднали в плен били впоследствие безмилостно избити. Едва стотина рицари успели да се спасят с бягство към Антиохия. Според свидетелството на хрониста Готие Канцлера, пленен в същото сражение, което заради печалната си слава било наречено от съвременниците „*Ager sanguinis*” („Кървавото поле”), франкските пленници били отведени в Алепо, където били подложени на жестоки мъчения и смърт за забавление на празнуващите победата си опиянени турски принцове:

„Някои от тях бяха провесени на въже от стълб с краката нагоре и ръцете надолу, изложени на постоянни залпове от стрели като начин на ужасно избиване. Някои бяха заровени до слабините, други до пъпа, а трети до брадичката, докато

²⁷ За местонахождението на латинската крепост и църквата „Св. Георги” край/във Филипопол виж: Данчева-Василева, А. „Локализиране на Латинския квартал в Пловдив през средновековието“, Исторически преглед, 5-6, 1998, с. 164-167; Данчева-Василева, А. Пловдив през Средновековието (V-XIV в.). С., 2009, с. 378-379.

*ръцете на злите размахваха заплашително копия срещу тях, и заради Христа те посрещнаха кончината на живот пълен с печал. Някои от тях дори бяха захвърлени по площадите и кварталите след като им бяха отсечени всички крайници като зрелище на чудесно правосъдие за минувачите. И колкото повече пиянството на неверниците бушуваше, толкова повече перверзността на техните мъчения нарастваше*²⁸.

Готие Канцлера е предал и легендата за мъченичеството на някои от тези франкски пленници в Алепо. Сред тях бил и рицаря Самсон дьо Брюера. Една нощ насън той видял как Небесата се разтварят, и от там, в цялото си величие Спасителя слязъл в затвора и трижди повикал Самсон и неговите пленени другари. Когато се изправили и го приближили Той натопил палеца на дясната си ръка в свето миро и с него отбелязал кръстен знак на челата на Самсон и още двадесет и четирима от неговите съратници. След като се събудил, рицарят вдигнал другарите си за утринна молитва и като приключили, им разказал за съновидението си. В същия ден Самсон и останалите двадесет и четирима пленници, които били белязани с кръста, получили венеца на свято мученичеството. По силата на Бог, посеченото тяло на един от тях, който бил син на виконта на Акра, било чудодейно пренесено на друго място пред погледа на всички присъстващи. Ужасът на тази гледка докарал епилептичен пристъп на артокидския принц Ил-Гази, който, падайки по лице върху кръвта на мъчениците, започнал да се гърчи в страховити конвулсии и заболял²⁹.

Седемдесетина години по-късно, драматичният край на Първото йерусалимско кралство също довел до появата на нови свети мъченици, загинали в ожесточената борбата срещу мюсюлманите. На 4 юли 1187 г. при Роговете на Хатин, край бреговете на Галилейското езеро, се сблъскали армията на султана на Сирия и Египет Салах ад-Дин (1175-1193) и сборната войска на йерусалимският крал Ги дьо Лузинян (1186-1192), съставена от контингенти от Йерусалимското кралство, Триполитанското графство, Антиохийското княжество, от военно-монашеските ордени на Тамплиерите, Хоспиталиерите, Св. Лазар и Монжоа, от духовните сеньории и от наемници и пилигрими от Запада. Продължилото цял ден ожесточено сражение било катастрофално за християните, въпреки чудесата от храброст, които извършили франките. Латинската армия била напълно унищожена, загинал цветът на утремерското рицарство, а онези

²⁸ **Walter the Chancellor**, Walter the Chancellor's The Antiochene Wars. A Translation and Commentary, (ed. and transl. Asbridge, T. S., Edgington, S. B.), Aldershot, 1999, pp. 163-164.

²⁹ **Keightley, T.** The crusaders : Or, Scenes, Events, and Characters, from the Times of the Crusades, London, 1834, vol. I, pp. 307-308.

които оцелели били пленени заедно с лидерите на войската крал Ги дьо Лузинян, барона Рьоно дьо Шатийон, магистъра на тамплиерите Жерар дьо Ридфор и др. Малцина успели да се спасят с бягство. След края на пагубната за християните битка кралят, бароните и рицарството били отделени от останалите франкски пленници. Султанът изпълнил свещения си обет и лично обезглавил пленения Рьоно дьо Шатийон, ветеран от Втория кръстоносен поход, бивш принц на Антиохия и сеньор на Трансйордания и Хеброн, който четири години по-рано бил дръзнал да извърши грабителски поход срещу най-съкровенията ислямски свещени места и светини – градовете Мека и Медина в опит да похити мощите на пророка Мухаммад. По заповед на Салах ад-Дин били заклани също и всички заловени туркопули и 230-те пленени тамплиери и хоспиталиери, които били заклеени като най-върли врагове на Исляма. Според “Itinerarium peregrinorum” от каноника Ричард от лондонската църква „Св. Троица”, езекутираните рицари били превърнати в „*свети мъченици*”, благодарение на проявеното чрез Божествената милост чудо: „*през последвалите три ноци, когато телата на светите мъченици лежали още непогребани, един лъч от Божествена светлина ги огрял свише*”³⁰. Някои съмнителни свидетелства представят светеца хоспиталиер Никасий от Палермо в числото на Хатинските мъченици, макар че е твърде вероятно да става въпрос за припознаването му с тамплиера Никола, също мъченик от сражението край Галилейското езеро, който, според свидетелството на “Itinerarium peregrinorum”, ревностно насърчавал останалите пленени монаси-войни с радост да посрещнат мъченическата смърт³¹. Кръстоносната пропаганда превърнала в свети мъченик също и езекутирания при Хатин йерусалимски барон Рьоно дьо Шатийон. Скоро след 1187 г. Пиер дьо Блоа създал специален панегирик за него, озаглавен „Passio Raginaldi principis Antiochie” („Страстите на Региналд, принц на Антиохия”), който е издържан в духа на кръстоносната „агиография”, и в който Рьоно е описан като „*борец на Бога*” и „*втори Йонатан*”. Там той е представен като идеалния кръстоносец, а неговата мъченическа смърт е предадена като същинска победа, като спомен за Христовите Страсти, като път към вечния живот и достоен завършек на собственото му свято поклонничество³².

³⁰ **Richard of Holy Trinity**, Itinerary of Richard I and others to the Holy Land (formerly ascribed to Geoffrey de Vinsauf), Cambridge/Ontario, 2001, I, 5, p. 11. (http://www.yorku.ca/inpar/richard_of_holy_trinity.pdf)

³¹ Пак там, сс. 10-11; **Nicholson, H.** Templars, Hospitallers and Teutonic Knights: Image of the Military Orders, 1128-1291. Leicester, 1993, pp. 119-120,

³² **Tyerman, C.** Were There any Crusades in the Twelfth Century?, The English Historical Review, Vol. 110, No. 437, 1995, p. 574, 576; **Schein,** Gateway to the Heavenly City, p. 169.

Изглежда, че светите мъченици от битката при Хатин се вписали в една по-стара и дълга, собствена традиция сред ордена на хоспиталиерите и тамплиерите. Йерусалимският Хоспитал например създал и поддържал култа към първите двама магистри на Ордена - блажения Жерар (1113-1120) и блажения Раймонд дьо Пюи (1120-1160). Докато светостта на първия почивала върху неговото благочестие и праведност, милосърдната му служба в полза на бедните, болните и страдащите, и смелостта, която проявил пред мюсюлманските си мъчители, осакатили крайниците му по време на обсадата на Йерусалим от първите кръстоносци, то основанието за почитането на светостта на втория е неизвестно, при все че в хрониката си Гийом от Тир го описва като религиозен мъж, който се боял от Бога³³. Изглежда че след смъртта на основателя на Ордена, възникнал и култ към тленните му останки. Вероятно между 1187 г. и 1283 г., пред лицето на нарастващата мюсюлманска заплаха над последните латински бастиони в Светите земи, мощите на блажения Жерар били пренесени от Утремер в Маноск в Прованс, където били положени в хоспиталиерската църква в града и били почитани във „великолепен, скъпоценен, сребърен саркофаг с множество скъпоценни камъни“³⁴. През XIII в. други двама членове на Ордена на Св. Йоан били канонизирани - Св. Убалдеска от Пиза (+1206 г.) и Св. Уго от Генуа (+1230 г.). Светостта и култът им обаче били от локално значение и нямали отношение към военните дела на хоспиталиерите в Светите земи, за разлика от блажения Жерар Мекати / Жерар от Виламагна (+1242) и блажения Герхард Германеца, които участвали в борбата срещу мюсюлманите, но пък чиято принадлежност към Ордена и дори идентифицирането им като реално съществуващи личности са съмнителни³⁵.

³³ **William of Tyre**, A History of Deeds Done Beyond the Sea, , New York, 1943, I, p. 335; II, 245; **Nicholson, H.** Цит. съч., с. 119.

³⁴ През 1749 г. черепът на блажения Жерар бил пренесен от Маноск във Валета, Малта, където и до днес се пази и почита в манастира на Св. Урсула. Вж. Luttrell, A. The Rhodian background of the order of St John on Malta, In: Luttrell, A. The Hospitallers of Rhodes and their Mediterranean World. 1993, XVIII, p. 9.

³⁵ **Nicholson, H.** Цит. съч., сс. 119-120.



Черепът на блажения Жерар, пазен в манастира на Св. Урсула Валета, Малта,

Същевременно в Ордена на тамплиерите, традицията на свято мъченичество била заложена още при създаването му. Още в първите параграфи на устава на Ордена, създаден по време на събора в Троя през 1128-1129 г., при излагането на мисията на храмовниците, била поставена недвусмислена връзка между дълга и саможертвата на новите рицари на Христа и мъченичеството³⁶. В своята “Възхвала на новото рицарство”, написана в прослава на достойнствата на войните-монаси, посветили живота си на защитата на християнските поклонници и отбраната на Светите места, Св. Бернар от Клерво, също подчертава техния стремеж към свято мъченичество:

„Вървете уверено, рицари, и прогонете враговете на Кръста с непоколебимо сърце. Знайте, че нито смърт, нито живот могат да ви отделят от Божията любов, която е в Исус Христос и при всяка опасност повтаряйте: "Дали живеем или умираме, Господни сме". Каква слава е да се върнеш победител от такава битка! Колко благословено е да умреш там като мъченик! Възрадвайте се, смели атлети, ако живеете и побеждавате за Господ; но да бъдат върху вас дори повече слава и издигане, ако умрете и се присъедините към вашия Господ. Животът наистина е полезно нещо и победата е славна, но святата смърт е по-важна и от двете. Ако са блажени тези, които умират в Господа, колко по-блажени са които умират за Господа!

³⁶ The Rule of the Templars: The French Text of the Rule of the Order of the Knights Templar (ed. and trans. Upton-Ward, J. M.), Rochester, 2001, 1-2, p. 19

За да сте сигурни, скъпоценна е в очите на Господа смъртта на светиите му, независимо дали умират в битка или на леглата си, но смъртта в битка е по-скъпоценна! Колко безопасен е животът, когато съвестта е чиста! Колко сигурен и безопасен е казвам животът, когато смъртта се очаква без страх; или когато тя е желана с това чувство и прегърната с такъв вид почитание!”³⁷.

В папските си були “Omne datum optimum” (1139 г.) и “Milites Templi” (1144 г.) Инокентий II (1130-1143) и Целестин II (1143-1144) също изтъкват жертвоготовността и мъченичеството на братята храмовници, сравнявайки светостта на делото им с това на старозаветните израелити и Макавеи, и свързвайки го с евангелското послание за величието на саможертвата в името на любовта към ближния³⁸. Дори избраната инсигния на Ордена на тамплиерите – червения кръст – символизира мъченичеството. Самите рицари-храмовници често проявявали склонност към мъченичество и с фанатична готовност посрещали смъртта на бойното поле. Случаят с мъченичеството на тамплиера Никола и останалите екзекутирани при Хатин пленени храмовници не е единствения пример за тази тенденция. Авторът на “Itinerarium peregrinorum” е засвидетелствал и други подобни случаи. В списъка на приелите мъченически ореол тамплиери той поставя също маршала на Ордена Жаклен дьо Майи и магистъра на Ордена Жерар дьо Ридфор (1184-1189). Първият загинал в битката при изворите на Кресон на 1 май 1187 г., а втория при обсадата на Акра на 4 октомври 1189 г. Ето впрочем как описва смъртта на Жаклен дьо Майи авторът на “Itinerarium peregrinorum”:

„Неговите съратници, приблизително петстотин на брой, бяха пленени или убити, и той сам устояваше в тежестта на битката – славен защитник на Божия закон! Накрая, обкръжен от вражеските отреди и изоставен от всяка човешка помощ, виждайки това хилядно множество да се нахвърля срещу него от всички страни, той с усилие събрал цялата си смелост и храбро посрещнал врага сам. Неговата доблест спечелила възхищението на враговете му. Те били изпълнени със състрадание към него и искрено го приканили да се предаде. Той обаче, оставайки глух за техните призови, не се боял да умре за Христа. Съкрушен от множество копия, камъни и пики, с усилие накрая бил убит и неговата душа, носейки палмата на мъченичеството, триумфално се понесла към Рая. Смъртта му била славно изкупена, тъй като неговия собствен меч

³⁷ S. Bernardi Claraevallensis, Liber ad milites templi de laude novae militiae, I, 1-2, pp. 4-5 (<http://www.deltacomweb.it/templari/bernardus-claraevallensis.de-laude-novae-militiae.pdf>)

³⁸ Nicholson, H. The Head of St Euphemia: Templar Devotion to Female Saints, In: Gendering the Crusades (ed. Edgington, S. and Lambert, S.), Cardiff, 2001, p. 114.

оставил широк кръг купчини от мъртви тела в околоръст. Сладко било за човек да умре така, заобиколен отвсякъде от неверниците, които собствената му ръка погубила. (И тъй като в този ден той яздел бял кон и бил в бели доспехи, идолопоклонниците, които знаели, че Св. Георги се биел в такъв вид, се хвалели, че убили рицаря с белите доспехи, който бил закрилника на християните)³⁹.

Един от тримата оцелели и спасили се с бягство от битката при изворите на Кресон тамплиери бил магистъра на Ордена Жерар дьо Ридфор, чиято смърт под стените на Акра две години по-късно го наредила в числото на мъчениците, според свидетелството на автора на “Itinerarium peregrinorum” и трувера Амброаз, хронисти на Третия кръстоносен поход⁴⁰.

Традицията на мъченичеството сред тамплиерите продължила и след битката при Хатин, загубата на Йерусалим и опитите за възвръщането му по време на Третия кръстоносен поход. Анонимният автор на „Du Von William Longespee” описва загиналите по време на Седмия кръстоносен поход при Мансура през 1250 г., тамплиери като мъченици⁴¹. Епископът на Акра Жак дьо Витри е оставил дори един куриозен анекдот за мъченическото призвание на тамплиерите от този период, според който един рицар от Ордена толкова ревностно търсел да срещне смъртта в битка с мюсюлманите, че препускайки срещу врага, заповядал на коня си Морел да го отнесе право в Рая⁴².

На практика всички братя от Ордена на храмовниците били потенциални мъченици, а загиналите като такива били поменувани в ежедневните им служби. Но за разлика от хоспиталиерите, изглежда че тамплиерите не поощрявали канонизирането им и развиването на специален култ към отделни светци и мъченици на Ордена. При все това, едно любопитно сведение от процеса срещу Ордена на тамплиерите във Франция от началото на XIV в. разкрива, че вероятно подобно на йоанитите, храмовниците все пак също са почитали мощите на своя основател и пръв магистър. Според свидетелството на призования пред съда бивш сержант от Ордена Етиен дьо Троа, при церемониите на ежегодното провеждане на 24 юни събор на тамплиерите в Париж била почитана „главата на първия магистър на Ордена, именно брат Юг дьо Пайен”, която имала „лице от плът” и брада с „бели и черни косми, подобно на брадите на някои тамплиери”, и „от тила до раменете била покрита със скъпоценни камъни, злато и сребро”. Братята

³⁹ **Richard of Holy Trinity**, Itinerary, I, 5, pp. 5-6.

⁴⁰ Пак там, XXIX, p. 46; **Nicholson, H.** The Head of St Euphemia, pp. 114-115.

⁴¹ **Nicholson, H.** The Head of St Euphemia, p. 115.

⁴² Пак там.

трябвало „да почитат и да благоговаят” пред тази глава, която „им помагала и не ги изоставяла”⁴³. Въпреки че под натиска на инквизиторите манипулираните показания от процеса създавали един нарочно търсен окултен образ на подсъдимите тамплиери, твърде вероятно е зад изфабрикуваните свидетелства за преклонението пред демоничната брадата глава-идол „Бафомет”, който уж бил тайно почитан от храмовниците, всъщност да е стоял техният култ към мощите на първия магистър и основател на Ордена.

Падането на Първото йерусалимско кралство, загубата на Божи Гроб и реликвата на Честния Кръст и защитата на Светите земи се превърнали в сериозно основание и претекст за започването на ново мощно кръстоносно движение на Запад в края на XII в. и през целия XIII в. Наследявайки традициите от предходните две столетия, кръстоносните експедиции в Ориента през XIII в. също оставили своите свети мъченици и дало начало на нови култове. След битката край Адрианопол на 14 април 1205 г. плененият предводител на Четвъртия кръстоносен поход, първи латински император и граф на Фландрия и Ено Бодуен бил отведен във вериги в столицата на Българското царство. Неговата злощастна кончина в търновските тъмници станала повод за най-чудати слухове и легенди, които съвременните гръцки и западни историци отразили в своите хроники. Според свидетелството на цистерцианския монах Обри дьо Троа Фонтен плененият император бил жестоко посечен по заповед на българския цар Калоян. Същият хронист научил от някакъв фламандски свещеник, който на връщане от Константинопол преминал през Търново, че някаква бургундска жена, която по това време се намирала в българската столица, „една нощ видяла светлини да осветяват тялото на посечен мъж” (император Бодуен), което тя погребала достойно⁴⁴. Скоро на гроба на мъченика-кръстоносец започнали да се случват „определени чудеса”: страдащи от зъбобол и треска били изцерявани по чудодееен начин на свещеното място⁴⁵.

⁴³ Barber. M. The Trial of the Templars. Cambridge, 2003, p.100

⁴⁴ Историята твърде много напомня легендата за откриването на мощите на Св. апостол Яков в Компостела през IX в.

⁴⁵ Alberic of Trois Fontaines, p. 308.



Печат на първи латински император и граф на Фландрия и Ено Бодуен от 1204 г.

По подобен начин арагонската версия на Морейската хроника предава чудесната история на седем испански кръстоносци свети-мъченици, загинали в битка със селджукските турци в Мала Азия, сражавайки се като наемници на страната на никейския император Теодор I Ласкарис (1204–1221 или 1205–1222). Скоро след завладяването на Константинопол от армията на пилигримите, ромейският василевс, който бил принуден да воюва едновременно на два фронта – срещу франките от новосъздадената Латинска империя и срещу селджукските турци от Иконийския султанат, бил нападат от войските на мюсюлманите. В решаващата битка срещу армията на султан Кайхюсрев I (1192-1196; 1205-1211) при р. Меандър в Анатолия през пролетта на 1211 г., на страната на император Теодор I Ласкарис се сражавали 800 латински наемници от франкска Романия и Запада, въпреки папската заплаха за отлъчване от Църквата. Според свидетелството на арагонската версия на Морейската хроника *„хиляда испанци, които били на път за Йерусалим, и които се случило да пристигнат в Смирна по това време, се притекли на помощ на преждespoменатия император”*. С тяхна подкрепа никейският василевс извоювал грандиозна победа над турците и техния султан, който загинал в сражението. Понеже латинските наемници понесли първите и най-тежки удари в битката, мнозина от франкските рицари също намерили смъртта си в нея. Едно чудо обаче превърнало някои от тези кръстоносци в свети-мъченици, за което свидетелства автора на арагонската версия на Морейската хроника:

„И в тази битка седмина от преждespoменатите испанци били убити.

И Бог стори велико чудо чрез тези мъртви испанци, понеже същата нощ, както лежали на бойното поле, множество светлини се появявали над техните

трупове през цялата нощ. Щом императорът и гръцкият патриарх, който бил с него, научили това, на сутринта те отишли и събрали

телата на тези покойници и ги погребали с големи почести, и множество свещеници пели служби на светците и на мъчениците, а патриархът казал, че тези тела са осветени, и че Бог е пратил велико чудо чрез тях.”⁴⁶.

Обри дьо Троя Фонтен е оставил свидетелство и за светите мъченици от Детския кръстоносен поход през 1212 г. Това били децата-кръстоносци, които станали извесни като „Новите Младенци”. Натоварени на седем кораба в Марсилия те потеглили към Светите земи. Два от корабите били застигнати от морска буря при о. Сан Пиетро край Сардиния, която погълнала невръстните кръстоносци. По-късно папа Григорий IX (1227-1241) построил църква на името на Новите Младенци на същия остров, която станала център на нов култ, понеже в нея се пазели *„неразложените тела на малките деца, които морето изхвърлило, и до ден днешен ги показват на поклонниците”*⁴⁷. Според цистерцианския монах, останалите кораби откарали децата-кръстоносци в северноафриканските градове Беджая и Александрия, където били продадени в робство от безскрупулните марсилски и генуезки търговци и пирати. Някои били отведени в Багдад, където в присъствието на *„князете на сарацините”* осемнайсет от тях били *„умъртвени мъченически по различен начин”*, понеже отказали *„да изоставят християнската си вяра”* и да приемат Исляма⁴⁸.

През април 1241 г. по време на кръстоносния си поход Ричард от Корнуел успял да издейства от мюсюлманите погребването на останките на светите кръстоносци-мъченици от битката при Газа от ноември 1239 г.⁴⁹ По същия начин, по време на престоя си в Акра, френският крал Луи IX (1226-1270) успял да издейства от мюсюлманите връщането от Египет на *„костите”* на мъченически загиналия в битката при Ла Форби през 1244 г. граф Готие дьо Бриен, *„за да ги положат в благословена земя”*, което и било сторено от неговата братовчедка, господарката на Сайет, която тържествено ги погребала в църквата на хоспиталиерите в Акра. Осигурено било и връщането на *„всички християнски глави, окачени на стените на крепостта в Кайро”*, които принадлежали на загиналите в битката при Газа през 1239 г. френски кръстоносци⁵⁰.

По време на Седмия кръстоносен поход, при зимуването на пилигримската войска на френския крал Луи IX на о. Кипър, мнозина рицари измрели от болести. Един от тях

⁴⁶ Shawcross, T. The Chronicle of Morea. Historiography in Crusader Greece, Oxford, 2009, Arag. §53–8, p. 336.

⁴⁷ Диксън, Г. Детският кръстоносен поход, С., 2009, с. 170-171.

⁴⁸ Пак там, с. 171-172.

⁴⁹ Ришар, Ж. История на кръстоносните походи, С., 2005, с. 346, 350.

⁵⁰ Жан дьо Жоанвил, § 91, 100, с. 156, 169.

бил граф Жан дьо Монфор, внук на Симон дьо Монфор, известният участник в Четвъртия кръстоносен поход и лидер на Албигойския кръстоносен поход срещу катарската ерес в Лангедок. След смъртта си Жан бил почитан като светец, а на гроба му в цистерцианската обител на монасите от Больо, близо до Никозия, започнали да стават чудеса, които залегнали в основата на неговия култ⁵¹. До XV в. неговият гроб в капелата „Сен Жан дьо Монфор” продължавал да бъде обект на поклонничество, заради чудесата, които кръстоносецът продължавал да твори след смъртта си.



Печат на граф Жан дьо Монфор

Най-известният случай сред кръстоносците от XIII в., които приели короната на светостта и породили нови култове, обаче си остава този на Луи IX Свети. Заради делата си благочестивият френски крал-кръстоносец още приживе бил наричан и почитан като „светия крал” от източните християни в Светите земи⁵².

⁵¹ Ришар, Ж. Цит. съч., с. 367.

⁵² Жан дьо Жоанвил, § 110, с. 180.



Луи IX Свети, стенопис на Симоне Мартини, “Capella di San Martino”, Асизи, 1317г.

След смъртта му в Тунизия по време на Осмия кръстоносен поход, костите му били запазени в съндъче и отнесени във Франция, където били погребани в кралското абатство „Сен Дьони”. Според свидетелството на неговия биограф Жан дьо Жоанвил на гроба на краля-кръстоносец *„Бог оттук нататък извърши множество приказни чудеса в негова чест и по Своя заслуга”*⁵³. Същият хронист е оставил подробен разказ за официалната канонизация на Луи IX като светец от Римската Църква: *„След това, по настояване на краля на Франция и по нареждане на папата, дошли архиепископът на Руан и брат Жан дьо Самоа, когото после направиха епископ; те отишли в „Сен Дьони” във Франция и там останали дълго време, за да разпитват за живота, делата и чудесата на светия крал; помолиха ме да отида при тях и ме държаха два дни. След като разпитаха и мен, и други, това, което чуха беше отнесено в двора в Рим; папата и кардиналите огледали внимателно това, което им било изпратено, и според това, което видели, те установили, че има право и го сложили в числото на изповедниците...След като тези добри новини дойдоха от Рим, кралят определи ден, на*

⁵³ Пак там, § 146, с. 221.

сутринта на Св. Вартоломей⁵⁴, когато светото тяло да бъде извадено. Когато това стана архиепископът на Реймс, който беше там (Бог да го прости) и монсеньор Анри дьо Вилер, моят племенник, който тогава беше архиепископ на Лион, първо го носиха отпред в процесия; след това го носиха мнозина други – кога архиепископ, кога епископ, не мога да ги изброя поименно; те го донесоха до платформата, която беше издигната. Там проповядва брат Жан дьо Самоа; между другите големи дела, които беше извършил нашият крал, спомена и едно, което аз бях засвидетелствал, с моята клетва и на което бях свидетел. След като проповедта свърши, кралят и братята му внесоха отново светото тяло в църквата... ”⁵⁵.



Почитане на мощите на Луи IX Свети в присъствието на неговия внук крал Филип IV Хубави.

Миниатюра от „Grandes Chroniques de France”, XIV в.

Самият Жан дьо Жоанвил се сдобил с „реликви от истинското свято тяло” на краля-кръстоносец, които положил в олтара на посветения в негова чест свой личен параклис „Св. Лоран” в Жоанвил⁵⁶. Така старият кръстоносец, който навремето воювал заедно със своя крал в Египет и Сирия и който лично му донесъл свети реликви от Триполи, се сдобил с мощи от тялото на същия свят монарх, който приживе бил най-ревностният кръстоносец и колекционер на светини на своето време.

⁵⁴ 28 август 1298 г.

⁵⁵ Пак там, § 147, с. 222.

⁵⁶ Пак там, § 148, с. 223.

Прави впечатление, че култът към светите мъченици на кръстоносните походи от XI-XIII в. се обляга на определени старозаветни и евангелски алюзии и топоси, както и на утвърдени християнски морални ценности, но същевременно е изграден в контекста на новата доктрина за "свещената война", проповядвана и пропагандирана от Римската църква, която имала нужда от нов тип светци и мъченици – „Христовото рицарство”, което освен че притежавало традиционните християнски (и монашески) добродетели, проливало кръв - воювало, страдало и умирало в името на изкуплението, вярата и любовта⁵⁷.

Част от тези нови култове възникнали край гробовете и мощите на светите кръстоносци, където започнали да се случват чудеса, които привличали вярващите. Малцина от новите мъченици обаче били удостоени с християнско погребение след смъртта си. Повечето от тях загинали в плен в Ориента или по бойните полета из Сирия, Палестина, Египет, Балканите и Пиринеите, без следа от техните гробове и тленни останки. Лобните им места често се намирили във вражески територии и конфликтни зони, които поради опасността си трудно можели да бъдат превърнати в сигурни поклоннически центрове, които да развият една устойчива традиция, при все че на места някои от тях успявали да привлекат мимолетна локална почит, която с малки изключения, обаче не се развила като дълготраен култ.

Понякога обаче дори непогребаните свети тела на мъчениците-кръстоносци се превръщали в обект на особена почит още на самото бойно поле. Авторът на "Itinerarium peregrinorum" е оставил свидетелство за един такъв куриозен случай непосредствено след разгрома на тамплиерите и хоспиталиерите край изворите на Кресон на 1 май 1187 г., когато след края на битката местното население излязло да мародерства и събира плячка от труповете на загиналите:

„Казват, че имало някои, които ръсели крайниците на мъртъвците с прах (пясък), който сетне полагали върху собствените си глави, вярвайки, че са добили сила от съприкосновението. Казват, че един човек, по-ревностен от останалите, режел някои членове (органи) от мъжете, пазейки ги за собствена употреба, така че макар и мъртви те да могат вероятно да произведат наследник на такава бележита храброст”⁵⁸.

⁵⁷ Авторът на „Gesta Francorum” представя кръстоносния поход като нов вид война – „не плътска, а духовна”. Riley-Smith, The First Crusade, p. 119

⁵⁸ Richard of Holy Trinity, Itinerary, I, 5, p.6

Изглежда че сред местното население в Близкия Изток култът към светостта и харизмата на тленните останки на войните-мъченици понякога можел да граничи с откровени прояви на “християнска магия” и дори на *religio pagana*, които навярно отразявали някакви предхристиянски и предислямски езически „орендистични” практики, свързани с култа към мъртвите, воините и светите хора. Ритуално отрязване и събиране на гениталите на храбро загиналите харизматични орденски рицари-мъченици при изворите на Кресон обаче не е единственият такъв случай. Иракският лекар Абд ал-Латиф ал-Багдади (1161/2–1231/2) е оставил друго подобно куриозно свидетелство в своя трактат срещу алхимията. Дискутирайки вярването на мюсюлманските алхимици, че елексира на живота се намирал в очните ябълки на младите хора, Абд ал-Латиф, който бил в лагера на Салах ад-Дин при обсадата на Акра, споменава, че сам е виждал как след едно сражение между кръстоносците и мюсюлманите, мародерстващи алхимици обхождали бойното поле, старателно изваждайки и събирайки очите от окървените трупове на “неверниците”⁵⁹. Към тези свидетелства могат да бъдат добавени и разказите за мъченическата смърт на рицарите Жерве дьо Базош и Робер фиц-Фулк „Прокажения”, от чиито черепи турците направени ритуални чаши. Първият бил принц на Галилея и сеньор на Тивериада, и се отличавал с голяма доблест. През май-юни 1108 г. при едно нападение на атабега на Дамаск Тогтекин срещу Тивериада, въпреки храбривия отпор, с който посрещнал мюсюлманската армия, Жерве дьо Базош бил пленен от турците и отведен в Дамаск. Срещу живота и свободата му Тогтекин поискал от йерусалимския крал Бодуен I (1100-1118) франкските градове Тивериада, Акра и Хайфа. След като кралят категорично отказал да плати такъв откуп, Жерве бил незабавно екзекутиран. Според свидетелството на Гибер от Ножан, галилейският принц бил завързан на едно дърво сред полето и бил „разкъсан от градушка от стрели от всички страни”. Сетне „темето било изрязано от главата му и останалото било направено във вид на чаша, като че ли за на здравиците на краля на Дамаск, по чиято заповед бе направено това, за да наплаши нашите хора. Като умрял, за да запази изповедта на вярата си, този рицар, станал мъченик, който ще се поменува и в идните векове”⁶⁰. Същият епизод е предаден от арабския хронист Ибн ал-Фурат така: „Той (Тугтекин) издълбал черепа му, докато онзи още бил жив, и пил от него вино, а графът го гледал. Той живял още час и после

⁵⁹ Irwin, R. Islam and the Crusades, 1096-1699. In: The Oxford History of the Crusades (ed. Riley-Smith, J.), Oxford, 1999, pp. 231-232.

⁶⁰ Guibert de Nogent. The Deeds of God through the Franks (trans. Levine, R.). Woodbridge, 1997, p. 165; Friedman, Y. Encounter Between Enemies: Captivity and Ransom in the Latin Kingdom of Jerusalem. Leeds, 2002, pp. 121.

умрял.”⁶¹. Според Алберт от Аахен, след като главата на Жерве била отсечена, скалпът му бил отрязан и носен от турската армия високо на копие, за да се развяват красивите му дълги руси кичури като символ и спомен за победата над християните⁶².

Подобна била и участта на пленения в битката при „Кървавото поле” на 28 юни 1119 г. антиохийски барон Робер фиц-Фулк „Прокажения”, сеньор на Саон (Сахйун) и Зардана. Той бил откаран в Алепо заедно с останалите пленници. При все че определил огромен откуп от десет хиляди жълтици за живота и свободата си, и въпреки че още от 1115 г. с атабега на Дамаск го свързвало лично приятелство, след като отказал да отхвърли вярата си, Робер бил обезглавен собственоръчно от Тогтекин пред смаяния поглед на неговия съюзник ортокидския принц Ил-Гази, който се нуждаел от парите, за да плати на армията си. Според свидетелството на Гийом Канцлера, по заповед на атабега от черепа на Робер била направена чаша, обкована в злато и скъпоценни камъни, от която при тържествени поводи сам пиел на пиршествата си⁶³.

Византийските хронисти Георги Акрополит и Тудор Скутариот разказват, че подобна била и съдбата на предводителя на Четвъртия кръстоносен поход и първи латински император Бодуен. Според свидетелството на Акрополит, българският цар Калоян (1197-1207), който разгромил латинската армия в битката при Адрианопол на 14 април 1205 г., екзекутирал пленения в сражението и затворен в Търново рицар, като направил чаша от черепа му: *„Неговата глава, както казват, подир убиването му, служела на варварина за чаша, след като била почистена цялата ѝ вътрешност, а наоколо била покрита с украса”*⁴³.

Възможно е всички тези легенди да са литературни топоси, създадени с цел да засилят мъченическия образ на загиналите кръстоносци и да обслужват кръстоносната пропаганда, но същевременно не е изключено, през XII-XIII в. подобни езически „орендистични”, трофейни обичаи, свързани с древната степна воинска култура (смисълът на които се състоял в това да бъде присвоена харизмата, светостта или жизнената сила на противника), да са били все още практикувани в ранния XII в. сред

⁶¹ Хилленбранд, К. Крестовые походы. Взгляд с Востока: Мусульманская перспектива., М., СПб, 2008, с. 528.

⁶² Albert of Aachen, Historia Ierosolimitana. History of the journey to Jerusalem, (ed. and transl. Edgington, S. B.), Oxford, 2007, X, 57, p. 771.

⁶³ Walter the Chancellor, Walter the Chancellor's The Antiochene Wars, p. 63; Keightley, T. The crusaders, p. 306.

⁴³ Georgius Acropolita, Historia. Гръцки извори за българската история (ГИБИ), т. VIII, С., 1971., с. 155; George Acropolites, History (trans. Macrides, R.), Oxford, 2007, 13, pp. 139-140; Theodorus Scutariota, Compendium Chronicon. ГИБИ т. VIII, С., 1971, с. 265.

повърхностно ислямизираните селджукски турци в Сирия, както и да са продължавали да съществуват във военните традиции на българите и след покръстването им, или пък да са били отново актуализирани при извършената от печенегите и кумани ретюркизация на българските земи през XI-XIII в. Впрочем, в същия период в Западна Европа тази традиция съществувала и в изцяло християнска културна среда и контекст. Пиенето от черепите на християнски светци за здраве и благословия било широко разпространена практика в средновековния латински свят. Така например в Трир монасите давали на болните от треска да пият от обкования в сребро череп на Св. Теодулф, докато в Еберсберг в Горна Бавария пиенето от черепа на Св. Себастиан се практикувало като превенция срещу чума, а във Вюрцбург главата на Св. Макарий помагала срещу мигрена⁶⁴. Същевременно тази традиция била позната и сред християните в Светите земи. Според свидетелството на поклонника Антоний от Плаценция, в йерусалимския женски манастир на Сион още от 6 в. пилигримите пиели „за благословение“ от обкования в злато и скъпоценни камъни череп на Св. Теодата⁶⁵. Тази практика е засвидетелствана и в куртоазната литература от епохата на кръстоносните походи. В севернофренския труверски шансон дьо жест от XII в. „Garin le Loherain“ героя Жербер взел от гроба на башиния си враг Фромон, „понеже бе твърде добър воин“, неговия череп и след като заръчал от него да бъде направен златен бокал, го поднесъл на един пир на собствения му син и негов противник Фромондин⁶⁶.

Изглежда, че макар и в различен културен и религиозен контекст, тленните останки и мощи на някои герои на кръстоносните походи, които християните почитали като свети мъченици, заради благочестието и саможертвата им, а мюсюлманите (селджукските турци) като трофеи, поради тяхната воинска харизма и качества, били схващани като сакрални, заради свещената сила, която обладавали и излъчвали.

Доктрината на „свещената война“ и невероятните изпитания на първите кръстоносци в Светите земи през XI в. родили традицията и легендата на светото мъченичество на въоръжените пилигрими, която кръстоносната идеология и пропаганда през XII и XIII в. подела и развила като специфичен култ в религиозния живот на Латинския Ориент и Латинския Запад. На свой ред латинската историография и агиография вложили този култ в един специфичен мартирологичен литературен

⁶⁴ Бешевлиев, В. Чаши от черепа у прабългарите. ГСУ /ИФФ/ XXII, 3, 1926, с. 13-14.

⁶⁵ Пак там, с. 14.

⁶⁶ Пак там; Gerritsen, W., Van Melle, A. Dictionary of Medieval Heroes: Characters in Medieval Narrative Traditions and Their Afterlife in Literature, Theatre and the Visual Arts. Woodbridge, 2000, p. 172.

поджанр, опиращ се на определени, характерни топоси. Кръстоносците били *новите израилтяни, които странствали из пустините на Сирия и Палестина, предвождани от своите свещени реликви, воювали за своя нов Йерусалим и посрещали с радост ореола на свято мъченичество заради Христа, а техните лобни места и свети останки произвеждали чудеса, които привличали почитта на местните християни и мюсюлмани.* Така кръстоносното движение от XI-XIII в. създадо една нова мистична християнска традиция, оставяйки своите свети мъченици и давайки начало на нови култове. По ирония на съдбата, кръстоносците – приживе ревностни пазители, ловци, похитители и колекционери на християнски реликви и мощи от Светите земи и Романия, чрез саможертвата си, след смъртта си на свой ред се превръщали не само в герои на кръстоносния поход, но и в негови свети мъченици, преклонението пред чиито свети гробове и чудотворни мощи положили началото на нови култове на Балканите, в Източното Средиземноморие и Западна Европа. Някои от тези култове били мимолетни, други надживели епохата на кръстоносните походи и оцелели до късното средновековие, докато трети са живи и до днес.

Средновековният Бдин

Венелин Бараков

Средновековният Бдин е разположен в центъра на съвременния град Видин, на ниският и равен бряг на р. Дунав. Локализацията и идентификацията на града е улеснена от топографската приемственост и запазването на името, което чрез транскрипцията се е съхранило до наши дни. Сред оцелелите старини на средновековния град е неговата цитадела – т.н. замък „Баба Вида“. За площта на града убедително свидетелстват и средновековните материали, откривани в централната част на дн. Видин – керамика и накити. Други налични данни за неговото устройство, укрепителна система и организация на обитаването му, на този етап не са известни.

За произхода и етимологията на името на града има две основни мнения. Едното е на проф. В. Бешевлиев, според когото, името на града се извежда от латинското *Вопоніа*. Другото мнение е на М. Николова. Тя счита, че коренът на името Видин е древнотракийски, от тракийското *Vandun* – БОУΔΝЪ-БЪДЪiНЪ-БΔHN, което в превод означава блатиста земя, блатисто място, „град на блатата“.¹

Бдин се споменава в домашни извори още през ранното средновековие – „Българската апокрифна летопис“ от XI в. През Второто българско царство сведения за града има в съчиненията на Йоасаф Бдински – „Похвално слово за Св. Филотея“, XIV в.; „Житието на Св. Ромил Видински“, XIV в. Редица византийски извори също визират фрагменти от неговата история: хрониката на Йоан Скилица от XI в.; Поемата на Мануил Фил за подвизите на византийския пълководец Михаил Глава Тарханиот, XIV в. Бдин е един от градовете, които са описани от арабския географ Ал Идриси в неговата „География“ от XII в. Накрая трябва да отбележим и няколко западноевропейски източници, които са отделили място на средновековния Бдин. Това са „Унгарската анонимна хроника“ от XII в. и една унгарска грамота от 1259 г., свидетелстващи за трайния интерес на унгарските крале към владеещото и притежаването на този български град, контролът над когото е ключов момент за унгарските претенции на Балканите. През XV в. в един пътепис, оставен от немския рицар Ханс Шилтбергер, също се говори за българският град Бдин.

¹ Николова, М. Към въпроса за името на град Видин. – ИМСЗБ, 14, 1988, с. 75-96.

Средновековният Бдин има дълъг исторически живот, наситен с драматични процеси и събития. Според Българския апокрифен летопис от XI в., Бдин е създаден от цар Константин. Бдин е една от крепостите на Първото българско царство. Отдалечен от столиците Плиска и Преслав, Бдин е изпълнявал ролята на гранична крепост за охрана и контрол над река Дунав и е представлявал един от административните центрове на Първото царство – център на комитат. Тази стратегическа позиция на крепостта я превръща в мощен бастион срещу маджарите, а също и по време на епичните българо-византийски войни в периода 971-1018 г. След дълга и упорита съпротива, и след осеммесечна обсада, Бдин е превзет от византийците през 1002 г. След падането на Българското царство под византийска власт, Бдин запазва значението си на гранична крепост, в която е настанен стратег и византийски гарнизон. През XII в., както свидетелства Идриси, Бдин значително се разраства и постепенно еволюира в посока към средновековен град.

При управлението на цар Калоян (1197-1207) Бдин е включен в пределите на българската държава. За кратко време, в периода 1202-1203 г., градът е полусамостоятелно владение на болярина Белота.² Вероятно това е станало със съгласието на търновския самодържец и Бдин е изпълнявал ролята на гранична крепост и аванпост срещу унгарците, чийто апетити към северозападните български земи стоят в основата на тяхната политика на Балканите.

При царуването на Борил (1207-1218) в Бдин е организиран бунт срещу владетеля в Търново. Метежът е потушен с унгарска помощ. Градът е превзет от маджарските войски, начело с Йоаким и е предаден на цар Борил. Още няколко пъти унгарците влизат и превземат града – 1231, 1261 и 1266 г. През 1279 г. Бдин е завладян от византийския военачалник Михаил Глава Тарханиот. Сърбите също имат интерес към българския град. Той е овладян за кратко от тях през 1292 г. при управлението на крал Милутин.

Не по-малко наситена със събития е историята на града през XIV в. През 1332 г. Бдин става център на бунт срещу управлението на цар Йоан Александър (1331-1371). Начело на бунта застава Белаур. Градът е щурмуван и е превзет от българския владетел, а бунтът е успешно потушен. От 1360 г. Бдин и неговата област се превръщат в апанажно владение на Йоан Срацимир (1360-1396). При управлението на този владетел градът преживява едно от най-драматичните си събития. Той е обсаден от унгарския крал

² **Николов, Г.** Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.). 2011, с. 183-190.

Людовик – 30.V.1365 - 2.VI.1365 г. и превзет със щурм. През 1369 г. влашкият войвода Владислав I Влайку освобождава Бдин от унгарска власт. През последната четвърт на XIV в. Йоан Срацимир става васал на турския султан Мурад I и приема в Бдин турски гарнизон. В злополучната за България 1396 г. Бдин е предаден от Йоан Срацимир на кръстоносната войска на крал Сигизмунд Унгарски. Градът е оставен под контрола на кръстоносците с гарнизон от 300 рицари. След Никополската битка Бдин е завладян окончателно от османските турци начело със султан Баязид I, което съвпада с края на политическото съществуване на средновековното българско царство.

Първите точни описания на средновековният град и неговата цитадела дължим на турския пътешественик от XVII в. Евлия Челеби. Той оставя сведения за формата на цитаделата, за нейното местоположение и укрепителна система. От 1783 г. датира една австрийска военна карта, която дава много точна представа за плана и изгледа на средновековния Бдин. През XIX в. Унгарският пътешественик Феликс Каниц обръща специално внимание на фасадната декорация по стените на цитаделата. В края на XIX в. Константин Иречек пръв публикува своите наблюдения за политическата история на града. През 30-те години на XX в. Д. Цухлев издава първата история на града.

Не закъсняват и археологическите проучвания. Началото им е поставено през 1956 г. Разкопките са проведени под научното ръководство на проф. Ст. Михайлов и продължават до 1962 г. (подробен преглед на проучвания на средновековния Бдин у Миланова³). Направени са няколко сондажа във външния и вътрешния двор на „замъка“. Установена е относителната хронология на градежите и са разграничени строителните периоди от българското средновековие и османското владичество.⁴

След дълъг период разкопките са възобновени в периода 1977-1987 г. от Вълго Вългов. Изяснени са основните строителни периоди на цитаделата на града, открити са основите на средновековна еднокорабна църква, както и на една голяма двуетажна сграда, състояща се от верижно подредени помещения⁵.

Стратиграфия и хронология.

³ Миланова, О. Замъкът „Баба Вида“ и средновековният Бдин през XIII-XIV в. – В: Приноси към българската археология, 6, 2009, с. 164.

⁴ Михайлов, Ст. Археологическо проучване на крепостта Баба Вида във Видин. – В: Археология, 3, 1961, сс. 1-8.

⁵ Вългов, В. „Баба Вида“ – замък на владетелите на средновековния Бдин. – В: Средновековният замък в българските земи XII-XIV в. Сопот, 1987, сс. 52-56.

Установени са следните строителни периоди на в историята на града и неговата цитадела:

- IV – VII в.
- IX – X в.
- Края X – началото на XI в.
- Първата половина на XIII в.
- Третата четвърт на XIV в.⁶

Средновековният град и неговата цитадела са изградени върху останките на античната Бонония. От римската и ранновизантийската епоха са проучени основите на каменна крепост, по трасето на която са издигнати 5 кули – 4 с кръгла форма, и 1 с полигонална. Крепостната стена и кулите са градени в *opus vittatum mixtum*, от дялани камъни в хоризонтални редове и пояси от по три реда тухли. Датировката е IV в. Крепостта на Бонония е просъществувала до началото на VII в.⁷

През Първото българско царство (IX-Xв.) върху руините на античната Бонония е построена каменна крепост с неправилна четириъгълна форма, с почти еднакви дължини на крепостните стени. В два от ъглите на крепостта са изградени кули – една с четириъгълна форма, и една с полигонална. Общата площ, която обхваща крепостта е около 1000 кв. м. Крепостта е проучена частично. При изграждането ѝ са използвани запазени участъци от римската и ранновизантийската крепостна стена на античната Бонония. На места античната куртина е поправена и надстроена. Новият градеж се различава съществено от античната строителна техника. Той е изпълнен подобно на градежите на каменните укрепления в Плиска и Преслав. До северозападния крепостен зид В. Вълв открива малка еднокорабна църква с притвор⁸. Югозападно от нея проучвателя разкрива една двуделна сграда с жилищно предназначение. Разкрити са и основи от съоръжения, които могат да се интерпретират като битови или стопански сгради, чийто план не може да се възстанови, поради по-късното средновековно

⁶ Пак там, сс. 52-54.

⁷ **Иванов, Р.** Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София, 1999, сс.171-173.

⁸ **Вълв, В.** Средновековна черква на територията на замъка „Баба Вида“ във Видин. – В: МПК, 4, 1980, сс. 19-20.

строителство. Сред дребните находки се открояват монетите и фрагментираната керамика от IX-X в.⁹

По време на византийското владичество е преизползвано укреплението от IX-X в. Изградени са две нови кули с правоъгълна форма, разположени по в ъглите на крепостта. Открити са множество находки: керамика, монети, железни оръдия на труда.

През Второто българско царство по-ранната средновековна крепост става ядро на раждащия се средновековен град Бдин. Тя се превръща в негова укрепена цитадела. Специално внимание е отделено на нейната нова, по-мощна фортификация, предвид функциите ѝ и избора ѝ за резиденция на бдинските управители.

Още през първата половина на XIII в. са изградени две укрепителни линии – външна и вътрешна. Вътрешната отбранителна линия има два строителни периода¹⁰. През първият строителен етап (съвпадащ с първата половина на XIII в.) е построена нова цитадела, на площ от 5 дка, с форма, близка до квадрат, която отчасти използва стената от ранното средновековие и голямата полигонална кула от X в. Крепостната стена затваря от всички страни неголям вътрешен двор. По трасето на стената са изградени 6 многоетажни кули, с четириъгълна форма, издадени пред куртината. Четири от кулите са конструктивно свързани със стената, а две са долепени на фуга. Последните по своята същност представляват масивни контрафорси. Кулите на вътрешната крепост са разположени по следния начин: две – на южния ъгъл на цитаделата, по една в северозападния и югоизточния ъгъл, и две – по югозападната крепостна куртина.

През вторият строителен период (третата четвърт на XIV в.) площта и формата на цитаделата остават непроменени. Появяват се нови укрепителни съоръжения. По североизточната и северозападната крепостни куртини са добавени три нови, четириъгълни кули, които са запазени на височина 16 м. и имат няколко етаж¹¹. Тази нова фортификация се свързва със строителната активност на Йоан Срацимир, който получил Бдин като апанажно владение от баща си – търновския цар Йоан Александър, като компенсация за лишаването му от царската корона.

⁹ **Вълв, В.** Седалището и териториалния обхват на Видинската област от средата на IX до началото на XI в. – В: ИМСЗБ, 13, 1987, сс. 27-30.

¹⁰ **Вълв, В.** „Баба Вида“ – замък на владетелите на средновековния Бдин. – В: Средновековният замък в българските зеви XII-XIV в. Сопот, 1987, сс. 52-54.

¹¹ **Вълв, В.** „Баба Вида“ – замък на владетелите на средновековния Бдин. – В: Средновековният замък в българските зеви XII-XIV в. Сопот, 1987, сс. 53-54.

Вътрешната каменна крепост на Бдинската цитадела е изградена в *opus implectum*, от ломени камъни с различни размери, с грубо одялани лица, споени с бял хоросан. Хоросанът е примесен обилно с баластра – една особеност в строителната техника, характерна за градежите от Второто българско царство. Фугите между камъните по лицата на стените са грижливо замазани – още един типичен технически прием в монументалното и крепостното и църковното строителство на Второто българско царство. За изравняване на зидарията в градежа на крепостта е вложена сантрачна система. По фасадата на крепостната куртина и някои кули са оформени декоративни мотиви, изградени от тухли – розети, меандри и др.

Входът на цитаделата е разположен по средата на североизточната крепостна стена, вместен в новопостроената през втората четвърт на XIV в. надвратна четириъгълна кула.

Вътрешната крепостна стена на цитаделата има обща дължина около 70 м. Заграденият от вътрешната стена двор е застроен с долепени до нея засводени помещения, които имат жилищни функции. Помещенията са верижно подредени и имат втори етаж. Достъпът до втория етаж се осъществявал посредством стълбища в кулите на крепостта. Основен акцент в двора на цитаделата представляват църквата, както и една сграда, вероятно със стопанско предназначение.

Външната отбранителна линия на цитаделата се състои от два фортификационни елемента: крепостна стена и ров. Строителството на отбранителните съоръжения съвпада със строителните периоди на вътрешната крепостна стена. Първоначално е изграден ровът – първата половина на XIII в. Не е изключено той да е съществувал и по-рано – още през Първото българско царство, заедно с по-ранната каменна крепост. Този начин на фортификация доближава крепостта на Бдин до каменните крепости в североизточна България, особено до извънстоличните, които съчетават черти на земленото крепостно строителство от ров и/или вал, и каменна стена. Външната каменна стена е изградена също през първата половина на XIII, но е подсилена през третата четвърт на XIV в. с една голяма четириъгълна кула - по чисто стратегически и защитни съображения – надвисналата опасност от османските турци при управлението на Йоан Срацимир. Външната крепостна стена е по-ниска от вътрешната и огражда цитаделата от югоизток, североизток и северозапад. В средата на североизточната куртина е издигната единствена, четириъгълна кула, в която се е намирал главния вход за цитаделата.

Ровът е разположен от всички страни на каменната вътрешна крепост. Той има ширина 12 м и дълбочина 6 м. Връзката между външната отбранителна линия и вътрешната каменна крепост се е осъществявала посредством дървен мост, който е вдиган и спускан. През османското владичество този мост е заменен с каменен. Кулите и крепостните стени и на двата укрепителни пояса са завършвали със зъбери. Общата площ на бдинската цитадела, затворена от двата укрепителни пояса, е 10 дка.

През XVII-XVIII в. цитаделата на средновековния Бдин се превръща в крепост, пригодена за водене на война с оръдия и огнестрелно оръжие. Именно тогава в приземието ѝ се изграждат складове и караули, вътрешния двор на каменната крепост е смален значително, засводените помещения на двора са натрупани с пръст, като насипа достига до 5 м дебелина, като по този начин е издигната тераса за оръдията и водене на бой с огнестрелни оръжия. Този период бележи финалния етап от многовековното фортификационно строителство на Бдинската цитадела.

Цитаделата на средновековният Бдин е единственият цялостно запазен паметник от епохата на българското средновековие. Поради липсата на други данни за средновековния град интересът на учените към нея е оправдан. Той е свързан със сериозни археологически наблюдения, които позволяват разграничаването на отделните исторически периоди и строежи. Често в научната литература цитаделата на Бдин се нарича „замък“. Този термин е неточен, защото не отговаря на обществените условия в средновековна България, където аристокрацията не строи замъци. Проблемът е по-скоро терминологичен и идентификационен. Понятието замък не се среща в паметниците от българското средновековие. Той се налага от марксистката историография като с него се обозначава вътрешното укрепление в българския средновековен град от XII – XIV в. Средновековна България не познава западната система на васалитета и сеньорията, които се основат на владението върху земята. Сеньорите и благородниците на Запад изграждат замъци, които са символ на техния социален и военен статус, на тяхното обществено положение и право да се разпореждат със земята, която е под техен контрол. Замъкът на Запад е израз на тези социално-икономически отношения. Той символизира властта на сеньора и доминира над владяната от него земя.

През Второто българско царство, когато най-упорито се говори за замъци и феодална йерархия, българското общество е организирано на друга основа. Собственик на земята в царството е владетелят. Той управлява държавата и градовете с подчинена на него централна и провинциална администрация от боляри, всеки от които е натоварен с конкретни задължения. Това болярство е служебно; то не е свързано със земята и с

доходи от нея. Българската аристокрация номинално получава своите титли и санове от владетеля, който стои начело на йерархията в българското общество. Земята, която той предоставя на един или друг болярин, както и титлите, които легитимират съответния аристократ в очите на останалото население на държавата, се дават срещу служба към двора в Търново. Това е най-съществената отлика между западното и източното средновековие. Тази практика идва от Византия, след реформите на Комнините, и се разпростира върху цялата православна общност, която приема тази доктрина като обществено-политически модел, държавна организация на Божия ред на Земята. Замъкът не е познат като социална структура на българското средновековие, той не е институция, както е на Запад. Погрешно е да се търсят аналогии само по отношение на формално-типологическите сходства в архитектурата и фортификационното строителство. Външността на българските „замъци“, намира някои допирни точки с познати примери от Западна и Централна Европа, но те са външни, предвид особеностите на терена, топографията и застрояването на една сравнително ограничена площ, оградена с крепостна стена, с вътрешен двор, и сгради покрай стената.

В българската средновековна историопис се срещат други понятия, които обозначават тези вътрешни каменни крепости – каменен дом, двор, дворец, палат, кула (турско-персийска дума за вътрешното укрепление). Повечето от тези термини са равнозначни и равнопоставени. С тях се означава дворецът на владетеля или резиденцията на местния болярин/управител, подчинен на владетеля. Разнообразието на използваните думи идва от различията в големината, разположението, структурата на обитаемото пространство, представителността, фортификацията, и най-важното – кой резидира във вътрешната крепост. Общата закономерност, която може да се дефинира като определение е, че всички тези понятия се отнасят или за цялата резиденция или за отделни нейни части. Това се дължи на факта, че в българското средновековие владетелската резиденция съчетава винаги няколко функции – едновременно на жилище, дворец и на свързаните с тези функции и духовни такива. В очертанията на резиденциите винаги има храм – църква. Тези сходства могат да се открият още през ранното българско средновековие, когато става раждането и организацията на владетелския двор: и като институция, и като архитектура, която отразява тези процеси. Независимо, че през Второто българско царство няма този размах и тази монументалност на строителството от Първото българско царство, познато в столиците Плиска, Преслав, Охрид, то тези тенденции, са живи, и се реализират, макар и в значително ограничена като размери и степен на обитаване защитени площи. Ето защо най-правилно от историческа гледна

точка е тези каменни крепости да се наричат резиденции. Този термин събира характеристиките и на каменен дом, и на двор, дворец, палат. Резиденцията е тази архитектурна и отбранителна структура, където пребивава, обитава непрекъснато и живее царят или местният болярин-аристократ, роднина на царя или управляващ града от негово име. Този термин се извежда от общественно-политическата действителност на Второто българско царство и неговата актуалност е напълно задоволителна. Резиденцията в България, за разлика от замъка в западна Европа, няма социално-икономическо значение. Тя е израз на „дадената от бога власт на българския самодържец“, тя е мястото където резидира и обитава властта. Резиденцията в България, макар и укрепена, не е символ на военната архитектура, както е замъкът на Запад, който ни пораждава с различни технически, конструктивни и фортификационни съоръжения. Тя не принадлежи на прослойка от аристокрацията, която да е силно военизирана и да се издържа изключително от воденето на война и завземането на нови земи, които стават символ на богатството ѝ. Напротив. В Средновековна България болярството живее в града и е свързано с неговата съдба и управление. То е социален изразител на интересите и прослойките, обитаващи града. Най-отгоре на тази пирамидална и йерархична структура стои българският цар и самодържец. Терминът „замък“ отговаря на една друга социална среда и действителност, на един друг тип обществени отношения и социална структура, силно йерархизирани и обвързани с клетвата за вярност и васалитета като институция, и той трябва да бъде отхвърлен като неприложим за средновековна България и окончателно изоставен. Като разновидност на резиденция може да се използва и термина цитадела. Той има обаче само чисто пространствено-архитектурно и военно значение – с него се обозначава последната, най-вътрешната крепост в един средновековен град, предназначена за самостоятелна отбрана.

Резиденцията на бдинските боляри, която представлява в градоустройствено отношение цитадела на града, е изградена на невисокия дунавски бряг, защитена от север и изток от р. Дунав. Останалата част от средновековния град и неговите квартали не са установени чрез сондажи или редовни разкопки, и за това остават непроучени. Нищо не може да се каже за цялостната топография, неговото планиране, разположение на кварталите и църквите, и тяхното устройство. През целият период от съществуването на средновековния град (X-XIV в.), основна доминанта в неговата структура е резиденцията на бдинските боляри – основен градоустройствен ансамбъл и център на живота на града. Резиденцията е служила като жилище и като отбранително съоръжение. При нейното изграждане са видни две строителни традиции. Едната е свързана с

културата на Първото българско царство. Бдин играе важна роля в отбранителната система на ранносредновековна България. От този период той е преди всичко каменна военна крепост, под управлението на провинциален управител, подчинен на владетеля.

През първата половина на XIII в. Бдин значително се разраства. Неговата резиденция търпи промени – усложнява се нейната укрепителна система и вътрешното ѝ устройство. Църквата в двора ѝ е преустроена и стенописана¹², появява се голяма двуетажна сграда с жилищно предназначение. Вероятно под унгарско влияние е избрана пръстеновидната система на отбрана, която доближава архитектурата на цитаделата до някои замъци в Средна Европа. Суровият монументален градеж напомня замъкът на унгарските крале във Вишеград – столицата на Унгария. Всички тези заемки се обясняват с контактите на българите с Унгарското кралство, както поради честите военни стълкновения с унгарците и многократното превземане на града от тях.

През третата четвърт на XIV в. като център на владението на Йоан Срацимир, цитаделата на града се престроива и подсилва с допълни четириъгълни кули по външния и вътрешния отбранителен пояс. Във вътрешността на цитаделата, в нейния югозападен ъгъл, В. Вълв открива основите на нова църква - № 2, силно обезличена¹³. Продължава да се използва църква № 1 – еднокорабна, едноапсидна, с притвор. От насипа на църквата са известни множество фрагменти от стенописи. Около църквата е проучен малък некропол. Всичко това свидетелства за един интимен, светски бит на бдинските управители, които обитават цитаделата на града – център на обществения и културния живот на средновековния град.

За особеното място и значение на бдинската цитадела, символизираща властта, свидетелстват няколко монументални и декоративни каменни пластики, изпълнени върху фасадата на крепостните стени и някои кули. Пясъчен блок с релефно изображение на Исус Христос е издялан върху северозападната крепостна стена на цитаделата. Един друг каменен блок, ограден с тухли, представлява релефно изображение на светец-войн, представен като конник. Той е разположен върху североизточната стена на цитаделата, между т.н. Срацимирова кула и кулата, която се развива над входа на вътрешната крепостна стена. Последното изображение е върху фасадата на кула № 4. То представлява кръгъл релеф с представено на него схематично изображение на човешко

¹² Миланова, О. Замъкът „Баба Вида“ и средновековният Бдин през XIII-XIV в. – В: Приноси към българската археология, 6, 2009, сс. 162-163.

¹³ Вълв, В. „Баба Вида“ – замък на владетелите на средновековния Бдин. – В: Средновековният замък в българските зеви XII-XIV в. Сопот, 1987, с. 54.

лице – вероятно отново на светец. Присъствието на изображенията на Христос и светци е указание, за значимостта на резиденцията. Те са осигурявали нейната сакрална защита и едновременно с това са легитимирали управниците ѝ като божии помазаници и наместници на Божията власт – първо като управители, под скиптъра на самодържеца в Търново, а по-късно като самостоятелни владетели, с претенциите за независимост спрямо двореца в Търново. Декоративните изображения представляват част от онзи алегоричен, символен език, с който властниците през Второто българско царство легитимират своя статут и управление – в конкретния случай претенциите и амбициите на видинския владетел Йоан Срацимир през втората половина на XIV в., когато той владее Бдин като апанажно владение, но опитвайки се да предявява и по-големи политически аспирации.

За наследството на видинската аристокрация убедително говори едно съкровище от 4 сребърни предмета, открито край с. Дружба, Видинско. Съкровището е притежание на НИМ и включва следните групи предмети: две сребърни гривни, прочелник (накит за глава) и чаша. Сборът от предметите показва, че те са принадлежали на някоя аристократическа фамилия, която ги укрива в резултат на унгарско или турско нашествие. Съкровището датира от XIV в., и макар, че не е толкова внушително като Никополското, представлява ценен извор за обитателите за средновековния Бдин, за аристокрацията на града и нейния бит, качество на живот и ежедневие – все елементи на една развита градска култура, в която съдбата на средновековния град е свързана с тази на неговите обитатели.

Религиозни, гадателски и погребални представи на Балтите за задгробния живот

Александър Заралиев

Изследването на погребалните, гадателските и като цяло религиозни представи на балтите е една доста обширна и сериозна тема, която е добре представена в руската историография.¹ По тази причина в настоящата статия съм се постарал да извадя и обобщя данни по темата, на които съм се натъкнал при разработването на дисертационния ми труд.²

Всеки сериозен изследовател на вярванията на старите пруси (или същинските пруси, населението на Прусия преди инвазията на Тевтонския орден), естите, литовците и ливите (населението, за което е създадено епископството в Юксхюл през 1186 г. (Üxhüll, рус. Икескол) - над Рига, съвременната столица на Латвия) подчертава, че няма други източници освен разпръснатите археологически данни и християнските извори. По тази причина силно се затруднява всяка реконструкция на менталността на така споменатите общности. Ние обаче, ако възприемем, че хронистите на кръстоносните походи в Балтика (често свидетели на събитията и битките, които описват) предават вярно паганските действия на бойното поле пред очите на християнските сили, бихме могли да получим още сведения за вярванията на местното население.

Важен елемент в задгробните представи и ритуали на всички древни племена е възхваляване на името на починалия и кратко представяне на основните негови войнски подвизи.

Представата на прусите за задгробния живот включва възхваляването на мъртвите за техните “земни” (кавички автор) дела. Това е ясно видимо от следния текст в Кристбургския договор от 1249 г.³ В част II, 3 се говори за родовите жреци – тулиссонци или лагашонци (Tulissones vel Ligaschones), които считат за свое право да присъстват на погребенията на благородниците, като ги възхваляват вероятно за техните подвизи на земята (“за което заслужавали адски мъки”⁴). За тези традиционни възхвалявания на

¹ Благодарение най-вече на поредицата “Балто-славянские исследования” (1972 -2009).

² **Заралиев, А.** „Германските ордени в Прибалтика XII–XIII в. (Представата за “другите””, 2011 г., дисертация.

³ **Пашуго, В. Т.** Образование Литовского государства. М., 1959. (Латински текст и превод на руски на Кристбургския договор от 1249 г., в приложението), 492–507, с. 501.

⁴ Пак там.

делата на починалия (най-често войн) християнският хронист придава обратен смисъл – “че възхваляват мъртвите за тяхното варварство и грабежи”. Важна част от религиозната пропаганда при прусите е, че жреците също така виждат починалите и ги обрисуват като “летящи в небесата на коне, украсени с блестящи брони, носещи в ръката си сокол, и с голяма свита се отправят в другия свят (*mendaciter asserunt, se videre presentem defunctum per medium celi volantem in equo, armis fulgentibus decoratum, nisum in manu ferentem et cum comitatu magno in aliud seculum procedentem*)”,⁵ по този начин с лъжливи слова отвращават народа и го призовават обратно към езическите обичаи. В споменатия договор пруските благородници обещаваат да се откажат от гореописания ритуал.⁶

Друг интересен момент от погребалните практики, описани от хронистите откриваме при погребалната традиция на литовците. Това вероятно е характерен обичай за цялата древна балто-славянска общност. Хайнрих Латвийски разказва за литовците след едно тяхно поражение: “Един свещеник, бидейки в плен по това време при литовците, наричан Йоан, разказвал, че там 50 жени загубили мъжете си [в битката] и след това се обесили. Това било, защото те се надявали скоро да се срещнат с тях в другия живот”.⁷

Друг епизод, отразяващ погребалните практики и представите за задгробния живот при балтите, е общата победа на семигалите и тевтонците над войските на литовците през 1205 г. Литовците често минават на връщане от своите походи в Естония през река Даугава. Там от своя страна тевтонците и семигалите (балтийско племе, съюзници срещу литовците) в споменатата година ги очакват готови за бой. В тази битка вождът на литовците Свелгат (*Suelgat*) е ранен и семигалите се възползват от това, като “му отрязали главата, сложили я на своите шейни, където събирали главите на литовците и я отвели в Семигалия”.⁸

Изглежда отрязването на главата, освен като победен трофей, се използва и за извършване на необходимите погребални церемонии, като е характерно и за други племена в Прибалтика. През 1210 г. местните племена в лицето на курландците

⁵ Пак там.

⁶ Повече за погребалните ритуали вж.: **Заралиев, А.** Прусия и християнизирването на Балтийския регион - В: *Medievalia*, Специално издание. Сборник в памет на доц. д-р Георги Сотиров (1946-1998), 192–213, 206 ff.

⁷ **Henricus**, IX, 8. “*Nimirum cum credant, se cum illis mox in alia vita victuros*”. Можем да сравним този текст със сведението на Псевдо Маврикий за целомъдрието при славяните на Балканите. “Жените им са целомъдрени повече, отколкото човешката природа допуска, така щото повечето от тях смятан смъртта на мъжа си за своя собствена смърт и се удушват доброволно, като не смятат за живот вдовството”. “Стратегикон”, Псевдо Маврикий, ГИБИ II, с. 281-282.

⁸ **Henricus**, IX, 6.

осъществяват най-тежката обсада на Рига. Те събират главите на своите убити съплеменници, за да ги погребат подобаващо.⁹

Можем със сигурност да кажем, че кремацията е основен начин на погребение в Балтика, характерна е за угро-финските и балтийските племена. Например още Хайнрих Латвийски пише, че естонците по време на своя бунт от 1224 г. срещу властта на Ордена на мечоносците изравят своите мъртви, за да ги погребат по подобаващ начин чрез клада.¹⁰ Практикуването на кремацията от прусите е доказано от забраната ѝ от страна на Тевтонския орден при налагане на договора от Крестбург през 1249 г.¹¹

Всъщност курландците са известни със своите пророчески умения в цяла Балтика още през XI в., което научаваме от “Деянията на епископите на Хамбургската църква” на Адам от Бремен. Там срещаме следното описание за курландците и тяхната земя: “Има и други [земи], които са подчинени на свеоните (шведите). Най-голямата от тях е онази, която се нарича Курланд, нейното пресичане отнема осем дни; племето [което живее там] е жестоко и го избягват всички поради това, че са идолопоклонници; там има много злато и превъзходни коне. Техните домове са изпълнени с чародеи, авгури и черноризци-прорицатели (некроманти), [които дори ходят облечени в монашески дрехи]. От цял свят при тях идват за предсказания и най-вече хиспанци (испанци “хората от запад” (*превод наши*) или “Hispanis - тези езичници, местните”¹²) и гърци (православните, населението на северните руски княжества)”.¹³

Едно от най-често цитираните сведения за задгробния живот е това на Улфстан за прусите от X в. В тази по-ранна епоха откриваме данни за типичен потлач.

Благодарение на Улфстан виждаме класическа “система на пълен дарообмен – потлач” при прусите. Обменът между хората, хората и боговете, хората и духовете на предците “произвежда изобилие от богатство”. Доброволният дарообмен е основата на жертвоприношението. Оттук наблюдаваме и една твърде архаична форма на пълен дарообмен след смъртта на човек, когато се раздава (пропилява на гуляй) и преразпределя цялото имущество на покойника. В племенните общества системата на пълна размяна води до запазване на племенната солидарност, преразпределение на богатата между

⁹ **Heinricus**, XII, 6.

¹⁰ **Henricus**, XXVI, 8.

¹¹ За текста на договора на латински и превод на руски език вж. **Пашуто, В. Т.** Цит. съч., сс. 492–493.

¹² Прочитът е на **Baranauskas, T.** Saxo Grammaticus on the Balts. – In: Saxo and the Baltic Region: A Symposium. Ed. T. Nyberg, Odense, 2004. 63-79, p. 74.

¹³ Sunt et aliae interioris, quae subiacent imperio Sueonum, quarum vel maxima est illa quae Churland dicitur; iter habet octo dierum; gens crudelissima propter nimium ydolatriae cultum fugitur ab omnibus; aurum ibi plurimum, equi optimi. Divinis, auguribus atque nigromanticis omnes domus plenae sunt, [qui etiam vestitu monachico induti sunt]. A toto orbe ibi responsa petuntur, maxime ab Hispanis et Graecis. Adam Bremensis IV, 16.

живите и мъртвите и запазване на връзките между двата свята. Така се съхранява изобилието на природата, дивеча и рибата. По силата на закона на обмена полученият дар трябва задължително да бъде върнат, което е основата на жертвата в религиозен план. Според текста по-долу е трудно да се разбере кое точно е възприемано в случая като получен дар от боговете - натрупаното богатство, което трябва да се раздаде или самият живот? Вероятно и двете са взаимно свързани в сложна зависимост според пруската вяра.¹⁴

Ето накратко въпросната част от текста на Улфстан: “И имат естите обичай, когато човек умре да лежи в [своя] дом некремиран със своите родственици и приятели в продължение на месец, а понякога и два; а кралят и другите знатни люде още по-дълго, в зависимост от това колко са богати, понякога те лежат некремирани в продължение на половин година. И през цялото това време, докато тялото лежи на земята, те са длъжни да пият и угощават до деня, когато ще го кремират” и още, че “И когато имуществото на покойника по този начин бъде разделено, него го изнасят и изгарят на клада с оръжията и одеждите му. Най-често те пропиляват цялото имущество, за дългото време докато покойникът лежи в дома, включително и това, което оставят на земята на пътя, за което чуждите хора се надпреварват и вземат. А също сред естите има обичай, че хора от всички племена трябва да бъдат кремирани, а ако някой намери дори една неизгорена кост, те са длъжни да извършат голямо приношение”¹⁵.

При западните славяни, както и при прусите, даряването и свързаното с него гостоприемство е не само съревнование между лидерите в тези общества, то е и задължение за тях. За прусите 1/3 от придобитата плячка трябва да се принесе в дар на боговете.¹⁶ Същата идея откриваме и в Ливонската римувана хроника, според която езическото изгаряне на оръжия на погребалната клада служи за удовлетворяване на “дявола в оня свят”.¹⁷

Нека да продължим с представите за задгробния живот, в случая - представата за достойна смърт при литовците.

¹⁴ Всички цитати в пасажа са взети от **Мос, М.** Изследване върху даренията. Форми и причини за размяната в архаичните общества. В: ABC на Етнологията. София, 1996. 102–118.

¹⁵ Wulfstan`s voyage. The Baltic Sea region in the early Viking Age as seen from shipboard., Englert, A. Trakadas, Ath. Roskilde, 2009, p. 14 - 18.

¹⁶ **Гелмолдъ.** Славянска хроника. Пер.; отв. Ред В. Д. Королюк. М. 1963. I, 83, за жертвоприношенията вж: **Петр из Дусбург.** Хроника земли Прусской. **Матузова, В. И.** превод, статья, примечания библиография, Москва: Ладомир, 1997. III, 5, 6

¹⁷ Livländische Reimchronik mit Anmerkungen, Namenverzeichnis und Glossar. Hrsg. v. L. Meyer. Paderborn, 1876; The Livonian Rhymed Chronicle. Eds. J. C. Smith, W. L. Urban, Chicago, 2001, ver. 2660-2662.

В една интересна история от Прусия откриваме сведения за специални жени, които вероятно са с висок социален статус в балтийските племена.¹⁸ През 1336 г. Виганд фон Марбург описва атаката на Тевтонския орден над литовската крепост Пиленай (с неизвестна локация в Литва). Когато кръстоносната армия прави пробив в защитата, литовците решават да извършат масово самоубийство вместо да бъдат пленени. Така воините убиват своите деца и жени и ги хвърлят в огромна погребална клада, а на свой ред биват обезглавени от своя вожд или от “стара жена”, която отсекла повече от 100 глави преди да разцепи своята глава със същата брадва.¹⁹ Разбира се, поради желанието за засилване на кръвожадните страни на враговете, това може просто да е една легенда, вдъхновена от историята на Макавеите. Друга възможност е поведението им е да е продиктувано от страх за изтезания след победата от страна на кръстоносците.

Поради всичко казано дотук важна част от воинските разбирания е начинът, по който загива един воин и ритуалите за неговото погребение. В хрониките на Прибалтика откриваме многобройни сведения как точно трябва да бъдат погребани воините. Обикновено това включва отрязване на главите на ранените бойни другари, изгарянето на клада и оплакването им. Според традиционните култури в косата и главата на човек е съсредоточена магическата сила – едно разпространено из целия стар континент вярване²⁰ и характерна представа за повечето народи, на които се приписва идеята за оренда. Силата се концентрира в главата, защото тя е третият компонент (небесният) от човешкото тяло.

Информация за воинското поведение на естите пред лицето на смъртта откриваме в друг важен момент от войните за завладяването на Ливония. Естите организират през лятото на 1211 г. обсадата на ливския замък на старейшината Каупо (верен съюзник на тевтонците). Въпреки добрата организация, извършените жертвоприношения на бикове (които обаче падали на лявата, т.е. губещата страна), полагането на клетва, *megatac* (от *est. magada* – спя, почивам, стоя неподвижно), че естонските воини ще останат неподвижно на мястото си докато не победят (или не ги убият съответно), и въпреки наличието най-вече на естонска конница от 1000 души, обсадата в крайна сметка е

¹⁸ По сведения на йезуитски монаси от началото на XVII в. (1604 г.) известният изследовател на литовската история и култура С. Ройел приема, че те се наричат *žynes* (жинес). Вж. **Rowell, St.** Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1294–1345. Cambridge, 1994, p. 123.

¹⁹ **Wigand von Marburg**, 488–489.

²⁰ **Бешевлиев. В.** Чаши от черепа у прабългарите. – В: ГСУ на ИФФ, т. XXII, кн. 3, 1926, 1–23.

неуспешна. В това сражение се смята, че е унищожена голяма част от военния потенциал на естите.²¹

Уважението към по-специалните хора в балтийското общество (и по-точно тези лидери или хора с религиозни отговорности) виждаме и в друг случай. В него може би се търси от страна на прусите и омилоствивяване на бога на кръстоносците - Христос. По-важното е, че базата на която извършват този ритуал, е най-вероятно местна балтийска. Правейки асоциация със собствени религиозни практики и ритуали, самбийците (пруско племе) решават да удушат един брат свещеник от Тевтонския орден, защото “такъв вид мъченичество заслужават светите хора (viris sanctis)”, а тяхната кръв, както допълва хронистът, “те се страхували да проливат”.²²

За победените кръстоносци и въобще християни може да се очаква да бъдат изгорени на клада като жертвоприношение на местните богове.²³ За жертвоприношения в една по-късна епоха като XV в. говори и М. Литвин.²⁴

Вероятно част от разбиранията в Прибалтика включват и точно определено поведение в битката, като безстрашие пред лицето на смъртта. Можем да предположим, че целта на воинските практики е достигане на духовни пространства, осигурени от поведението на война по време на битка и от погребението му. В племенните общества воинът е преди всичко мистик, който контактува със своите богове и получава посланията им – с това си осигурява успех. Моралните качества и военната магическа сила в племенните общества на Балтика вероятно са взаимно свързани – по-смелият, достоен и великодушен боец (както видяхме с примера от воините при естите, които се заклеват да стоят неподвижно) може да разчита повече на свръхестествена помощ.

Според хронистите в тази епохата за воюващите страни битките се провеждат както от страна на хората, така и от страна на боговете, и по този начин е напълно естествено победените езичници да бъдат накарани насила да признаят, че “вашият Бог е по-велик от нашите богове”²⁵ - като изява на подчинение.

Подкрепата от езическите богове означава и предугаждане на предстоящите събития, особено и най-вече свързаните с военните победи. Използваните методи за

²¹ **Henricus**, XV, 8. Можем да сравним тази практика с войнската традиция в Северна Америка през XIX в., където воините забиват края на дългия си плащ в земята (с копие или стрела), заклевайки се по този начин да останат на същото място, докато победят или умрат. **Mails, Th.** The Mystic warrior of The Plains. L. A., 1973, p. 49.

²² **Dusburg**, III, 90.

²³ **Dusburg**, III, 91, 307, 338.

²⁴ **Литвин, М.** О нравах татар, литовцев и московитян. Отв. ред. А. Л. Хорошкевич, М., 1994, с. 73.

²⁵ “Cognoscimus Deum vestrum maiorem diis nostris”, **Henricus**, XIV, 11.

гадаене са основно два: хвърляне (понякога буквално теглене) на гадателски пръчици (ст.-нем. *span*) и гадаенето с помощта на копие и специален кон (например западните славяни използват бял кон).²⁶

Това се доказва и от разпространената мътва сред братята в Ордена, че в миналото прусите са имали определени способности и мистични сили (без да са обявени за демонични от хронистите), които по-късно с процеса на разширение на Орденщат и приемане на християнството, те губят.²⁷ Най-ясно това виждаме в признаването на ефикасността на езическите гадателни практики за прозиране на бъдещето, разпространени от Саксония до княжествата на русите през IX–XIII в. (днешна Източна Германия до Беларус).²⁸ В прословутата глава 5 (книга III, посветена изцяло на пруската религия и мироглед) неслучайно Петър от Дусбург пише, че “прусите рядко извършват каквото и да е важно действие, без да са се допитали до своите богове дали делото ще е с добър или лош край, като хвърлят жребии, както е според тяхната традиция”.²⁹

В Ливонската римувана хроника (*Livländische Reimchronik*) откриваме многобройни сведения за гадателски практики при литовците и всички племена в Ливония.

В едно от тях плененият литовски благородник Ленгвенис,³⁰ който се храни на масата с тевтонските рицари, изведнъж прочита за смъртта на своя брат по костите в чинията си. Моментално след това вестител потвърждава новината.

Lengewin an eime tische saz
 Mit den brudern da man az
 An ein schulderbein er sach
 Des quam sin hertze in ungemach.
 Er sprach, „die Littowen liden not

²⁶ Брат Теодорих, прекият създател на Ордена на мечоносците през 1202 г., изживява тежки моменти, отдавайки се на делото за покръстване на Ливония и в частност на областта Торейда. Братът е използван от ливите в древен ритуал за гадаене. Благодарение на това намираме едно от редките описания на този обред. “Лививите от Торейда решили да го принесат в жертва на своя бог, защото жътвата при него била обилна [на брат Теодорих], а техните поля били наводнени от дъжд. Народът се събрал, решили да узнаят чрез гадание волята на боговете за жертвоприношението. Сложили копие, конят трябвало да пристъпва [през него] и така волята Божия била поставена в краката на коня (...) братът изричал молитви и благославял с ръце. Жрецът казал обаче, че християнският бог стои на гърба на коня и направлява краката му и затова е нужно да се изчисти гърба на коня, за да се изхвърли бога. Направили така, а конят отново, както и първия път, стъпил с крака на живота [десния], така животът на брат Теодорих бил съхранен.” **Henricus**, I. 11.

²⁷ **Mažeika, R.** Granting Power to the Enemy Gods..., p. 162.

²⁸ За най-разпространената форма на гаданията с копия вж. **Заралиев, А.** „Недоразуменията в представата за „другите“ в Ливония през Средните векове“ - История, 3/2009, 8–29.

²⁹ “Prutheni raro aliquod factum notabile, nisi prius **missa sorte** secundum ritum ipsorum a diis suis, utrum bene male debeat eis succedere, sciscitentur”, **Dusburg**, III, 5, S. 54.

³⁰ Ленгвенис (Ленгевин, Лангвинус) – владетел на Налсен, Североизточна Литва, племенник на княз Миндаугас (1230-1263).

Min bruder ist geslangen tot
Ein her im mime hove lac
Sint gestern biz and diesen tac“
Daz bein hat manchen sint gelogen
Lengewin was doch unbetrogen,
als er da vor hatte gesehen
nach sinem gelouben iz was geschehen ,
die reise was im umbekant.
Vil schiere ein bote quam gerant,
do horte er wol die mere
wie ez irgangen were
zu Littowen in dem lande.
Der sprach, „wir han zu pfande
Wib unde kinder...
Ouch ist der manne vil geslagen.
... Lengewines bruder wolde jagen
die afterhute uf daz her,
sie satzen sich kein im zu wer
mit menlichem mute.
Do wart von der hute
Lengewines bruder irslagen“.³¹

(Превод на разказаното от поета събитие:³² “Междувременно странно нещо се случвало в Рига; когато Ленгевин седнал на масата заедно с братята, погледнал към плешките³³ в чинията си и сърцето му се свилю. Той казал: “Литовците са разбити. Моят брат е убит. Армия лагерува в моята земя от вчера”. Костите са лъгали много хора, но не излъгаха Ленгевин. Това, което предусетил, се случило точно както казал. (Той още не бил уведомен за похода.) Изведнъж пратеник дотичал и Ленгевин чул новините за случилото се в земите на Литва. Вестоносецът казал: “Ние убихме много мъже и пленихме жени и деца, коне и добитък.

³¹ LR; The Livonian Rhymed Chronicle, line 3018-3045.

³² Преводът е по английското издание - The Livonian Rhymed Chronicle, редове 3018–3074.

³³ Древен начин на гадаене по раменните кости на животни. Принципът, който се разкрива в средновековните текстове е, че Бог изпраща тайните на живота на земята посредством дъжда, а тревопасните животни, ядейки тревата, приемат божественото познание и го вписват на своите раменни кости. Животното трябва правилно да се принесе в жертва, месото от плешките да се свари, а самите лопатки (лат. scapula) да се увият в чист плат и да се сложат под възглавницата на гадателя, който на другия ден чете и предсказва по тях. В случая с Ленгвенис, въпреки че костите не са подготвени правилно, той успява да предскаже бъдещето по тях. Вж. бел. № 154 в The Livonian Rhymed Chronicle, p. 36.

Братът на Ленгевин се опита да отблъсне тила назад към основния отряд, но те му се противопоставиха смело и той бе убит. Ако някой скърби за това, нека да оплаква в Литва, а не тук, и да остане там, все ми е едно”. Когато Ленгевин чул новината, сърцето му се изпълнило с печал и единствената причина да не се обеси била, че добре го пазели. Те (братята от Тевтонския ордена) възнамерявали да вземат откуп за него. (...) Така Ленгевин бил откупен от своите роднини, а те (братята) го пуснали да се върне въкъщи веднага щом им платили за него 500 йозеринге (сребърни слитъци)”.³⁴

Следващ случай, в който езически прорицател гадател (*blutekarl*) чрез кръв от животно върно предсказва победата в предстоящата битка през 1259 г. за жаметийците (самогитите), са следните строфи:

Ir blutekarl der warf zu hant
 Sin loz nach ir alden site
 Zu hant er blutete allez mite
 Ein quek, als er wol wiste...³⁵

След победната битка самогитите благодарят на боговете си за дарената им победа:

Die Sameiten teilen do
 Pferde und waren vollen vro
 Und saiten iren goten danc
 Daz an deme strite in gelanc...³⁶

При първия случай християнският автор набляга, “че той (Ленгвенис) не знаел за рейда (похода, в който неговият брат загива)”.³⁷ Анонимният поет в Ливонската римувана хроника обръща многократно внимание на силата на езическите ритуали. Трябва да зададем въпроса защо хронистите са толкова добре запознати с местните ритуали и гадателски практики? Донякъде отговорът е много лесен - през XIV в. прусите са вече подчинени от Тевтонския орден (1283 г.) и те са негови съюзници, а тези гадателски практики са вече добре познати и на Ордена на мечоносците.³⁸ И Ордена на мечоносците и Братята от Добжин, обединени с

³⁴ Ôseringe – широко използвана в локалната търговия на Прибалтика монетна единица (сребърни или златни слитъци, гривни, върху които надлъжно има знак), тежаща около 100 грама. В този период, въпреки че монетите са сечени от архиепископа в Рига и от датчаните в Ревал, те остават рядко разпространени (само в градовете) и поради тази причина във вътрешността на Ливония и в литовските територии се използват йозеринге.

³⁵ “Техният гадател вещо принесъл в жертва животно, според техния древен обичай като по кръвта му извършил гадание. След това казал “Самогитите са на добрата/правилната страна...”. 4680-4689, превод по The Livonian Rhymed Chronicle.

³⁶ “Самогитите си поделили конете на победените и щастливо благодарили на своите богове за това, че са спечелили”. Пак там, 4873–4876.

³⁷ Пак там, 3027 – 3031.

³⁸ Вж. Заралиев, А. Недоразуменията в представата за „другите“ в Ливония, с. 26.

Тевтонския орден съответно през 1237 г. и 1235 г., също използват контингенти от съюзно или подчинено местно население.

От приведените примери ясно виждаме, че специфичната и древна култура на коренните жители на Балтика, която бихме могли да обобщим като анимизъм, влиза в колизия, но понякога и в синтез с практиките и представите на католическа Европа. От друга страна жители на Балтика приемат някои представи от католическите завоеватели и заселници според техните конкретни нужди по време на война или мир.



Балтика в 1110 г. Източник: **Christiansen, E.** The Northern Crusades: The Baltic and the Catholic Frontier 1100–1525. London, 1980.

Извори и литература:

Генрих Латвийский. Хроника Ливонии (1225–1227 гг.). Введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского. Москва–Ленинград, 1938.

Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской. Перев., статья, прим., библиогр. В. И. Матузова, Москва, 1997.

Христбургский договор 1249 г. – В: **Пашуто, В. Т.** Образование Литовского государства. Москва, 1959, 494–507.

Henricus de Lettis. Chronicon Livoniae. Ed. W. Arndt, 1874. MGH, SS., XXIII, 231–332.

Hermann de Wartberge. Chronicon Livoniae. SRP, Bd. II. Hrsg. v. E. Strehlke. 1863, 21–116.

Petri de Dusburg. Chronicon terrae Prussiae. Hrsg. M. Töppen, SRP, Bd. I, Leipzig, 1861, S. 3–219.

The **Livonian Rhymed Chronicle.** Eds. J. C. Smith, W. L. Urban, Chicago, 2001.

Wulfstan's account - **Bately, J.** Wulfstan's voyage and his description of Estland: the text and the language of the text. – In: **Englert, A., Trakadas, Ath.** Wulfstan's voyage. The Baltic Sea region in the early Viking Age as seen from shipboard. Roskilde, 2009, 10–27.

Забулите, Й. Следы некрокульта в деревенской культуре Литвы конца XIX – начала XX века: концепты дерева и растения в мировоззрении и в пластике надгробий. – В: Балты и Великое Княжество Литовское. Историко-лингвистический взгляд. Памяти Эгидиюса Банёниса. М., 2007, 197–133.

Заралиев, А. Пруссия и христианизироването на Балтийския регион. – В: *Medievalia*, Специално издание. Сборник в памет на доц. д-р Георги Сотиров (1946–1998), 192–213.

Кулаков, В. И. История Пруссии до 1283 года. М., 2003.

Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959.

Латиница:

Bartlett, R. The conversion of a pagan society in the Middle Ages. – In: *History*, 70 (1985), 185–201.

Bately, J. Wulfstan's voyage and his description of Estland: the text and the language of the text. – In: **Englert, A., Trakadas, Ath.** Wulfstan's voyage. The Baltic Sea region in the early Viking Age as seen from shipboard. Roskilde, 2009, 10–27.

Fischer, M. Des tûvils kint? The German Order's preception of its renealed in the Krônike von Prûzinlant. – In: Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen, 244/2 (2007), 260–275.

Mažeika, R. Granting Power to the Enemy Gods in the Chronicles of the Baltic Crusades. – In: Medieval Frontiers: Concepts and Practices. Eds. D. Abulafia, N. Berend, Aldershot, 2002, 153–173.

Mažeika, R. “Nowhere was the fragility of their sex apparent”: Women warriors in the Baltic crusade chronicles. – In: From Clermon to Jerusalem: The Crusades and Crusader Societies 1095–1500. Ed. A. Murray, Turnhout, 1998, 229–248.

Urban, W. The Baltic Crusade. Chicago, 1994.

Urban, W. The Prussian Crusade. Washington, 1980.

Феодалната йерархия в Анжуйска Морей и Албания (XIII-XIV век)

Никола Дюлгеров

Балканският полуостров е един от най-богатите на исторически събития региони в Европа. През XIII век той станал свидетел на унищожението на вековни империи, възникването на нови държави и на появата на нови нашественици. Едни от тях били рицарите от IV Кръстоносен поход, които превзели Константинопол и поставили началото на поредната империя – Латинската. Изградена върху руините на Византия, тя донесла на Балканите един нов модел на обществено-политическо развитие, който бил характерен за Западна Европа. След византийската „реконкиста“, Латинската империя била на свой ред унищожена. Но не всички „франкски“ владения на полуострова били ликвидирани. Морейското княжество (Ахея/Ахая) се превърнало в обединителен център на латинските земи, а през 60-те години на XIII век ахейският принц станал васал на новия неаполитански владетел Шарл I д'Анжу (1266-1285).

Анжуецът прибавил към земите си в Пелопонес територии в Албания и се превърнал в най-силният латински владетел на полуострова. Той наследил специфична система на земевладение и административно устройство в новите си владения, установена още в началото на тринадесетото столетие от Вилардуените¹. В нея основно място заел западноевропейският обществено-политическият модел. Под влияние на местните особености обаче в него били инкорпорирани някои византийски порядки. Този модел се радвал на нееднакъв прием в районите, намиращи се под властта на Анжуйците и степента на интеграция на местното население в него била различна. Настоящото изследване ще се опита да маркира основните несъответствия във феодалната структура на Морей и Албания при управлението на Анжуйците.

На най-високо място във феодалната йерархия в Ахея, още в началния етап от изграждането ѝ, застанал принцът, който се ползвал с най-голям престиж сред останалите аристократи на княжеството. Макар да се намирал на върха на

¹ Жофроа I дьо Вилардуен (1209-1228/30), Жофроа II дьо Вилардуен (1228/30-1246) и Гийом II дьо Вилардуен (1246-1278) били принцовете от първата управляваща династия в Морей.

обществената пирамида в Морея, той не бил сюзерен на страната. До 1267 г. такъв бил латинският император, пред когото ахейският принц полагал омаж (хомагиум). След подписването на договорите от Витербо², във върховен сюзерен на Морея се превърнал неаполитанският владетел.

През първата половина на XIII век княжеството се радвало на относително самостоятелно управление, в което неговите сюзерени – латинските императори не се намесвали. Те обикновено се ограничавали да искат парична и военна помощ, от която имали постоянна нужда. Неаполитанските крале (главно Шарл I) осъществявали много по-съществен контрол както във вътрешните дела на княжеството, така и във външната му политика. За разлика от латинските императори, с изключение на началния период, когато Шарл I имал нужда от войската на Вилардуен³, Анжуйците били тези, които оказвали помощ на Ахея в пари, провизии и войници.

През XIV век принцовете трябвало да полагат хомагиум (омаж) пред неаполитанските крале, независимо, че в повечето случаи те били техни роднини⁴. Самите принцове вече принадлежали, с малки изключения, към Анжуйската династия. Били свързани много повече с нейните интереси и с италианските си владения и двор, отколкото с Морея. Повечето от тях пребивавали в Италия и никога не стъпили в

² През 1267 г. във Витербо (Италия) били подписани два договора, които свързали латинските владения на Балканите с Анжуйската династия. Първият договор се сключил между неаполитанския (сицилиански) владетел Шарл I д'Анжу и принца на Морея Гийом II дьо Вилардуен. Шарл I обещал военна и финансова помощ на княжеството срещу възродената Византийска империя. В замяна получил цяла Ахея с всичките ѝ подчинени територии и Гийом станал негов васал. Вторият договор бил подписан между неаполитанския крал и титулярния латински император Бодуен II (1228-1261). Сицилианският владетел обещал военна и финансова подкрепа на Бодуен II за отвоюването на Константинопол. Срещу нея латинският император отдал сюзеренитета над Морея с прилежащите ѝ територии. Освен това Шарл I трябвало да получи и една трета от всички земи, които щели да бъдат завоювани в готвещата се война срещу Византия. Двата договора били скрепени с династически бракове. Синът на латинския император Филип дьо Куртене се оженил за дъщерята на Шарл I, Беатрис. Втората сватба била запланувана още тогава, но се осъществила 4 години по-късно. През 1271 г. бил сключен брак между дъщерята на Вилардуен, Изабела и синът на Шарл I, Филип. **Perrat, C., Longnon, J.** Actes relatifs à la principauté de Morée, p. 207-211; **Durrieu, P.** Les archives angevins de Naples, II, 1167; **Longnon, J.** Le rattachement de la principauté de Morée au royaume de Sicile en 1267, Journal des Savants, 1942, janv-fevr., pp. 134-143, p. 136; **Bon, A.** La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430), Paris, 1969, p. 136-7; **Setton, K.** The Papacy and the Levant, I, p. 103-5.

³ През 1268 г. изпълнявайки васалните си задължения към Шарл I, Гийом II дьо Вилардуен участвал с ахейски контингент във войната срещу Конрадин, основен съперник на Шарл за сицилианската корона. Според Морейската хроника принцът имал основна заслуга за победата над Конрадин при Талякоцо. Registres de Clément IV, c. 427, n° 1336. Chronique de Morée (фр. версия), § 475-86, The Chronicle of Morea, (гр. версия), § 7008-7053, Libro de los Fechos (араг. версия), § 400-405.

⁴ След края на династията на Вилардуените.

княжеството. Откъснати от него те, с изключение на съпрузите на Изабела⁵, изгубили тази тясна лична връзка, която имали предшествениците им с местната аристокрация.

Още преди да получи васална клетва от местните благородници, морейският принц трябвало да се закълне пред тях, че ще спазва обичаите и традициите на княжеството, така както били записани в Асизи на Романия⁶. Това феодално право ограничавало в известна степен правомощията му. Той не можел да налага данъци без съгласието на васалите си и свободните хора в страната. Нямам право да забранява износа на дадена стока, нито да разрушава крепости по границата без одобрението на останалите висши аристократи. Не можел да осъди никого по собствено желание, без да е провел процес и да е осигурил гласовете на най-близките си благородници (съветници). Не можел да задължи свой васал да изпълни мисия в чужбина против волята му⁷.

Принцът на Морей притежавал обаче права, които го отличавали от останалите аристократи. Той председателствал съда на бароните, както и съда на феодалите с обвързваща клетва⁸. Стоял начело на армията в мирно и военно време и взимал всички решения с помощта на съвета на своите близки васали. Когато феодалите се намирили под негово разпореждане, той имал право да ги обединява, уголемява, разделя и отдава на когото реши. Той можел да отдава фиеф на Църквата без разрешението на бароните, но те били длъжни да получат неговото, ако искат да сторят същото. Имал право да предоставя земя и на буржоата и на селяните. Само той можел да освободи един крепостен селянин със съгласието на сеньора му. Имал право и на част от намерено на територията на княжеството съкровище, дори да било открито извън неговия личен домен⁹.

След принца най-високо място в Ахей заемали “висшите” барони. Те били т. нар. перове на принца. Бароните притежавали някои от прерогативите на суверенните

⁵ Избела е дъщеря на Гийом II дьо Вилардуен. Нейните съпрузи Флоран дьо Ено (1289-1297) и Филип Савойски (1301-1307) управлявали княжеството в качеството си на принцове.

⁶ The Assizes of Romania, ed. **Topping**, § 1; **Longnon, J.** L'Empire latin de Constantinople, p. 195-6.

⁷ Chronique de Morée, § 257-8, 510, 612; The Assizes of Romania, ed. **Topping**, § 4, 17, 20, 23, 28, 43, 152.

⁸ Това били т. нар. васали на пълната васална клетва. За тях ще стане дума по-долу.

⁹ The Assizes of Romania, ed. **Topping**, § 10, 25, 96, 142, 155. Последният параграф (155) се отнася до съкровището. Според него принцът имал право да вземе половината от съкровище, ако то било намерено в земята на свободен човек. Ако е открито във фиефа на някой от сеньорите, принцът получавал една трета от него.

владетели: могли да сечат собствени монети, да строят крепости без съгласието на принца. Те обаче били военно задължени към него по силата на феодалното право. Всеки от тях трябвало да се яви при владетеля със своите васали. „Висшите” барони имали право да бъдат съдени само от Върховния съд¹⁰.

Според Лоньон той се образувал от дванадесетте барони на Ахея, които били председателствани от самия принц¹¹. Според Асизите на Романия обаче Върховният съд или Двора на перовете се състоял от херцога на Атина, херцога на Наксос, тримата сеньори на о-в Евбея, графа на Кефалония, сеньора на Бодоница, най-едрите сеньори от полуостров Пелопонес – сеньорите на Патрас, Матгрифон, Каритена, Калаврита и маршала на княжеството¹².

„Висшите” барони заемали много от административните длъжности в княжеството¹³. Те били наследници на завоевателите и като такива се ползвали с най-голям авторитет от всички благородници. Представлявали най-големите поземлени владетели в княжеството¹⁴. Баронствата им се подразделяли на различни по брой фиефи¹⁵. Така например баронът на Акова притежавал 24 фиефа, баронът на Велигости – 4 фиефа и т. н.¹⁶.

През 70-те години на XIII век някои от бароните започнали да изчезват в резултат на военните конфликти или поради липса на потомство. През XIV век този процес се задълбочил и в края на неаполитанското управление почти не останали аристократи от семействата на завоевателите.

¹⁰ The Assizes of Romania, ed. **Topping**, § 10, 25, 96, 142, 155; **Miller, W.** Essays on the Latin Orient, Cambridge, 1921, p. 71, 74.

¹¹ **Longnon, J.** L'Empire latin de Constantinople, p. 198.

¹² The Assizes of Romania, ed. **Topping**, § 43.

¹³ Това положение се различавало от Франция и Неапол, където по това време започнала централизация и висшите служители често били просто чиновници, а не едри земевладелци и аристократи.

¹⁴ С изключение на принца и Католическата църква.

¹⁵ Chronique de Morée, § 128.

¹⁶ Останалите били Каритена - 22 фиефа, Никли – 6 фиефа. Гераки – от 4 до 6 фиефа. Калаврита – 4 - 12 фиефа. Востица – 4 до 8 фиефа. Пасаван – от 4 до 12 фиефа. Халандрица – 4. Каламата – 4. Патра – 24. Грицена – 4 фиефа Chronique de Morée, § 128-129; Libro de los Fechos, § 118; **Ντουρου-Ηλιοπουλου, Μαριά**, Η Ανδεγάγικη Κυριαρχία στην Ρωμανία ελι Καροουλου (1266-1285), Αθήνα, 1984, σ. 121; The Chronicle of Morea, § 1912-2009. В различните версии на Морейската хроника има разминаване относно големината на някои от баронствата. Според Топинг това се дължи на факта, че за извор бил използван регистъра на фиефите, изготвен доста след завоюването на полуострова. **Ilieva, Aneta.** Frankish Morea (1205-1262). Socio-cultural Interaction between the Franks and the Local Population, Athens, 1991, p. 143.

Католическата църква също притежавала фиефи в Морея. Латинските духовници участвали в управлението на княжеството, заемайки някои от административните длъжности в него, и често изпълнявали важни дипломатически задачи. В качеството си на васали на принца, те били военно задължени, но тяхното участие било ограничено.

Liges¹⁷ се намирали на второ място след висшите барони. Те представлявали може би най-многобройният елемент в ахейската феодалната йерархия. Били по-тясно свързани със своя сеньор, който можел да бъде някой от големите барони или дори самият принц. Те също били военно задължени към сеньорите си. Lige трябвало да участва в двора на сеньора си, да го съветва, да бъде заложник вместо него, да бъде гарант за изпълнението на някакво обещание, каквото и да било то. Той бил задължен да се намира на разположение на владетеля и не можел да изоставя феода без причина, в противен случай се конфискувал¹⁸. Ако изпълнявал специална поръчка за принца, заради която отсъствал от фиефа си, земята му се поставяла под закрила и не можела да бъде отнета¹⁹.

В замяна той се ползвал с немалко привилегии и при всички случаи притежавал повече от васала на обикновения омаж. Той имал собствен двор, който се състоял от неговите собствени васали. Притежавал съдебни правомощия над тях, както и над селяните в земите му, с изключение на кръвната афера²⁰. Той могъл да бъде задържан, но трябвало да бъде съден само от равен нему. Lige не можел да има друг сеньор или в краен случай, трябвало да определи първия си за по-важен от останалите. Васалът дължал на своя сеньор военна повинност или парична сума, вместо участието си във войската. Той полагал омаж пред своя сеньор, като държал ръцете си между тези на сеньора, в присъствието най-малко на двама други васали за свидетели²¹.

¹⁷ Това били т. нар. рицари на пълната васална клетва. Те били най-тясно обвързани със своите сеньори и най-приближените им доверени рицари. За да се избегне описателното им назоваване, ще бъдат наричани с оригиналния френски термин lige(s).

¹⁸ **Filangieri, R.** I Registri de la Cancelleria Angioina, IX, p. 32, § 58.

¹⁹ **Filangieri, R.** I Registri de la Cancelleria Angioina, XV, p. 57, § 261.

²⁰ Става въпрос за случаите, в които се извършва убийство.

²¹ Ритуалът при полагане на хомагиума в Пелопонес логично повтарял този, който благородниците добре познавали от родните си земи в Западна Европа (Франция). **Filangieri, R.** I Registri de la Cancelleria Angioina, XXI, § 506, 507, XXII, § 500, 202, p. 204; The Assizes of Romania, ed. **Topping**, § 3-6, 13, 30-1, 49, 63, 70, 72, 80, 142; **Longnon, J.** L'Empire latin de Constantinople, с. 202; **Карпов, С.**, Латинская Романия, Санкт-Петербург, 2000, с. 19

Следващият в йерархията на Ахея бил васалът на обикновения омаж. Той полагал клетва пред сеньора си с ръка на Библията, като се заклевал да го пази заедно със семейството му, жена му, децата и имуществото му. Понеже не бил толкова тясно обвързан, колкото *lige*, той имал по-малко задължения към господаря си, но и по-малко привилегии. Васалът на обикновения омаж не участвал в двора на сеньора, нямал собствен двор, но имал право да съди селяните си за криминални дела. За разлика от *lige*, той нямал право да отдава една трета от земята си на друг, докато *lige* имал това право. Васалите на обикновената клетва били задължени само военно, но не винаги целогодишно, като срокът зависел от условията на самата инвестира²².

Характерна черта на морейската феодална структура била присъствието на т. нар. архонти. Това били византийски благородници, т. е. предишните земевладелци, които по време на завоеванието срещу признаване на новата власт и полагане на клетва пред новите господари, запазили по-голямата част от земите си. Те били благородници на обикновената клетва и служили като латинците, в зависимост от условията на тяхната инвестира. Имало случаи, когато гръцки аристократи притежавали статут на *lige*, но те били рядкост²³. В статута на архонтите имало и някои разлики в сравнение с този на васала на обикновения омаж. Например вдовиците на архонтите нямали зестра. Синовете и дъщерите им наследявали поравно бащите си, за разлика от френските рицари, при които се използвало майоратното право²⁴.

Сержантите също притежавали фиефи, които се наричали сержанства. Те били създадени, за да се оземлят обикновените участници в завоеванието. Сержанствата

²² The Assizes of Romania, ed. **Topping**, § 7, 20, 23, 31, 42, 68, 72; **Longnon, J.** L'Empire latin de Constantinople, p. 202. Военното задължение на феодалите в Морея не било 40 дни, както в повечето държави в Западна Европа. Като аристократи, чиято държава била създадена на чужда територия, сред чуждо местно население, ахейските благородници трябвало да бъдат военно задължени цяла година. Изключенията били рядкост. Това състояние на военната повинност било подобно и в кралство Йерусалим, също основано във враждебна за кръстоносците среда. Срокът на службата се делил на три периода по 4 месеца. В началото бароните заедно с контингентите си се намирали под знамената на сеньора. Вторият период обхващал службата им в крепостта. През последния период благородниците и войниците им били свободни, но при условие да не напускат територията на княжеството и да бъдат винаги готови да се мобилизират в най-кратки срокове.

²³ Такъв бил например Йоан Мисито, вж. в **Jacoby, D.** Travaux et Mémoires, II, p. 473, **Bon, A.** цит. съч., с. 242, **Карпов, С.** Цит. съч., с. 19.

²⁴ The Assizes of Romania, ed. **Topping**, § 71-2, 138, 194.

превърщали тези войници в дребни аристократи, които също полагали клетва, но обикновена²⁵.

Между аристократите и виланите във феодалната структура на морейското общество съществували и „свободните хора”. Те притежавали собственост, но не били лично задължени към аристократите. Плащали данъци, но без тяхното съгласие не можело да се наложи нов данък, нито пък да се увеличи стар. Към това съсловие принадлежали буржоата. Те живеели в градовете на страната Коринт, Андравида, Патрас и най-вече Кларенца. Буржоата били занаятчии, търговци, банкери, корабособственици и т. н. Най-богатите от тях вземали участие в Парламента на княжеството, имали и собствен съд, Двор на буржоата, както в Йерусалим. Към тяхното съсловие принадлежали и гърците, обитаващи гореспоменатите градове²⁶, както и свободните селяни. Те, също като буржоата, плащали данъци, но не могли да бъдат облагани с нови без съгласието им. Имали право свободно да продават имуществото си и да бъдат свидетели по съдебно дело²⁷.

Най-ниско в йерархията на Морея се намирали крепостните селяни. Те запазили земите, които обработвали преди завоеванието. Не били военно задължени на сеньорите си, но се намирали под тяхната съдебна юрисдикция и били длъжни да плащат данъци. Нямали право да напускат земите, където са родени и които обработвали. Според феодалното право крепостните селяни могли да бъдат продавани, заменяни и подарявани заедно с нивите си. Гърците ги наричали парици, а французите ги нарекли вилани²⁸. Лоньон твърди, че положението им било подобно на това на сервите в Западна Европа²⁹. Крепостните дължали натурална, фискална и отработъчна (ангария) рента на господарите си. С установяването си на власт в Морея, Анжуйците не променили с нищо съществуващите порядки по отношение на виланите.

²⁵ The Assizes of Romania, ed. **Topping**, § 67, 89, Libro de los Fechos, § 137.

²⁶ **Longnon, J.** Les Français d'outre-mer, p. 232.

²⁷ **Longnon, J.** L'Empire latin de Constantinople, p. 210, Documents sur le régime des terres, ed. **Longnon, J., Topping, P.**, с. 264.

²⁸ The Assizes of Romania, ed. **Topping**, § 188, 151, **Buchon, A.** Nouvelles recherches, II, p. 285-6, **Карпов, С.** Цит. съч., с. 22, **Ντουρου-Ηλιοπουλου, Μαρία.** Η Ανδεγάγικη Κυριαρχία στην Ρωμανία, σ. 127-8.

²⁹ **Longnon, J.** Les Français d'outre-mer, p. 233, още за виланите в The Assizes of Romania, ed. **Topping**, § 187-189, 197, 206.

Изградената по този начин обществена структура в Ахея може да бъде определена като типична за едно западноевропейско феодално общество. В нея били допуснати обаче някои дребни изключения, породени от обстоятелствата на завоеването и специфичните за Ахея местни порядки. Те били свързани главно със статута и наследствените правомощия на архонтите.

Дали подобна организация на обществото съществувала в албанските владения на анжуйската корона? За да се отговори на този въпрос трябва да се вземат под внимание няколко фактора: състоянието на изворовата база, териториалния обхват на кралство Албания и развитието на обществените отношения в страната до идването на Анжуйците.

За разлика от сравнително добре документираната политическа история на френското присъствие в Албания, сведенията, които се отнасят за обществената структура и развитието на феодалните отношения в нея, са твърде ограничени. Този факт поставя известни затруднения пред пълното изследване на проблема. Наличната информация може само отчасти да даде обяснение за състоянието на обществото и за несъответствията в това отношение с Морея.

За разлика от компактната територия на княжеството, кралство Албания представлявало няколко разпокъсани владения по източното крайбрежие на Адриатическо море. Дори по време на най-голямото си разширение, когато начело на неаполитанската власт в него застанал Юг льо Русо дьо Сули (началото на 80-те години на XIII век), то не било хомогенно и изпитвало сериозни затруднения при осъществяването на връзките между отделните си области. Релефът и природните особености на Албания създали редица райони, географски обособени и отделени един от друг. Пъстрият етнически състав на населението, както и клановата структура на албанското общество били останалите два фактора, които оказали влияние върху характера на анжуйското кралство.

Територията на Албания е покрита с труднодостъпни и труднопроходими планини, с изключение на най-западната ѝ част, т. е. на нейното крайбрежие. То представлява обширна равнина, пресечена от реки, включваща няколко по-ниски хълмисти възвишения. Именно там се намирало ядрото на анжуйската власт в страната. Самата долина не представлява единна цялост, а е естествено разделена от

хребетите и реките, което пък се отразило на комуникациите между двете основни териториални ядра - Драч и Валона (Вльора). През XIII век освен разпокъсаните територии по крайбрежието, албанското кралство включвало и Корфу, най-северният от Йонийските острови. През следващия век владенията на френската династия били ограничени в град Драч и най-близката му околност. Бутринто (във Вагенечия) и Корфу били пряко управлявани от Неапол и не се подчинявали на капитана на Драч.

В Морея шестте десетилетия, предхождащи настаняването на Анжуйците, се оказали достатъчни, за да се установи стабилна западна система на земевладение и структура на обществото. В този смисъл неаполитанците приели „наготово“ наложения от Вилардуените модел, който съответствал на техния. В Албания обаче липсвало толкова дълго латинско присъствие. Десетината години, през които Манфред Хоенщауфен притежавал властта в района не били достатъчни, за да се променят напълно обществените отношения. Все пак той успял поне да въведе васални връзки и да отдаде част от земите на свои верни рицари³⁰.

През февруари 1272 г. Шарл I д'Анжу бил провъзгласен за крал на Албания. Така той застанал на върха на феодалната йерархия в страната. За разлика от ахейския принц, в началните години от съществуването на кралството, той нямал свой сеньор³¹ и не зависел от никого в това отношение. През XIV век бил въведен посредник между върховния сюзерен (краля) и местните феодали. Този посредник първоначално бил принцът на Таранто, а по-късно херцогът на Драч.

Властта на краля била неограничена и той имал върховни правомощия по всички въпроси, засягащи кралството. Тези прерогативи се поели по-късно от принцовете на Таранто и херцозите на Драч. Те обаче полагали омаж за владението на Драч пред краля и той винаги имал последната дума при решаването на възникналите проблеми.

Нещо повече, в Драч и Валона липсвали „висшите барони“, т. нар. перове на принца, които заемали втората позиция в йерархията на Морея. Това представлявала и една от причините за неограничената кралска власт. В Албания не се налагало на краля да дели властта си с благородници, чието високо място в обществото им

³⁰ **Ducellier, A.** La façade maritime de l'Albanie au moyen âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle, Thessaloniki, 1981, p. 293, 296.

³¹ Става въпрос само за владението на кралство Албания. За Сицилия например Шарл I трябвало да положи омаж пред папата и да бъде негов васал.

позволявало да притежават някои от правомощията на суверенните владетели, като да секат собствени монети и да строят крепости без съгласието на владетеля. Това пък била втората очевидна разлика с Морея, където въпросните перове ограничавали властта и влиянето на ахейския принц.

В първия си официален указ като крал на Албания, Шарл I д'Анжу споменал основните категории население, които смятал, че съществуват в новото му кралство. Те били същите, които Анжуйците познавали от Италия и които заварили в Морея – прелати, графове, барони, рицари и граждани³². Тяхното реално присъствие в структурата на албанското общество обаче било повече от съмнително³³.

Основното условие за съществуването на развита феодална система било наличието на достатъчно земя, за да бъдат отдадени необходимите фиефи на аристократите. В Албания, с изключение на първите години от съществуването на кралството, земя за раздаване просто липсвала. Владенията на Анжуйците през XIV век се състоели само от Драч и непосредствената му околност, което прави почти невъзможно отдаването на фиефи. Поземлени владения били раздадени на Корфу³⁴, но и там малката територия на острова била пречка за съществуването на значителен брой рицари с фиефи.

Истинска феодална система, при това съвсем ограничена, изглежда съществувала само в първите няколко години от историята на Албанското кралство. Изворите предоставят сведения за съществуването на твърде незначителен брой фиефи. Според наличната информация става ясно, че след като лишил Балсиняно и братята Кинардо³⁵ от техните владения, Шарл I ги присъединил към кралския домен³⁶. Техните фиефи се намирили в южна Албания. В северната част на страната, където анжуйската територия била още по-ограничена, кралят също притежавал собствени земи³⁷. Така например, когато разбрал, че анжуйският викарий в Албания Гийом Бернар държи

³² Acta et Diplomata res Albaniae, I, n° 269.

³³ **Ducellier, A.** Цит. съч., с. 293.

³⁴ **Luttrel, A.** Guglielmo de Tocco, Captain of Corfu: 1330-1331 в Latin Greece, The Hospitallers and the Crusades, p. 48-9.

³⁵ Джакомо де Балсиняно и братята Кинардо (синове на Филипо Кинардо/и, адмирал при Манфред и бивш управител на Корфу) били италиански аристократи, получили земи в Албания от крал Манфред Хоенщауфен. Балсиняно разполагал с фиефи край Валона и Канина, а братята край Берат (в Южна Албания).

³⁶ **Ducellier, A.** Цит. съч., с. 273, 296.

³⁷ Acta et Diplomata res Albaniae, I, n° 417.

неправомерно един от фиефите около Драч, той го лишил от него в полза на държавата³⁸. Други конкретни данни за аристократи, разполагащи с фиефи на други места в Албания, освен на остров Корфу, няма.

Но дори и да съществували такива, то техният брой без съмнение е бил нищожен. Това състояние добре се илюстрира от структурата на войската в Албания. За разлика от изобилната информация, отнасяща се за ахейските благородници, които държали фиефи, били военно задължени към принца и съставлявали основният контингент от армията на Морея (поне до първата половина на XIV век), за Албания подобни данни липсват. Дори на остров Корфу, за който има сигурни свидетелства, че бил разделен на фиефи, местните рицари били съвсем малобройни и гарнизоните там се формирали от войници, изпращани от Италия. С други думи, още в първите години от съществуването на кралството основната част от армията била съставена не от васали, притежаващи фиефи в страната, а от наемници, чиято издръжка поемала държавата³⁹. Основна причина за това била липсата на големи и многобройни поземлени владения, които да доставят необходимия брой рицари и сержанти за войската.

Заради невъзможността да създадат добре развита феодална система, подобна на тази в Морея, Анжуйците решили да насочат вниманието си към местните аристократи и от тях да създадат нужните им феодали. Така например омажът продължавал да бъде използван в регулирането на отношенията между краля и благородниците. Неаполитанците не изоставили и познатата си терминология, употребена от Шарл I в първия му кралски указ за Албания. През 1335 г. например, „графовете, бароните и гражданите на Албания и Драч” трябвало да дадат омаж (хомагиум) на Шарл Драчки, племенник на неаполитанския владетел⁴⁰.

Доколко положението в Албания се различавало от това в Ахей доказва и фактът, че след като положили васална клетва пред своя сеньор (в случая пред неговия наместник в Драч), местните благородници дали още една клетва, този път според местните обичайни норми. Така в желанието си да установят в Драч познатия си модел

³⁸ Acta et Diplomata res Albaniae, I, n° 419.

³⁹ Filangieri, R. Цит. съч., XI, с. 254, § 245, Acta et Diplomata res Albaniae, I, n° 273, 275, 287-8, 291, 295, 297. Още в началото на 1272 г. в Албания започнали да пристигат на етапи военни контингенти и продоволствия от Апенините.

⁴⁰ Acta et Diplomata res Albaniae, I, n° 792.

на обществено развитие и за да спечелят подкрепата на локалните лидери, Анжуйците били готови да направят подобен компромис. Шарл I и приемниците му не се ограничили само с тези мерки. Те признавали на някои от аристократите, а на други отдавали титлата севаст⁴¹. Срещу нейното получаване, благородниците полагали васални клетви и приемали властта на Анжуйците. До реална зависимост от Италия в техните владения обаче не се стигало. Използването на византийската титла севаст показало две неща. Първо и гърците и албанците я познавали добре и второ, неаполитанците я употребявали твърде практично, отдавайки необходимото на локалната традиция, само и само да си осигурят подчинението на местните.

Състоянието на Католическата църква също се различавало от това в Морея. В княжеството, както бе посочено по-горе, тя притежавала едни от най-големите поземлени владения. В Албания обаче за такива фиефи информация просто липсва. Ако духовниците имали феоди, те били толкова незначителни, че било необходимо допълнително субсидиране от държавата, за да могат да се издържат. Основание за подобен извод ни дават малкото сведения от анжуйските регистри от 70-те и началото на 80-те години на XIII век, когато френската власт в Албания е в своя апогей. Църковните служители получавали годишна рента от Италия, какъвто бил случаят с абат Никола⁴², който получил 12 златни унции за дейността си в Албания. Друг път, когато се говори за собственост на духовници, информацията не е конкретна и не се знае дали става въпрос за поземлена или за движима собственост. В случаите, когато е известно се споменава или някой предмет, като кристален кръст, който архиепископът на Драч изискал да му се възстанови от ковчежника в града или някоя постройка (къща), която доминиканците от Драч искат да получат от краля⁴³.

Характерен белег на обществената структура в анжуйска Албания след XIII век бил големият процент свободни хора, т. е. занаятчии, търговци, изобщо представители на градското население. Делът му в управлението на страната бил по-голям отколкото на гражданите в Морея. Това състояние на управлението и обществото съвсем не е учудващо, тъй като град Драч и непосредствената му околност през XIV век

⁴¹ Матанов, Х. Балкански хоризонти, с. 191.

⁴² Acta et Diplomata res Albaniae, I, n° 272.

⁴³ Acta et Diplomata res Albaniae, I, n° 473, 474.

представлявали единственото анжуйско владение в същинска Албания. Така съвсем закономерно броят на градското население в държавата бил значителен.

Друга специфична черта била присъствието на държатели на фиефи, чиито основни поземлени владения не се намирали в гореспоменатата област, а в Морея или Италия. Такива били някои от функционерите в управлението. Състоянието на феодалната структура в анжуйска Албания налага един извод, който има отношение и към административното ѝ управление. За разлика от служителите в морейската администрация, получаващи основните си приходи от поземлените си владения в княжеството, голяма част от функционерите в албанската администрация имали положението на обикновени чиновници, които получавали издръжка от държавната хазна. Фиефите на тези, които ги имали, се намирали в Италия или Морея.

През втората половина на тринадесетото столетие в Европа се появила нова държава с център южна Италия и със земи, разпръснати из цялото Средиземноморие - от Франция до Палестина. Нейният пръв владетел Шарл I д'Анжу се стремил да установи политическо, търговско и военно единство между владенията си, независимо от етническите, религиозните и езиковите различия на поданиците си.

Въпреки, че Анжуйците прилагали едни и същи принципи на управление във всичките си територии, организацията на балканските им региони притежавала свои специфични особености. Така например на най-голяма степен на интеграция в новите административни и обществени структури се радвали гърците в Морея. Управлението на неаполитанците в княжеството било значително по-успешно, отколкото в Албания. Този факт обаче не се дължал само на Анжуйците. Причина за това била вече съществуващата в княжеството западна структура на управление. Шест десетилетия преди настаняването на неаполитанците, рицарите от Четвъртия кръстоносен поход създали в Пелопонес феодална система на земевладение и феодална йерархия на обществото, подобно на тези в Западна Европа. Гърците вече били привикнали към новия модел на обществено развитие, а Анжуйците просто го продължили, като извършили незначителни промени, съобразени с позицията на местните архонти. В Албания мимолетното управление на Хоенщауфените не оставило трайни следи в администрацията на страната и новата структура, която французите предложили била относително непозната за албанците.

Втората причина за неуспеха на Анжуйците там се изразявала в различните етапи на обществено развитие на албанците и гърците. Византийското обществено устройство, макар да се различавало от западното, притежавало същата социално-аграрна структура, каквата съществувала във франкска Ахея. Затова и местните гърци я възприели без особени конфликти. В същото време албанското население, обитаващо сравнително отдалечен от Константинопол регион, изостанало в общественото си развитие. То било силно повлияно от релефа и географските особености на страната, които били благоприятни за самоизолирането и капсулирането на едно планинско общество. Като повечето такива народи, албанците запазили като основни черти на общественото си развитие своята патриархалност и кланова структура. Западните порядки не успели да се наложат в Албания, особено в районите далеч от крайбрежието. Затова, за разлика от Пелопонес, истинска феодалната йерархия там не била изградена.

Друга основна пречка за нейното установяване се оказала и ограничената територия. Дори при наместничеството на Юг льо Русо дьо Сули, когато анжуйските владения в Албания били най-обширни, а властта на неаполитанците най-стабилна, данните за съществуваща система от фиефи са изключително оскъдни. Единствено изключение прави остров Корфу, който имал установена мрежа от феодеи. Основната част от земите в същинска Албания през XIII век съставлявали кралския домен и в тях се разпореждал масариусът. Те се намирили около Валона и Берат. След тяхната загуба, територията на Анжуйците в страната била ограничена в град Драч и непосредствената му околност. Това положение направило на практика невъзможно раздаването на фиефи или още по-малко създаването на големи феодални владения по подобие на тези в княжеството и Италия. Затова, особено през XIV век, служителите в албанската администрация били по-скоро чиновници, които получавали заплата от Неапол, отколкото васали, притежаващи поземлени владения в Албания.

По своята структура и същност общественото развитие и управлението на анжуйските владения на Балканите представлявали типичен пример на западноевропейския държавен модел. За да отговорят на специфичните нужди, пред които се изправили, неаполитанците се съобразили с местните традиции и допуснали известни компромиси. Те запазили някои от византийските титли, длъжности и норми

във владенията си и макар не толкова често, назначавали местни гърци и албанци за служители в администрацията си. Поведението на Анжуйците в балканските им владения било отговор на специфичните условия, в които се установило и развивало управлението им на полуострова.

Библиография:

Карпов, С., Латинская Романия, Санкт-Петербург, 2000

Матанов, Х., Балкански хоризонти. История, общества, личности, София, 2004.

Acta et Diplomata res Albaniae Mediae aetatis illustrantia, eds. Thalloczy, L., Jireček, K., Sufflay, M., 2 vols., Vienna, 1913- 1918

Actes relatifs à la principauté de Morée, ed. Perrat, C., Longnon, J., Paris, 1967

Bon, A., La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430), Paris, 1969

Buchon, A., Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies, Paris, 2 vols., 1843

Crusaders as Conquerors. The Chronicle of Morea. Translated from the greek with notes and introduction by **Harold Lurier**, New York – London, 1964.

Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle, publiés par **Longnon, J.**, et **Topping, P.**, Paris, 1969.

Ducellier, A., La façade maritime de l'Albanie au moyen âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle, Thessaloniki, 1981.

Durrieu, P., Les archives angevins de Naples. Étude sur les registres du roi Charles I^{er}, 1265-1285, Paris, 1866, 2 vols.

Filangieri, R., I Registri de la Cancelleria Angioina, Napoli, 1950-1985, 28 vols. и още

Jacoby, D., Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque, Travaux et Mémoires, 2 1967, cc. 421-81

Jacoby, D., La Féodalité en Grèce médiévale. Les "Assises" de Romanie: sources, application et diffusion, Paris, 1971.

Илева, Aneta, Frankish Morea (1205-1262). Socio-cultural Interaction between the Franks and the Local Population, Athens, 1991

Les registres de Clément IV (1265 – 1268), ed. E. Jordan, Paris, 1893

Libro de los Fechos et conquistas des Principado de la Morea, publiée et traduite par **Alfred Morel-Fatio**, Geneve, 1885.

Livre de la conquête de la princé de l'Amorée: Chronique de Morée (1204-1305), ed. Jean Longnon, Paris, 1911.

Longnon, J., L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris, 1949.

Longnon, J., Le rattachement de la principauté de Morée au royaume de Sicile en 1267, Journal des Savants, 1942, janv-fevr., cc. 134-143

Longnon, J., Les Français d'outre-mer au Moyen Age. Essai sur l'expansion française dans le basin da le Méditerranée, Paris, 1929.

Luttrel, A., Latin Greece, The Hospitallers and the Crusades (1291-1440), London, 1982

Miller, W., Essays on the Latin Orient, Cambridge, 1921

Ντουρου-Ηλιοπουλου, Μαριά, Η Ανδεγάγκη Κυριαρχια στην Ρωμανια επι Καροολου (1266-1285), Αθηνα, 1984

Setton, K., The Papacy and the Levant, I, Philadelphia, 1976.

The Assizes of Romania, ed. Topping, P., Feudal Institutions as revealed in the Assizes of Romania, the Law code of Frankish Greece, Philadelphia, 1949

Храната като социален маркер в средновековна Англия (XIII-XV в.)

Надежда Христова

Задълбоченото проучване на диетата на различните социални групи на средновековното общество предоставя ценна информация за материалния им стандарт на живот. Настоящата статия има за цел да изясни доколко храната играела ролята на социален маркер в Англия през периода XIII–XV в.

Сведенията за употребата на различните групи храни през Средновековието са доста ограничени, особено отнасящите се за по-ниските социални слоеве. Днешните ни знания относно диетата на средновековните хора се основават главно на писмени извори, но все повече информация предоставя археологията. Извори за храната и храненето в Англия през този период са регистри на манори, книги за разходи на домакинства, хроники, официални отчети за събития от държавен характер, монашески устави и др. Запазени са и повече от 40 ръкописа с кулинарни рецепти, записани на англо-нормандски и средноанглийски¹.

Както отбелязва К. Албала, социалният символизъм на храната е вероятно най-мощната детерминанта при изграждането на хранителните предпочитания на различните групи в обществото. През Средновековието се оформила теория за храненето, според която съдържанието и качествата на храната буквално се предавали на консуматора. Така например хората вярвали, че мазната и груба храна, предназначена за селячеството, придавала на индивида, който я консумирал, външния вид на селянин. Обратно, храните, сервирани на пищен банкет, не само демонстрирали богатството, могъществото и изискаността на домакина аристократ, но и директно предавали тези качества на всеки един от гостите. Така социално детерминираната представа на индивида за самия себе си пряко се отразявала в хранителните му пристрастия, които предполагали и съсловна принадлежност. С други думи, за да си истински аристократ, трябвало да се храниш като аристократ².

¹ **Heatt, C. B.** Medieval Britain. – In: Regional Cuisines of Medieval Europe: a book of essays. Ed. by M. W. Adamson. Routledge, 2002, pp. 19–20.

² **Albala, K.** Eating Right in the Renaissance. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2002, p. 184.

През средните векове съществували определени разбирания относно полезността на консумираните групи храни. Един от критериите за класификация била отдалечеността от небето на мястото, от което се добивала дадената храна. Най-високо в йерархията били ястията от месото на летящите в небето птици, а най-ниско стояли храните, приготвяни от подземните части на растенията. Съответно достойни за консумиране от аристократите били храните, поставени най-високо в тази интересна йерархия, а за селяните оставали онези от най-ниските й нива³.

Представите относно качеството на консумираните храни, които битували сред заможните хора от онази епоха, били повлияни и от мнението на средновековните лекари. Последните поддържали твърдението, че употребата на прекалено големи количества сурови плодове и зеленчуци била нездравословна, тъй като тези храни причинявали прекалено много газове и дори диария. Затова те препоръчвали плодовете да бъдат запичани в сос от вино, а зеленчуците да се приготвят на яхния. Лекарите също така препоръчвали да се яде хляб, тъй смятали, че той омекотявал киселините в стомаха, а също и бобови заради високата им хранителна стойност⁴.

Според средновековните познания за физиологията на човешкото тяло извършването на физически труд повишава жизнената телесна топлина, която пряко контролира способността на организма да преработва храна. Следователно телата на физически активните хора усвояват бързо големи количества храна, дори тя да е студена и наситена с течности или с груба консистенция, докато в едно по-хладно тяло такава храна би останала несмяна и евентуално би започнала да гние. Изводите от подобни наблюдения се налагали съвсем логично: макар че грубите и тежки храни се движат бавно по храносмилателната система, интензивната топлина в стомаха на работещия може да ги разгради, преди те да „затлачат“ организма. Обратно, по-леките храни просто биха изгорели, без да нахранят тялото му. Затова средновековните лекари смятали, че тежката и груба храна била много подходяща за орачите, докато по-леките и фини храни били за онези, които не полагали физически труд⁵.

Доколко тези представи намирали реализация на трапезата на хората от различните социални групи в Англия през XIII–XV в. може да се съди от сведенията на историческите извори.

³ Elliott, L. Food and Feasts in the Middle Ages. Crabtree Publishing Company, 2004, p. 6.

⁴ Пак там, с. 6.

⁵ Albala, K. Цит съч., с. 187.

При оценяването на качеството на храната, консумирана от средновековните английски селяни, е важно установяването на нейния хранителен баланс, т.е. съдържанието на протеини, витамини и минерали в нея. Много извори от епохата свидетелстват, че селяните консумирали зърнени храни, месо, риба, млечни продукти, плодове и зеленчуци. Подробни описи на имуществото на селски домакинства и данъчни оценки понякога включват бекон и осолено месо. Археологически разкопки на изоставени средновековни английски селища разкриват наличието на кости от различни домашни животни, по-рядко на дивеч и понякога на риби⁶.

Сведения за храненето на селяните през десетилетията около 1300 г. получаваме от договори за издръжка на възрастни селяни, оттеглили се от трудова дейност, вписани в регистрите на маноиалните съдилища⁷. Освен че демонстрират различни модели на консумация на храни и напитки от селяни с различни икономически възможности, тези договори показват и регионални различия в хранителните навици на това съсловие – от консумиращите големи количества пшеница селяни от югоизтока на страната (жителите на графства като Есекс и Съри употребявали главно пшеничен хляб) до употребяващите много ръж обитатели на Норфолк и Уорчестършир. В Норфолк били отглеждани ограничени количества пшеница, поради което селяните там консумирали главно ечемичен хляб. Същото било положението и в части от Съфолк. Съществували големи различия и във вида на зърнените култури, използвани за приготвянето на варива и пиво. Ейл⁸, приготвен от ечемик, пиели в много графства, но скромните количества ечемик и обилието на овес в менюто на селяните от Есекс и Съмърсет показват, че там се е приготвял по-нискокачествен ейл от овесен малц⁹. Селяните от графствата Съри, Норфолк и Хемпшър не могли да си позволят големи количества бобови (грах и бакла) и техните яхнии и каши съдържали главно овесено брашно или ечемичени зърна¹⁰.

В малък процент от договорите за издръжка се споменава за други храни освен за зърнени и бобови. Малко селяни могли да се възползват от плодовете на зеленчукова или овощна градина. Още по-малко били снабдявани със сайдер¹¹. Отглеждането на прасета, домашни птици и други домашни животни в селските домакинства предполага,

⁶ **Dyer, Ch.** Did the Peasants Really Starve in Medieval England? – In: Food and Eating in Medieval Europe. Ed. by M. Carlin and J. T. Rosenthal. London and Rio Grande: The Hamledon Press, 1998, p. 58.

⁷ Пак там, с. 55.

⁸ Вид английска бира.

⁹ Пак там, с. 56.

¹⁰ **Dyer, Ch.** Standards of Living in the Later Middle Ages: Social Change in England, c. 1200–1520. Cambridge, 1984, pp. 151–154.

¹¹ Ябълково вино.

че в менюто на селяните са били включени яйца, бекон и млечни продукти. Всъщност изворите показват, че осолено месо от заклани животни получавали в рамките на календарната година само малък брой заможни възрастни селяни¹².

Запазено е оскъдно количество договори за издръжка от югозападните и северозападните части на Англия (Девън, Корнуол и териториите северно от графство Дарбишър), но според други източници от този регион (регистри на мелници, разписки за събран десятък, овъглени семена от зърнени култури, открити при археологически разкопки и др.) там е преобладавало отглеждането на овес¹³. Вероятно тамошното население консумирало овесени питки, изпечени върху загрети камъни или железни плочи, каша от овесено брашно и бира, приготвена от овесен малц¹⁴.

Така представените данни се отнасят за по-заможните слоеве на английското селячество от XIII и началото на XIV в. и не дават представа за диетата на значителни части от селското население.

Представа за пропорционалното участие на различните групи храни в диетата на английските селяни дават сведенията за количеството и разнообразието на продуктите, получавани от надничарите като възнаграждение. Последните принадлежали към най-нисшите слоеве на селячеството. Държатели на малки парчета земя, или напълно обезземлени, тези селски обитатели, главно млади хора, имали жизнен стандарт много по-нисък от този на заможните селяни¹⁵.

В диетата на тази категория селско население преобладавали зърнените храни. Например наетите в манора Бромсгроув (северен Уорчестършир) за прибирането на реколтата надничари през 1321–1322 г. получавали хляб и овесено брашно, като по стойност това представлявало половината от възнаграждението им в натура. Английската бира заемала още 28%, а прясното месо, рибата и млечните продукти съставлявали по-малко от четвърт от цялото заплащане в натура¹⁶.

В случай, че големината на възнаграждението била строго определена, както през 1300 г. в манорите на приората на катедралата в Норич (Норфолк), то се състояло главно от ечемичен хляб и каша от овесено брашно, и съвсем малки количества херинга, осолена треска, сирене и бекон (на всеки 900 г ечемичен хляб, получаван от надничар, се падали

¹² **Dyer, Ch.** Did the Peasants..., p. 57.

¹³ **Farmer, D. L.** Prices and Wages. – In: The Agrarian History of England and Wales. Ed. by H. E. Hallam. V. II: 1042–1350, pp. 717-718, 722, 787-788.

¹⁴ **Dyer, Ch.** Did the Peasants..., p. 57.

¹⁵ Пак там, с 58.

¹⁶ **Dyer, Ch.** Everyday Life in Medieval England. London, 1994, p. 20.

по 56 г сирене, ок. 28 г месо и ок. 100 г риба, т.е. 76% от калорийното съдържание на храната на надничаря били извлечени от хляба и кашата)¹⁷.

Изворите относно възнагражденията в натура на надничари свидетелстват за стабилно нарастване на относителното количество ейл и месо от края на XIV в. Така например в началото на XV в. на наетите за събиране на реколтата в Норфолк били осигурени на всеки 900 г хляб по около 450 г месо и 3,36 л ейл¹⁸. Навсякъде в Англия качеството на храните, отделяни за заплащане на надничарите, се подобрявало, нараствало количеството на някои продукти за сметка на други. За надничарите приготвяли пшеничен хляб вместо ечемичен или ръжен, осигурявали им прясно месо, включително и говеждо, вместо бекон, като количеството месо било толкова значително, че делът на сиренето в менюто им силно намалял. В области, където населението традиционно пиело сайдер, като например Съсекс, вече бил предпочитан ейл. Все пак обаче следва да се отбележи, че надничарите били „привилегировани“ в сравнение с останалите малоимотни селяни, за които се запазвала високата консумация на консервирана риба, бекон и млечни продукти¹⁹.

Тези промени в храненето на селяните са засвидетелствани и от съвременници, които се оплакват главно от това, че слугите и надничарите настоявали да получават пшеница, пшеничен хляб, добра бира (вместо второкачествена или вода) и сготвени ястия от прясно месо, и че презирали зелето²⁰. Разследвания във връзка със Закона за работниците в края на XIV в. показват, че селяни отказвали да се наемат на работа като орачи, ако не им бѐдели осигурени пшеничен хляб и прясно месо вместо осолено²¹.

Обичаят в източната и южната част на Англия на селскостопанските работници в манорите да се осигурява храна по време на прибиране на реколтата през есента предлага възможност да се проследят промените в диетата им в продължение на два века. В регистрите на манори от средата на XIII до средата на XV в. са упоменати количествата и вида храна и питиета, сервиращи на наелите се на работа селяни²².

Прибирането на реколтата през есента продължавало между 4 и 7 седмици. Ставало въпрос за дни на тежък и интензивен труд, който понякога бил допълнително ускоряван

¹⁷ Пак там, с 20.

¹⁸ Пак там, с 21.

¹⁹ **Dyer, Ch.** Did the Peasants...., p. 67.

²⁰ Вж. Piers Plowman: The B Version. G. Kane and E. Talbot Donaldson, eds. London, 1975, passus 6, lines 303-311.

²¹ Цит. по: **Penn, S. A. C. and Ch. Dyer.** Wages and Earnings in Late Medieval England: Evidence from the Enforcement of the Labour Laws. – In: **Dyer, Ch.** Everyday Life...., p. 185.

²² **Dyer, Ch.** Changes in Diet in the Late Middle Ages: the Case of Harvest Workers. – The Agricultural History Review, 36, I, p. 21.

поради страха от нежелани валежи. Затова земевладелците следели надничарите им да са добре нахранени. Наеманите по това време работници съставлявали значителна част от заетите с физически труд нисши класи на обществото. Това били постоянно живеещи в манорите хора, които през есента получавали за труда си по-високи заплащания, както и храна вместо обикновената комбинация от пари и зърно; специално наети отвън работници и хора, които да надзирават прибирането на реколтата; младежи, които още не били създали семейства; по-възрастни държатели на малки парцели земя и членове на семействата им; вдовици, строители и тъкачи, работещи по домовете си, които през август изоставяли обичайните си занятия за по-високо заплащане, а също и хора от градовете без постоянно препитание, които понякога изминавали десетки километри, за да се наемат на работа. Богатите абатства също наемали сезонни работници за прибиране на реколтата и също им осигурявали храна от манастирската кухня. Всички тези наемни работници представляват добра извадка от трудовото население на Англия през Средновековието²³.

През 1256 г. в манора Седжфорд в Норфолк на селскостопанските работници сервирали следното: хляб от пшеница и ечемик, гъста супа с овесени зърна, светла бира, месо (свинско, от домашни птици), риба (главно херинга), яйца, сирене, мляко. През 1424 г. менюто им вече включвало пшеничен хляб, гъста супа с овесени зърна, светла бира, месо (свинско, от вол, овче, гъше), риба (треска), сирене, мляко, масло, яйца. Така за периода от XIII до XV в. в менюто на наемните селскостопански работници количеството на хляба постепенно намаляло за сметка на това на месото, рибата, сиренето. Хлябът от ечемик и ръж бил заменен с хляб от пшеница, беконът – с говеждо, а сайдерът – със светла бира²⁴.

Представа за диетата на селяните дават и сведенията за приходите и разходите на различни категории селски домакинства. Изчисленията показват, че, след плащането на рентата, десятъка и другите данъци и след като бъдело отделено необходимото зърно за посев и за изхранването на добитъка, заможните селски домакинства от по 5-7 души, които живеели в централна и южна Англия, владеели по около 120 дка орна земя и имали достъп до общинските пасища, били задоволени с предостатъчни количества хляб, каша и ейл. Такива домакинства нямали затруднения редовно да си осигуряват млечни продукти и осолено или изсушено месо, а освен това в добри години разполагали с достатъчно средства за закупуване на риба, бутове и плешки от заклани домашни

²³ Пак там, с. 23.

²⁴ Пак там, с. 26.

животни и приготвени храни като пудинги и пайове от търговци на дребно или на местните пазари²⁵. Следователно дневното меню на тази категория селяни било доста разнообразно и хранително.

Онези селските домакинства обаче (средно петчленни), които владеели по ок. 60 дка земя, вероятно срещали трудности да си осигуряват редовно ейл и месо. Имало и такива, които обработвали малки участъци земя, съвсем недостатъчни за изхранването на семейство, и трябвало да купуват зърно в добавка към това, което сами произвеждали. Като се има предвид ниското заплащане на неквалифицираните надничари около 1300 г. и малкото възможности за наемане на работа извън определените за усилена селскостопанска работа сезони от годината, вероятно следва да се предположи, че дребните владетели на земя, които съставлявали значителна част от селското население на Англия, са включвали в диетата си значителни количества евтини зърнени храни и не са успявали редовно да си осигурят ейл, месо и млечни продукти²⁶.

Находките от археологически разкопки показват, че, въпреки разпространеното мнение, английските селяни не консумирали големи количества дивеч. Вероятна причина за това бил фактът, че значителна част от населението живеела в низинната част на страната, където почти цялата земя била обработена и за дивата природа почти нямало място. Така че дивечът не можел да бъде съществен източник на допълнителна прехрана или доходи²⁷.

Данните от изворите сочат, че през Средновековието зърнените култури били основна храна за селяните от по-бедните домакинства, главно под формата на хляб и гъсти супи и каши. Като се има предвид, че дневното количество хляб (най-често черен, приготвен от ечемик, овес или ръж) за един човек вариало между 500 г и 1 кг, месото, рибата, зеленчуците, плодовете и сиренето били само добавка към него. Като всекидневна храна били консумирани гъсти супи, съдържаща зърна от житни култури, каша от пшенични зърна (вид ашуре), крем-супи от зърна на бобови растения (грах, бакла)²⁸ или приготвени от зеленчуци, тревни подправки, хлебни трохи и, понякога, бекон за вкус. Важна съставка в диетата на средновековните английски селяни била и светлата бира²⁹.

²⁵ **Dyer, Ch.** Did the Peasants..., p. 59.

²⁶ Пак там, с. 60.

²⁷ Пак там, с. 63.

²⁸ **Hieatt, C. B.** Цит. съч., с. 22.

²⁹ **Elliott, L.** Цит. съч., с. 10.

На участъци в полето или в малки зеленчукови градини край домовете си селяните отглеждали зеленчуци и подправки като зеле, спанак, лук, чесън, магданоз, ряпа, пашърнак и бобови. В селския двор можело да има и по няколко плодни дръвчета – ябълка, круша, череша. Някои селски домакинства отглеждали пчели за мед³⁰.

Месото на селската трапеза било лукс, особено за най-бедните. Както вече отбелязахме, то било достъпно за селяните, надничарите и пр. наемни работници, но в много малки количества, а и вероятно идвало от не толкова предпочитани части на животинския труп. Когато все пак било сервирано при много специални поводи, то най-често било пилешко (от кокошките, които вече не снасяли), свинско, говеждо, овче риба. Селяните консумирали и яйца, снесени от кокошките, които отглеждали, а също и сирене, и масло, приготвени от млякото на домашната крава. Млечните продукти често замествали месото и били най-важните източници на протеини за простолюдие, поне докъм края на XIV в., когато месото станало по-достъпно. Те били консумирани и през дните за пост, вместо риба, макар че осолена херинга и някои морски мекотели също се продавали на относително ниски цени³¹.

Както отбелязват Сингман и Маклийн, през XIV в. членовете на заможните селски домакинства в Англия вероятно консумирал дневно около 900-1400 г хляб, 232 г месо или риба, или други храни, източници на протеин, и между 1 и 1,60 л английска бира³². Според Мюлднър и Ричардс различията в жизнения стандарт между градовете и заобикалящата ги селска околност не били особено големи, но все пак градските пазари предполагали по-голямо разнообразие от прясна храна³³.

Трапезата на господарите била далеч по-богата и обилна от тази на селяните. Изворите от епохата представят значително по-пълна информация за всекидневното и празничното меню на знатните в Англия.

Освен постоянните си обитатели кралският замък в Дувър често посрещал гости – благородници и висши духовници. Такъв гост била Елианор дьо Монфор, графиня на Лестършър. Сметководната книга за разходите ѝ по време на престоя ѝ в замъка през 1265 г. предоставя подробни данни за менюто на графинята и свитата ѝ.

³⁰ Singman, J. L. and W. McLean. *Daily Life in Chaucer's England*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1995, pp. 159–160; Elliott, L. Цит. съч., с. 10.

³¹ Müldner, G., M. P. Richards. *Fast or Feast: Reconstructing Diet in Later Medieval England by Stable Isotope Analysis*. – *Journal of Archaeological Science*, 2005, 32, p. 41.

³² Singman, J. L. and W. McLean. Цит. съч., сс. 159–160.

³³ Müldner, G., M. P. Richards. Цит. съч., с. 41.

Елианор била сестра на Хенри III и съпруга на Симон дьо Монфор, ърл на Лестършър и един от най-могъщите благородници в Англия по онова време. Той се разбунтувал срещу краля и Елианор застанала на негова страна. Докато траели военните действия, графинята потърсила убежище в замъка в Дувър, чийто управител тогава били най-големият ѝ син Хенри дьо Монфор.

Елианор пристигнала в Дувър през юни с многобройна свита и впечатляваща покъщнина – за превоза на имуществото ѝ били необходими 140 коня, а по-късно пристигнали и още нейни вещи. Голямото домакинство на Елианор включвало и около дузина благородници, главно рицари³⁴.

На трапезата на Елианор редовно присъствал хляб, разходите за който всеки ден са отбелязвани в сметководната книга. Сред сервираните меса били говеждо, телешко, овче и свинско, както и месо от дивеч (главно сърни и елени), а също пилета и гъски.

Графинята съвестно спазвала постите – никакво месо не било консумирано в сряда, петък и събота, и в дните преди големи религиозни празници. Тогава били консумирани различни заместители: в добавка към яйцата, сиренето и пая със сирене в счетоводните книги се споменава за закупуването на поразяващо разнообразие от морски дарове като камбала, писия, платика, треска, херинга, костур, змиорки, скариди, раци, морски миди. Сервирани били и скумрия, и есетра, вероятно изсушени или осолени в избите на замъка. Към блюдата от риба били добавяни още и обикновени ястия като каши и яхнии, приготвени от грах и бакла. Плодове били купувани според сезона: ягоди през юни, череши в началото на юли, круши в края на юли и началото на август. Сред закупените подправки се споменават сол, черен пипер, джинджифил, карамфил, шафран, магданоз, копър, анасон, сладък корен, ферментирал кисел сок от зелени гроздови зърна, синап. В сметките са отбелязани и разходи за захар, която била почти толкова скъпа, колкото и черният пипер и затова била използвана икономично, като подправка. Купувани били и продукти като бадеми, мляко, масло, сметана и „оцветители“³⁵.

Сред всекидневните покупки в сметководната книга на домакинството на Елианор фигурира виното. В замъка в Дувър били консумирани както червени, така и бели вина в големи количества. В отчетите се прави разлика между качественото вино от Гаскония, което графинята сервирала на рицарите си, и подсладеното вино, което в по-скромни

³⁴ Singman, J. L. Daily Life in Medieval Europe. Greenwood Publishing Group, 1999, p. 127.

³⁵ Цит. по: Singman, J. L. Цит. съч., с. 134.

количества пиели останалите членове на домакинството. Купувана била и английска бира, главно за слугите, макар че понякога те получавали и вино³⁶.

Крал Хенри III също отсядал в Дувърския замък. Провизиите, докарани за престою му по коледните празници през 1254 г. дават представа за изобилието на кралската трапеза. Хенри изпратил нареждания до шерифи от Кент, Есекс, Хартфордшир и Норфолк, които трябвало да осигурят следното: 20 елена, 23 глигана, 40 прасета, 170 диви зайци, 350 земеровни зайци, 2 жерава, 10 чапли, 12 гъски, 16 пауна, 31 лебеда, 36 фазана, 50 патици, 144 яребици, 5 500 пилета и 12 000 яйца³⁷.

Готвачите в домакинствата на аристократите нерядко демонстрирали забележителна изобретателност, като приготвяли ястия, които били източник не само на калории, но и на забавление. В рецепти от XIV в. се споменава за яхния от яребица и сврака, гарнирана с цвят от божури. В готварски книги от XV в. фигурира рецепта за приготвяне на яйца за Великите пости. От смес от рибен пастет и бадемов сок се оформяли яйца с помощта на празни яйчени черупки, като в топката пастет предварително се вкарвал „жълтък“, получен чрез оцветяване с шафран. Тези „яйца“ можели да се консумират в дните на строг пост, когато била забранена храна с животински произход³⁸.

За средновековното общество употребата на подправки била отличителен белег за богатство и висок статус. Пиперът, канелата, карамфилът и индийското орехче, както и джинджифилът и шафранът били смятани за универсални подправки и били използвани за овкусяването на всички видове храна. Но те били изключително скъпи и само най-богатите можели да си позволят да ги използват като вкусови подобрители или лекарство³⁹. Така например за домакинството на кралица Изабела, съпруга на Едуард II, в края на август и началото на септември 1311 г. били закупени следните подправки: около 900 г кардамон, около 900 г дълъг пипер, около 453 г индийско орехче⁴⁰.

Археологическите разкопки предоставят добри възможности за проучването на хранителните навици на различни социални групи в Англия през Средновековието.

Кости на диви птици се откриват обикновено не при проучването на домовете на селски и градски жители, а на жилища на хора с висок социален статус, като например

³⁶ Singman, J. L. Цит. съч., с. 134.

³⁷ Вж. Calendar of Fine Rolls Preserved in the Public Record Office. Vol. 1: Edward I. A.D. 1272–1307. London: HMSO, 1911, 33, 107.

³⁸ Цит. по: Heatt, C. B. Цит. съч., сс. 35–36.

³⁹ Albala, K. Цит. съч., с. 210.

⁴⁰ The Household Book of Queen Isabella of England for the Fifth Regnal Year of Edward II. Eds. F. D. Blackley, G. Hermansen. Edmonton: Univ. of Alberta Press, 1971, pp. 108–109.

замъци на аристократи и крале. Това предполага, че тези птици били смятани за храна, подобаваща за хора, които можели да си позволят да живеят в лукс.

През 2001 г., на научен форум в Краков Умберто Албарела от Университета в Даръм и Ричард Томас от Университета в Бирмингам представят резултатите от последните си археологически проучвания. Намерените от тях при разкопки кости от домашни птици значително надвишават по количество тези от диви птици – те са над 90% от всички открити кости. Костните останки показват, че от дивите птици най-често на трапезата на аристократите били сервирани ястия от лебед – птица, която до ден днешен е отглеждана в парковете на кралски и аристократични имения в Англия. Други диви птици, чието месо било употребявано за храна, били щъркел, чапла, сива гъска, фазан, голям глухар, жерав. Костите на по-дребните диви птици са по-трудни за идентифициране поради по-малките си размери⁴¹.

Друга група птици, блатните, не може да служи като индикатор за социален статус – костите на птици от тази група са откривани както при разкопките на жилищата на знатни аристократи, така и при разкопки на градски домове. Това, което може да се отбележи за всички тези птици обаче е, че техни кости не се откриват при разкопки на селски жилища⁴².

Най-богати на археологическа информация относно консумацията на месо от диви птици са разкопките на замъци. Така например в замъка Оукхамптън в Корнуол са открити значителни количества кости от кълвачи, гъски, чапли, жерави и пр. Все пак мястото им в общото меню не било голямо и всъщност употребата им не се свързвала толкова с осигуряване на необходимите белтъчини в менюто, колкото с демонстрирането на социално положение. Месото на някои от тези птици дори не било особено вкусно, но тъй като било скъпо и трудно за доставяне, присъствието им на трапезата играело ролята на важен социален маркер – на символ на статус и благополучие. В известен смисъл консумирането на месото им играело същата роля, каквато и консумирането на месо от сърни или на пресноводна риба. Както археологическите, така и писмените извори показват повишена употреба на такова месо в края на Средновековието⁴³.

През 2004 г. Гундула Мюлднер и Майкъл Ричардс публикуват в *Journal of Archaeological Science* резултатите от специално изследване на съдържанието на

⁴¹ **Albarella, U., R. Thomas.** They Dined on Crane: Bird Consumption, Wild Foeling and Status in Medieval England. – In: *Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Bird Working Group Krakow, Poland, 11–15 September, 2001.* *Acta zoologica cracoviensia*, 45 (special issue), 2002, pp. 23–38.

⁴² Пак там, сс. 23–38.

⁴³ Пак там.

въглерод и азот в човешки и животински костен колаген, извършено в Университета в Брадфорд и в Департамента по еволюция на човека към Институтите Макс Планк. Костният материал е от три археологически обекта в Северна Англия. Първият обект е болница в селска местност – Сейнт Жил до Бромптън бридж на р. Свейл (Северен Йоркшир). Болницата вероятно функционирала от средата на XII до края на XV в. Средновековните болници били главно църковни институции и осигурявали не толкова лечение, колкото грижа за болни, бедни и възрастни. Тази болница била скромна, за хора от простолюдието. Изследваните останки са на 19 възрастни, от които двама свещеници.

Другият обект е августинското абатство в околностите на Уорлингтън, основано в средата на XIII в. и унищожено през 1539 г. Гробището му обаче продължило да се използват до XVII в. Августинските манастири често се намирали в или в близост до градове. Да се получи място за гроб в техните гробища станало особено престижно сред заможния светски елит и негови представители били готови да направят щедри дарения, за да получат подобна възможност. В гробището на абатството Уорлингтън са погребани представители на няколко знатни фамилии от града и неговите околности⁴⁴.

Третият археологически обект е масов гроб, открит през 1996 г., съдържащ костите на жертвите от битката при Таутън (Северен Йоркшир) през 1461 г. Така подбраните археологически обекти, находките от които се вписват в един и същ времеви отрязък, дават представителна информация за диетата на различни социални групи на базата на направения изотопен анализ⁴⁵. Поради специфичния начин и скоростта на обновяване на костите в човешкия организъм, извлечената изотопна информация разкрива начина на хранене на индивида през последното десетилетие (или малко повече) от живота му⁴⁶.

Археологическите данни от тези три обекта сочат, че диетата през късното Средновековие в Англия се основавала на зърнените култури, главно пшеница, а освен това на вариращи за различните социални групи количества месо и риба. Последните били основните продукти, за които се изразходвали средства в домакинствата на аристократите, висшия клир и заможните граждани. Често те били поръчвани в огромни количества. При месото се наблюдавало разнообразие – употребявало се главно говеждо, свинско, овче и птиче. Месото от сърни и елени, и това от диви птици било сервирано по-рядко и присъствието му на трапезата било важен белег за висок социален статус⁴⁷.

⁴⁴ Müldner, G., M. P. Richards. Цит. съч. с. 39, 42.

⁴⁵ Пак там, с. 42.

⁴⁶ Пак там, с. 40.

⁴⁷ Пак там, сс. 40–41.

До началото на XVI в. рибата имала почти същото значение за трапезата на висшите класи, каквото имало и месото от домашни животни, а разнообразни морски дарове се продавали и по крайбрежието, и във вътрешността на Англия. Обратно, пресноводните обитатели много по-рядко се използвали за храна. Това важало особено за рибата, отглеждана в рибарници и смятана за лукс, който можели да си позволят само най-богатите. Макар че и болницата Сейнт Жил, и абатството били разположени на реки, при археологическите разкопки в местата за отпадъци са открити много малко кости от сладководни риби, докато тези от морски риби са много повече. Писмените извори също дават информация за преобладаващата консумация на морска риба. Простолудието замествало месото през пости по-скоро с млечни продукти и яйца, отколкото с морска риба⁴⁸.

В манастирските общности диетата обикновено била строго регулирана, що се отнасяло до броя на сервираните ястия и позволените храни. Например Бенедиктинският устав, най-разпространеният монашески устав в Англия, забранявал консумацията на месо от четириноги (изключение се правело за болни монаси). Умелата интерпретация на подобни текстове обаче позволила на монасите с течение на времето да се „справят“ с ограниченията и към края на Средновековието диетата на повечето богати религиозни общности не се отличавала особено от тази на членовете на големите аристократични фамилии, с изключение на по-стриктното спазване на периодите за пости⁴⁹.

Количеството, качеството и начинът на поднасяне на консумираната храна през Средновековието в Англия били белег за определено социално положение. Диетата на селяните се основавала главно на зърнени храни, а месото се появявало на трапезата им само при специални поводи и случаи, докато аристокрацията и заможните граждани консумирали месо много по-често. Лекарите определяли някои храни като подходящи за занимаващото се с физически труд простолудие, а други – за благородниците и за хора с деликатен организъм.

Все пак през почти целия проучван период все още относително малко от основните храни в Англия били маркер за висок социален статус. Обикновените основни видове месо – телешко, говеждо, ярешко, свинско и пилешко – били смятани за подходящи за всички хора, както и бобовите, зелето, а в някои случаи и лукът, и чесънът. Само месото на пауни, лебеди, есетри, някои видове дивеч се приемало за храна, достойна единствено за господарите. Различията в диетите на аристократи и

⁴⁸ Пак там, сс. 40–41.

⁴⁹ Пак там, с. 41.

простолюдие се състояли в наличието или липсата на добавки, които демонстрирали лукс, в степента на сложност на приготвяне на блюдата и в количеството на поднасяното на трапезата. Менюто на елита се характеризирало и с употребата на скъпи подправки и захар, които огромната част от населението не можела да си позволи.

Много извори от епохата показват, че икономическото положение на селяните се подобрило в края на XIV и през XV в., а това довело до увеличаване на консумацията на месо в техните среди. Това се потвърждава и от археологическите проучвания. Затова вероятно английската аристокрация увеличила по това време консумацията на месо от диви птици като начин да поддържа дистанцията в статуса си отнесен към този на простолюдието.

ИЗБОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Calendar of Fine Rolls Preserved in the Public Record Office. Vol. 1: Edward I. A.D. 1272–1307. London: HMSO, 1911.

Piers Plowman: The B Version. G. Kane and E. Talbot Donaldson, eds. London, 1975.

The Household Book of Queen Isabella of England for the Fifth Regnal Year of Edward II. Eds. F. D. Blackley, G. Hermansen. Edmonton: Univ. of Alberta Press, 1971.

Albala, K. Eating Right in the Renaissance. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2002.

Albarella, U., R. Thomas. They Dined on Crane: Bird Consumption, Wild Foeling and Status in Medieval England. – In: Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Bird Working Group Krakow, Poland, 11–15 September, 2001. Acta zoologica cracoviensia, 45 (special issue), 2002, pp. 23–38.

Dyer, Ch. Changes in Diet in the Late Middle Ages: the Case of Harvest Workers. – The Agricultural History Review, 36, I, pp. 21–37.

Dyer, Ch. Standards of Living in the Later Middle Ages: Social Change in England, c. 1200–1520. Cambridge, 1984.

Dyer, Ch. Everyday Life in Medieval England. London, 1994.

Dyer, Ch. Did the Peasants Really Starve in Medieval England? – In: Food and Eating in Medieval Europe. Ed. by M. Carlin and J. T. Rosenthal. London and Rio Grande: The Hamledon Press, 1998.

Elliott, L. Food and Feasts in the Middle Ages. Crabtree Publishing Company, 2004.

Farmer, D. L. Prices and Wages. – In: The Agrarian History of England and Wales. Ed. by H. E. Hallam. V. II: 1042–1350.

Hieatt, C. B. Medieval Britain. – In: Regional Cuisines of Medieval Europe: a book of essays. Ed. by M. W. Adamson. Routledge, 2002, pp. 19–20.

Müldner, G., M. P. Richards. Fast or Feast: Reconstructing Diet in Later Medieval England by Stable Isotope Analysis. – Journal of Archaeological Science, 2005, 32, pp. 39–48.

Penn, S. A. C., Ch. Dyer. Wages and Earnings in Late Medieval England: Evidence from the Enforcement of the Labour Laws. – In: **Dyer, Ch.** Everyday Life in Medieval England. London, 1994.

Singman, J. L. Daily Life in Medieval Europe. Greenwood Publishing Group, 1999.

Singman, J. L., W. McLean. Daily Life in Chaucer's England. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1995.

Законникът на Стефан Душан – успех или провал?

Йоанна Бенчева

На 21.05.1349 г. на събор в Скопие в присъствието на владетеля цар Стефан Душан (1331-1355), патриарх Йоаникий, както и на светската и църковна властела е приет първият законодателен свод в историята на средновековна Сърбия¹. Защо законникът е толкова важен и дали издаването му е успех или провал – отговор на тези въпроси ще бъде потърсен в следващите редове.

Причините за издаването на законника са много. Сред най-важните от тях е голямото териториално разширение на Сърбия по времето на Стефан Душан². В пределите на държавата са включени Македония, Епир, Тесалия и Албания – области, населени с хора от различен етнически произход, с различни правни обичаи, с различни политически, икономически и социални реалности. До голяма степен новоприсъединените земи се намират в сферата на византийското политическо влияние, а демонстрираното превъзходство над Империята води до поява на идеи за замяна на византийската супремация на Балканския полуостров със сръбска. В тази посока е и промяната на статута на сръбската държава. През 1346 г. Стефан Душан приема царска титла, държавата се превръща от кралство в царство, а сръбската църква от архиепископия в патриаршия. Всички тези промени трябва да получат своята законова форма, тъй като до този момент в Сърбия действат норми от каноничното и обичайното право, а в държавата са включени и области с други правни традиции.

През 1349 г., на Спасов ден, на държавен събор в Скопие е приет т. нар. Душанов законник. Съдържанието му включва 135 разпоредби, които регламентират различни области – функционирането на държавата, отношенията между държава и църква, престъпленията и наказанията за тях, работата на съдилищата и т.н.³ Няколко години по-късно, през 1354 г. на събор в Сяр Душановият законник е редактиран и допълнен с нови

¹ Изданията на Душановия законник са многобройни. Посочените тук са използвани при написването на настоящата статия - **Зигель, Т.**, Законник Стефана Душана, Санкт Петербург, 1872; **Новаковић, Ст.**, Законик Стефана Душана, цара српског 1349 и 1354, Београд, 1898. **Радојчић, Н.**, Законик цара Стефана Душана, Београд, 1960

² Повече за управлението на Стефан Душан вж в **Soulis, G.**, The Serbs and Byzantium during the reign of Emperor Stephen Dušan (1331–1355) and his successors, Washington, D.C. : Dumbarton Oaks Library and Collection, 1984

³ Анализ на Душановия законник вж в **Марковић, Б.**, Душанов законик, Београд, 1986, както и в трудовете на Т. Тарановски и Ал. Соловјев - **Тарановски, Т.** Историја српског права у Немањићкој држави, Београд, 2002; **Соловјев, Ал.**, Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка, Скопље, 1928 (Београд, 1998)

66 разпоредби. Промените от 1354 г. са плод на дълго наблюдение и отразяват далеч по-точно нуждите на сръбското общество от правна регламентация. Подобрена е систематиката на закона чрез допълването му с нови разпоредби, оптимизиран е изказа и са прецизирани наказуемите деяния; променени са някои наказания с цел да бъде разширен кръга от носещите наказателна отговорност лица, за да бъде ограничено извършването на определени престъпления; в същото време откриваме и стесняване на кръга на ползващите се от привилегии лица, за да бъдат пресечени някои злоупотреби.

Оригиналът на този правен паметник не е запазен, но досега са открити над 20 преписа, които се датират между XIV и XVII век. Сред най-старите са Призренски, Струшки, Атонски, Ходошки преписи. За първи път преписи на Законника са споменати от Йован Раич през 1795 г. И в двете редакции на Законника можем да открием силно влияние от византийската юридическа мисъл – най-вече от Василиките, но и от каноничното право и от сръбското обичайно право. Към текста на Душановия законник са добавени и два превода на славянски език на други византийски правни паметници – Синтагмата на Матей Властар от 1335 г. и т. нар. Закон на (Константин) Юстиниан⁴.

Териториалният обхват на Законника е голям, тъй като и мотивите за издаването му са спояване на различните части на държавата в едно цяло – затова той се е прилага и в Рашка и в Романия.

Дали издаването на Душановия законник е успех или провал? Отговорът на този въпрос не може да бъде еднозначен. От една страна, публикуването му е безспорно достижение за сръбския владетел, от друга биха могли да се отправят и критики. Ето някои от доводите в подкрепа на едното или другото становище:

Успех, тъй като това е първият законодателен свод в историята на сръбската юриспруденция, който представлява смесица от византийското право, сръбското обичайно право и разпоредби от каноничното право; Отзвукът от издаването на Законника е силен, за което свидетелстват многобройните запазени преписи в продължение на няколко века.

⁴ Матей Властар е византийски каноник и монах от Солун, който през 1335 г. съставя т. нар. Синтагма – сборник от закони, съдържащ както норми от каноничното право, така и от светското законодателство. Трудът му придобива изключителна популярност в региона. Вероятно след включването на Сяр през 1345 г. в пределите на сръбската държава, Стефан Душан нарежда да бъде преведен и на славянски език. Славянският превод на Синтагмата вж в **Новаковић, Ст.**, Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила, Београд, 1907.

Законът на (Константин) Юстиниан представлява преработка на византийския Земеделски закон. Повече за закона и мястото му в законодателната дейност на Стефан Душан вж в **Soulis, G.**, *The Serbs and Byzantium during the reign of Emperor Stephen Dušan (1331–1355) and his successors*, p. 73, както и в **Андреев, М.**, *Закон на Константин Юстиниан (правно-историческо проучване)*, София, 1972

Провал – налага се редакция, с която Законника е допълнен с нови 66 разпоредби, което означава че към 1349 г. не са прецени точно нуждите на държавата от правна регламентация, голяма част от нормите са променени заради ограничаване на злоупотреби (приселица) или е разширен кръга на наказуемите лица в опит да бъде ограничено разпространението на някои престъпления (кражба и разбойничество)⁵. Същевременно, липсва добра систематика на законника, а включените разпоредби не са подредени и цялостни.

Териториалният обхват е голям, но дали е възможно нормите на Законника да бъдат прилагани еднакво навсякъде в пределите на голямата Душанова държава – за това са нужни сериозни усилия от държавната администрация и силна централна власт, както и добре подготвени съдии, каквито за съжаление на Балканите липсват.

Малшанс, който също спомага за провала на Законника е, че царят умира една година след обновяването на законника, а неговият наследник Урош V (1355-1371) не успява да осъществи прилагането му и да спре разпадането на държавата. Така от замисъла и мотивите на Стефан Душан за издаването на Законника няколко години по-късно не остава нищо. Империята на Стефан Душан се разпада, механично слепените части не успяват да оползотворят шанса си да се превърнат в една държава.

Въпреки че доводите в полза на провала на Душановия законник са повече отколкото тези за неговия успех, няма спор че издаването на Законника е голямо постижение на средновековното сръбско право.

⁵ Така в първата редакция на Законника от правото на приселица (даването на подслон по време на пътуване) са се ползвали широк кръг от чиновници, което води до много злоупотреби и невъзможност на селяните да изпълняват задълженията си към държавата, затова през 1354 г. от тази привилегия се ползват само великите власти при неотложна държавна работа - **Радојчић, Н.**, Законик цара Стефана Душана, чл. 155, с. 73.

В опит да се ограничи разпространението на тежките престъпления кражба и разбойничество се разширява кръга на носещите наказателна отговорност лица - **Марковић, Б.**, Душанов законик, чл. 145, с. 77

Баварският херцог Ото III (1290-1312), борбата му за унгарския трон и неговите прекеждия в Българското царство, Трансилвания и Галичкото княжество през 1307-1308 г.

Васил Гюзелев

След смъртта на унгарския крал Андрей III (1290-1301) и прекратяването на династията на Арпадите настъпили години на ожесточена борба за „унгарското наследство“. Срещу провъзгласения за унгарски крал на 27 август 1301 г. под името Ладислав V. Венцел III син на владетел на Бохемия Венцел II (1278-1305), се опълчили немският крал Албрехт I Хабсбург (1298-1308), и неговият син австрийският херцог Рудолф III (1298-1306)¹. Според бохемската дворцова хроника (*Chronicon aulae regiae*) през 1304 г. Албрехт I през Бавария се отправил към Линц и оттам, преминавайки Дунава, достигнал Будейовице, гдето очаквал своя син за съвместни военни действия срещу Бохемското кралство. В същото време австрийският херцог, „заедно с унгарци, българи и езичници“ (*cum Ungaris, Bulgaris et paganis*) нахлул в Моравия и я подложил на безмилостно опустошение² Всъщност техните военни действия в крайна сметка подпомогнали претенциите за унгарската корона на херцога на Долна Бавария Ото III. На 6 декември 1305 г. в Секешфехервар той бил коронясан за унгарски крал. Той довел със себе си баварска войска, с която искал да укрепи властта си и да смаже съпротивата на противостоящата му унгарска аристокрация. Неговата политика срещнала противодействие от страна на тъй наречената нейна „Анжуйска партия“. По вероломен начин унгарският крал Ото III Баварски (1305-1307), за да бъде отделен от войската си, бил придуман да участва в пиршество, устроено в крепостта Бистрица на трансилванския воевода Ладислав Кан (1307-1313). Тук той бил пленен и затворен през февруари 1307 г. С помощта на папа Климент V (1305-1314) и на Анжуите на следната 1308 г. за крал на

¹ **Tholomaeus de Lucca**. *Annales*, ed. B. Schneider. – *Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum historicarum, Nova Series, VIII*, Berolini 1930, p. 238., **Hessel, A.** *Jahrbücher des deutschen Reiches unter König Albrecht I von Habsburg*, Wien, 1931, S. 166 ff.; **Hóman, B.** *Geschichte des ungarischen Mittelalters, II*. Berlin 1943, S. 279, ff.; **Димитров, Хр.** *Българо-унгарски отношения през Средновековието*. София 1998, с. 204 сл.

² *Fontes rerum austriacarum – Scriptores, B. VIII. Die Königsaalr Geschichtsquellen mit den Zusätzen und der Fortsetzung des Domherrn Franz von Prag*, hrsg. von J. Loserth. Wien 1875, S. 174-175. Въпросът за участието на българи в този поход е правилно разрешен от Хр. Димитров. Цит. съч., с. 205, който смята, че те са били от Видинското княжество на деспот Шишман (1280-1313)- вж. за него **Ников, П.** *История на Видинското княжество до 1323 година*. Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, XVIII (1922), с. 43, сл.

Унгария бил провъзгласен Карл-Роберт (1308-1342). Бившият крал Ото III Баварски бил осъден на изгнание. Като пленник той бил отвеждан на различни места в Трансилвания, Българското царство и в Галичко-Волинското руско княжество. В края на краищата, благодарение на галичкия княз Юрий Львович (1301-1308), който водел антиунгарска политика, той бил предаден в ръцете на представители на Тевтонския орден в Прусия. И оттук през Силезия и Прага успял да се добере до родната Бавария през февруари-март 1308 г. след едногодишно мъчение и странстване³ Някои съвременни изследвачи изразяват съмнение относно неговото пребиваване в България по време на изгнаничеството му⁴ Точен отговор на този въпрос могат да дадат преди всичко свидетелствата на историческите извори, които по недвусмислен начин споменават тогавашното Българско царство като едно от местата, където крал Ото III Баварски бил временно въдворяван.

Най-ранният по време извор е „Щирийска стихотворна хроника“ на австрийския поет и историк Отокар (1260-1319), завършена през 1309 г. В нея в мерена реч се известява, че кралят на Сърбия и този на България (daz der kunig von Survey und der von Pulgrey) „от търговци, дошли при тях“, узнали истината за крал Ото и чрез пратеничество до Владислав войвода го помолили да не му бъде причинявана каквата и да е злина. По искане на власите пленения, наречен тук с името Сем (всъщност крал Ото), бил изпратен при тях Те му причинили големи мъки и искали да го убият. Влахът, който най-много настоявал той да бъде убит, след освобождаването му чудодейно оживял. Когато злодеят (влашкият воевода) научил това, заповядал „да заловят крал Ото и да вържат“, ала след това той успял в края на краищата да се спаси⁵.

Вторият извор, който известява за това, е Кьолнската световна хроника. Нейното изложение обхваща времето от 1288 до 1376 г. Съставена е от различни автори, принадлежали към църковните среди (предимно доминикански монаси). Краткото известие в нея в превод гласи следното: „В онова време на този крал Алберт (Алберт II Хабсбург), някой си прочут Ото, херцог на Бавария (Otto dux Bavarie) мъж с голям разум, а също и със сила, бил извикан от князете и велможите на Унгарското кралство, което тогава нямало крал, и бил избран за крал. Когато този херцог за приемане на кралство

³ **Reisler, R.** Die Wittelsbacher in Bayern. München, 1980, S. 35-37; **Hüttl, L.** Das Haus Wittelsbach. Wien, 1980, S. 27-32; **Spindler, M.** Handbuch der bayerischen Geschichte, II. München, 1988, S. 110-118; Koraí Magyartörténeti Lexikon (9-14 század), főszerk Gy. Kristó. Budapest, 1994, p. 516-517.

⁴ **Klein, C.** Die Chronica Martiniana des Kölner Notars Albert Stuten (phil. Diss). Berlin 1914, S. 22 ff.

⁵ **Гюзелев, В.** Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийските ръкописни сборки и архиви, т. II. Италиански латински и немски извори. София, 2000, с. 197-203 (текст и превод).

Унгария навлязъл с мощна войска, не след дълго време попаднал под властта на римския крал Алберт, с когото херцогът на Бавария не се разбираше, но винаги му се противопоставяли. Чрез коварството на някои велможи от сповенатата Унгарско кралство, за да бъде убеден да се отдели от тази войска, един ден той бил поканен от един от князете да пирува на угощение в негова крепост. Така, отделен от своите, той бил пленен в същата крепост и бил заточаван оттам в различни в различни чужди и непознати места в кралствата на рутените и на България (*ad diversa extranea et incognita loca per regna Ruthenorum atque Bulgarie*). Накрая, с Божията помощ бил намерен от някои негови хора, отишъл в Прусия, където с почит бил приет от братята на Тевтонския орден, отведен бил от тях в отечеството си, бидейки освободен⁶.

Несъмнено пребиваването на баварския херцог в България се потвърждава и от друг исторически извор – „Световна хроника“ на монаха Алберт. Тя обхваща събитията от 1273 до 1456 г. Авторът на тази хроника е монах от Цистерцианския монашески орден и е живял в края на XIV – средата на XV в. За последен път неговото име се споменава през 1458 г., когато по всичко изглежда той е завършил и своята хроника. Неговият значително по-кратък разказ всщност резюмира сведението в Кьолнската хроника: „По времето на този Алберт прочутият Ото, херцог на Бавария, бил извикан от князете на Унгарското кралство, което тогава нямало крал, и избран. След като той за приемане на кралството навлязъл в Унгария, недълго подир това от предиспоменатия Алберт, понеже не се съгласявал с него, а и в много неща му противостоял, бил предаден и чрез вероломство бил убеден от унгарските велможи да се отдели от войската. Когато един ден някой си от тях го поканил на пиршество, бил пленен в някаква крепост и бил отвеждан в различни непознати места в кралствата на българите и рутените (*ad diversa loca incognita per Bulgarie et Ruthenorum regna*). Три години подир неговото изгнание чрез Божия помощ по чудо дошъл в Прусия, където бил познат от братята на Тевтонския орден и от тях напълно здрав бил върнат в своето отечество⁷.

И трите по-горе преведени и цитирани извора свидетелстват, че при своето пленяване и изгнание от престола на Унгарското кралство баварският херцог унгарски крал Ото III първоначално пребивавал в Трансилвания, подир това в Българското царство и накрая в Галичкото княжество, за да бъде открит в Прусия от монасите-рицари от Тевтонския

⁶ Die Kölner Weltchronik 1273/88-1376, hrsg. von R. Sprandel- Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum germanicarum – nova series, №15, München 1994, p. 211.

⁷ Die Weltchronik des Mönchs Albert 1273/77-1454/56, hrsg. von R. Sprandel.-Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum germanicarum-nova series, № 17, München 1994, p. 211.

орден, които го отвели в неговото отечество. Къде в Българското царство е пребивавал, това не може да се установи. По всяка вероятност в някоя от крепостите на видинското княжество⁸, която се намирала на север от река Дунав. Едва ли може да се уточни в коя именно. Поради това не е необходимо да се гадае.

Пребиваването на долнобаварския херцог Ото III, детрониран унгарски крал, в Българското царство е твърде интересен епизод от българо-унгарските и българо-баварските отношения през средните векове. Той заслужава да хполучи своето място в историята на средновековна България.

⁸ Напълно възможно е това да е бил Видин-средище на областта, но по-вероятно е изглежда, че е някоя крепост от Северинската област, на север от река Дунав, която оттогава влизала в пределите на Видинското княжество. В дарствена грамота, дадена на трансилванския манастир Керц, Ото III Баварски се титулува и като владетел на България и Кумания (Bulgariae Cumaniaeque)- **Zimmermann, Fr. und C. Werner.** Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, I, Hermannstadt 1892, S. 231. По този начин унгарските крале изразявали васалитета на друга държавна общност спрямо унгарската корона (вж. по този въпрос). **Iorga, N.** "L'inter-pénétration de l'Orient et de l'Occident au Moyen âge"- Bulletin de la Section historique. , XV (1929), p. 1-38. Едва ли може да се смята, че Regnum Bulgariae sacre corone Hungarie subjectum est. (Българското царство е подчинено на светата унгарска корона) по време на краткия престой на крал Ото III Баварски.

Един графит за Христовите страсти в Св. София, Константинопол¹

Тома Томов

Великата черква или черквата на Божията Премъдрост, прочутата куполна черква от VI век, построена от император Юстиниан Велики, била едно чудесата на света и най-важната религиозна постройка в Константинопол. Тя била истинска съкровищница на реликви и първа спирка за поклонниците. Познавайки мисленето на поклонниците, не можем да наречем изненадващо желанието на мнозина да оставят знак (техните имена или молитви) за своето посещение в Св. София. В продължение на векове мраморните подпорни стени, балюстради, рамки на прозорци, врати и колони са покривани с такива спомени на различни езици. Само малко част от тях са публикувани.²

Тази статия е резултат от проучванията в храма, проведени по време на моя престой в Истанбул през 2005 и 2008 г. В "Св. София" имах възможността да открия отделни букви и кратки текстове на кирилица. Днес те наброяват общо 62 графита. Тук е мястото да отбележа, че два от тях бяха издадени от К. Манго и Й. Калаврецу-Максайнер/Д. Оболенски.³ Що се отнася до храма и неговите реликви, може би най-ценен е кирилски графит, издълбан върху втората колона в западния край на северната галерия. За първи път видях графита през далечната 1996 г., когато в полутъмната северна галерия успях да сменя копие от последните редове на надписа.⁴

Тук давам първия си прочит на графита:

а се ззъ кѹзма

---- с митре

и бѹлѹи ѿ св

¹ Графитът бе представен на семинар "Слово и образ", проведен в Нов български университет през януари 2008 г.

² Доколкото ми е известно през лятото на 1969 г. Барбара Ван Найс събира в "Св. София", като копира или фотографира, около 2000 графита.

³ Kalavrezou-Maxeiner, I., Obolensky, D. A Church Slavonic graffito in Hagia Sophia in Constantinople. Harvard Ukrainian Studies, 5/1, 1981, сс. 5-11.

⁴ За да съм напълно коректен, трябва да отбележа, че графитът беше открит самостоятелно и от екип руски епиграфи (И. Зайцев, Ю. Артамонов и А. Гиппиус) и публикуван под заглавие Русские паломники "у святых страстей" (из епиграфики св. Софии в Константинополе-Стамбуле). - В: Восточная Европа в Древности и Средневековье. Автор и его источник: восприятие, отношение, интерпретация. XXI чтения памяти В. Т. Пашуго, Москва, 2010; Артамонов, Ю., Гиппиус, А. Древнерусские надписи Софии Константинопольской. - В: Славянский альманах, 2011, Москва, 2012, сс. 46-48. Тук изказвам дълбока благодарност към проф. А. Гиппиус, който любезно ми изпрати копия от посочените публикации.

ЗГЪХЪ страстѣхъ

Трябва да доверя, че поради тъмнината много от детайлите бяха пропуснати и смятах, че двама поклонници, Козма и Митре, се поклонили пред реликвите, свързани с Христовите страсти. Освен това, името Митре (Димитър) съответстваше на предполагаем български произход на тези персони. Уви, този прочит и тълкувание бяха напълно погрешни. На практика е много трудно да се открие средновековен графит върху мраморна повърхност без подходящо осветление и голямо търпение. Дори онези графити, които се намират на доста очевидни места е трудно да бъдат забелязани с невъоръжено око.

Девет години по-късно, когато отново посетих храма си бях научил добре урока. Този път успех не само да видя и разчета бледите букви върху мрамора, но да заснема целия текст (вж. Фиг. 1 и 1а). Той се оказа напълно различен от моя първи прочит. За мой късмет падащата под ъгъл дневна светлина ми помогна изключително много. По време на следващото си посещение коригирах и прецизирах още детайли. В резултат на това бях в много по-добра позиция да разбере написаното.

I C
 F E A Z Z
 Ф Е Д А Р А Д I
 Б З А З I O
 C T P A C T E X Z
 C A T Z X Z I
 F C A Z Z I H B F
 A Z I O
 F T E X Z I
 F C A Z Z I K Y Z M F
 E C M H T P E
 Г Б Н Б З I A Z I O C B A
 T Z I X Z I C T P A C T E X Z I
 T A B T B H B Z I A Z I
 F I Z Z



В своята реконструирана форма графитът изглежда така:⁵

- | | |
|-------------------------|------------------|
| 1. ȁ ̇ ̇ zзъ | А се язъ |
| 2. ф̇е,д,оръ | Федор |
| 3. в̇злз օ | бъль о |
| 4. ст̇расте̇хъ | страстехъ |
| 5. с- [вz]т̇з̇хъ | с(вя)тъхъ |
| 6. ȁ се zзъ ивȁ-- | А се азъ Ива(нъ) |
| 7. --лз օ | (бъ)лъ о |
| 8. ---асте̇хъ | (стр)астехъ |
| 9. ȁ с[̇е zз]з̇ к̇үзма | А с(е яз)ъ Кузма |
| 10. ----е сми тре | (бъль) есми тре- |
| 11. т̇ѝ в̇злз օ с̇вz | т̇ѝ былъ о свя- |
| 12. т̇з̇хъ ст̇расте̇хъ | тъхъ страстехъ |
| 13. трет̇ѝ в̇злз̇ | трет̇ѝ былъ |
| 14. ȁ с[̇е z]зъ --- | А с(е я)зъ |

В превод той гласи:

“А ето аз, Федор, се поклоних на реликвите от Христовите страсти.

А ето аз, Иван, се поклоних на реликвите от Христовите страсти.

А ето аз, Козма, бях трети; Аз се поклоних на реликвите от Христовите страсти, аз бях трети.

А ето аз, ...”

Надписът, който е широк 15 cm и висок 18 cm, е изписан на 14 реда. Той е изписан плитко и вертикално, отгоре надолу, върху мраморна колона на около 162 cm от пода на галерията. Внимателното вглеждане в него разкрива наличието на няколко празноти в началото на редове 5, 7, 8, 10 и 14. Графитът се намира върху тази страна на колоната, която е обърната към галерията. (виж Фиг. 2) Колко време е било необходимо, за да се извърши подобен род работа? Няколко часа или един ден? Или може би дори повече? Никой не може да даде точен отговор, но едно нещо е ясно - много трудно е да се издълбае нещо върху мрамора. Съдейки по плитките букви, може да се приеме, че писачът е работил набързо с малко длето. Около надписа има множество арменски

⁵ Липсващите букви са отбелязани с тирета, възстановените букви са в квадратни скоби [], а предполагаемия текст е в кръгли скоби ().

графити, които навеждат на мисълта, че колоната е предпочитано място за поклоннически спомени.

Запълването на празнотите с букви от самия надпис показват, че размерът на лакуната⁶:

- в редове 5, 6 и 14 позволява да се вмъкнат най-много две букви и това прави възстановеният текст (с[вz]тзхъ), (ива[нъ]) and (с[е z]зъ) е най-вероятен;

- в редове 7, 8 и 9 позволява вмъкването на три букви, което дава най-вероятна възстановка на текста ([вz]лъ), ([стр]астеъхъ) and (с[е z]зъ);

- в ред 10 позволява да се вмъкнат пет букви и това прави възстановката (былѣ) най-правдоподобна.

Приведените по-горе възстановки са възможни благодарение на повтарящите се фрази в текста.

Времето в което е създаден графитът не може да се определи прецизно. Въпреки това, палеографският анализ ни помага в това отношение, особено ако се обърне внимание на особеностите на отделните букви. Тъкмо те ми дадоха основание след втория оглед да определя най-общо като датировка - първата половина на XV век, съобщена на университетския семинар "Слово и образ" през 2008 г. Тя намери по-късно потвърждение в публикациите на руския епиграфски екип, проучващ надписите на кирилица в "Св. София".⁷ В графитите биха могли да се открият повече от една ортографска система, както и липсата на следи от един и същ ортографски стандарт. Най-интересните особености в нашия графит се откриват на ниво индивидуални ортографски ефекти, водещи до отклонения от идеалната ортографска система. Всички те са разгледани подробно от И. Зайцев, Ю. Артамонов и А. Гиппиус и без да навлизам в подробности ги излагам в последващите редове.

Според тях една от характерните черти на графита е употребата на вертикална мачта след буквата ъ. В едни случаи тя е използвана като втори елемент в гласната ы⁸,

⁶ Вж. например Артамонов, Ю., Зайцев, И., Гиппиус, А. Цит. съч., сс. 16-17.

⁷ Пак там, с. 18; Артамонов, Ю., Гиппиус, А. Цит. съч., с. 46, където е уточнено, че надписът е "направен с почерк от края на XIV - началото на XV век."

⁸ По-обичайна и честа е комбинацията от две букви ъ+и, i.e. ы. За това вж. Stojkov, St. The Vowel [ы] in Bulgarian, - In: To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday, Paris, 1967, 1941-1946; Мирчев, К. Историческа граматика на българския език, София, 1978, с. 32; Дуриданов, Ив. (ред.) Граматика на старобългарския език, София, 1991, 92-93. Използването на вертикална мачта след буквата ъ е засвидетелствано в Новгородската грамота на брезова кора № 373 (относително датировка: 1410–1420, стратиграфска датировка: първа и втора половина на XV век), <http://gramoty.ru/prorisi/bb373.gif> (текст); <http://gramoty.ru/dnd/d39.pdf> (коментар, 686).

но в края на дума е линия за разделяне на думите една от друга.⁹ Втора характерна черта е замяната на **ы с ъ**, например в думи като *бѣль* <быль> (ред 3) и *святѣхъ* <святыхъ> (ред 5).¹⁰ Според руските изследователи тези ефекти са добре познати от новгородската "ежедневна" ортография, представена главно в грамотите на брезова кора и по-рядко на пергамент.¹¹ На следващо място идва близостта на буквите **д, р и з** до курсивното писмо от XV век, както и сходството в ортографията на **з, в, е, н, к, м, ѣ**, V-образната малка носовка (редове 1, 6 и 11) с подобни букви, срещаща се в документи от XV век.¹²

С една дума графитът предлага твърде много особености, присъщи на ортографията от XV век и ако ги вземем под внимание, то неговата палеографска датировка е първата половина на същия век. В опит да стесня малко датата, като *terminus post quem* ще посоча превземането на Константинопол от османците през 1453 г.

В графично отношение текстът изглежда хомогенен и изписан от една ръка от началото до края.¹³ Той може да бъде причислен към автографските надписи.¹⁴

⁹ Артамонов, Ю., Зайцев, И., Гиппиус, А. Цит. съч., с. 16, чието палеографско описание на графита е базирано на принципите, възприети от А. А. Зализняк при анализирането на езика от новгородските грамоти на брезова кора. (Новгородские берестяные грамоты с лингвистической точки зрения. Словоуказатель к берестяным грамотам. - В: Янин, Л. В., Зализняк, А. А. Новгородские грамоты на бересте из раскопок 1977 — 1983 гг., Москва, 1986, сс. 93-111; Поправки и замечания к чтению ранее опубликованных берестяных грамот. Лингвистические исследования и словоуказатель. - В: Янин, Л., Зализняк, А. Новгородские грамоты на бересте из раскопок 1984 — 1989 гг., Москва, 1993, сс. 233-41; Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование, - В: Янин, Л. В., Зализняк, А. Новгородские грамоты на бересте из раскопок 1990 — 1996 гг., Москва, 2000, сс. 134-250). Подобно описание включва опис на графемите и списък на специфичните графични ефекти, различаващи съответната ортографска система от идеалната (ранна и късна кирилска система). Вж. също Арциховский, А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1958 - 1961 гг.), Москва, 1963, сс. 71-72. Сравни също Смядовски, Ст. Българска кирилска епиграфика IX – XV век, София, 1993, сс. 88-89.

¹⁰ Гълъбов, Ив. Глаголическото **ы**, началната история на глаголическата азбука и една особеност на диалектната микроструктура на южните български говори. - В: В Памет на проф. д-р Ст. Стойков, Езиковедски изследвания, София, 1974, сс. 515-521; Мирчев, К. Цит. съч., сс. 29-30; Велчева, Б. Праславянски и старобългарски фонологични изменения, София, 1980, сс. 92-93; Смядовски, Ст. Цит. съч., сс. 124-126; Зализняк, А. А. Древненовгородский диалект, Москва, 2004, с. 34.

¹¹ Артамонов, Ю., Зайцев, И., Гиппиус, А. Цит. съч., с. 16. Срв. Зализняк, А. Новгородские берестяные грамоты с лингвистической точки зрения. - В: Янин, Л. В., Зализняк, А. Новгородские грамоты на бересте из раскопок 1977 — 1983 гг., Москва, 1986, сс. 100-110; Рождественская, Т. Древнерусские надписи на стенах храмов: Новые источники XI-XV веков, СПб, 1992, с. 59.

¹² Артамонов, Ю., Зайцев, И., Гиппиус, А. Цит. съч., сс. 18-19 (таблица). Срв. също Черепин, Л. Русская палеография, Москва, 1956, с. 249 (Таблица 5, Курсив от XV век) и Рибоков, Б. Русские датированные надписи XI-XIV веков, Москва, 1964. Хронологический график для буквы А, З, ѣ. Вж. също грамота на брезова кора № 15 (относителна датировка: 1410–1420, стратиграфска датировка: първа десетилетие – начало на второ десетилетие на XV век), <http://gramoty.ru/prorisi/bb015.gif> (текст), <http://gramoty.ru/dnd/d04.pdf> (коментар, с. 652); <http://gramoty.ru/index.php?act=full&id=507> (грамота № 496, относителна датировка: 1430–1450, стратиграфска датировка: втора четвърт на XV век); <http://gramoty.ru/dnd/d36.pdf> (коментар, 681- 683).

¹³ Артамонов, Ю., Зайцев, И., Гиппиус, А. Цит. съч., с. 20 отбелязват, че "единството в почерка на надписа не позволява да се види в неговите три части автографи на Федор, Иван и Кузма."

¹⁴ Высоцкий, С. Древнерусские надписи Софии Киевской, XI-XIV вв., Вып. I, Киев, 1966, с. 12; Рождественская, Т. Цит. съч., с. 16. Една от последните дискусии върху класификацията на графитите е

Сигурните линии и фини детайли в графита показват, че той е дело на умел и образован човек, използващ инструмент. Внимателният прочит на надписа показва ясно, че обичайния глагол “Аз писах” липсва и вместо него се появява формулата “а се зъзъ ...” (А ето аз, ...).¹⁵ Тя е традиционно начало на княжески грамоти и заповеди, завещания, всевъзможни сделки и споразумения относно собственост или лични задължения, дори и кореспонденция. Полезно е да се припомни, че тази формула е запазена в руските документи чак до XVII век.¹⁶ Това е ключът, сочещ, че авторът на нашия графит е не само запознат добре, но вероятно и свързан по някакъв начин с подобен род документация. Ако предположението е вярно, той по скоро трябва да бъде търсен сред светските лица, отколкото сред обикновените набожни поклонници.¹⁷ Така се стига до очаквания въпрос: Какво е правил нашият автор в галериите на храма? В търсене на отговор, ще се насоча към страничните кораби на втория етаж или галериите на "Св. София", които са наречени *катехумени* или по-рядко, *гинекейон*.¹⁸ Всеки от тях е коридор, разположен над нартекса и страничните кораби на храма, обикновено открит

на **Смядовски, Ст.** *op. cit.*, 44-47, 79. Според класификацията на Смядовски може да се приеме, че нашият графит е надпис с маргинален характер.

¹⁵ За българските корени на тази формула, вж. **Дурново, Н.** Введение в историю русского языка, Москва, 1969², сс. 94–95; Сръ. също **Соболевский, А.** Славяно-русская палеография, Спб, 1902, сс. 85-86; **Каштанов, С.** Очерки русской дипломатики, Москва, 1970, сс. 39-41; **Улуханов, И.** О языке Древней Руси, Москва, 1972, с. 98; **Мещерский, Е.** История русского литературного языка, Ленинград, 1981, с. 44; **Успенский, Б.** Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка, Москва, 1983, с. 54, бел. 2. За личното местоимение з’у, вж. особено **Даскалова, А., Райкова, М.** Грамоти на българските царе, София, 2005, с. 57.

¹⁶ Същата и подобна формула е използвана в Киев (грамота на княз Мстислав от около 1130 г., **Обнорский, С., Бархударов, С.** Хрестоматия по истории русского языка, Част I, Москва, 1952², с. 33), в Новгород (грамота на брезова кора № 450 от XII век, <http://gramoty.ru/gramoty/bb450.jpg>; **Арциховский, А.** *op. cit.*, с. 51; завещание на Силвестър на брезова кора № 138, <http://gramoty.ru/index.php?no=138&act=full&key=bb> от 1300-1310 г., **Арциховский, А., Борковский, В.** Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1955 года), Москва, 1958, 11-15; завещание на Мойсей на брезова кора № 519 от 1400 – 1410 г., <http://gramoty.ru/index.php?no=519&act=full&key=bb>, <http://gramoty.ru/dnd/d04.pdf> (коментар, с. 652). Договорна грамота на княз Александър Невски и новгородците с германците, сключена през 1262-1263 г. (**Обнорский, С., Бархударов, С.** *цит. съч.*, с. 51); завещание на Климент Новгородец от около 1270 г. (Пак там, с. 55), във Волиния (сръ. грамотите на Владимир Василькович (от 1287 г.) и Мстислав Данилович (от 1289 г.), и двете включени в Галицко-Волинската хроника, Полное собрание русских летописей. Т. II. Ипатьевская летопись, Москва, 1962, кол. 903-904 и 932) и Москва (завещанието на московския княз Иван Данилович Калита (от около 1339 г.), **Обнорский, С., Бархударов, С.** *цит. съч.*, с. 89), в Смоленск (грамота на княз Фьодър Ростиславович (1284 г.), **Сумникова, Т., Лопатин, В.** Смоленские грамоты XIII-XIV веков, Москва, 1963, с. 62; потвърдителна грамота на княз Иван Александрович Смоленски от първата половина на XIV век, Пак там, с. 69) и Полоцк (грамота на княз Онофрий (от 1399 г.), **Аванесов, П.** Хрестоматия по истории белоруская мовы, Минск, 1961, т. I, с. 52).

¹⁷ Струва ми се, че ако той беше клирик, би следвало да очакваме формулата “Господи, помози на своя раб ...” т.е. обичайното начало на византийските призоваващи графити.

¹⁸ Според Т. Метюз (**Mathews, T.** The early churches of Constantinople: architecture and liturgy, University Park, 1971, p. 133) “първичната и най-ранна употреба на галериите вероятно била за катехумените”. Р. Тафт (**Taft, R.** Women at Church in Byzantium: Where, When — and Why?, *Dumbarton Oaks Papers*, 52, 1998, p. 31) приема основателно, че терминът *гинекей* “се използва за обозначаване на пространства на приземния етаж, предназначени предимно за жени”.

към наоса чрез аркади или колонади.¹⁹ Входът към галериите се намира в северозападния край на храма, където по една полегата серпентина се стига до ъгъла на западната и северната галерия. Без да навлизам в излишни детайли²⁰, трябва да отбележа, че според традиционния възглед галериите на втория етаж са смятани за женско място или използвани като средство за сегрегация на половете или социалните класи.²¹ Но ако приемем мнението на Т. Метюз и Р. Тафт, тогава ще е твърде погрешно да смятаме, че “галериите са място предимно за жени” или че те “са резервирани за използване единствено от катехумени или жени”.²² В потвърждение на това, се налага да припомним, че някои сектори от галериите са запазени главно за императрицата и нейните придворни дами или за императора и неговия антураж, предимно от мъже, докато други части се използвали в определени случаи като място за църковните синоди например.²³ Въпреки че значителна част от дворцовите ритуали се извършвали в галериите, богослужебна дейност там била несъществуваща.²⁴ Освен това, галериите изглеждат били използвани за различни дейности, както позволени, така и непозволени.²⁵ Още едно съображение следва да бъде споменато. Според Р. Тафт, от XIV век галериите били резервирани за имперския антураж и благороднички, докато обикновеният народ заемал централния кораб и страничните кораби на първия етаж.²⁶ При липсата на писмени сведения е трудно да се заеме твърда позиция *за* или *против* присъствието (или не) на обикновени светски лица, от мъжки и женски пол, в останалите части на

¹⁹ За галериите на "Св. София" и някои от техните функции, вж. **Mathews, T.** Цит. съч., р. 128ff.

²⁰ Вж. съответните пасажи и заключения у **Taft, R.** Цит. съч., 31, 34, 41-42, 49, 55-56, 59, 62, 86-87.

²¹ За различните възгледи относно галериите cf. **Mathews, T.** Цит. съч., сс. 125-126, сс. 130-133. В "Св. София", както във всички големи черкви на изток, жените и мъжете били отделени по културни и морални причини; в повечето храмове жените заемали северния страничен, а мъжете южния страничен кораб (черквите били ориентирани на изток). Вж. **Gerstel, S.** Painted Sources for Female Piety in Medieval Byzantium, *Dumbarton Oaks Papers*, 52, 1998, pp. 91-92. Вж. също **Taft, R.** Цит. съч., с. 57, който дори отбелязва погребално правило в кодекс от XI век, което изисква тялото на покойника да се поставя на дясната (южна) страна на храма, ако е на мъж, и на лявата (северна) страна, ако е на жена. Но в по-голямата част от писмените данни за "Св. София" се посочва, че жените заемали и северния, и южния кораб, а мъжете се намирали в централната част на нефа.

²² Вж. **Mathews, T.** Цит. съч., с. 131 и **Taft, R.** Цит. съч., с. 49, с. 62.

²³ За детайли, срв. **Taft, R.** Цит. съч., с. 42.

²⁴ Ще отбележим, че тук се извършвали църковните ръкополагания, събори, клетви за вяроност, чудотворни изцеления и прогонване на демони. Можем да добавим сведения за раздаване на възнагражденията на клириците (*roga*), за императорски приеми и обеда, за сесии от всякакъв вид на църковния трибунал и събрания на синода и т.н. Вж. **Taft, R.** Цит. съч., с. 59.

²⁵ R. Taft (loc. cit.) подчертава, че галериите били използвани “за всяка цел, която можем да си представим, позволена или непозволена, включително дори като временно жилище и сексуални флиртове”. Той също отбелязва, че “жените и императорският антураж присъствали на литургията в галериите и получавали светите тайнства там”, както и, че “ораториите и императорските апартаменти, трапезария и ложката-митаторий вероятно се намирали там.” Cf. **Mathews, T.** Цит. съч., с. 133.

²⁶ **Taft, R.** Цит. съч., с. 56.

галериите.²⁷ Според мен известна подкрепа за “за” идва от графитите върху колоните, стените и балюстрадите на галериите. Очевидно те са късче сведение за присъствието на обикновен народ там. Следователно въпросът, който си задавам, е дали графитите са писани по време на служба или не. Отговорът на този въпрос отваря вратата за различни хипотези. Всеки, който е присъствал на цялата православна служба може да забележи как вярващият има достатъчно време, за да издълбае нещо върху мрамора. Подобно предположение изисква обаче, да заключим, че галериите са достъпни за всеки по всяко време или че самият автор е важна персона, или придружител на знатен човек.²⁸ Докато това обяснение е твърде правдоподобно, то също е възможно авторът да се е шляел из празните галерии, само за да види, колко е голяма черквата. Правейки това, той е имал възможност да издълбае своето име по примера много други преди него.

Ние не знаем причината за неговото посещение във византийската столица. Но е факт, че надписът назовава трима руснаци с техните кръщелни имена в храма "Св. София", където по време на последната част от Страстната неделя те имали възможността да се поклонят пред реликвите от Христовите страсти. Малко по-добре сме информирани за мъж, представящ се като Козма и той изисква да се спрем на него за кратък коментар. От реда по който реликвите на Христовите Страсти били почетени, той очевидно бил трети. След като споменава за своето поклонение пред реликвите, той вмъква добавката “Аз бях трети” (ред 13). Той не дава никакви други детайли за себе си, но думите му са достатъчно точни, за да ни подсказват, че той е авторът на графита. Очевидно той е имал възможност да издълбае своето име и тези на своите придружители върху колона в северната галерия на "Св. София". Този акт от негова страна не бил формален или официален, но спонтанен и искрен. Може би той единствен от тримата бил грамотен и достигнал до северната галерия.

Не сме в състояние да разберем причината за неговия избор на място за писане, но в известно отношение можем да я стесним. В търсене на логичен отговор, мога да отбележа две възможности. Първата е близостта на колоната до входа в северната галерия. Другата възможност е модата да се пише върху колоните в черквите, превръщайки ги в особено желано място за графити на вярващи и поклонници. Колкото и куриозно да е, върху колоните и стълбовете в централния кораб и страничните кораби

²⁷ Заключение е направено от Р. Тафт (Цит. съч., с. 42).

²⁸ Най-малко четири руски пратеничества са изпратени до Константинопол между 1401 и 1453 г. Вж. **Левченко, М.** Очерки по истории русско-византийских отношений, Москва, 1956, сс. 525-551. Сrv. също **Данциг, Б.** Из истории русских путешествий и изучения Ближнего Востока в допетровской Руси. - В: Очерки по истории русского востоковедения, I, Москва, 1953.

няма графити, за разлика от изобилието върху мраморните облицовки, балюстради, рамки на прозорци и врати, колони в галериите. Обяснението за това може би е, че тази част на храма е под прекия поглед на клира, действащ в олтара. При огледа колоната с графита на тримата руснаци забелязах, че тя е покрита с графити на различни езици на ниво човешки ръст и по-надолу. Тези надписи не се припокриват едни с други, подсказват че пишешите са имали респект към писаното от своите предшественици и не са искали да го разрушат. Ако приемем, че различните графити са дело на набожни посетители върху едно и също място, тогава можем да заключим, че в очите на поклонниците тази колона е едно от най-подходящите места да оставят своите спомени.²⁹ Така няма нищо изненадващо да открием надписа на Козма на същото място.

От друга страна може да се потърси и влияние на символичното значение на колоните в храма. Широко разпространено било вярването, че те са мъчениците-войни "чрез чиито мъки се укрепва вярата".³⁰ В такъв случай графитът разкрива желанието на посетителите на "Св. София" да изпишат своите имена върху тези видими знаци на вярата.

Лично аз смятам втората възможност за най-вероятна. Със сигурност последният ред на надписа остава незавършен, поради намерението на автора да разположи целия надпис малко по-надолу от позицията, която заема. Стилът, ако стил е впрочем точния термин в този контекст, на това съобщение е изключително лаконичен. Ще бъде прекалено да се очаква нещо повече от него. Въпреки това текстът на графита е хомогенно съобщение на Козма, носещо информация за извършено поклонение пред реликвите на Христовите Страсти.

Наличието на подобен графит в "Св. София" е от изключителна важност за нас, тъй като той е сведение от първа ръка за поклонническото посещение в храма на Федор, Иван и Козма, които успели да се присъединят към тълпата от вярващи и да се поклонят пред реликвите на Христовите Страсти. Последното било възможно поради шанса на тримата руснаци да посетят византийската столица през Страстната Неделя. Освен това е неоспорим фактът, че тези реликви са главната атракция за поклонниците в Константинопол.

²⁹ Необходимо е също да се има предвид, че в северната галерия тази колона се отличава от другите поради големия брой графити върху нея. Върху нея обаче няма следи от ниша за реликви, която да я превърща в по-специална.

³⁰ **Vladyshevskaja, T.** On the Links between Music and Icon Painting in Medieval Rus. - in: **Rrumfield, W., Velimirovich, M.** Christianity and the Arts in Russia, Cambridge, 1991, pp. 14-29, p. 16.

До 1204 г. византийската столица притежавала най-голямата колекция от реликви, свързани с Христовите Страсти, в християнския свят. Но изолирани в Големия дворец, тези реликви не били обект на масово поклонение. В богато украсения параклис "Св. Богородица Фароска"³¹, в пределите на императорския дворец, били съхранявани не само багреницата, тръстиката, гъбата и копието, с което пронизали Христос на кръста, но също трънения венец, гвоздеите и кръвта, която изтекла от разпнатото на кръста тяло на Спасителя.³² Тези скъпоценни реликви били друга форма на манифестиране на императорската власт и показвали връзката между императора и Христос, неговата роля на Божи наместник на земята.³³ Впрочем преди разрушаването на параклиса от кръстоносците през 1204 г., поклонниците обикновено започвали своите благочестиви обиколки тъкмо от това място.³⁴ Тук не е мястото да се впускам в подробен разказ за Четвъртия кръстоносен поход. Достатъчно е да отбележа, че след завладяването на Константинопол през 1204 г. и последващото разпръскване на неговите най-свещени съкровища от знатните участници в похода и латинските владетели на византийската столица, драстично се променила свещената физиономия на града.³⁵

³¹ За черквата вж. **Ebersolt, J.** *Le Grand Palais de Constantinople et le Livre des Cérémonies*, Paris, 1910, pp. 104–109; **Guilland, R.** *L'église de la Vierge du Phare*, *Byzantinoslavica*, 12, 1951, pp. 232–234 (**Idem.** *Études de topographie de Constantinople byzantine*, Berlin-Amsterdam, 1969, vol. I, pp. 311–325); **Janin, R.** *La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin*, I. *Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, Paris, 1953, vol. III, pp. 241–245; **Jenkins, R., Mango, C.** *The Date and Significance of the Tenth Homily of Photius*, *Dumbarton Oaks Papers*, 9–10, 1956, pp. 131–140; **Kalavrezou, I.** *Helping Hands for the Empire: Imperial Ceremonies and the Cult of Relics at the Byzantine Court*. - In: **Maguire, H. (ed.)** *Byzantine court culture from 829 to 1204*, Washington, D. C. 1997, pp. 55–57. Според А. Лидов (**Лидов, А.** *Церковь Богоматери Фаросской. Императорский храм-реликварий как архетип сакрального пространства*. - В: *Византийский мир: искусство Константинополя и национальные традиции: тезисы докладов*, Санкт-Петербург, 2000, 37–40 и **Същият.** *Реликви Константинополя*. - В: *Реликвии в Византии и Древней Руси: письменные источники*, Москва, 2006, с. 172) "параклисът на Фара във византийската столица играел роля, сравнима с тази на Божи гроб в Йерусалим" и, че "той бил миниатюрна св. Земя, съсредоточена е едно свещено пространство с голямо значение".

³² "Книга паломник" на Антоний Новгородец е ценен извор от първа ръка с информация за тези реликви. За тези реликви вж. **Антоний Новгородский.** *Книга паломник, сказание мест святых во Цареграде* Антония Архиепископа новгородского в 1200 году, изд. **Лопарев, Хр.** *Православный Палестинский сборник*, 51 (1899), сс. 18–19, с. 29; Robert of Clari's description of these relics: *Historiens et chroniques du Moyen age*, ed. Panphilet, A., Paris 1979, p. 63; *The Conquest of Constantinople*, trans. McNeal, E., New York, 1969, p. 103. Съществува много впечатлително сведение от Николай Месарит, пазител в параклиса, който в слово от 1200 г. Риторично описва главните реликви на Фарос: **Heisenberg, A.** *Die Palast revolution des Johannes Komnenos*, Wurzburg, 1907, pp. 29–32. Вж. също **Vacci, M.** *Relics of the Pharos Chapel: a view from the Latin West*. - В: *Востоchnoхристианские реликвии*, Ред.-сост. Лидов, А., Москва, 2003, сс. 234–248.

³³ **Kalavrezou, I.** Цит. съч., р. 54; **Лидов, А.** Цит. съч., с. 172.

³⁴ **Лидов, А.** *loc. cit.*

³⁵ Добре известно е, че голям брой от тези реликви, особено свързаните с Христовите Страсти, са придобити от френския крал Луи IX и поставени в неговия парижски параклис, прочутата Sainte Chapelle, след неговото освещаване през 1248 г. Вж. важният каталог: *Le trésor de la Sainte-Chapelle*, ed. **Durand, J. and Lafite, M.**, Paris, 2000, esp. pp. 18–95. Cf. **Лидов, А.** Цит. съч., с. 175, **Kalavrezou, I.** Цит. съч., с. 57. За реликвите, почитани преди и след разграбването на Константинопол през 1204 г., вж. **Majeska, G.** *Russians and the Relics of Constantinople*. - В: *Востоchnoхристианские реликвии*, сс. 392–393.

Загубата на толкова много столични реликви превърнали в изключително важни онези фрагменти, които останали на изток. Историята на реликвите показва как тяхната важност и място се променяли през вековете, зависейки от политически и религиозни обстоятелства. След възстановяването на Византия през 1261 г. светите места изглежда били възкресени само частично.³⁶ Византийците нямали средства, за да възстановят много от плячкосаните и опожарени места. Ясно е, че в Константинопол имало далеч по-малко места за поклонение, отколкото те били преди 1204 г. Но отново най-почитани и могъщи обекти в града били тези, които били свързани с живота на Христос.³⁷

Според късните руски и западни пътешественици реликвите на Христовите Страсти можело да се видят в манастирите "Св. Георги Мангански", "Св. Йоан Кръстител" в Петра и "Св. Богородица Пантанаса" в Първи регион.³⁸ Тяхното по-ранно убежище, дворцовия параклис "Св. Богородица Фароска", очевидно не преживял латинската окупация.³⁹ Неговите съкровища били разпръснати на Запад и из целия имперски град. Тези фрагменти от реликвите на Христовите Страсти, които останали в Константинопол очевидно били само част от реликвите⁴⁰ Те включвали баграницата, тръстиката, гъбата и копието.⁴¹ Някога тези реликви били излагани в храма "Св. Богородица Фароска", но след 1261 г. те били показвани една до друга в реликварии в споменатите по-горе места.⁴² Има сигурни сведения обаче, които показват, че те били донасяни в "Св. София" през Страстната Неделя, за да им се поклонят вярващите.⁴³ Това

³⁶ За обстоен преглед на св. Реликви в Константинопол по времето на Палеолозите, вж. **Majeska, G.** St. Sophia in the Fourteenth and Fifteenth Centuries: The Russian travelers on the Relics, *Dumbarton Oaks Papers*, 27, 1973, pp. 69-87; **Majeska, G.** Цит. съч., сс. 392-393. За реставрацията на Константинопол след 1261 г., вж. **Talbot, M.- A.** The Restoration of Constantinople under Michael VIII, *Dumbarton Oaks Papers*, 47, 1993, pp. 243-261.

³⁷ Много от същите реликви са вписани, разбира се, сред пръснатите на Запад в резултат на Четвъртия кръстоносен поход, както показва дори и бегъл поглед върху индекса на **Riant, P.** *Euxiviae sacrae constantinopolitanae*, Geneva, 1877-78. 2 vols.

³⁸ За тези убежища вж. **Majeska, G.** *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington, D.C., 1984, pp. 368-370, pp. 342-343, pp. 377-379.

³⁹ **Janin, R.** Цит. съч., с. 233.

⁴⁰ **Majeska, G.** *Russian Pilgrims in Constantinople*, *Dumbarton Oaks Papers*, 56, 2000, p. 102, бележка 25.

⁴¹ През 1422 г. флорентинският пътешественик Христофоро Буонделмонти видял тръстиката, гъбата и копието, наред с Христовите дрехи в "Св. Йоан Кръстител" (**Gerola, G.** *Le Vedute di Costantinopoli di Cristoforo Buondelmonti*, *Studi bizantini e neoellenici*, 3, 1931, p. 276; **Van der Vin, J.** *Travellers to Greece and Constantinople: Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales*, Istanbul, 1980, vol. II, p. 668). Същият списък се открива споменат от арменския анонимен автор (късен XIV-ранен XV век), който обаче видял само част, но не цялото копие (**Brock, S.** *A Medieval Armenian Pilgrim's Description of Constantinople*, *REArm*, 4, 1967, p. 88).

⁴² Вж. казаното от кастилския пратеник от началото на XV век Рюи Гонзалес де Клавихо: *The Embassy to Tamerlane, 1402-1406*, trans. **Le Strange, G.** London, 1928, сс. 79-83. Срв. също **Majeska, G.** *Russian Pilgrims*., pp. 102-103.

⁴³ Французинът дьо ла Брокиер (1438 г.) описва реликвите на Христовите Страсти в самата "Св. София" (**Bertrandon de la Broquière**, *Le Voyage d'Outremer*, ed. Schefer, C. Paris, 1892, p. 154), вероятно защото той бил в Константинопол по време на Страстната Неделя. С него е съгласен испанецът Перо Тафур, който

ставало от вечерта на Велика сряда до вечерта на Велики петък или пладне на Велика събота.⁴⁴ По думите на поклонниците, имало маса, върху която се излагали скъпоценните реликви в храма. Следвайки информацията на руските посетители за масата, тя е била поставена в една от двете големи централни ниши в северния страничен кораб, най-вероятно в намиращата се до олтара.⁴⁵ След Страстната Неделя било невъзможно да се видят тези реликви в "Св. София", защото те били затваряни в техните ковчезета и връщани по обичайните им места на съхранение.⁴⁶

За съжаление, византийските извори са необичайно мълчаливи относно реликвите, съхранявани в "Св. София", вероятно защото жителите на града имали постоянна възможност за поклонение пред тези обекти и така те се превръщали в нещо обичайно и, следователно, малко заслужаващи да бъдат споменавани. За руските пътешественици обаче, реликвите в "Св. София" били невероятни чудеса и те се отнасяли към тях с чувство на удивление.⁴⁷ Не е изненадващо, следователно, че нашите трима руснаци били сред тълпата, дошла да се поклони пред реликвите от Христовите Страсти, когато били изложени за поклонение и след това оставили като знак за това своите имена в северната галерия на храма. Техният брой, между другото подсказва, че повечето руски поклонници посещавали храмовете на групи.⁴⁸ Някои руснаци, които посетили Константинопол, оставили разкази за своето посещение (някои запазени до наши дни), докато други предпочели да издълбаят своите имена върху мрамора в сграда с митична слава като вечна молитва или знак за тяхното поклонение.

Този графит показва, че през XIV и първата половина на XV век, руснаците отново присъствали активно във византийската столица. Той също е ценно сведение от

видял реликвите в същия храм през 1430 г. Той отбелязва копието и Христовата безшевна пурпурна дреха, заедно с пироните от Разпятието, някои от тръните от трънения венец и колоната, на която бичували Спасителя (**Letts, M.** Pero Tafur: Travels and Adventures (1435-1439), New York-London, 1926, p. 140), макар, че той не споменава тръстиката и гъбата. Вж. също описът на Джон Мандевил (Mandeville's Travels: Texts and Translations, ed. **Letts, M.** Hakluyt Society Publications, 2nd ser. 1012, London, 1953, I, 6-10; II, pp. 233-236, p. 421). Ако реликвите от Христовите Страсти са изложени в "Св. София", това означава, че дьо ла Брокиер и Перо Тафур са посетили византийската столица по време на Страстната Неделя.

⁴⁴ За излагането на реликвите на Христовите Страсти в "Св. София" вж. **Majeska, G.** Russian Travelers, p. 30, бележка 10, 369 и коментар § 5.

⁴⁵ Пак там, с. 218.

⁴⁶ Пак там, с. 216, с. 369.

⁴⁷ **Majeska, G.** St. Sophia in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, p. 71.

⁴⁸ **Айналов, Д.** Примечания к тексту Книги Паломник Антония Новгородца, Журнал Министерства народного просвещения, 6 (1906), 234-236. Можем да посочим един графит от XI-XII век като пример за семейно посещение на "Св. София": "Василь ψλз Онаниче и Говена Мареz греш(ен)аз тако [пъ]сал[а е]м[оч]" . За него вж. **Артамонов, Ю., Гиппиус, А.** Цит. съч., с. 45.

първа ръка за продължаващото почитане на реликвите от Христовите Страсти в "Св. София" по времето на Палеолозите.

Накрая, смятам за полезно да се спра накратко върху днешното състояние на средновековните графити в "Св. София". Всяка реставрация е полезна и необходима, защото главната цел е да се запази храмът за следващите поколения. За съжаление, тя не е в състояние да обхване всичко от вътрешността на сградата, може би не толкова поради липса на желание, колкото на средства. Последната широкомащабна реставрация на "Св. София" от 1997 до 2009 г. разкри пред очите на посетителите почистена и излъскана сграда. Що се отнася да графитите, в резултат на приключилата реставрация, те са толкова бледи, че на места са трудно различими и дори заличени. Повечето от тях изчезват бавно под въздействието на различни фактори, но много често причината е човешка ръка. Уви, действията на новите вандали се вижда и с невъоръжено око. За последното мога дам два, неотдавнашни примера. През 2011 г., когато проучвах южната галерия на "Св. София", "благочестив" посетител реши да издълбае своето име върху надпис "Даннілос нз Новгорода нз Ннжн[его]" върху колона в централната част. (виж Фиг.

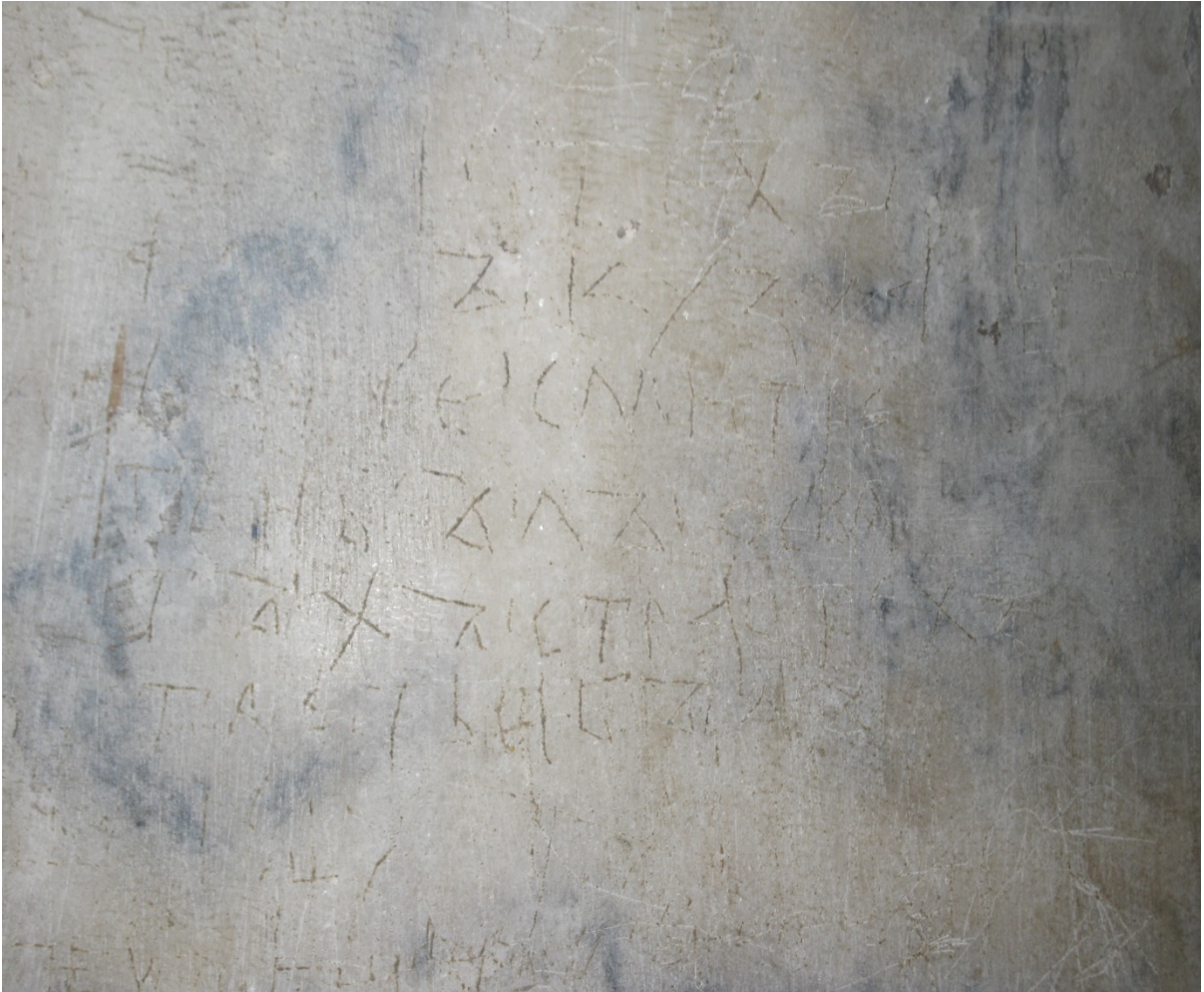
3) За щастие охраната реагира незабавно, автографът на Данило оцеля. Подобна е съдбата на добре известния надпис на Филип Микитинич (Филип, син на М[или Н]икита) в източната част на южната галерия, близо до мозайките с императорските портрети. Макар и сериозно надраскан от вандалска ръка, той все още се разчита добре (виж Фиг.

4). Казвам всичко това с горчивина, защото голяма част от графитите, които разкриват една непозната част от историята на "Св. София", ще изчезнат окончателно.

Фактът, че тези графити били толерирани в миналото, и дори смятани за обичайни в черковна сграда, променят нашия възглед за това как изглеждал отвътре средновековният храм. Тяхното визуално естество – те са или рисунки, или надписи – не нарушава формалният ред в храма, но дава възможност да се изразят мисли, чувства, надежди и желания, чието изказване на глас било потискано.



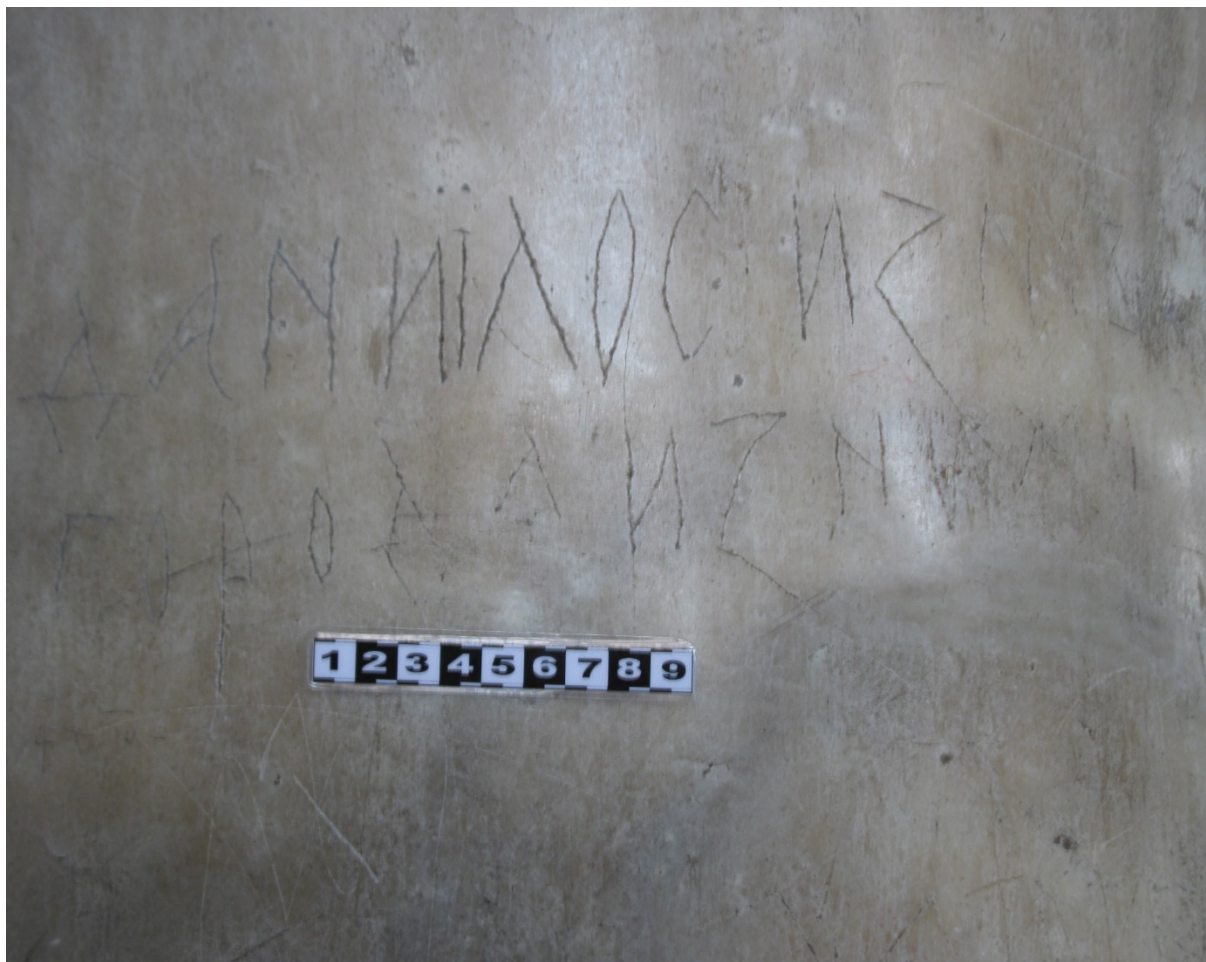
Фиг. 1



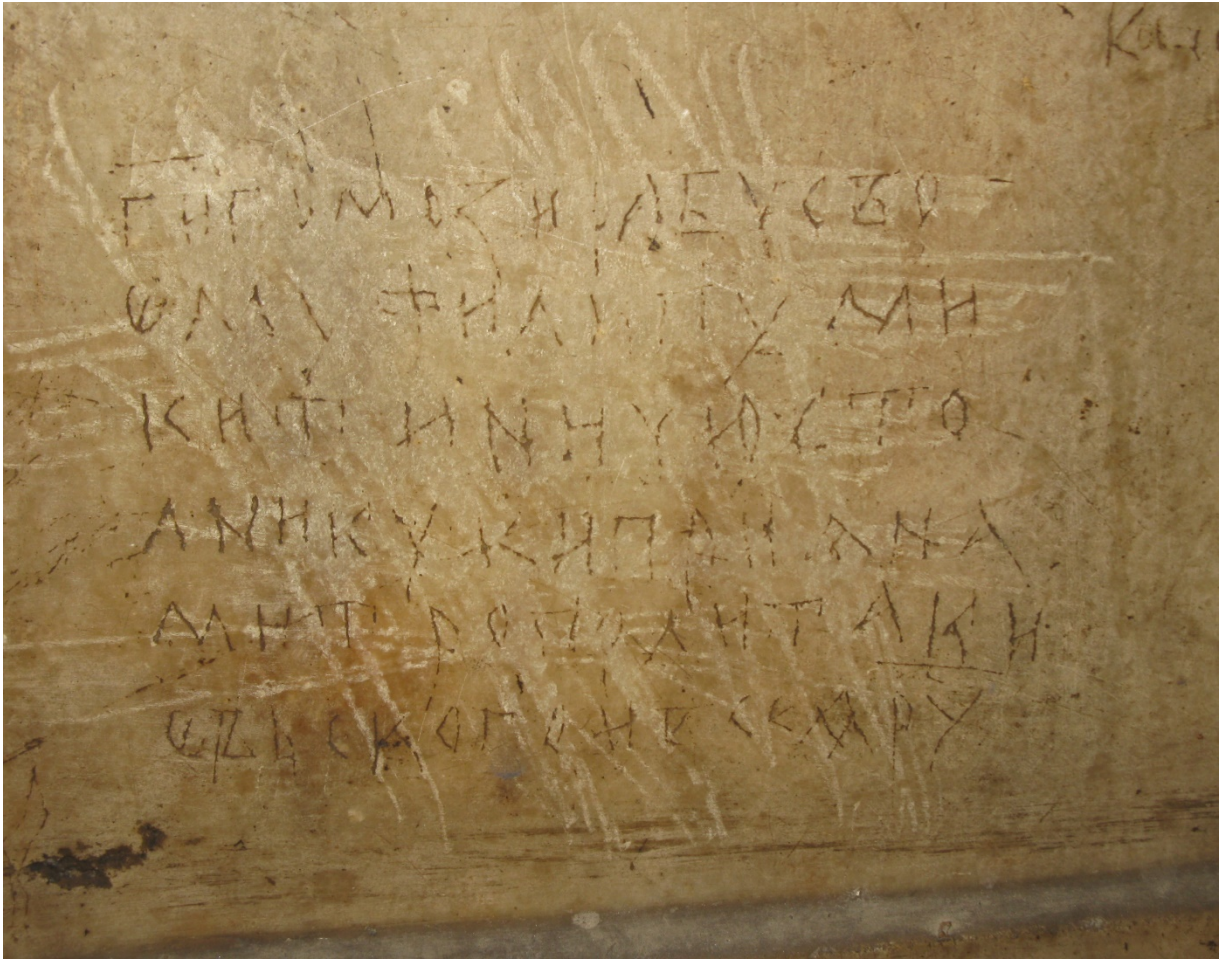
Фиг. 1а



Фиг. 2



Фиг. 3



Фиг. 4

Татарите и България (XIII-XV в.)

Владислав Иванов

На Проф. Гагова с огромна благодарност и пожелание за нови творчески успехи!

Влади

Общозвестно е, че татари в България се срещат до много късно; един пример за това е христоматийното „Житие” на Софроний Врачански, което ни осведомява за патилата на автора си в двора на един от татарските „султани”, разположен по това време (кр. на XVIII в.) в дн. Сев. България. Предполагам, че и до ден днешен в пъстроцветната в етническо отношение Добруджа се срещат такива хора, които характеризират себе си като татари¹. Техните корени по тези земи хем са древни, хем не са. Какво по-точно имам предвид? Предците на татарите се появяват по българските земи в „средата на Средновековието”, още по-точно дори в средата на „средния” XIII век, водени от военачалници, чиито имена са всявали ужас от бреговете на Жълто море и Тихия океан до бреговете на Балтийско море и Атлантика². XIII век е все пак достатъчно отдалечена във времето епоха, но не толкова, колкото, да речем, тази на появата на траките или дори и на славяните, които повечето автори идентифицират с племена, споменати в близост до тукашния район още от „бащата на историята” Херодот, т.е. в V в. пр. Хр. Освен това съвременните генетични проучвания донякъде убедително сочат (нещо, което би могъл да направи и един прост поглед върху тълпата), че по-голямата част от населението на Балканския п-в не се е променило чак толкова през последните 2-3 000 години - то си е все така европейдно, все така принадлежащо по-масово към южния, отколкото към северния клон на индоевропейската раса, с повече тъмнокестеняви, отколкото светли коси

и

тн.

Въпросът откъде идват татарите в България е бил обект на многобройни публикации; като население, чиято миграция пряко от възможно най-далечния Изток е документирана в множество писмени и др. източници, те оправдано са възбуждали

¹ Според информацията, която открих в енциклопедичния сайт Wikipedia, при преброяването през 2001 г. в България „като татари са се самоопределили 1803 души, с малък превес на живеещите в селата. Много по-голям обаче е броят на посочилите като майчин език татарския.”, срв. <http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8>

² Вж. напр. **Пашуто, В. Т.** „Монгольский поход в глубь Европы”. *Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей.* Издание 2-е, Москва, 1977, с. 210-228.

интереса на изследователите³. Но, освен може би в археологията, проблемите, свързани с периода на заселването на определени татарски групи на Балканите и контактите им с местните държави между средата на XIII и началото на XV в. като че ли не изобилстват с публикации. Това явно се дължи преди всичко на затрудненията, които представляват оскъдността и разпръснатостта на изворовия материал. С далеч по-подробни свидетелства разполагаме примерно за преселението на кримските татари от дн. Южна Украйна през XVIII в. в Османската империя, която ги настанява в Дунавската равнина и Добруджа. Затова в тази статия ще се опитаме да хвърлим известна светлина върху предполагаемото преселение на татари и техните контакти с териториите, етнически доминирани от българи, в най-ранния период след тяхното пристигане в региона.

След средата на XIII век българските земи географски се оказват „в клещите“ на двата най-западни татарски или монголски (двата термина са взаимозаменяеми, както убедително свидетелства изкуствено създаденият историко-научен термин „татаро-монголи“⁴) „улуса“. Под названието „улус“ се крият частите на иначе единната Монголска империя, на които тя е разделена след смъртта на великия ѝ основател Чингис хан. Естествено и двата края на „клетците“ се намират на изток, като единият е разположен на юг, а другият - на север. На юг се намира империята на Илхановите, огромна държава, чиято територия в най-общ смисъл дублира тази на древните империи на Ахеменидите и Сасанидите. На север пък е прочутата „Златна орда“, татарският „център“ (изразявам се по този начин, тъй като именно тук по всяка вероятност са били разположени „истинските“ татари, които първоначално са били просто едно от десетината монголски племена), „Улусът на Джучи (или Джочи)“, наречен така по името на най-стария син на Чингис хан, който, според преданието, може би не е точно негов син; не „чист“ монгол, а полу-меркит⁵.

Златната орда упражнява доста голямо влияние над един определен период от българската история, превръщайки Второто българско царство в своя васална държава⁶, като в 1299 и/или 1300 г. дори един татарски темник⁷ - Чака (или Чоха), син на прочутия

³ Вж. **Павлов, Пл., Г. Владимиров.** *Златната орда и българите*. Военно издателство, 2009, с. 10-18.

⁴ Писан понякога и слято, срв. напр. **Павлов, Пл.** „България, Византия и Мамлюкски Египет през 60-те-70-те години на XIII в.“ *Исторически преглед*, кн. 3, 1989, 18, както и по-долу.

⁵ Вж. **Тайната история на монголите** (прев. А. Федотов). Рива, 2008, с. 130 и др.

⁶ Вж. **Ников, П.** „Татаробългарски отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца“. *Годишник на Соф. Университет XV-XVI*. С. 1921, както и **Vasary, I.** *Cumans and Tatars. Oriental Military in Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*. Cambridge University Press, 2005, с. 86-99.

⁷ „Темник“ е руско название (наложило се и в българската историография) на татарски пълководец на десет хиляди воини в Златната орда, превод на татарското „тюменбаши“.

Ногай⁸, сяда на престола в Търново. Обстоятелствата около това са широко известни⁹ (всъщност не чак толкова, но запазените и изследвани на този етап извори просто не ни дават възможност да допълним с нещо това, което знаем до момента¹⁰) и няма голям смисъл да се занимаваме с тях, освен в една по-обширна и подплатена със солиден научен апарат публикация. Важно е да се отбележи, че след началото на XIV в. васалната зависимост на Българското царство към Ордата изчезва¹¹, а в протежение на столетието отношенията помежду им се превръщат в дружески, като татарите при удобен случай са пропускани през българските земи, за да грабят Византийска Тракия¹² или се сражават като наемни конници за търновските царе¹³. Обичайните данни за числеността на наемническия отряд, който татарите от север пращат на помощ на „нашите“, са в рамките на 2-4 000 човека¹⁴ - една не съвсем незначителна цифра за епохата. Трябва да се предполага и че известна част от тях остават в Българското царство, където продължават да изкарват препитанието си като войници. Към такова предположение насочват напр. данните от Бориловия синодик, където сред тези българи, които „мъжки се бориха срещу безбожните турци и проляха кръвта си за православната вяра“ се срещат и такива с предполагаемо татарски имена, като напр. „Семир“¹⁵. Все пак този свеж поток за подсилване на българската армия, идващ от север, най-вероятно „пресъхва“ през втората половина на столетието¹⁶. Причината за това са събития, разиграващи се далеч от Балканите в „дивите поля“ на евразийската степ западно, а и източно от Волга. „Окопитването“ на северните княжества като тези на литовците и Москва, засилването на Полското и Унгарското кралство, появата на Влашко и Молдова (в освободилото се междуременно вакуумно пространство¹⁷) и най-вече кървавите междуособни борби

⁸ Високопоставен татарски пълководец, висш съветник, опекун и регент на няколко хана, който през втората половина на XIII в. буквално се разпорежда самостоятелно със съдбините на „Златната орда“, опитвайки се дори да основе собствена владетелска династия, която да измести тази на потомците на Джучи (Джучидите).

⁹ Вж. напр. *История на България*. Том Трети. *Втора българска държава*. Издателство на БАН, С. 1982, 299; **Павлов, Пл.** „Бил ли е татаринът Чака български цар?“. *Българското средновековие. Познато и непознато*. ВТ 2008, 151-159 и др.

¹⁰ Срв. *История на България* III, 299.

¹¹ Вж. **Ников, П.** *Op. cit.*, 50-51.

¹² **Андреев, Й.** *България през втората четвърт на XIV век*. ВТ 1993, с. 175-178.

¹³ Вж. напр. **Павлов, Пл.** „Военачалници и съюзници кумани, татари и алани във Второто българско царство“. *Бунтари и авантюристи в средновековна България*. – на електр. адрес: http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/voenachalnici.htm

¹⁴ Вж. напр. **Ангелов, Д., Б. Чолпанов.** *Българска военна история през средновековието*. С. 1994, с. 181, 186-188 и **Vasary, I.** *Op. cit.*, 112; 130-131.

¹⁵ Срв. *Държава и църква през XIII век* (прев. А.-М. Тотоманова). *Синодик на цар Борил*. ИК „Славика-Емил Димитров“, 1999, 87.

¹⁶ **Vasary, I.** *Op. cit.*, 122-133.

¹⁷ Вж. пак там, с. 134-165.

разклащат мощта на Хаганата¹⁸. Златната орда е „довършена” от нашествието на прочутият средновековен завоевател Тимур (Тамерлан), когото предводителят ѝ има глупостта да предизвика и който ѝ нанася такъв унищожителен разгром, че съществуването ѝ просто не може да бъде продължено. Някои от спасилите се от гнева на Тимур татари, водени от своя нойон (предводител, в случая вероятно на десет хиляди, т.е. „темник” или „тюменбаши”) Актав, в паническия си бяг в югозападна посока стигат чак до дн. България, преминавайки Дунава¹⁹. Тук те скоро се отдават на изстъпления, показвайки, подобно на предците си в Тракия, описани преди половин столетие от Никифор Григора²⁰, пълно пренебрежение към турците, които пък наскоро са завоювали българските земи. Последните обаче, успяват (естествено!) да изиграят неуките северни номади с школуването си в Анатолия по-скоро „гръцко”, отколкото „турско” политическо коварство, като с измама убиват вожда им и след това ги разселват разпръснати из балканските си провинции, за да могат да ги контролират по-лесно. Следващите татари, които идват по българските земи от север до края на средните векове, отново са или военни наемници, съюзници (този път на османците) или роби²¹. Някогашната „голяма орда” (т.е. „Златната”; „Улуса на Джучи”), господствала някога от Сър-Даря до делтата на Дунав, се разпада на десетина по-малки племена, орди и ханства, които сами по себе си не са незначителни, но са далеч от прежното влияние, което татарите оказват върху съдбините на Източна Европа²². За сметка на това по същото време и по същите места започват да се появяват и да набират сили славяноезичните казаци. Влиянието на северните татари върху каквито и да било исторически процеси, развиващи се в българските земи, е редуцирано за вечни времена, освен в случаите, когато нарастващата мощ на Руската империя принуждава определени техни водачи заедно с подчинените си да емигрират на юг в земите на съюзническата си Османска империя, която пък често ги настанява в земите на дн. Северна България. Но тъй като това излиза извън рамките на зададената от нас времева рамка, то ще се задоволим да спрем

дотук.

¹⁸ При монголските племена това е общо разпространеното название (от делтата на Дунав до делтата на Хуанхъ) на държавата, създадена от Чингис хан и нейните наследници, срв. *Тайната история на монголите*.

¹⁹ Вж. **Божилков, Ив., В. Гюзелев.** *История на Добруджа*. Т. 2. *Средновековие*. ВТ 2004, с. 254-255.

²⁰ Вж. напр. *Гръцки извори за българската история* (ГИБИ). Т. XI (съст. и ред. М. Войнов, В. Тъпкова-Займова и Л. Йончев). С. 1983, 165; **Павлов, Пл., Г. Владимиров.** *Op. cit.*, 121-122.

²¹ За „татарския” трафик на роби, вж. напр. моята публикация „Мамелюци и еничари”, публикувана в интернет на електронен адрес: [тук](#); **Карпов, С. П.** „Работорговеля в Южном Причерноморье в первой половине XV в.” *Византийский временник*, том 46. М. 1986, с. 139-145 и *Idem*, „Охота за людьми. Черноморское пиратство в XIV-XV веках”. *Латинская Романия*. СП 2000, 173-183.

²² Вж. **Сафаргалиев, М. Г.** *Распад Золотой Орды*. С. 1960.

Може би по-интересно за българските любители на историята, било то професионални или „просто фенове“ е „другото“ монголско влияние върху съдбините на средновековна България, това на Илханата. Тази татарска²³ империя за разлика от Златната орда никога не е имала пряка обща граница с българските територии. Може би единственото изключение представляват онези българи в Анатолия, за които се споменава в средновековния турски източник, известен като „Караман-наме“, който доскоро беше сравнително слабо познат на българската историография и медиевистика, но в днешно време е изследван пространно от нашия учен Катерина Венедикова²⁴. За тях обаче, както ни става достатъчно ясно от цитатите, предадени в монографията на посочената авторка (тюрколожка), е очевидно, че към средата на XIII в. вече със сигурност са мюсюлмани и (най-малкото) полу-номади, които вероятно са преселени в незапомнени времена в кападокийските планини от византийците; които водят същия начин на живот като съседните си турски племена и като спомен от далечната им родина вероятно е останало единствено името им. При все това положение, оставяйки последните настрана, все пак не можем да не отбележим, че въпреки привидната си географска отдалеченост Илханатът в Иран е упражнявал своето влияние върху известни събития в българската история, като това влияние, както ще видим, включва дори определена миграция на население от Анатолия към/през Балканите и обратно.

Известно е, че Златната орда и Илханатът, като управлявани от две враждуващи фракции от рода на Чингис хан, са питаели извънредна омраза едни към други; факт, който често се е превръщал в причина за опустошителни и кървави конфликти, провеждани обикновено в района около Кавказ и най-вече в дн. Азърбајджан, основна невралгична зона в отношенията между двете империи²⁵. Това противопоставяне обаче е притежавало и друг фронт и той се е намирал по на запад, в земите на Анатолийския п-в или, по „нашенски“, Анадола. Управлявани и заселени главно от т.нар. „селджукски

²³ Употребявам „татари“ и „монголи“ като синоним, макар и да съм напълно наясно, че в началото това са били две различни племена, като най-важната причина, която мога да изтъкна, за да обоснова това си становище е, че съвременните на епохата европейски, а и повечето близко- и средно-източни извори по същия начин не отбелязват такава разлика. Определено по-популярният термин сред съвременниците и този, който е бил в далеч по-масово обръщение през епохата, е бил „татари“. Вж. също и забележките ми за донякъде изкуствения термин (който, разбира се, също притежава своите релевантни научно-исторически основания), наложен в историографията през изминалия век: „татаро-монголи“ или „монголо-татари“ (писан понякога и слято: „монголотатари“; „татаромонголи“), както и разработката на българския медиевист Александър Николов върху образа на средновековните татари в популярните през визирания от мен исторически период латински кръстоносни трактати: **Николов, Ал.** „Татаромонголите – „изчадия на Тартара“ или „bonnes sauvages““. *„Вярвай или ще те убия!“ „Ориенталците“ в кръстоносната пропаганда, 1270-1370.* С. 2006, с. 311-396.

²⁴ **Венедикова, К.** *Българите в Мала Азия. От древността до наши дни.* СЗ 1998.

²⁵ Вж. напр. **Камалов, И. Х.** *Отношения Золотой Орды с Хулагуидами.* К. 2007.

турци” (които по нищо не се различават от обикновените турци, а терминът „селджукски” е по-скоро изкуствен и наложен едва в наше време - нещо, което спокойно може да се проследи по изворите от епохата), земите на Малоазийския п-в са завоювани от татарите, предвождани от илхана Хулагу, към средата на XIII век²⁶. Необичайно е, че при установяването на властта си там монголите провеждат една по-различна политика в сравнение с останалите държавни образувания, които срещат по пътя си в това югозападно за тях направление. Докато огромният султанат на Хорезм, останките от Абасидския халифат в Багдад и асасините в Иранските планини, съществуващи през първата половина на тринадесетото столетие, са унищожени безмилостно при походите на Чингисидите и техните пълководци, то отношението на последните към селджуците на пръв поглед е значително по-меко, оставяйки победения Иконийски султанат с известно самоуправление и дори под властта на собствената си стара династия срещу поемането на васални задължения спрямо новите владетели на Близкия изток – Хулагидите, които установяват своите столици в дн. Северозападен Иран, развивайки преди всичко гр. Табриз²⁷. Чрез следващите редове обаче би трябвало да стане достатъчно ясно, че татарското „милосърдие”, което привидно е проявено спрямо анатолийските турци след неколkokратните разгроми, които монголските армии им нанасят на бойното поле, в действителност не е точно такова, каквото изглежда.

Пътищата на комуникация между Илханата и средновековна България условно могат да се разделят на две: политически и миграционни. Нека се занимаем първо с политическите. Първопричината за тяхната поява е, че от самото начало нито иранските монголи, нито турците се задоволяват със съответно дадените им роли (след постигнатите в средата на века взаимни споразумения): на законен и справедлив суверен и самоуправляващ се, но честно плащаш данъка си васал²⁸. Интригите на иконийските султани и все още васалните им на този етап погранични турски бейове с мамелюците от Египет започват твърде скоро, последвани и от въвличането на Византийската империя и по-специално на бъдещия ромейски император Михаил VIII Палеолог, който прекарва немалка част от живота си на Изток и без съмнение се ориентира прекрасно в сложните политически игри, които се заформят в Анадола още в първите десетилетия по време на и след монголското нашествие²⁹. Селджуците - било то самите султани в Коня

²⁶ Вж. **Cahen, Cl.** *Pre-Ottoman Turkey* (tr. J. Jones-Williams). NY 1968, с. 269-280.

²⁷ **Камалов, И. Х.** *Op. cit.*, 46-47.

²⁸ Вж. пак там, 293-303.

²⁹ Вж. напр. **Жаворонков, П. И.** „Никейская империя и Восток (Взаимоотношения с Иконийским султаном, татаро-монголами и Киликийской Арменией в 40-50-е годы XIII в.)”. *Византийский временник*,

(Икониум), вождове на турски племена и/или назначени от татарите управници, често вдигат бунтове, на които илхановете отвръщат с опустошителни рейдове, от които най-често излизат победители, Един от най-ранните такива бунтове (1256-1260 г.) е този на самият падишах, султанът Изаддин Кайкавус, който в крайна сметка е разгромен и през 1261 г. с хиляди свои привърженици и роднини³⁰ намира убежище в Палеологова Византия³¹. Наскоро заелият трона византийски император и бивш негов съратник на бойното поле Михаил VIII³², макар и стреснат, все пак не му отказва политическо убежище, а го прехвърля в Тракия. По този начин той скоро превръща една от най-богатите си и наскоро отвоювани изцяло провинции³³ в прицел на мащабна татаро-българска атака. Златната орда подбужда българския си васал цар Константин Тих Асен (1257-1277 г.), който е враждебно настроен към Михаил VIII и заедно с неговата армия атакува тракийските земи на широк фронт през 1265 г., като главната цел при тази мащабна военна операция е освобождението на Кайкавус (задържан от византийците в пристанищния град Енос, разположен в близост до устието на р. Марица), когото василевсът явно е искал да изтъргува на враговете на ордата в Табриз³⁴. Атаката е абсолютно неудържима, а самият император едва спасява живота си в паническо бягство, намирайки се на моменти само на няколко часа пред татарските копия и стрели (или, ако трябва да бъдем акуратни и да следваме дословно византийските извори: „скитските“ копия и стрели³⁵). Султанът е освободен и заедно със свитата си и останалите си турски привърженици, които се намират в Енос, е отведен в Крим, където татарите им предоставят важните крепости Солхат и Сугдак³⁶. Запазени са данни и за по-късния им престой там. От пристанищата на Южен Крим, откъдето разстоянието между северния и южния бряг на Черно море е най-късо, султанът и синовете му с подкрепата на силите на Ордата извършват нападения с кораби в Анатолия, вдигайки опасни бунтове в северната

том 39, М. 1978, с. 93-101; **Коробейников, Д. А.** „Михаил VIII Палеолог в Румском султанате”. *Византийский временник* № 89, М. 2005, с. 77-98.

³⁰ **Шукуров, Р. М.** „Семейство ‘Изз ал-Дина Кай-Кавуса II в Византии.” *Византийский временник* № 92, М. 2008, с. 89-116.

³¹ **Сапен, СI.** Op. cit., 276-279; **Жаворонков, П. И.** „Тюрки в Византий (XIII - середина XIV в.) Часть Первая: тюркская аристократия.” *Византийский временник*, № 90. М. 2006, 168 и бел. 57.

³² **Коробейников, Д. А.** Op. cit., 81-98.

³³ Вж. *История на България* III, 274.

³⁴ Вж. напр. **Мутафчиев, П.** „Мнимото преселение на селджушки турци в Добруджа през XIII век”. Idem, *Избрани произведения*. Том втори. С. 1973, с. 608-613; **Павлов, Пл.** *България, Византия и Мамлюкски Египет*, 18-19; **Тизенгаузен, В. Г.** *Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды*. Т. II. М. 1941, 26 и ГИБИ XI, 134-135.

³⁵ Вж. пак там (ГИБИ XI, изложението на Никифор Григора, с. 134).

³⁶ **Тизенгаузен, В. Г.** Op. cit. (Ибн Биби), 26; **Камалов, И. Х.** Op. cit. с. 52-53; **Vasary, I.** Op. cit., 77.

част на Анатолия и поддронвайки по този начин властта на Илханата³⁷. Така това събитие разстройва плановете на формиралата се спонтанно „срединна“ (погледната геостратегически) коалиция между Византия и иранските монголи и косвено спомага за отслабването на източните граници на империята през втората половина на XIII век. Именно по тези граници турските бейове вдигат най-много бунтове срещу властта на Илханата; именно тук те се чувстват най-независими от нея и отново тук се концентрира възможно най-голям брой турско номадско население, разполагащо със значителен военен потенциал. Така можем да стигнем до извода, че в крайна сметка „случаят“ със султан Изаддин Кайкавус е събитие с дълготрайни последици, спомогнали за развитието на процеси, които би трябвало да са известни на всеки жител на Балканите и които de facto дават началото на бъдещата Османска империя³⁸.

Що се отнася конкретно до България, то епизодът с освобождението на султан Кайкавус дава началото на един много интересен местен религиозен култ, популярен във времената на Османската империя и на също толкова интересни и безкрайни историографски спорове, в които често истината се преплита с измислицата. Става въпрос, разбира се, за уж-спътника на Кайкавус „Баба“ („татко“) или „Деде“ Саръ Салтък, но заниманието с неговите проблеми би ни отнело твърде много излишно време. Все пак, във връзка с разглежданите тук проблеми заслужава да се отбележи, че някои съвременни учени, занимаващи се с тях, сред които напр. мнозинството англо-саксонски османисти и др. свързват потомците на едно местно (т.е. балканско) население и/или етнографска група - т.нар. гагаузи (тюркоезични християни, населяващи Добруджа и Бесарабия) именно с описания по-горе исторически епизод, поддържайки най-вече възгледите и хипотезата на немския учен Паул Витек, че гагаузите са преки потомци на спътниците на Кайкавус³⁹. Според запазените свидетелства това едва ли би могло да е

³⁷ Вж. Cahen, Cl. Op. cit. 294-295 и най-вече Korobeinikov, D. A. "The Revolt in Kastamonu, c. 1291-1293". *Byzantinische Forschungen*. Band XXVIII. Amsterdam, 2004, с. 101-118 и посочената там литература.

³⁸ Вж. пак там.

³⁹ Измежду специално посветените на този проблем разработки заслужават да се отбележат следните: Атанасов, Г. „Приложение V. Още веднъж за потеклото на гагаузите“. Idem, *Добруджанското деспотство*. ВТ 2009, 401-445; Баласчев, Г. „Държавата на огузите в Добруджа на султан Изеддин Кейкавус“. *Военни известия*. С. 1917, с. 33-36; Мутафчиев, П. Op. cit.; Wittek, P. "Les Gagaouzes = les gens de Kaoukavus". *Rocznik Orientalistyczny*, XVII, 1051-1952, Кр. 1953, с. 12-24; Idem, "Yazijioghlu 'Ali on the Christian Turks of the Dobruja". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 14, № 3, *Studies Presented to Vladimir Minorsky by His Colleagues and Friends*. L. 1952, с. 639-668. Въпросът е засегнат самостоятелно и в някои по-общи разработки, като напр. в Божилов, Ив., В. Гюзелев. *История на Добруджа*. Т. 2., с. 200, където хипотезата „за съществуването на „държавата на огузите“ в Добруджа през втората половина на XIII-XIV в.“ според мен с пълно основание е наречена „научно-фантастична“. Особено видно е това съждение в излезли наскоро западни научни трудове, като напр. студията на Махиел Кийл в първия том на Кеймбриджката „История на Турция“, издадена през 2009 г.

вярно, освен (в най-добрия случай) само частично, като за интересуващата ни тема е важно, че по този начин татарите на Хулагу (Хулягу, Хюлягю) от Илханата вероятно косвено допринасят за попълването на вече и без друго пъстрата местна етническа картина във все пак със сигурност намиращата се под властта на Второто българско царство дн. Добруджа.

Така естествено навлизаме и в темата за миграциите. Известно е, че древните предци и на тюрките, и на монголите са споделяли както една и съща прародина - степите северно от Великата китайска стена и пустинята Гоби, така и приблизително еднакъв бит⁴⁰. Те са били номади-пастири - високомобилни, придвижващи се заедно със стадата си в протежение на цялата година и притежаващи само временни градове или поселища. Към средата на XIII век древните плата на Мала Азия са заляти от две големи миграционни вълни, състоящи се от такива номади. Първата е съставена изцяло от турци (наричани понякога и „туркомани”, „тюркмени“); племена от района на Средния изток, т.е. поданици на бившия султанат Хорезм, бягащи в панически ужас пред настъплението на отлично въоръжените, дисциплинирани, непобедими и извънредно жестоки армии на Чингис хан. Според абсолютното мнозинство на мненията на самите техни по-късни летописци, сред тези турци са се намирали и предците на османците⁴¹. Приемани къде с охота, къде не чак толкова и препрацани от султаните в Коня предимно към границите с Византия и други съседни държави като Киликийското Арменско кралство, тези полудиви племена, сред които са и предците на бъдещите османци, макар и ислямизирани, се отличават с доста ниско ниво на (мюсюлманска) образованост и култура (както малко по-късно ще забележи мароканският пътешественик Ибн Батута⁴²), но за сметка на това са извънредно войнствени и не се плашат от авторитети, почиващи на стара слава. На пръв поглед единственото, което ги ужасява, са онези племена, които са още по-диви, войнствени и безмилостни и от тях - и това са татарите.

Между тях били и някои номади - остатъци от племена на Чингис хан - които опъвали шатрите си по границите между Кайсери и Сивас, прекарвали година по тези

(Kiel, M. "The incorporation of the Balkans into the Ottoman Empire, 1353-1453". The Cambridge History of Turkey. Vol. I Byzantium to Turkey, 1071-1453 (ed. K. Fleet). Cambridge University Press, 2009, с. 141-142).

⁴⁰ Вж. напр. Manz, B. F. "Historical Background". *Central Asia in Historical Perspective* (ed. B. F. Manz). Westview Press, 1998 и мн. др.

⁴¹ Вж. напр. Нешири, М. *Огледало на света* (прев., бел. и ком. М. Калицин). С. 1984, с. 24-25; Ходжа Садедин. *Корона на историите* (прев. М. Калицин). ВТ 2000, с. 93-94 и др.

⁴² Вж. описанието на Турция, което прави Ибн Батута при преминаването си от там в края на първата половина на XIV в. в Ibn Battuta. *Travels in Asia and Africa, 1325-1354* (tr. and sel. H. A. R. Gibb). Routledge, 2005, с. 123-140.

места, презимували и отминавали, От техните среди излязъл Кадъ Бурханеддин...с подкрепата на споменатите родове и племена завладял околностите на Сивас и Кайсери...⁴³

*...кое накарало Тимур да се върне обратно...По-голямата част от войската на Хюлягю, известна под името „каратар” (вер. от тур. „кара-татар” = „черни татари” - б.м.), която останала след битката между Хюлягю и селджушките султани, се изляла към границите на Рум. Монголските султани разсеяли тази тълпа там, за да я противопоставят на селджуците и с нейна помощ да ги разгромят.*⁴⁴

Ето как османският хронист от XVI в., известен като Ходжа Садедин, описва втората миграционна вълна от номади, която залива Мала Азия, а именно: татарската. Бидейки персиец по произход, Садедин много повече от други турски летописци ще да се е вълнувал от историята на иранските татари, на Хулагидите и Тимурлените, и това впрочем е достатъчно видно от съчинението му „Корона на историите”, макар и главните герои в него да остават османските султани. Достатъчно ясно и точно той посочва и причините за това преселение на татарски номади – „Монголските султани разсеяли тази тълпа там, за да я противопоставят на селджуците и с нейна помощ да ги разгромят...” И те точно това и правят. Монголските племена, заселени основно, но далеч не единствено, в районите на Сивас и Кайсери (бившите византийски Севастия и Кесария, основни градски средища на античната област Кападокия) обръщат многолюдни градове в пепелища, издигат пирамиди от човешки глави, а най-вече превръщат цветущи земеделски земи в пасища⁴⁵; все занятия, присъщи, макар и в по-слаба степен, и на турските им „колеги” от пограничните земи на Иконийския султанат. Тези две големи групи от номади, от които поне татарската, съдейки по запазените документи, по численост е била вероятно равна на половината на цялата татарска сила в Златната орда, т.е. над сто хиляди човека („по-голямата част от войската на Хюлягю”), фактически трансформират политическия ред в региона в края на XIII и нач. на XIV в. в пълна анархия, една неясна въртележка, бесен водовъртеж, в който Иконийската държава окончателно се изгубва, за да не изплува никога повече, а държавите, намиращи се по границите на въртопа, като Византия, Киликийска Армения или Трапезундската империя

⁴³ Ходжа Садедин. Op. cit., с. 243.

⁴⁴ Пак там, 347.

⁴⁵ Вж. напр. Венедикова, К. Op. cit.

започват отчаяно да драпат, за да се задържат на повърхността.

От този водовъртеж, естествено, изплуват и спомените за безкрайна поредица от епични битки и героични подвизи, които оцелелите по-късно запазват, отреждайки в тях на татарите заслужена, но вероятно странно изглеждаща на съвременниците на произведенията роля⁴⁶. Притискайки от „вътрешността” към „краищата” на полуострова турските племена, сред които и рода „кай”, управляван от някой си Ертогрул, който пък имал син Осман, анадолските татари изиграват съществена роля за насочването им към далеч по-малко опасните ромеи, които, както се вижда, не могат да се сравняват със средноазиатските воини⁴⁷. Изворите отбелязват *Turcorum et Tartarorum* като съюзници на югозападното малоазийско крайбрежие в началото на XIV в., когато там нахлуват силите на един малък, но отлично подготвен кръстоносен поход, предвождан от рицарите хоспиталиери⁴⁸. Могъщият разбойник Гермияноглу⁴⁹ вероятно е първият тюрк, който успява да се сдобие с достатъчно авторитет, за да присъедини към силите си и татарски последователи и да съдържа съплеменниците им в границите на анатолийското плато и на изток от плодородните долини и равнини, завладени от неговите подчинени бейове Айдън и Сарухан⁵⁰. Малоазийските татари вероятно имат немалко участие и в основаването на фактически най-западния турски бейлик, който достига до бреговете на Егейско море - този на Караси (разположен в северозападната част на Мала Азия) - съдейки напр. по владетелите му, които носят монголски имена и титли като братята Якши хан и Тимур (Демир) хан⁵¹.

А дали и самия Хаджи Илбеги, страшният предводител на османската армия, която през 1371 г. унищожава войската на крал Вълкашин и деспот Углеша при Черномен и за когото се знае, че по произход е от последния бейлик (т.е. от Караси), не е бил някой... далечен потомък на Чингис хан? И това би ли намалило поне малко унижението, което балканските народи изпитват в този ден, когато „цветът на християнското войнство” погива във водите на река Марица?

⁴⁶ Вж. пак там. „Ролята” на татарите в произведения като „Караман-наме” вероятно е изглеждала „странно”, тъй като по-късно те изчезват, бидейки асимилирани от османците и околните турски племена и преселени в Средна Азия от Тамерлан.

⁴⁷ Срв. Жуков, К. А. *Эгейские Эмираты в XIV-XV вв.* М. 1988, 19.

⁴⁸ Ludolphus, rectoris ecclesiae parrochialis in Suchem. *De Itinere Terre Sancte* (ed. F. Deycks). St. 1851, 29.

⁴⁹ Ibn Battuta. Op. cit., с. 129.

⁵⁰ Жуков, К. А. Op. cit., с. 33-34.

⁵¹ Пак там, с. 29; Zachariadou, E. “The Emirate of Karasi and that of the Ottomans: Two Rival States”. *The Ottoman Emirate (1300-1389)* (ed. E. Zachariadou). Rh. 1993, с. 225-237.

Функция и семантика на ритуала по издигане на главен жупан при неговото назначаване през IV-XX век в Кралство Унгария¹

Джени Маджаров

Още през първите десетилетия на унгарската държава (X в.) нейната територия придобива особено административно деление. Същото е в зависимост от разположение на поземлената собственост на първите унгарски владетели и системата от изградени укрепени селища. За ръководители на тези териториално-административни единици, т. нар. „области с крепост“² владетелят (княз, крал) назначава свои приближени хора, най-често сред изтъкнатите водачи на местните родове. Същите стават представители на централната власт с титлата „жупан“.³ Първоначално този висш служител на властта има едновременните задължения да командва военното подразделение, което охранява крепостта, административно да управлява жителите ѝ, заедно с тези от прилежащата към нея област, както да изпълнява и длъжността съдия. Това последно и важно за темата задължение, и право на жупана, има променящ се териториален обхват. Ако през периода на ранното Средновековие той изпълнява задължението на държавен съдия едновременно в крепостта и областта като ръководи съда, то през късното Средновековие и периода на абсолютизма неговите съдебни правомощия са ограничени само до жителите на укрепеното селище. Към средата на XIII в., с постепенно разпадане на системата от т. нар. „кралски области с крепост“, на нейна основа се развива системата

¹ Това е глава от голямо монографично изследване по темата за обредния жест. За по-голяма яснота по проблема виж публикуваните части в **Маджаров 2008, Madjarov 2011**.

² На унгарски „vármegeye“, което може да се преведе като „област с крепост“ или с двойственото значение „крепостна област“. За по-голяма яснота на текста предпочитам да използвам първата форма. По-късно през Средновековието наименованието на тази териториално-административна единица се променя на „királyi vármegeye“, т.е. „кралска област с крепост“ или „кралска крепостна област“. Всички унгарски текстове в изследването са в превод на автора.

³ На унгарски наименованието е „ispán“. Според унгарската историческа наука най-ранните сведения за тази държавна длъжност и титла датират от 777 г., когато тя се среща като благородническа титла при аварите и дунавските българи. Същата е със значение „господар“, „началник“ като най-вероятно произлиза от славянското езиково гнездо на думите „пан“, „шпан“, „жупан“ и пр., които смислово са свързани с териториално-административната единица „župa“. Формата на тази ранна унгарска езикова заемка е „spán“ (шпан), с която се наименоват водачите на унгарските господарски (по-късно и на благороднически) родове, където вторите впоследствие стават ръководители на новосъздадените териториално-административни единици – „област с крепост“. По-подробно по темата вж.: **Györffy 1983** гл. 15 и 16; **Róna-Tas 1995: 267**; **Korai magyar 1994**; **Magyar történelmi fogalomtár 1989: 194-195**.

на „благородническите области с крепост“⁴. Начело на тази нова териториално-административна единица застава отново назначеният от краля представител на централната власт – жупан (лат. comes), който обикновено е сред най-заможните поземлени собственици в района.⁵ След XV в. наименованието на тази длъжност се променя на „главен жупан“ (лат. supremus comes) (Halmágyi 1991-92: 234). От 1324 г. официално титлата жупан носи и върховният съдия на Кралство Унгария, а през XIV в. често заместниците на областния съдия също се титуловат жупани (Róna-Tas 1995: 267).

Съдебните правомощия на жупана и главния жупан са много важна част от неговите служебни задължения. Първоначално в тази си дейност той е подпомаган от кралския съдия, впоследствие от съдията на крепостта, която длъжност се съвместява от жупана на крепостта, а в по-късните векове от заместник жупана. През XI в. титлата жупан се дава от краля на заемащия длъжността териториален управител или управител на крепост само за периода на службата, т.е. тя е пряко обвързана с изпълнение на съответната длъжност. Назначаването и утвърждаването на жупана, както продължителността на притежаваната от него титла, зависи само от волята на върховния владетел. Друга особеност на титлата е, че в този начален период тя представлява събирателно наименование, което по социален статус и обществен престиж, изравнява представителите на светската аристокрация с тези на висшия клир на Църквата – епископите (Róna-Tas 1995: 267). Още в епохата на княз Арпад (IX в.) има примери за

⁴ Тази промяна намира израз в нарастване властта на благородниците от областта и създаване на тяхна система за самоуправление. В резултат на това се променят задълженията и правата на жупана. Той губи право сам да избира свой заместник, а прослойката на благородниците извоюва правото сама да избира такъв (Hegedűs 2012: 1).

⁵ Титлата жупан бележи многократно и разнопосочно развитие в унгарската история. По своята същност идеята за присъждане на тази титла е заимствана от Византия, където същата се дава на индивиди, без правото тя да бъде наследявана, както това става в империята на франките. През първите векове на Унгарското кралство титлата жупан не е наследствена. Първоначално назначените от върховния владетел ръководители на крепости носят титлата „жупан на крепост“ (унг. várispán, лат. comes castri) като заедно с това могат да бъдат и ръководители на териториално-административната единица област с титлата „жупан на област“ (унг. megyéispán, лат. comes comitatus). Впоследствие, поради превръщане на тази прослойка на жупаните във висши държавни служители, които през повече от времето пребивават в двора на владетеля и по-малко в поверената им област, се появяват техни заместници, които на практика изпълняват задълженията им. Този процес се съпътства с намаляване на социалния статус и престиж на титлата. Така впоследствие се появяват държавни длъжности, заемани от представители на благородническите съсловия, с различни варианти на титлата жупан като: „жупан на двора“ (унг. udvarispán), „жупан на граница“ (унг. határispán), „жупан на кралски параклис“ (унг. kápolnaispán), „жупан на тридесетък“ (унг. harmincadispán), „жупан на монетосечене“ (унг. pénzverőispán), „жупан на солна канцелария“ (унг. sókamaraispán) и др. Последните три титли са свързани със средното чиновническо ниво на администрацията, което пряко управлява различни финансови и стопански дела на държавата в областта. Освен сред държавните служители титлата се ползва с голям престиж векове наред и от старейшини на благороднически родове, при унгарската общност на секлерите в Трансилвания и тази на саксонците там. Същата се дава от воеводата на областта (Balássy 2006: 217; Lázár 1881: 34). През епохата на Анжуйските крале и тази на крал Сигизмунд титлата жупан, без да е обвързана с определена длъжност, се ползва като уважително обръщение към заможните градски жители.

това, че един жупан може да ръководи няколко териториално-административни единици и едновременно да заема висш държавен пост в двора на владетеля. До средата на XIV в. жупанът се приема за барон, който разполага със собствен печат. От този век същият започва да съвместява и длъжността председател на Областния съд като в замяна получава част от събраните там държавни налози и вземания. С длъжността жупана придобива кралски имот, който в следващите векове постепенно се превръща в негова лична собственост. От началото на XVI в. това естествено води до практиката титлата „главен жупан” да се превърне в наследствена като се предава от баща на син, без обаче да се обвързва с придобиване на съпътстващата длъжност – управител на териториално-административна единица. Това развитие се вмества в общия процес на загуба обществената тежест на длъжността жупан и главен жупан, както и на социалния престиж на титлата. Както се вижда от гореизложеното титлата започва да се ползва от все по-ниски властови нива на благородническото съсловие. Социалното обезценяване на тази висша държавна титла е придружено с преотстъпване на част от ръководните административни, съдебни права и задължения на главния жупан към представители на средната и по-нисша държавна администрация в кралството.

XIV век бележи поврат в държавното управление на териториално-административните единици на феодалното Кралство Унгария. Засилва се тенденцията за придобиване на повече стопанска и административна независимост на областите от централната власт. Това намира проява основно при самостоятелното стопанско управление, правораздаването, издигането в социален статус на индивиди и самостоятелният избор на чиновници в местната администрация. Същевременно се разширяват правата за въздействие върху законодателната власт чрез инициативи пред Общите събрания на благородническите съсловия (Zlinszky 2002: 3). Независимо от тези нови насоки в развитието основен представител и защитник интересите на върховната кралска власт в областта си остава главният жупан. Ала той все по-рядко пребивава в поверената му област, поради което неговите основни задължения се поемат от заместник жупана (унг. *alispán*), който става действителен изпълнител на местната власт.

Титлата „заместник жупан” (лат. *comes curialis*) се среща най-рано в извор от 1113 г. като едва през XIV в. започва масовата употреба на другия ѝ латински вариант – *viccomes*. Първоначално жупанът има право сам да избира свой заместник като той най-често е член на неговото семейство или род. Същият му помага в управление на крепостта, областта и правораздаването, докато жупанът е по работа в кралския двор или изпълнява други задължения извън областта. До 1222 г., когато крал Ендрѐ II издава нов

закон за благородническите съсловия, т. нар. „Златопечатник”⁶ (унг. Aranybulla), заместник на жупана може да се избира и сред подвластните му крепостни. Заместникът има право да правораздава над жителите в областта вместо жупана. Впоследствие това право на двамата се ограничава само до населението на крепостта. Според новите законодателни норми на краля за заместник жупан може да се избира само представител на благородническите съсловия. Така всеки избор на заместник жупан, а през вековете от един те стават няколко, трябва да се съгласува и приеме от Общото събрание на благородническите съсловия на крепостта и областта. С това се поставя начало на ограничаване безпределната власт на главния жупан, за да се стигне до законодателните промени от 1723 г., според които само Общото събрание на благородниците от областта избира заместник на главния жупан от предложените лично от него четирима кандидати. Тази загуба на правомощия и власт на жупана, която обръща хода на управленския механизъм, намира проява в други сфери на неговата дейност. От този момент нататък властта и статусът на главния жупан се ограничават. Встъпването в длъжност се поставя в зависимост от съгласието на благородническите съсловия в областта. Това означава, че всеки благородник може законно да се противопостави дори да спре назначаването на главен жупан в областта. В резултат, на което новоизбраният от краля главен жупан вече е принуден да полага клетва за вярност пред общността на местните благородници и тяхното Общо събрание (Halmágyi 1991-92: 234).

Тези факти проследяват пътя на поставяне в постепенна зависимост длъжността главен жупан от волята на местните благородници, както и значителна загуба на правомощия и действителна управленска власт. През следващите векове длъжността все повече се превръща само в почетна титла, елемент от социалния престиж на висшата благородническа прослойка, и по-малко в действаща управленска длъжност с притежаване на голяма и реална власт. Не случайно след XVI в. за част от благородническите съсловия титлата става наследствена без да е придружена с властови правомощия. Придобиването по рождение на тази титла често подпомага индивида по-лесно да заеме висок политически или църковен пост. Действителни притежатели на местната административна и правораздавателна власт стават заместник жупаните, които за разлика от главните жупани, не се назначават от краля, а се избират от благородническите съсловия, чиито интереси представляват и защитават.

⁶ През 1222 г. унгарският крал Ендре II събира в един основен закон всички права, привилегии и задължения на съсловията на благородниците. С този нормативен документ се създават и утвърждават нови отношения в механизма за управление на Кралство Унгария.

От XIV в. заместник жупана има правото да председателства Областния съд на крепостта, докато главния жупан отсъства. Впоследствие сам започва да ръководи местните органи за административно управление, да представлява местната власт в Областния съд на господарите над крепостните им, а от XVII в. започва и сам да правораздава в създадения Съд на заместник жупана. Тази разнообразна и натоварена дейност налага избиране и на втори заместник на главния жупан, който първоначално се явява заместник на заместника, т. нар. на латински „*substitutus vicescomes*”⁷. Същият ръководи и управлява местната администрация и чиновничество, изпълнява разпорежданията на централната власт и решенията на Общото събрание на областта. Със закон от 1886 г. мандатът на изборната длъжност заместник жупан се ограничава на шест години, а със закон от 1950 г. се прекратява съществуването на държавните длъжности главен жупан и заместник жупан.

При разгледания случай интерес за темата представлява факта, че може да се предположи някакво продължение и развитие на унгарската традиция за управление на владетелска двойка. Изследваната практика не носи белезите на сакралност, защото нито един от управниците не е такъв. Липсват и други древни характеристики, които придават тази особеност на властовата връзка между кенде и дюла. В Средновековието се среща много по-опростена и прагматична управленска схема, която не се разгръща на ниво върховна държавна власт, а на висшите нива на териториално-административно управление на държавата. Друга особеност на институцията „главен жупан – заместник жупан” е факта, че и двамата управници притежават правораздавателни права, подобно ранните върховни унгарски владетели – дюла и хорка (карха) (Róheim 1917: 60, цитирано по Szilágyi-Pauler Kútfők 1900, 127). От друга страна тази институция се прилага масово в продължение на осем-девет века. Това е достатъчно дълъг период същата да залегне като основополагаща идея в устоите на унгарската държавност и едновременно с това да стане обект за подражание, и многопосочно развитие, в социалната и обичайно-обредната традиционна култура.

⁷ Този процес започва през XIV-XV в., когато първоначално съсловията на благородниците, поради нарасналия социален престиж и икономическа важност на длъжността заместник жупан, започват сами да избират помощници на заместник главния жупан от своите редици, които се наричат – „заместник съдия” (унг. *szolgabíró*, лат. *iudex nobilium*). Първоначално те са четирима на брой, но по-късно стават шест дори седем души. На по-късен етап административните задължения на тази длъжност се изменят и титлата „заместник съдия” започва да се прилага спрямо длъжността околийски управител. През първите два века този процес на административна промяна се вписва в общата тенденция на преотстъпване правото за правораздаване, от страна на краля към местните благородници, които сами организират отбраната и защитата на крепостите и областта (*alispán – Magyar Katolikus*).

Една друга особеност на титлата и длъжността жупан (главен жупан) се корени в ранните векове на нейното създаване. Както беше споменато титлата барон се дава на благородниците в Западна Европа с раждането им докато в Кралство Унгария, по примера на Византия, титлата жупан се дава, но и отнема заедно с длъжността, според заслугите на благородника към суверена. През следващите векове тази схема малко се променя, когато се появява практиката по предаване на титлата главен жупан по наследство. Това наследяване се практикува основно в средите на висшите благородници, т.е. вътре в отделни семейства на графове. При тези случаи титлата вече не е съпътствана със служебна обвързаност и придобиване на управленски правомощия, а се превръща в изпразнено от съдържание звание, което е елемент от социалния престиж на благородническото съсловие (Zlinszky 2002: 2). Светският притежател на тази титла често се ползва с привилегиата да бъде избран за личен секретар на краля. Важно да се подчертае, че през този период в двора на краля освен палатина⁸ (унг. nádor) и бана⁹ (унг. bán) са малко светските лица, които са висши сановници. Особеност на унгарската кралска институция е, че в началото на XVII в. голяма част от висшите държавни длъжности като – главен канцлер, канцлер, заместник канцлер и др., се заемат основно от представители на висшия клир на Католическата църква. Също така членове на Върховния кралски съвет са представители само на Църквата, с изключение на няколко уважавани светски благородници (Állami királyi és császári 2002: 13-14). Това присъствие на духовници в управленските органи на светската власт е свързано с друга особеност от съществуване на институцията главен жупан – заместник жупан. От началото на XIV в. в историческите извори все по-често се срещат сведения за това, че най-често представители на висшия клир на Католическата църква като епископи и архиепископи започват да заемат, т.е. биват назначавани на длъжността главен жупан¹⁰ (Виж многото конкретни примери за това в: Lendvay-Fallenbüchl 1994; Hegedüs 2012: 1-2; Gergely 1985:

⁸ В Кралство Унгария това е титлата на върховния съдия, който заема най-висшата длъжност, след краля, в системата на светското правораздаване. Титлата се среща и във варианта „палатин – жупан” (унг. nádorispán), която има славянски произход.

⁹ Това е висш държавен служител в Кралство Унгария. През периода XII-XVI в. банът е главен управител на южните унгарски провинции. След 1867 г. това е наименованието на ръководителя на автономната област Хърватска-Словенска-Далмация. Думата има сърбохърватски произход.

¹⁰ Например в област Дьор от 1453 до 1783 година, т.е. цели 330 години, длъжността главен жупан се заема само от областни епископи като за този период те са общо 27 души. От XIV и XV в. нататък голяма част от главните жупани в областите Бач, Бихар, Хевеш, Бараня, Нитра и др. са епископи и архиепископи. Понякога един човек изпълнява длъжността главен жупан в две, три или четири области едновременно. Има случаи, когато главният жупан съвместява и друга държавна длъжност в съседна област, дори може да заема едновременно и длъжността епископ на същата област, в която е главен жупан (Hegedüs 2012: 1; Szederkényi 2012: 1).

1; Szederkényi 2012; Vasvármegye 2012; archivum.piar.hu и др.). Независимо от този факт изпълнителната длъжност заместник жупан продължава да се заема само от светски лица, представители на средното и ниско благородническо съсловие. Това навлизане на духовенството в някои висши държавни длъжности може да се обясни с подхода на Църквата да овладее и подчини механизма на държавната власт, както да увеличи своята обществена тежест и престиж сред миряните.

При избора на главен жупан върховният владетел взема под внимание много фактори. Сред най-важните са кандидата да е мъж, доказал своята вяност и преданост към владетеля, името му да се ползва с достойнство сред общността, да разполага с голям поземлен имот в областта и др. Въвеждането на избрания в длъжността винаги е свързано с много показна тържественост, по специално съставен сценарий с точно определени ритуални действия. Тази практика се налага като традиция от благородническите съсловия поради факта, че никой главен жупан не знае точно колко време ще заема престижната длъжност – два месеца или двадесет години.

Най-ранни писмени сведения за подобни тържествени назначения в унгарската област Дьор има от XVI в. Едно подробно описание на церемонията от 1744 г.¹¹ дава пълна и ясна картина на всички основни ритуални действия. В извора могат да се разграничат четиринадесет основни момента на тази пищна барокова церемония. Преди да се стигне до нейното провеждане е необходимо да се извършат няколко задължителни действия. На първо място върховният владетел – унгарския крал или коронования за унгарски крал австрийски император (императрица), трябва да направи своя личен избор на лице, което да назначи на длъжността главен жупан. След избора задължително се издава кралска заповед за назначаването, която е написана на латински. Следва договаряне със заместник жупаните и водачите на благородническите съсловия от областта за точното време, дата и последователност на провеждане церемонията по утвърждаване във властта на главния жупан. В изворите липсват сведения за някаква точно определена дата от светския или църковен календар, която да е предпочитана за провеждане на церемонията. Най-често изборът пада върху произволно избрана празнична дата от църковния календар¹². Едно от последните подготвителни действия е

¹¹ Става дума за утвърждаването на графа епископ Франц Зичи за епископ-главен жупан в област Дьор, чиято длъжност той заема в продължение на цели 40 години (Hegedüs 2012: 2).

¹² Това обикновено са дати на големи църковни празници като Великден, Голяма Богородица и др. (Halmágyi 1991-92: 234).

да се свика Общо събрание на благородническите съсловия от областта, точно в деня на събитието.

На церемонията по случай въвеждане в длъжността и утвърждаване на главния жупан присъстват много високопоставени светски и църковни лица. Тук трябва да бъде споменато участието на: държавни секретари, министри, заместник министри, председатели на парламента и заместниците им, генерали и други висши военни, главни жупани от околни области и техните заместници, кметове и заместник кметове, бивши и настоящи висши държавни служители, имотни земевладелци, представители на висшия клир на Католическата, Протестантската, Евангелистката и други църкви, съсловията на местните благородници, както и всички политически, стопански и обществено значими личности от областта (Hegedüs 2012: 1; Halmágyi 1991-92: 236). За събитието идва специално изпратен кралски пълномощник, който представлява суверена и съблюдава изпълнението на неговата воля. Има много примери за това, че служебното задължение на специален кралски пълномощник се възлага на палатина на Кралството, което означава активно участие на представител на върховната съдебна власт.

Общото събрание на благородническите съсловия се открива от първия заместник жупан, а официално тържеството започва с излъчване на седемчленна делегация¹³. Същата има за задача официално да покани за участие в Общото събрание специалния кралски пълномощник, който до този момент не е влизал в залата. Под звуците на фанфари и ударите на барабани пълномощникът се посреща на най-долното стъпало от стълбището пред общината, след което се придружава до Заседателната зала. Там пълномощникът поздравява благородническите съсловия, прочита кралското писмо, с което му се възлагат тези специални задължения. След това делегацията отново излиза, за да покани новия главен жупан. По подобен начин той се посреща на най-долното стъпало и въвежда в залата. Когато последният заеме мястото си пълномощникът прочита кралската заповед за неговото назначаване. Следва слово на пълномощника по повод встъпване в длъжността, в която той се обръща към представителите на областта да уважават и се подчиняват на новия главен жупан. От своя страна новоназначеният също произнася слово, в което изказва своята благодарност на краля за гласуваното му доверие и назначаване на тази висока длъжност, благодари на пълномощника за оказаното съдействие по своето встъпването във властта. В края любезно и бащински

¹³ В един извор се споменава, че броят им е осем души (Halmágyi 1991-92: 236). В друг извор като членове на тази делегация са посочени околийските управители от областта или заместник жупаните (Vasvármegye 2012).

насърчава благородниците да служат на владетеля, вярата, обичта и великодушието. Следващи стъпки от ритуала са предаване печата на областта от заместник жупана и поднасяне на приветствено слово към новоназначения, от името на благородническите съсловия. Пристъпва се към най-важната част от назначението – полагане на клетва, която новоназначеният сам прочита или някой друг прави това вместо него, като най-често това е епископ или архиепископ (Vasvármegye 2012). Следва един последен задължителен ритуал с древни корени. Седящият върху стола главен жупан се издига три пъти нагоре от четирима, предварително избрани, благородници¹⁴. Това действие, под звуците на фанфари и барабани, се придружава от трикратните възгласи „Да живее!“ на всички участници в церемонията. Последен ритуален елемент е тържественото изпяване от всички на химна на свети Амвросий в местната катедрала. С това официалната част на празненството приключва или следва тържествена гощавка (Hegedüs 2012: 2; Vasvármegye 2012; Halmágyi 1991-92: 237).

Представеният случай с встъпване в длъжност на главния жупан е много добър пример за това как самостоятелни явления в унгарската история се превръщат в традиция. Изследваният жест издигане на човешко тяло върху щит, познат от практиката при князете Арпад (IX в.) и Ференц Ракоци II (XVIII в.), продължава своето вековно съществуване на държавен ритуал. Вярно, промените при него не са малко, но това ще бъде установено след като фактите се разгледат през призмата на системата от измерения на обредния жест. Тук в интерес на историческата достоверност е важно да се подчертае, че в хронологичния преглед на жупаните, главните жупани и техните заместници от Трансилвания, за периода от 1235 г. до загубата на държавна независимост на Кралство Унгария при Мохач (1526 г.), никъде не се споменава избраните на тази длъжност да са издигани върху щит или стол (Lázár 1881). Това означава, че практиката по запазване и предаване на ритуала трябва да се търси някъде другаде в традицията на унгарската общност и етническа територия.

¹⁴ В изворите има разминаване относно последователността на ритуалните действия. На места се споменава, че новоназначеният жупан се издига трикратно, седнал върху стол, едва след което полага клетва. Логиката на механизма за въвеждане и утвърждаване във властта предполага избраният първоначално да се закълне във вяроност на местните благородници и обществени лица, а едва след това да бъде поздравен и възхвален с издигане върху стол. От друга страна в малко от изворите се споменава за трикратно издигане (Hegedüs 2012; Szederkényi 2012; Vasvármegye 2012), а основно се говори за издигане, като под това се разбира еднократен акт. Относно броя и личността на издигащите стола има различни сведения. Най-често броят не е уточнен, но се споменава, че това са главни съдии на областта или околийски управители. При всички случаи това са представители на благородническите съсловия.

От съдържанието на официалната церемония по встъпване в длъжност се вижда, че физическата форма на жеста остава издигане нагоре на човешко тяло. Не е ясно до каква височина се извършва това действие, но ако се съди по факта, че главният жупан бива издиган седнал върху стол, най-вероятно това е нивото на раменете на издигащите го¹⁵. Не може да се допусне движението да бъде до коленете или кръста на издигащите. При подобен случай главата на жупана би застанала на еднаква височина с тези на издигащите го, в резултат на което би изчезнала символиката на неговото социално издигане над общността. По този начин физическата форма на жеста отбелязва приемственост с историческата ѝ проява при князете Арпад и Ракоци. От друга страна се наблюдава развитие на формата, защото както при Ф. Ракоци II, така и при главните жупани ритуалният жест се изпълнява три пъти. Това може да се свърже с придаването на нов смисъл на древната представа за благоприятната символна роля на числото три¹⁶. Понеже избраният за главен жупан управлява областта, докато не бъде сменен, то липсват примери за негово повторно утвърждаване в същата длъжност на областта, което означава и отсъствие на ново издигане. Вероятно при случаите, когато един благородник се избира повторно или за трети път на този пост, ала в друга област, ритуалът по издигането се повтаря и потретва. Това означава, че заемането на статуса е свързано с еднократно прилагане на ритуала в обхвата на една териториално-административна единица. Последното подкрепя становището за приемственост в начина за употреба на жеста, от времето на княз Арпад.

В състава на средновековния ритуал като основен елемент присъства единствено жестът по издигане. Не са намерени сведения за това издигнатият, заедно с издигащите го, да се движат или обикалят с него около някакво сакрално, централно пространство (сграда или двор), подобно споменатата в изворите практика при степните и азиатски народи. Липсва ориентиране на седящият по посоките на света, както и покланяне пред него след издигането му. Също така отсъства ритуалът по покланяне на издигнатия в

¹⁵ За съжаление в изворите липсва точно описание, както и снимков материал от подобно събитие, което да уточни физическата форма на жеста.

¹⁶ В унгарското колективно съзнание е масово разпространена представата за благоприятната магическа роля, която играе числото три и трикратното изпълнение на действие. Тя намира най-добър израз във фразата „Három a magyar igazság”, която може да се преведе буквално като „Три е унгарската истина” или смислово – „Три пъти за късмет”. Според Габор О. Наги тази фраза е с латински произход (Omne trium perfectum) и вероятно към средата на XIX в. започва да битува в езика с унгарската си форма. Символиката на числото три, подобно на седем, е с древни корени в човешката история. Тя се среща при много култури, но в унгарската традиция тройката има особено значение. Много от мотивите в унгарските народни приказки са свързани с числото – обикновено приказните персонажи са три деца, героят трябва да се пребори с три диви звяра, наемат го на работа за три дни и пр. (O. Nagy 1979: 224-225). Вероятно тази древна представа е събудена за нов живот при обновяване на ритуалния жест през Средновековието.

посока изток. Тези липси говорят за съществени промяни в светогледната система, от която зависи начина за прилагане на ритуалния жест. На първо място това означава, че жестът вече не обслужва механизма по социално издигане на индивида в статуса на върховен владетел, комуто всички трябва да се подчиняват, и пред когото да изразят своето покорство чрез покланяне. Жестът вече не е свързан с възвеличаване на пожизнен владетел на дадена територия, а само с утвърждаване на неин временен управител, който е втори, трети и пр. по важност в социално-властовата йерархия на държавата. Това обяснява защо отпада символното усвояване на пространство чрез носене, обикаляне или яздене около някакъв сакрален център, който се отъждествява с абсолютната власт и цялата владяна територия. Трето, върховното божество вече не е тъждествено със Слънцето, а неговият дом с Изтока, поради което отсъства поклона на издигнатия в посока Изток.

В изворите отсъстват примери за това да са прилагани някакви други, съпътстващи ритуала, физически действия като форми за изпитване на главния жупан. Той не е душан с копrienено въже или удрян, подобно практиката при древните владетели. Основна причина за това е променената система на светоглед и държавно управление. Главният жупан се избира от краля и само от волята на суверена зависи колко време ще заема тази длъжност. Съсловията на местните благородници, които утвърждават индивида в длъжността му, не мога да окажат влияние върху продължителността на неговото управление. Този факт функционално обезсмисля прилагането на каквото и да било физическо изпитание като душене или биене, защото главния жупан сам не определя времевите граници на своето управление, както това правят владетелите от древността. Подобно изпитание логично липсва и при избора на Ф. Ракоци II за княз, както и ритуала по поставяне на корона¹⁷. Закономерното отсъствие на короноване при главния жупан е в резултат на неговия статус на служител.

При древната церемония краят се известява с изстрелване на стрели в четирите посоки на света. През XVIII-XX в. това действие е заменено с изпращане на официални

¹⁷ Я. Злински дава друго обяснение за липсата на коронация при избора на Ф. Ракоци II за княз. Според него сериозните унгарски държавни мъже не веднъж се стъписват пред възможността да поставят на главата си друга корона, която да замести Свещената унгарска корона на крал Свети Стефан I. През вековете последната се превръща в символ на законната държавна върховна власт, единството и неделимостта на страната. Нейното пренебрегване при коронация или физическо заместване с друга се възприема като предпоставка за разделяне на върховната кралска власт и настъпване на бедствия за страната. Поради тези съображения трансилванските князе Стефан Бочкай (1605-1606 г.), Габор Бетлен (княз 1613-1629 г. и унгарски крал 1620-1621 г.) и Ференц Ракоци II (1707-1711 г.) не приемат да се короноват с друга, различна корона освен тази на крал Свети Стефан I (Zlinszky 2002: 4).

покани, обявяване на събитието във вестници и прочее други нови форми за предаване на информацията.

Обкръжението, като втори елемент от системата за измерения на жеста, присъства с доста променени съставки при разглежданото ритуално действие. По-горе беше споменато, че прилагането на ритуала по Издигане на главния жупан не е свързано с точно определен сезон или дата от годишния календар. Най-често събитието се осъществява на произволно избран църковен празник. Този подход се явява продължение на древната практика да се определя благоприятен ден от годината, който зависи от разположение на звездите и други важни природни предзнаменования. Тук развитие може да се види във факта, че датите, от които се избира, са само празници от църковния календар, т.е. все благоприятни дни от годината, според новия християнски светоглед на обществото. Подходът подсказва за нова идейна натовареност на церемонията. Това, обаче бележи само началото на поредица от въздействия, които Църквата упражнява върху съществуването и развитието на този древен ритуал, неговото приспособяване към културите на различни социални общности, и исторически епохи. Ако във времето на княз Арпад прилагането на ритуалния жест предполага едно продължително ползване на статуса от страна на адресата, което е в рамките на допустимия четиридесет годишен период на властване¹⁸, то през Средновековието и абсолютизма стандартните времеви граници се разпадат и продължителността е с неясен край. Докато при древните народи адресатът, т.е. владетелят, сам определя хронологичните граници на своето властване¹⁹, то при главния жупан субектът, който ги определя е външен. Ако същата тема се разгледа на по-ниско властово ниво, това на заместник жупана, се вижда, че и тук идентично по-старшият в йерархията определя времето за властване, което означава, че промяната на светогледа води до промяна в схемата на властване. Към средата на XIX в. тази схема окончателно се променя с въвеждане на мандатност, т.е. краен срок от шест години, при заемане на длъжността

¹⁸ Геза Рохейм цитира едно сведение на Ибн-Фадлан за практика при хазарите, в което се казва, че „главният цар може да управлява само до четиридесет години, и когато надживее тези години макар и с един ден, тогава бива убит от народа и господарите, тъй като умът му вече е отслабнал, а разсъдъкът помрачен” (Róheim 1917: 62, цитирано по Szilágyi-Pauler Kútfők, 1900, 219).

¹⁹ Г. Рохейм цитира сведение на ал-Истахри и Ибн-Хаукал за хазарската практика владетелите – канове (в случая авторът използва архаичното название кан-кан) сами да определят времетраенето на своето управление: „Когато искат да изпълнят празничното въвеждане във властта, тогава довеждат кана и с едно копrienено въже започват да го душат; когато вече наближи да се задуши го питат колко години иска да управлява, на което той обявява колко; ако преди края на уреченото време умре, тогава не го закачат, но ако го надживее го убиват”. (Róheim 1917: 62, цитирано по Szilágyi-Pauler Kútfők, 1900, 237)

заместник жупан. Подобно времево ограничение на властта, обаче не е приложено до края на съществуване на длъжността главен жупан, към средата на XX в.

От документираното в древните извори се вижда, че ритуалът се извършва на точно определено място в двореца на владетеля, т.е. в усвоено пространство. Сведенията за княз Арпад не посочват мястото на събитието, но по аналогия с хазарската традиция може да се предположи, че същото се осъществява пред нарочно построена шатра или владетелския дом. При този случай усвоеното пространство е също важен елемент от церемонията. При ритуала по издигане на княз Ф. Ракоци II не се споменава за отделно негово помещение, макар церемонията да се провежда в специалното пространство на проведеното Народно събрание. Обаче при избора му за княз на Трансилвания се споменава, че за церемонията нарочно са изградени няколко шатри, където той се настанява и там се държат приветствените речи. Приемствеността на този елемент от обкръжението е много ясно изразена при церемонията с главния жупан. Освен споменатите сведения, че специално избрана делегация отива да го покани и доведе от някакво външно помещение до залата на Областната управа, многократно се набляга на факта, че на него му се предоставя отделно помещение, т. нар. „салон на главния жупан”, където той преди и след събитието приема различни делегации (Halmágyi 1991-92: 236, 237). Не е маловажен факта, че личното пространство на обредното лице се намира в сградата на Областната управа, която е символ на държавната власт. Така личното пространство на адресата съвпада с областния център на властта. Преминаването на главния жупан от неговия салон към Заседателната зала може да се разглежда като промяна и приспособяване на древната практика за символно обхождане на земите към съвременната действителност, и тяхното усвояване от новия владетел. Вероятно съвременниците на церемонията не осмислят придвижването по горе споменатия начин, а по-скоро като символно въвеждане на главния жупан в областта и пространството на местната власт. Може да го възприемат дори като въвеждане в тяхната общност. При всички случаи придвижването от едно към друго помещение с делегация е форма на уважение и начин за въвеждане в пространството. Това дава символно основание на изборият за главен жупан да властва над общността, която го е въвела и утвърдила в новото пространство. Понеже благородниците и всички останали официални лица на церемонията властват над населението от областта, то и властта на главния жупан започва да се простира над цялата териториално-административна единица и нейните жители.

Ако при церемониите с Арпад и Ракоци изворите никъде не споменават за особености по облеклото на адресат и адресанти, то през късното Средновековие специално се подчертава, че то е пищно. Нещо повече. След неуспешната борба на унгарците за държавна независимост от 1848 г., изостреното до крайност национално чувство налага като стандартно и задължително облекло за подобни случаи носенето на парадна хусарска униформа (унг. *diszmagyar*). Дори в поканите за събитието, от първата половина на ХХ в., изрично се подчертава, че всички участници задължително трябва да бъдат облечени в унгарска хусарска униформа или в традиционна празнична носия, а в краен случай може и с тъмен костюм (Halmágyi 1991-92: 234). Понеже в случая за адресата хусарската униформа е задължителна за носене, то тя изпълнява ролята на ритуално облекло. Неизменен атрибут към нея е сабята, която в ритуала вече не е символ на войнска принадлежност и пълководческа власт на адресата. Причина за това е факта, че през ХІХ-ХХ в. главният жупан вече не е командир на областната войска. Поради тази причина сабята отстъпва мястото си на важен властови символ, а по-скоро започва да се явява като неделим елемент, украса на обредното облекло, защото нейния притежател е вече само върховен администратор.

Като много по-ясен и разбираем символ на управленската власт се явява столът, върху който седи и е издиган главния жупан. В периода, когато е документиран жеста, столът²⁰ (унг. *szék*) се осмисля като основен символ на институцията на жупана и неговата административна власт. Понеже адресата вече не е войн, а административен ръководител, то щитът се явява само атрибут от минала активност, който няма друго място в съвременното освен като анахронизъм. Поради масовата употреба на наименования на унгарски управленски, съвещателни и съдебни институции, в които участва думата „стол“, то столът на главния жупан се превръща в новия символ на неговата институция и власт. В тази светлина става разбираема историческата подмяна на атрибута, който

²⁰ Тази фонема е съставна част на различни думи в унгарския език, много от които означават институции или техни седалища: „*szék*” – съвещателен или съдебен орган на някаква институция или нейно работно заседание; „*székely*” – седалище, средище, център; „*biró szék*” – съд, съдилище; „*nádorispán szék*” – съдилище на палатина; „*nemesszék*” – Общо събрание на благородническо съсловие; „*püspöki szék*” – епископски трон, седалище на католически епископ без епархия; „*uralkodó szék*” – Съд на владетеля, Съвет на владетеля; „*vármegye szék*” – Общо събрание на крепостната област, съдебно заседание на областта и пр. Има и словосъчетания със значение длъжност: „*szék*” – висока административна длъжност, пост; „*pári szék*” – свещеническа длъжност, свещеническа енория и пр. (За повече подробности виж – Magyar nyelvtörténeti 1893: 124-130; Magyar nyelv 1970; Magyar nyelv 1976; Magyar értelmező 1978) От изнесените примери се вижда, че в унгарския език и култура думата „стол” се отъждествява с някаква административна (светска, духовна) или съдебна институция.

съпътства прилагането на ритуала по издигане, от древната плъстена постелка²¹, през щита до стола. Може да се предположи, че Църквата изиграва не малка роля за подмяна на щита със стол, защото през XVIII-XIX в., започва масово навлизане на висши свещенослужители в тази светска длъжност. Вероятната причина за това е, че вече не щитът (като атрибут на война) е символ на църковната власт, а тронът и по-точно епископския. Навярно това е причината последния да бъде наложен като нов атрибут при ритуалния жест по издигане на епископи и архиепископи за главни жупани. Впоследствие употребата на стола се налага като модерен символ на новия тип управник – администратор, който не воюва с оръжие. В подкрепа на изложената хипотеза стои факта, записан в изворите, че при издигането на княз Ференц Ракоци II жестът се извършва само с ръце като никъде не се споменава употребата на стол. Макар в своите мемоари князът да назовава това действие „Издигане върху щит“ този воински атрибут също не присъства, защото вече е военен анахронизъм. Понеже князът се издига в статуса на владетел-войн няма как в ритуала да присъства стола с неговата символика на административна, а не владетелска институция.

В исторически контекст практиката по Издигане върху стол може да получи и друго обяснение. Според едно сведение от арабския автор Казвини от XIII в., неоткрито в друг източник, но споменато от Йозеф Тури, хазарите при избор на свой владетел поставят избрания да седне върху стол, докато велможите го носят из лагера, под одобрителните възгласи на народа²² (Thúry 1888: 585). Ако се допусне възможността тази паганистична, предхристиянска ритуална практика да е заимствана, позната и прилагана от унгарците преди Средновековието, то в случая издигането върху стол не трябва да се осмисля като нововъведение в културата, а като случай на приемственост и иновация на споменатата физическа форма на жеста. При подобно предположение може да се приеме, че старото съдържание на практиката е било подменено и вместо езическа тя вече се осмисля като съответстваща на християнския светоглед. Ако последното не се е случило няма как да се обясни факта защо една предхристиянска практика се прилага спрямо

²¹ В своята разработка по темата Ласло Балох се позовава на много исторически примери за това как сред тюркските народи съществува древна практика, според която при възкачване във властта на владетели, а вероятно и на някои висши сановници, същите се издигат нагоре седнали върху плъстена постелка (Balogh 2002: 40, 44, виж и ползваните от него извори – Thúry 1888: 585; Ludwig 1982: 132; Golden 1982:47).

²² В разработката си Й. Тури обръща внимание на наименованието „издигане“ на ритуала с използване на щит или стол. Сравнявайки унгарските езикови форми („emelni” и „választani”) с тюркските („kötür” и „kötür”) и техните значения авторът изказва становище, че в историческите пластове на двата езика първата форма - „издигане” (emelni, köter) е трайно свързана със смисъла „избиране” и „назначаване” (választani, kötür) някого на длъжност (Thúry 1888: 585).

духовни лица, които са избрани и издигнати за главни жупани. В тази светлина интересно и неизяснено стои обстоятелството, защо същата практика по издигане върху стол не е приложена и при избора на Ф. Ракоци II. Възможните обяснения са две: тази форма на ритуала изобщо да не е навлиerala в държавния церемониал на унгарците през практиката на хазарите или през епохата на абсолютизма същата да е загубила своята актуалност по отношение избора на светски владетел. За съжаление оскъдните сведения на изворите не дават отговор на въпроса.

Новият символ на властта – столът е неизменно придружен от друг предмет - печата на главния жупан, също властови символ. Така с промяна на светогледната система и културния модел новите атрибути постепенно изместват старите от полето на тяхната ритуална символика. Погледнато в друг план това е процес на развитие и привеждане в съответствие със съвременните светогледни представи на атрибутите, ползвани в ритуала, като се запазват части от техните предишни функции и семантики.

При церемонията по избиране на княз Ф. Ракоци II (1707 г.) за владетел на Трансилвания той е поздравен от заместника на главния прокурор като ритуално полага и клетва²³. При въвеждане в длъжността на главния жупан важна роля в церемонията изпълнява представител на съдебната власт, пред когото често се полага клетвата. Това означава, че съдебната власт започва все по-дейно да участва в провеждане на официалната церемония с прилагане на държавния ритуал по издигане на встъпващия в длъжността главен жупан. По този начин същата придобива важен обществен престиж и се превръща в институция, с чието задължително участие се утвърждава законосъобразността на прилагания ритуален жест.

Втората институция, задължително присъстваща при церемонията и ритуала, е Църквата. При двата избора за княз на Ф. Ракоци II церемонията изобилства от много християнски елементи: църковен празник като дата на събитието; върху изградения за тържеството подиум има олтар, където се отслужва литургия; присъстват епископи и свещеници на всички религиозни вероизповедания; клетва се полага върху Евангелието, пред свещенослужител; в поздравителното слово представителят на Върховния съд

²³ Я. Злински свързва появата на задължително полагане на клетва при коронясване и встъпване в длъжност в Кралство Унгария с две исторически събития. През периода 1683-86 г. Хабсбургската династия успява да наложи, чрез узаконяване от няколко Унгарски народни събрания, на правото унгарската корона да се предава по наследство вътре в династията по мъжка линия. В началото на XVIII в. се създава специално законодателство – *Pragmatica Sanctio*, което потвърждава правата и привилегиите на унгарските благороднически съсловия, като гарантира законното им право сами да избират крал. С този нормативен документ избраният за владетел се задължава да полага клетва за вярност пред тях, по време на церемония по неговото коронясване. Впоследствие тази практика започва да се прилага и при встъпване на благородници в други държавни длъжности (*Zlinszky* 2002: 5).

казва, че върховната светска власт произлиза от Бога; подвластните полагат клетва за вяност и покорство пред владетеля; след избора има задължително участие в църковни служби. Същите тези религиозни елементи присъстват и при церемонията по утвърждаване на главен жупан²⁴. Различие в състава на двете церемонии е отсъствие на елемента коронясване. Макар в историческия случай с княз Ф. Ракоци II то също да отсъства през епохата този християнски ритуал отдавна е основен при заемане на върховната държавна власт. Още от древността владетелската корона е символ на властта, но в унгарската история от края на XV в. короната на крал Свети Стефан I, т. нар. „Свещена корона”, се превръща в силен и единствен символ на самостоятелната държавна власт. Нейното значение и престиж нарастват с упадък на държавата, териториалното ѝ разделение и ограничаване на държавния суверенитет (Zlinszky 2002: 4).

В случая за темата е интересно да се проследи накратко как в унгарската история се образува силната обвързаност между корона, коронясване на владетеля и Църквата. В своята разработка Янош Злински много умело проследява това развитие. Според него феодалният строй се основава на сложна система от лични обвързаности за вяност и гарантиране свободите на васалите от по-висшестоящите. Принадлежността към съсловията на благородниците се гарантира с акта на раждане, докато мястото на индивида в системата на васална зависимост освен по рождение се определя и от индивидуалните прояви на васална вяност. Нарушаването на съсловни задължения се приема за нарушаване на закона, докато неспазването на васални задължения и изневярата спрямо феодала се приемат за грях. Първото деяние е в наказателния обхват на съдебната власт, защото е нарушен основният принцип на правовия ред, докато второто – поне първоначално, принадлежи към юрисдикцията на Църквата, защото се приема като нарушаване на положена клетва. От тази двойна светогледна представа, която първоначално не е била така ясно формулирана, произлиза основополагащият принцип на системата. Според него статусът „владетел” се предава по силата на правовия ред, докато личния статус на индивида в системата на васална зависимост е наследствен, защото той се ражда с него и същият не може да му бъде отнет, защото е получен по Божията милост. Ала с отнемането на тази милост той може да бъде загубен. В първия

²⁴ Тук може повторно да се посочи церемонията от град Мако (1939 г.) с нейните основни религиозни моменти: посещение в католическа църква преди начало на церемонията; отслужване на литургия в съслужение с трима свещеници; отслужване на литургия в реформаторска църква; присъствие на епископ като официално лице по въвеждане в длъжност; прочитане на клетвата от епископ; общо изпяване химна на св. Амвросий в катедралния храм и др. (Halmágyi 1991-92: 235-236)

случай при предаване на властта чрез коронясване Църквата играе важната роля на посредник за придобиване на владетелски статус, като със своята сакрална обредност утвърждава законността на този акт. Докато при втория случай тя по своя воля може да заяви наличие или отнемане на този статус, при което владетелят става нелегитимен. С други думи тя може целенасочено да манипулира този статус в нечий интерес. Според законодателството на благородническите съсловия църковната обредност по право е съставна част от процедурата по придобиване на короната, докато в системата на васална зависимост същата няма място. От друга страна нейната роля във феодалната система е определяща поради широтата на юрисдикцията ѝ, което се осъществява чрез силата ѝ да обвързва или освобождава от задължения, поети при полагане на клетва (Zlinszky 2002: 4). На основа гореизложеното трябва да се отчете силната роля, която изиграва Църквата – Католическа, Протестантска, Евангелистка, в процеса на съществуване, променяне и развитие на ритуалния жест по издигане на човешко тяло в унгарската културна традиция.

При ритуала измерението адресант – адресат е ясно различимо. Във всички извори се споменава, че издигащите главния жупан върху стола са само мъже. Техният брой не винаги е уточнен²⁵, но може да се предположи, че те са двама, трима, четирима, а може би и повече души. След като в изворите липсва точно споменаване бройката на адресантите, то през епохата същата вече няма символно значение в церемонията, поради което не представлява интерес за изследването. При случаите с князете Арпад и Ф. Ракоци II също не се упоменава бройката на адресантите на ритуалния жест. Това означава, че този елемент вече е отпаднал от символната система на древния ритуал²⁶, заедно с промяна на някои светогледни представи. В епохата на унгарския абсолютизъм като важна се явява не бройката на адресантите, а техният социален статус, което е пряко свързано с актуалните светогледни представи. Всички те задължително са благородници, а длъжностите, които заемат, са на главни съдии или околийски управители. Това са все представители на висшата администрация в областта. Обобщавайки фактите може да се каже, че като цяло адресанти на ритуалния жест са благородническите съсловия със своите представители в местната власт, което явление представлява продължение на практиката от епохата на княз Арпад.

На видим план адресат на жеста е главния жупан. Други адресати на този план са всички присъстващи на официалната церемония. На невидимия план на първо място стои

²⁵ Само в един от изворите е споменато, че бройката им е четири (Hegedüs 2012).

²⁶ В изворите от Древността най-често се споменава за девет или седем адресанта.

върховният владетел – унгарския крал или австрийския император и унгарски крал. Следват християнския Бог и Църквата, благородническото съсловие, местната администрация и всички жители на областта. Поради ограничената регионална значимост на териториално-административната единица на невидимия план не могат да се търсят адресати извън държавните граници на страната.

Историческите извори единодушно сочат, че върховният владетел избира за главни жупани само представители от мъжки пол. Първоначално това са само светски лица, а по-късно в тази длъжност встъпват и духовни. Наличните сведения не позволяват да се открие някаква възрастова граница при заемане на длъжността главен жупан, но кандидатът винаги е пълнолетен поданик на кралството и с благороднически произход. След XVI-XVII в. в отделни области се появява практиката постът на главен жупан да се заема последователно от баща и син или други кръвни роднини²⁷. Тази особеност може да се тълкува като приемственост и развитие на традицията от миналото властта да се предава вътре в семейно-родовата общност. Подобни примери има от епохата на княз Арпад, а по-късно при първите жупани от XI-XII в. и случая с княз Ф. Ракоци II от XVIII в. Не бяха открити сведения за това различие във възрастта, професията – светска или духовна, както и религиозната принадлежност на кандидата за жупан да дават някакво отражение върху начина за прилагане на ритуала Издигане върху стол. Това говори, че през епохата жестът е вече стандартизиран и се прилага стереотипно по отношение изпълнението на ритуала, като не зависи от личността на адресата.

Многократно бе споменат фактът, че избора на главен жупан се осъществява от суверена, независимо дали той е мъж или жена, а утвърждаването в длъжност от съсловията на благородниците, които са предимно мъже. Издигането на главния жупан върху стол се осъществява само от мъже. Това означава, че в процеса на подготовка и разгръщане на ритуалното действие ролята на мъжете е преобладаваща. От друга страна местната общност има много малка роля при избора на обредно лице в ритуала.

От описание на церемонията с княз Арпад и от средновековните извори липсва сведение адресата на ритуалния жест да променя личното си име с встъпване в длъжност независимо, че тази практика се среща масово при голяма част от източните предхристиянски държави, а по-късно и християнски такива. Вярно, същият придобива

²⁷ Един конкретен пример за подобно редуване при заемане на поста от баща, син и родственик има от областта Вашвар, през XVIII в. Първоначално граф Лайош Батяни тридесет и четири години е главен жупан на областта, след което е избран за палатин на Кралството. След него през 1762 г. в длъжността встъпва неговия син – генерал-лейтенант граф Адам Батяни, а след неговото напускане през 1771 г. постът се заема от графа епископ Йосиф Батяни (Vasvármegye 2012).

нова титла - „княз”, „главен жупан” или „епископ-главен жупан”, но не променя личното си име с владетелско. Докато заема поста общността се обръща към него с употреба на титлата му. В изворите не се намериха сведения за това след напускане на длъжността да продължи използване на титлата като обръщение към главния жупан.

Взаимоотношенията между адресанти и адресат в развитие се запазват такива, каквито са документирани и при княз Арпад. След приключване на церемонията адресата придобива пълни права да властва, управлява над адресантите и цялото население на областта. Границите на неговата власт са в рамките на предварително определените му правомощия, а последните са действащи в обхвата на териториално-административната единица.

Функцията като основен елемент на системата от измерения на обредния жест бележи очаквани изменения при изследвания ритуал. Понеже главният жупан е само висш сановник то жестът не изпълнява първоначалното си предназначение - въвеждане в статуса на върховен владетел. След загубата на държавна независимост през XVI в., ритуалът престава да бъде съставна част от церемонията по избор и пожизнено утвърждаване на върховен владетел в Кралство Унгария. Независимо от това в правното пространство на държавата същият продължава да битува като законен и законосъобразен акт по въвеждане на избрания в правомощията на неговата власт и длъжност. В потвърждение на това становище стои историческото събитие с княз Ф. Ракоци II. Известна промяна във функцията на жеста се открива в това, че ако през XVIII в. обредният жест е все още приета и действаща правна норма за администрацията в империята, то по отношение избора и утвърждаване на владетел – унгарски крал, същият се е превърнал в извънредна, нестандартна правна норма. Именно поради тази причина ритуалът е приложен при избора на Ф. Ракоци II. В потвърждение на становището, че през Средновековието и епохата на унгарския абсолютизъм, ритуалът е стандартен, общоприет и законосъобразен акт по отношение въвеждането във властта на висшата унгарска администрация, говори факта, че няма нито едно сведение същият да е забраняван за прилагане в империята при назначаване на главен жупан. По този начин държавният ритуал, прилаган спрямо върховния владетел през епохата на Арпад, запазва основните си функции за утвърждаване и огласяване на избора. Само се променя властовото йерархично ниво, на което той се прилага. Така неговата употреба се смъква от това на върховния владетел към нивото на висшите държавници. От друга страна, ако при княз Арпад ритуалът има функцията на първостепенен и единствен държавен акт за утвърждаване на избора, то при церемонията с главния жупан същият е вече от

второстепенно значение, защото се прилагат само неговите второстепенни функции – огласяване на избора, поздравяване, възхваляване и поддържане на унгарското национално самочувствие. В много от средновековните извори при описване на церемонията ритуалът Издигане върху щит (стол) не се споменава, но задължително се отбелязва полагането на клетва. Така заклеването пред служител на съдебната власт или Църквата придобива първостепенно функционално значение в процедурата по утвърждаване на избрания за главен жупан. Казано по друг начин утвърждаването на избора вече може да мине и без ритуала по издигане, след като същата функция се изпълнява от полагането на клетва. Поради тези причини разглежданият ритуален жест придобива второстепенно значение. Макар все още да притежава характеристиките на стандартен акт за законно утвърждаване във властта неговите основни функции се изместват към огласяване на избора, поздравяване на избрания и неговото възхваляване. За преобладаващата роля на последните две функции говори факта, че трикратното издигане върху стол е придружено от практиката присъстващите на церемонията, под звуците на фанфари и ударите на барабани, трикратно да извикват „Да живее!“.

Така в своето развитие ритуалът от държавен акт, който единствен потвърждава и одобрява законосъобразността на избора, стеснява своя функционален обхват до огласяване на избора, поздравяване и възхваляване на избрания за главен жупан. Вероятна причина за това стесняване на функциите и йерархично понижаване социалната роля на ритуалния жест се дължи на произхода и неразривната му връзка с предхристиянските светогледни представи, които вече не съответстват на актуалните през Средновековието и абсолютизма. От друга страна за благородническите съсловия, които векове наред са лишени от свободата да избират свой независим върховен владетел, този ритуал се свързва с идеализиране на славното историческо минало на независимото Кралство Унгария. Поради тази причина същият се приема за важна част от това минало като ревностно се съхранява и многократно възпроизвежда под различни форми²⁸. Не случайно в своите мемоари Ф. Ракоци II споменава, че при неговото избиране за княз благородниците са настоявали „да следват този стар обичай на нацията ни, началника да бъде издиган върху щит“ (Rákóczi 1951: 128). По този начин през Средновековието и най-вече абсолютизма ритуалът е издигнат в статуса на изконна,

²⁸ По темата виж написаното от Дьордь Рожа за многократните средновековни възпроизвеждания на мотива „издигане на княз Арпад върху щит“ в унгарското изобразително изкуство и книгопечатане (Rózsa 1995).

унгарска правна традиция, свързана с правото на самостоятелен избор на върховен владетел. Казано по друг начин ритуалът се превръща в градивен елемент на унгарското национално достойнство. Независимо от нехристиянския си произход и съдържание същият прераства в задължително присъстващ реликт при унгарската държавна церемония по овластяване на главен жупан. Ала този реликт вече има изменен обхват на функциите си. Така при церемонията с главния жупан ритуалът започва да изпълнява основно престижни функции, а неговото прилагане се ограничава само до това единствено ниво на властта. С това получава обяснение фактът, защо при избора на заместник жупан или по-нисши длъжностни нива в йерархията на властта ритуалния жест не се прилага²⁹.

Употребата на щит (стол), при изпълнение на символния жест, много ясно определя функциите му и го отделя от други, вероятно битували през епохата практики по издигане на човешко тяло нагоре.

При измерението семантика на ритуалния жест се наблюдава известно несъответствие. В случая с княз Ф. Ракоци II се споменава само едно наименование на ритуала - Издигане върху щит, макар от действието да отсъства щита. Това предполага, че ритуалното жестово поведение вече битува само като фразеологизъм, където последният означава несъществуващо в реалността действие. Сходно е положението при издигане тялото на главния жупан, където независимо, че щитът е заменен със стол, пак се използва същия фразеологизъм³⁰. Интересно е, че промяната във физическия състав на жестовото поведение не изменя неговото наименование³¹. На ниво мотивировка издигането на главния жупан се възприема като въвеждане във властта, огласяване на акта, както поздравяване и възхваляване. При този случай нивото на мотивация съвпада с това на семантичното ниво мотивировка. Причина за това е добрата осведоменост на благородническите съсловия за същността на ритуала, както и неговата редовна, продължителна и масова употреба в унгарското общество.

Изводът, който може да се направи от изнесеното, е че стандартът за прилагане на разглеждания държавен ритуален жест търпи промени и развитие от първата му

²⁹ Особеност на унгарското местно управление през Средновековието и епохата на абсолютизма е, че общността на всяко селище (село) сама решава своите вътрешни проблеми като избор на съдия и съдебни заседатели. От своя страна съдията сам избира селския глашатай, стражар, полски пазачи и други. Обаче при нито един от тези избори не се прилага ритуалния жест по издигане нагоре на избрания за длъжността (Erdély története 1986: 842; Réső 2000: 324).

³⁰ Тази словесна форма е трайно навлязла в унгарския език и фразеологизмът „Издигане някого върху щит” означава единствено „Обявяване някого за водач” (Magyar értelmező 1978: 1076).

³¹ В унгарския език липсва словесна форма като „Издигане някого върху стол”.

документирана проява при княз Арпад до последните такива през първата половина на XX в. Измененията са свързани основно със смъкване надолу във властовата йерархия на практиката по прилагане на ритуала, премахване на част от ограниченията относно личността на адресата и неговия социален статус. Същият вече може да бъде и духовно лице, докато в епохата на Арпад сакралният съвладетел – кенде не се издига върху щит. Както в Древността така през Средновековието и абсолютизма ритуалният жест продължава да е свързан с практиката по избиране на владетелска двойка дюла – кенде, главен жупан – заместник жупан. При тези избори не се появява друг ритуален жест, който да замести настоящият. При споменатите владетелски двойки елемент на функционално сходство е фактът, че както дюла така и главния жупан имат правомощията да правораздават. Последният преотстъпва правото си на своите заместници. Това предаване се вписва в един по-общ процес, започнал през XI-XII в., на прехвърляне управленски правомощия от висшите към по-нисшите нива на местна власт. Заедно с това вървят процеси по заимстване на отделни елементи от ритуалите по избор и утвърждаване към подобни практики в по-ниските нива на властта. Същите се появяват в ритуалите и обредите по избора на селски съдии, и водачи на ергенски дружини, както и тяхното утвърждаване в служебен, социален и обреден статус.

Литература:

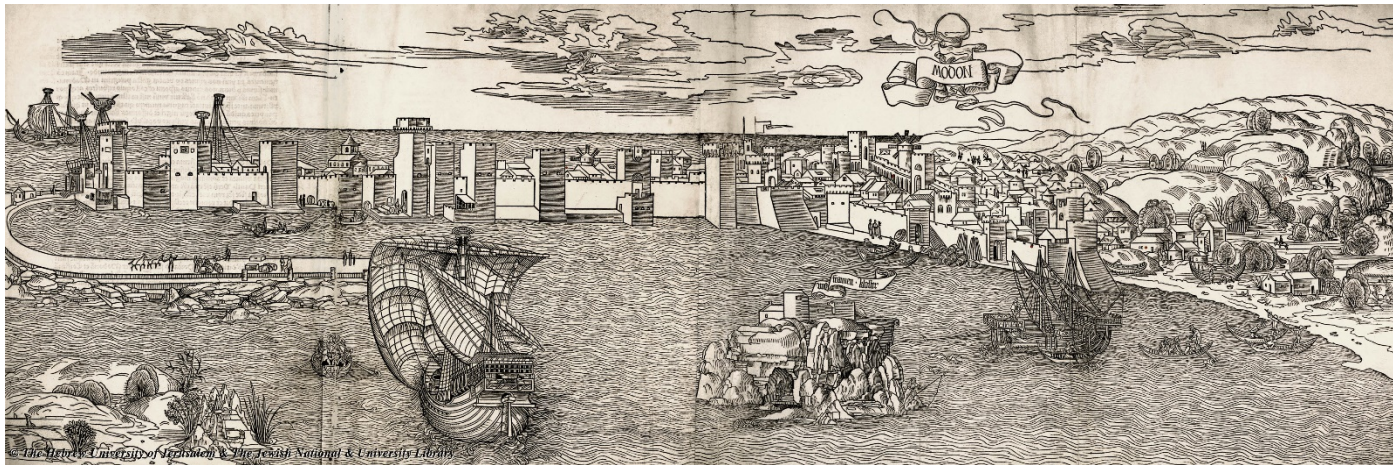
- Маджаров 2008:* **Маджаров**, Джени. Промени при измеренията на жеста в българските и унгарските обреди. Примерът издигане и носене на седнало човешко тяло. // В света на човека. Сборник в чест на проф. д.и.н. Стоилов. – София: Унив. изд., 275-307.
- Állami királyi és császári 2002:* Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Összeállit. Fallenbüchel Zoltán. - Országos Széchényi Könyvtár, Osiris Kiadó.
- Balássy 2006:* **Balássy**, Ferenc,. A rabonbánok áldozatai s a székelyek Nemzeti gyűlései. // Magyarországi népszokások. II köt.Össeállit. és szerk. Réső Ensel Sándor. - Budapest: ELTE BTK, Folklóre Tanszék, 213-238.
- Balogh 2002:* **Balogh**, László,. Árpád „pajzsra emelésének” keleti párhuzamai. // Acta Universitatis Segediensis. // Acta Historica 112, 37-47.
- Erdély 1986:* Erdély története (1606-tól – 1830-ig). II köt. Szerk. Makkai, László és Szász, Zoltán. – Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gergely 1985:* **Gergely**, András,. A nemesi vármegye. – <http://www.tankonyvtar.hu/historia-1985-056/historia-1985-056-081013-11> (10.04.2012)
- Golden 1982:* **Golden**, P. B. Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst the Pre-činggisid Nomads of Western Eurasia. // Archivum Eurasiae Mediaevi, 2.
- Györffy 1983:* **Györffy**, György,. István király és műve. Gondolat. - Budapest.
- Halmágyi 1991-92:* **Halmágyi**,Pál, Az utolsó hagyományos főispáni beiktatás Makón. (Makó József Attila Múzeum) // MFME-EPA 01609, 1. sz. 233-240.
- Hegedüs 2012:* **Hegedüs**, Zoltán. Püspök-főispánok beiktatása Győrött (2012.03.02.) – http://www.kisalfold.hu/blog/kisalfoldi_historiak/puspok-foispanok-beiktatasa-gyorott/146/2676 (10.04.2012)
- Korai magyar 1994:* Korai magyar történeti lexikon (9-14 század). Kristó, Gyula (főszerk.), Engel, Pál., Makk, Ferenc. – Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lázár 1881:* gróf Miklós, Lázár. Székely ispánok és alispánok a mohácsi vészig. -

- Budapest: Athenaeum R. Társulat Könyvnyomda.
Lendvay – Fallenbüchl 1994: **Lendvay, Márton** – Zoltán **Fallenbüchl**.
 Magyarország
 főispánjai 1525-1848. - Budapest.
Ludwig 1982: **Ludwig, D.** Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches
 im Licht der
 Schriftlichen Quellen. - Münster.
Madjarov 2011: **Madjarov, Djeni.** L'histoire de Petăr (Pierre) Deljan –
 souverain legitime et
 du prince Arpad dūla. Relations entre le rituel et la titulature.
 // Bulgarian
 Historical Review, 39, Vol. 1-2, 3-40.
Magyar értelmező 1978: Magyar értelmező kéziszótár. szerk. Juhász József,
 Szőke István,
 O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós, III. kiadás,
 Akadémiai Kiadó,
 Budapest.
Magyar Katolikus: Magyar katolikus Lexikon. – <http://lexikon.katolikus.hu>
 (24.08.2012)
Magyar nyelv 1970: A magyar nyelvtörténeti-etimológiai szótár. II. kötet.
 Főszerk. Benkő,
 Loránd. – Budapest: Akadémiai Kiadó.
Magyar nyelv 1976: A magyar nyelvtörténeti-etimológiai szótár. III. kötet.
 Főszerk. Benkő,
 Loránd. – Budapest: Akadémiai Kiadó.
Magyar nyelvtörténeti 1893: Magyar nyelvtörténeti szótár. A legrégebb
 nyelvemlékektől a
 nyelvújításig. III. kötet. Szerk. Szarvas, Gábor és Simonyi,
 Zsigmond. -
 Budapest: Hornyánszky Viktor, Akadémiai
 Könyvkereskedése.
Magyar történelmi fogalomtár 1989: Magyar történelmi fogalomtár. Szerk.
 Bán, Péter. -
 Budapest: Gondolat.
O. Nagy 1979: **Nagy, Gábor, O..** Mi fán terem? Magyar szólásmondások
 eredete. -
 Budapest: Gondolat.
Rákóczi 1951: II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. – Budapest: Szépirodalmi
 könyvkiadó.
Réső 2000: Sándor, Réső Ensel. Magyarországi népszokások. –
 Budapest: Osiris Kiadó.
Róheim 1917: Géza, Róheim. A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. //
 Ethnographia,
 XXVIII, 58-99.
Rózsa 1995: **Rózsa, György.** „Árpád emeltetése”. // Néprajzi Értesítő,
 LXXVII, 35-43.
Róna-Tas 1995: **Róna-Tas, András,** Magyarország korai története.
 (Tanulmányok). - Szeged.
Szederkényi 2012: Nándor, Szederkényi. Heves vármegye története. IV. köt.
 29 fejezet –

- Thúry 1888:* <http://mek.niif.hu/02100/02163/html/4kot/43r30fej.htm> (10.04.2012)
Thúry, József. Régi magyar és török hadviselés. // Hadtörténeti Közlemények, 3-5 sz., 562-600.
- Zlinszky 2002:* **Zlinszky, János.** Történeti alkatmányunk fejlődése. I. //Magyar szemle
(on line) új folyam XI, 2. sz. - Budapest –
http://www.magarszemle.hu/szamok/2002/2/torteneti_alkatmanyunk?postaction=Pr... (28. 08. 2007)
Vasvármegye 2012: Vasvármegye önkormányzata és közigazgatása. –
http://193.225.149.5/vdkweb/vm_varmegyeivarosai/kozigazgatas.html
(10.04.2012)
archivum.piar.hu 2012: <http://archivum.piar.hu/aristokrata/11meltosagok.html>
(09.04.2012)

Модон (Метони) в края на XV век през очите на западни пътешественици*

Ивайла Попова



Модон, 1483/1484 г. – Бернад фон Брайденбах (художник Ерхарт Ройвих)

В настоящето изследване ще се спрем върху текстовете на няколко, предимно германски поклонници, които преминават през Пелопонес в края на XV век и оставят твърде любопитни описания за укрепителните съоръжения на Модон, за населението - неговата религиозна принадлежност, за етническите групи на цигани и евреи, разказват също и за прочутото вино *малвазия*, чието производство осигурява един от основните поминъци за района. Всеки от тях подчертава, че Модон е под венецианска власт, някои споменават и за античната история на града.

Преди до преминем към конкретните сведения, ще представим накратко пътешествениците.

Феликс Фабри, роден 1438/1441 г. в Цюрих, става доминикански монах и от 1468 г. е в манастира в град Улм. Издига се до главен проповедник на Ордена, професор е по теология и философия и осъществява две поклонничества до Св. Земи – през 1480 г. и **през 1483-1484 г.**, за които оставя подробен разказ. За второто пътуване са запазени още редица паралелни сведения от поклонници – от Паул Валтер Гуглинген, от Георг фон Гумпенберг, от Конрад Бек и от Бернад фон Брайденбах¹.

*Тази статия е разширен вариант на доклад, четен на кръглата маса „Балканите и светът: Modus concursiois“, организирана и проведена на 12 и 13 декември 2012 г. в Институт по Балканистика, БАН.

¹ Europäische Reiseberichte des Späten Mittelalters. Hrsg. Von Werner Paravicini. Teil 1. Deutsche Reiseberichte. Bearbeitet von Christian Halm. Frankfurt am Mein, 2002, Феликс Фабри № 80 и 88. В това пътуване от 1483 – 1484 участват още много поклонници, оставили са и паралелни сведения N 84 Paul Walter Guglingen, N

Бернард фон Брайденбах, както вече споменахме, също пътува до Св. Земя през **1483-1484 г.** Той е от благородническо потекло, роден е през 1440 г., умира 1497 г. Доктор е по право от университета в Ерфурт. Брайденбах е свещеник в катедралата на град Майнц. Неговото *Пегрегринацио* е първата илюстрирана книга на пътешественик, която е отпечатана през 1486 г. в Майнц (първо на латински – през февруари и после на немски – през юни)².

Нидерландския благородник **Йос ван Гистеле** също дава интересни сведения за Балканите³. Ван Гистеле е роден около 1446 г. в Гент, умира към 1525 г., като в периода **1481 – 1485 г.** пътува в Близкия Изток и Югоизточна Европа, включително Италия, Гърция, Балканите. Разказът му е издаден от Амброзиус Цеебоот и е публикуван през 1557 г. в Гент, където има още две ранни издания – от 1563 г. и 1572 г. Очевидно текстът се е радвал на доста голяма популярност.

Името на **Конрад Грюнемберг** се среща за първи път през 1442 г. като *баумайстер – строител* в град Констанц, участва също в градския съвет (в периода 1454 г. – 1462 г.) и няколко пъти е бюргермайстер – кмет на Констанц. Занимава се с хералдика и издава книга за гербовете⁴. През 1485 г. в документи на Градския съвет на Констанц се споменава вече като рицар. На 22 април **1486 г.** заминава на поклонение към Светите места, където в Йерусалим става рицар в Ордена на Св. Гроб, за което поклонничество оставя подробен разказ⁵.

В пътуването през **1486 г.** освен патрицият от Констанц, **Конрад Грюнемберг** се включват и херцог Йохан фон Байерн, граф Вилхелм фон Верденберг и още множество

85 Georg von Gumpenberg, N 86 Konrad Beck, N 87 Bernhard von Breydenbach. На български вж.: **Попова, Ив.** „Някои интересни сведения на западни пътешественици за балканското население през XV в.“ – В: Mediaevalia. Специално издание. Сборник в памет на доц. Д-р Георги Сотиров. С., 2011, 348-363. <http://www.mediaevalia.eu/>

² **Ivins, W. M. Jr.** A First Edition of Breydenbach's Itinerary. Bulletin of the Metropolitan Museum of Art Bulletin, vol. 14, N10, 1919, 215 – 221. Илюстрациите са дело на художника Ерхарт Ройвих, роден в Утрехт, който публикува тези първи две издания. **Bernhard von Breydenbach.** Peregrinationes. Un viaggiatore del Quattrocento a Gerusalemme e in Egitto. Ristampa anastatica dell' incunabolo. Traduzione italiana e note di Gabirella Bartolini e Giulio Caporali. Prefazione di Massimo Miglio. Saggio introduttivo di Gabirella Bartolini, Roma, 1999.

³ **Zeebout, A.,** Tvoyage van Mher Joos van Ghistele (ed. R.J.G.A.A. Gaspar). Verloren, Hilversum 1998;

⁴ **R. Graf von Stillfried-Alcantara, Ad. M. Hildebrandt** (Hrsg.): Des Conrad Grünenberg, Ritters und Burgers zu Constenz, Wappenbuch. Volbracht am nunden Tag des Abrellen do man zalt tusend vierhundert drü und achtzig jar. In Farbendruck neu herausgegeben. Starke, Görlitz 1875–1884, (Als Faksimile, Saarbrücken 2009).

⁵ **Konrad Grünemberg.** The story of sir Konrad Grünemberg's Pilgrimage to the Holy land in 1486. Translated and annotated by Kristiaan Aercke from the Dutch translation by A. C. J. De Vrankrijker based on the rare German edition by Walter Fräzel. Centro Interuniversitario di Ricerche sul "Viaggio in Italia", Moncalieri, 2005; **Ritter Grünembergs** Pilgerfahrt ins Heilige Land 1486. Herausgegeben und übersetzt von Johan Goldfriedrich und Walter Fränzel, Leipzig, 1912; **Konrad Grünembergs** Pilgerreise ins Heilige Land, 1486. Untersuchung, Edition und Kommentar. Diss. Andrea Denke, 2011, Böhlau, 528 Seiten.

участници. Качват се на кораб във Венеция и оттам преминават през Пореч, Задар, Шибеник, Лесна (Хвар), Корчула, Рагуза, Корфу, Модон, Крит, Кипър, Яфа, Йерусалим⁶.

Друг германец, оставил описание на пътуването си до Св. Земи е **Дитрих фон Шахтен**. Той е дребен благородник, роден 1445 г., умира 1503 г. От 1468 г. до смъртта си е служител и съветник на ландграфовете на Хесен. През 1491 г. придружава ландграфа на Хесен Вилхелм I на поклонничество до Йерусалим⁷.

Италианецът **Пиетро Казола** прави описание на Балканите по пътя си към Св. Земи през **1494 г.** Пиетро Казола е роден през 1427 г. в знатно миланско семейство. Ранните години от своя живот прекарва в катедралата в Милано. По-късно, за период от шестнадесет години, е секретар на миланския пратеник в Рим, а през 1478 г. се завръща в Милано, където продължава духовническата си кариера. През 1494 г. предприема поклонничество до Йерусалим, за което оставя подробен разказ. Неговият пътепис е особено интересен за нас, с оглед подробните и живописни описания на острови, селища и местности по Адриатическото крайбрежие на Балканския полуостров, както и на населението в този район. Връщайки се от Светите земи по обратния път Пиетро Казола продължава описанието си на Западното крайбрежие на Балканите и тъй като този път корабът спира на други места, италианският поклонник допълва разказа си с нови впечатления⁸.

В същото пътуване от **1494 г.** до Св. Земя участва и **неизвестен по име германски дребен благородник**, оставил твърде любопитни сведения за интересувания ни Модон. Текстът безспорно представлява интерес за изследователите с нови подробности за Балканите и населението на полуострова⁹.

Арнолд фон Харф произхожда от стар аристократичен род от Долнорейнската област. Както се вижда от неговия текст¹⁰, той получава добро образование и има познания по география, история, езикознание. През **1496 г.**, когато е 25 годишен, предприема поклонничество до Светите места. След като преминава Италия, Египет,

⁶ Deutsche Reiseberichte, N 92, Konrad Grünemberg, 227 – 230.

⁷ Deutsche Reiseberichte, N 95, Landgraf Wilhelm d. Ä. von Hessen (Dietrich von Schachten), 240 – 242.

⁸ **Pietro Casola**. Viaggio a Gerusalemme a Pietro Casola. A cura di Anna Paoletti. Alessandria, 2001. Engl. Transl. - Canon Pietro Casola's Pilgrimage to Herusalem in the year 1494. By M. Margaret Newett, B.A., Manchester, 1907.

⁹ Die Reise eines niederadeligen Anonymos ins Heilige Land im Jahre 1494. Hrsg. Gerhard Fouquet, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2007.

¹⁰ **Arnold von Harf**. Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harf von Cöln durch Italien, Syrien, Aegypten, Arabien, Aethiopien, Nubien, Palästina, die Türkei, Frankreich und Spanien wie er sie in den Jahren 1496 bis 1499 vollendet, beschrieben und durch Zeichnungen erläutert hat. Nach den ältesten Handschriften und mit deren 47 Bildern in Holzschnitt herausgegeben von Dr. E. Von Grootte. Cöln, 1860; The Pilgrimage of Arnold von Harff. Translated by M. Letts, London, 1946. Deutsche Reiseberichte, N 111, Arnold von Harff, 273 – 281.

Арабия, Мадагаскар, някои страни в Югоизточна Азия, Палестина, Константинопол, българските, сръбските, албанските земи, Италия, Испания, Франция и Нидерландия, се завръща в родината си през **1499** г.

Ще се спрем първоначално на текста на Феликс Фабри.

По време на поклонничество до Св. Земи през 1483-1484 г. връщайки се през Пелопонес, Феликс Фабри се спира на прочутото вино – малвазия, чието производство очевидно е основен поминък за населението в този регион¹¹. Поклонниците приближават към бреговете на *Ахая, или Пелопонес или Морea*, и трите имена са за една и съща област. *Ахая притежава една предпланина наречена Малea, издигаща се на 50 мили вътре в морето... В подножието на Малea лежи град Малфазия [Монемвасия]. При него се отглежда срещаното преди вино, за което хората казват, че е истинска малвазия. Веднъж то било пренесено оттук към западните земи. Тогава критското вино изобщо било неизвестно. След това някой стигнал до извода, че критското вино е по-добро на вкус от малейското, купил си го и го нарекъл малвазия. То не идва повече от Малфазия на запад, защото града сега принадлежи на турците, и не произвежда никакво вино¹².*

В града Малфазия трябва да живеят твърде лоши и враждебни към чужденците хора, защото капитанът се пазеше да влезе в това пристанище¹³.

¹¹В текста си Фабри отбелязва, че на отиване преминават покрай *планините на Истрия, Паренцо, Ровине, залива Куарнеро, Ядра (Зара), пристанището Онеум [Олмис/Олмиш [Алмиса докато е венецианско владение] в Хърватско], Лесина, Курцола, Рагуза*, за която казва, че е *начело на цяла Далмация и Склавония, град Шкодра, който се нарича Скутари и който венецианците предишната година предадоха на турците, Дураций [Драч], който сега е голям град на турците, град Лавилоне [Валона?], о-в Корцири, който наричат Корфу*, виждат планините на Ахая, където се намира град Патра, после град Метон, който наричат Модон, който е на половината път между Венеция и Йерусалим; после минават през Корон, Малea, Крит - Кандия, Родос. На връщане отново минават през Малea, Метон (тук той помества описанието си), Тенедос, Керкира - Корфу, Албания –Шкодра, който град е бил на венецианците, а от 1478 г. е в ръцете на турците.

¹² **Harris, J.** More Malmsey, Your Grace? The Export of the Greek Wine to England in the Later Middle Ages. In: *Eat, Drink and Be Merry (Luca 12:19): Foot and Wine in Byzantium. In Honour of Professor A.A.M. Bryer.* Ed. By Leslie Brubaker and Kallirroe Linardou, Variorum, 2007, esp. p. 249. – Малвазията е вид сладко вино, което оригинално се свързва с Пелопонес, областта около Монемвасия. Когато франките идват след 1204 г. наричат града и виното **Malvoisie – malmsey** в английския вариант, изнасяна е от Модон. През XV век видът грозде, от който се произвежда малвазията е култивиран на о. Крит, Кипър и дори в Испания, за да произвеждат достатъчно количество за задоволяване на пазара. В Англия през XV в. освен **малмси**, друго гръцко вино, което се внася е **Rumney**, друга твърде сладка смес, което идва от Закинтос и Йонийските острови. Това е отново англицизирано наименование, идва от **Romania**, името на Византия за Запада. В германските текстове през XV в. се среща под името **Romenier, Rumenier**, а на италиански – **vino di Romania**. През XV в. този вид вино **Романие/p/** също е произвеждан, както и малвазията в Испания – виж **Francis, D.** *Wine Trade*, London, 1972, pp. 9, 15, 23.

¹³ **Fabri, Felix.** *Galeere und Karawane: Pilgerreise ins Heilige Land, zum Sinai und nach Ägypten 1483. Die Übersetzung besorgten Herbert Wiegandt und Herbert Kraus.* Stuttgart, Wien, Bern, 1996, p. 271. **Fratris Felix Fabri.** *Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Aegypti Peregrinationem.* Edidit C. D. Hassler, I – III, Stuttgartiae, 1843-1849, III, p. 314.

Продължавайки описанието си на този южен балкански полуостров, Феликс Фабри се спира на Модон, подробно разказва за укрепителните му съоръжения, отбелязва, че:

*Той се намира в провинция Ахая, в която има много градове, които турците са превзели... измежду всичките Модон е най-стария град, за който говори още Тукидид в Гръцка история в речта на Бразидис в кн. 4. ... Цяла Ахая от 1204 година става венецианска и Венеция досега я владее. Градът е голям и много добре укрепен както откъм морето така и откъм сушата. Особен интерес представлява текстът, отнасящ се за предградието на този венециански град в Пелопонес. Отвън има предградие и от едната страна на предградието, на склона на хълма са разположени много малки домове и къщурки направени от кълчища, тръстика и съчки, уплътнени с кал; и са като малка вила [имение] и са обитавани от онези **цигани**, които се скитат по света и за които беше казано по-горе. И на всеки площад е пълно с коне, свине и всякакви шумотевици и те се движат в това място извън града, а в града е мир и спокойствие, и може да се върши спокойно работа в него.*

Градът е епископско седалище, скромна църква, злочастен клир, разделен народ¹⁴.

За църквите и манастирите, за светите мощи в Модон доминиканският монах Феликс Фабри отбелязва следните свои наблюдения:

На 13тия ден, който е празник на девицата Св. Лучия, имаше поклонение при братята проповедници, в чиято църква отидохме и в чиято света литургия участвахме. Там даже някои войници поклонници веднага щом се изповядаха, приеха светото причастие в тяхната църква [на проповедниците] с позволение все пак на господаря викария-епископ на Модон. След като свърши службата и се навечеряхме, посетихме църквите на града Модон и най-напред отидохме в катедралната църква, която се оказва, че е посветена на Св. Йоан, в която е положено за поклонение тялото на св. Леон[Лъв]¹⁵, някакъв поклонник от тевтонски произход. Смятам, прочие, че той е бил

¹⁴ **Fratris Felix Fabri.** Evagatorium in Terrae Sanctae, III, p. 338.

¹⁵ **Στεῖρης Γ.** Φιλοσοφία καὶ θεολογία τοῦ Νικολάου ἐπισκόπου Μεθώνης, Βυζαντινὸς Δόμος, τ. 17-18, 2009 – 2010, σ. 418. Едва през XIV в. има сведения за почитането на Св. Лъв като светец. **Симоне Сиголи** през 1384 г. говори за мощите на Св. Лъв, които според една версия лежат в храма Св. Доминик, а според друга – на планината Св. Никола, а според трета – на о. Сапиенца. Поклонниците в разказите си следват или текста на **Симоне Сиголи** (виж откъс от текста по-долу в статията) или на **Лионардо Фрескобалди** (виж откъс от текста на Фрескобалди по-долу в настоящата работа). През 1418 г. пътувайки към Йерусалим, благородникът от Аквитания, **Номпар II дьо Комон** разказва, че мощите на св. Лъв са в храм на миля и половина от Модон и дава подробности за смъртта и погребението му на крайбрежието. (Le voyage d'Oultre,er en Jherusalem de Nomparr, seigneur de Caumont, ed. by Peter S. Noble, Oxford, 1975, esp. p. 55 – 56.) Следвайки текста на Номпар, очевидно крайбрежието е първоначалното място на погребението на св. Лъв.

поклонник, който е починал при турците, и след като при тях е извършил [мощите му са извършили] не малко чудеса, след това е бил пренесен при християните в Модон, за което говори Антон... Видяхме също в тази църква главата на Анастатий, епископ Александрийски¹⁶ и два пръста на св. Козма и Дамян. Отидохме също извън града, където братята минорити имат малък манастир и откъдето се върнахме по вечерня и след като чухме вечерната служба в църквата на проповедниците, се върнахме на нашето място. За църквичките на гърците, каквито също имат тук, не се заинтересувахме.¹⁷

В поклонническото описание на друг германец, Бернард фон Брайденбах откриваме твърде интересни сведения за този южен полуостров на Европа – Пелопонес от края на XV в. В разказа за един от най-важните градове на Морея, Модон, пътешественикът също се спира на обособена социална група от населението му – циганите.

„...останахме един ден в **Модон**, ... Тук няма друго вино освен **малвазия**. Пред града има твърде много схлупени къщурки, към 300, в които живеят бедните, черни като етиопци и различни от нас. Когато дошли в нашата земя, те се нарекли сарацени, с известния термин. Фалшиво твърдят, че идват от Египет, който е много отдалечен от това място, но в действителност са от **Гиппе**¹⁸, недалечна страна, и са предатели като всички сарацени и са измамници спрямо християните¹⁹. Градът Модон е солиден

Впоследствие мощите са намерени от местен епископ и преместени в местност близо до Модон, където по-късно е издигнат храм в чест на светеца. После мощите отново са преместени в православния храм на св. Георги в Tribulleye(?). Този факт се потвърждава от култа на светеца сред православното население и през османския период. Още в разказа на Номпар е споменато, че мощите на св. Лъв извършили „редица големи чудеса“. Г. Стирис заключава в статията си, че мощите на св. Лъв са под грижата на епископ Николай Метонски в храм извън стените на града, после са преместени в храм, посветен на светеца, но отново извън стените. В разказа на Номпар не се споменава нищо за потеклото на св. Лъв. **Зебалд Ритер** през 1479 г. (Das Reisebuch der Familie Rieter, herausgegeben von R. Röhrich und H. Meisner, Tübingen, 1884, S. 46) и анонимен автор от 1480 г. дават сведения, че мощите на Св. Лъв вече са в храма на св. Йоан Богослов, митрополитския храм на Модон, заедно с мощите на св. Атанасий, сведения, които се потвърждават и от поклонниците, обект на настоящето изследване – **Феликс Фабри, Бернард фон Брайденбах, Конрад Грюнемберг, Пиетро Казола**, като последният подробно се е информирал от местните жители кой е този светец и описва дадените му сведения – вж. настоящия текст по-долу.

¹⁶ Най-вероятно става въпрос за Атанасий, епископ на Модон през IX в., починал през 880 г., канонизиран. Вж: Δουκάκης, Δ. "Μεσσηνιακὰ καὶ ἰδίᾳ περὶ Φαρῶν καὶ Καλαμιάτας", Ἀθήναι, 1905, част № 3, притурка, с. 271.

¹⁷ **Fratris Felix Fabri**. Evagatorium in Terrae Sanctae, III, 333 – 334. За св. Лъв вж. бел. 15 по-горе.

¹⁸ За страната **Гиппе** и за циганите на Балканите през по-ранен период вж.: **Николов, Ал.** “Военизирани цигани в пределите на катепаната България от края на XI в.” – В: Средновековният българин и „другите“. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов. София, 2013, 175 – 185. Потвърждение за военизирания характер на някои цигански общности могат да се намерят в текста на белгиеца Жорж Ленгеран, вжж настоящия текст по-долу. За произхода и културата на циганите вж.: **М.В. Смирнова-Сеславинская, Г.Н. Цветков.** Цыгане. Происхождение и культура. Москва-София, 2009.

¹⁹ **Soulis, G.** The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages. – *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 15, 1961, 141 – 165; esp. p. 154.

и добре укрепен, намира се в Морея, под венецианска власт е и е отдалечен от Корфу на 300 мили. Тук говорят гръцки и голямата част са християни-мелхити²⁰, принадлежат към вярата на св. Павел. В действителност има архиепископат на блажените клирици от нашата вяра, тоест от римската църква. В голямата църква [катедралата?] се изпълнява божествената служба според нашата литургия и ритуалът на Римската църква. В енорийската църква, посветена на св. Йоан, е запазено тялото на Св. Лъв, епископът, и главата на св. Анастасий, епископът²¹. Някога Морея е била плодородна и процъфтяваща страна, заобиколена отвсякъде от море, с изключение на един Истъм, който я свързва с **Туркия**, през който турците много често преминават и опустошават тази страна и я покоряват, с изключение на Модон и някои малки скалисти места, които са под венецианска власт. Модон е град разположен в Ахая, на континента, близо до територията на турците, които отиват там, заедно с християните, на **седмичните пазари**”²². Както личи от този текст, освен производството на прочутото вино малвазия, друг аспект от икономиката на тази област е търговията – с посочените от Брайденбах седмични пазари, в които участват християни и мюсюлмани. Наблюдателният патриций от Констанц не е пропуснал да отбележи също и опустошенията, на които е подложена областта Морея, дело на османските турци.

Описанието на Пелопонес продължава по следния начин: „В Морея, отляво, между Модон и Корфу, има един град, укрепен и заобиколен от стени и подчинен на турците, и се нарича **Аркадия** (днес Кипариса). В центъра си има един хубав кастел и е отдалечен от Модон на 50 мили. Недалече има и друг град, който се нарича **Корона** (Корон) и е отдалечен от Модон на 18 мили и той е в турски ръце. После има друг град, наречен **Наполи да Романия** [Навплион], който е отдалечен на 200 мили от Модон и на 100 от **Камелиане** [Каламата], после е град **Малвазия** [Монемвасия], която е отдалечена на 30 мили от Камелионе, заедно с кастелът е под венецианска власт. После един друг град, **Саксемилио** [Хексамилiona?], отдалечен на 150 мили от Модон. Няма други градове в Морея“²³.

Текстът на Брайденбах описва и нос Малеа, един труден за корабоплаване участък, отбелязван по подобен начин и от други пътешественици.

²⁰ Християни с гръцки ритуал и с арабски език.

²¹ За св. Анастасий вж. бел. 16 по-горе, а за св. Лъв – бел. 15.

²² **Bernhard von Breydenbach**. Peregrinationes., p. 29.

²³ Пак там, с. 30.

„Малеа е един скалист нос на Гърция и се простира на 5000 крачки вътре в морето, около който вълните се блъскат така вихрено и с толкова сила, че корабите искат да се отдалечат на двойно разстояние и да сменят пътя...“²⁴

Следващите редове в *Перегринациото* са посветени на прочутото вино – малвазия, което подобно на Пиетро Казола, Бонсиньоре Бонсиньори и Бернардо Микелоци, Феликс Фабри и редица други поклонници, е обект на интерес и от Бернард фон Брайденбах. „В основата на Малеа е градът **Малвазия** [Монемвасия] в съседство на която расте великолепната лоза, която наричат малвазия. От това вино народът трансформира името на виното от Крит, което сега навсякъде се нарича малвазия, обаче не е от Малвазия, а от Крит или Кандия или Модон. Пилотите на корабите отказаха да влязат в пристанището на Малвазия, защото казаха, че се обитава от най-лошите гърци, така предпочетоха да обърнат корабите към Цикладските острови, срещу много море, и казаха, че тази планина се наричана Малеа заради лошотията на хората.²⁵“ Твърде любопитно описание за нрава на гърците, което обаче срещаме у още един автор, Феликс Фабри, но с оглед на факта, че двамата с Брайденбах участват в едно и също пътуване, очевидно имат и сходни наблюдения²⁶.

Интересни сведения откриваме и в текста на нидерландския благородник Йос ван Гистеле, който, както вече споменахме, пътува в периода 1481 – 1485 г.²⁷ В глава VIII, 19 е разказът за Модон. Холандецът подобно на другите западни пътешественици се спира на укрепителните съоръжения на този венециански град, посочва, че Модон има здрави стени. Той също така не пропуска другата основна „забележителност“ – говори за многобройната колония от цигани [египтяни], която обитава укрепеното предградие²⁸. Спира се също на факта, че *Модон е епископство*, отбелязва, че има два манастира – *на братята минорити и якобити*, посочва, че има хубава църква на *Св. Йоан*, където е *положен Св. Леон и Анастасий, светия епископ*²⁹.

²⁴ Пак там с. 248.

²⁵ Пак там, с. 249.

²⁶ **Fabri, Felix.** Galeere und Karawane:, p. 271.

²⁷ **Zeebout, A.** Tvoyage van Mher Joos van Ghistele (ed. R.J.G.A.A. Gaspar). Verloren, Hilversum 1998., esp. p. 389.

²⁸ Voor de stede staet een schoon vorbouch ooc bemuert, al vol van stradioten ende verjaechde lieden, ghevlucht vanden Torcken, ende zeere vele (385v) **egipteneers**, zoot ooc daer alle de landen duere doet, maer en useren daer niet dat zij hier int land doen, van stelen of zulcke saken, ende van dat zij zegghen in Egipten woonende, dat en es niet waer, want men weetter daer niet af te spreken. **Zeebout, A.** Tvoyage van Mher Joos van Ghistele , p. 389.

²⁹ Modon es ooc een bisscopdom, hebbende twee cloosters, deen frereminueren ende dander jacopinen, alwaer eene schoone keercke staet van Sente Jan, daer den lichame leyt van Sente Leo ende den lichame van Anastacius den helegghen bisscop, zeere zuverlic verheven. **Zeebout, A.** Tvoyage van Mher Joos van Ghistele , p. 389. За св. Анастасий – виж бел. 16 по-горе, а за св. Лъв – бел 15.

От особен интерес са сведенията на Жорж Ленгеран. Той е белгиец от Монс, байюл на Хаврe, главен бирник на областта Ено, съветник на Филип I Красиви, херцог на Бургундия и суверен на Нидерландия (р.1478 – ум.1506). През 1485 – 1486 г. Жорж Ленгеран пътува до Св. Земи (запазен е текстът с описанието на пътуването³⁰), а през следващите години продължава своята кариера с дипломатически мисии до Германия през 1493 г., Бургундия и Франция през 1496 г. Ленгеран умира през май 1500 г.

За Модон Жорж Ленгеран пише следното: *Вторник, четвъртия ден на месец юли, пристигнахме в пристанището на споменатия град Модон, който също е в страната на гърците. Този ден отидохме да ядем в него; градът е добре укрепен и добре снаряжен с артилерия. Обграден е от море от двете страни, а от третата е суша. В град Модон има две църкви – на якобитите и на св. Франциск. В енорийската църква на този град ни казаха, че тук била главата на св. Анастасий, който направил първия псалм, и е там, но ние изобщо не я видяхме, а видяхме тялото на един пилигрим, който дошъл от Йерусалим. Това тяло правело много чудеса. Улиците на този град са по-големи от улиците на градовете, които видях след заминаването ми от Венеция. Откъм сушата те [жителите] добре са го укрепили. Има ровове–каналы и на някои места – двойни ровове с формата на ведро, много дълбоки. От тази страна има предградие, в което живеят много **евреи**. От тази страна има и голямо предградие, което също се затваря [т.е. е оградено]. И в това предградие поклонниците могат да намерят по-добра храна и по-добро пиене отколкото в града. И отвъд споменатото предградие, могат да се видят голямо количество колиби, в които изглежда живеят бедни хора. Все пак по-голяма част от мъжете са **платени войници на кон в Модон**; от тези колиби, както и от други близки села се набирали 1000 войници на кон с плата. От тези коне аз видях някои много хубави. По-голямата част от тези колиби се обитава от племето на **египтяните**. От тези египтяни по-голямата част да налбанти [ковачи] и работят този занаят като седят на земята, а техните духала са мехове от кози кожи³¹.*

Твърде любопитни сведения дава белгийският поклонник за циганите, както видяхме от цитирания пасаж, освен ковачество, което е основният им поминък, от този текст разбираме, че е имало и военизирани групи циганско население, включени във венецианските отреди за защита на владенията Серенисимата от османските нападения.

³⁰ Voyage de Georges Lengherand, Mayeur de Mons en Haynaut, a Venise, Rome, Jérusalem, Mont Sinaï et Kaire, 1485 – 1486. Avec Introduction, Note par le Marquis de Godefroy Ménilglaise, Mons, 1861.

³¹ Пак там, с. 98. Този текст е особено интересен, тъй като само в още едно описание на Модон се срещат споменати едновременно цигани и евреи – това на Арнолд фон Харф, виж текста на статията по-долу.

Ленгеран продължава живописния си разказ за обичаите на твърде разнородното местно население: *В тази земя са се настанили и някои турци, не зная как, било заради данъка или заради друго, или пък защото са добре дошли, тъй като другите изоставят земята. И когато споменатите египтяни си тръгват, за да дойдат в нашите земи или другаде, те подпалват своите жилища и не могат да строят други къщи. Другите повикани са албанци, които живеят тук от 30 години, което е времето на войната на венецианците с турците. Те дошли на помощ на венецианците и се оттеглили да живеят в Модон. Те са доблестни мъже и дръзки воители, както говорят в Модон. Гребците на нашия кораб излагат стоките си за продан, както сториха и в Корфу.*

Сряда, петия ден на споменатия месец юли, отидохме да чуем месата в Модон и да обядваме. След това собственикът на кораба нареди да свирят тръба, така че всички да се върнем на галерата. Опънахме платна около 2 часа подир пладне и след три мили плаване се насочихме към Кандия. Когато изминахме около 18 мили, от лявата ни страна, където до момента се виждаха скали и планини, видяхме град, наречен Корон, по-голям и по-хубав от Модон, както ни казаха, в хубава плодородна страна, подвластна на венецианците. От другата, дясната страна, се виждат само небеса и води, но не изминахме 18 или 20 мили, за да гледаме само скали и планини. И този ден, докато падне нощта, друго не видяхме³². Заключението, че другият ключов венециански град в Пелопонес, Корон, е по-голям и по-хубав от Модон, не се среща в текстовете на останалите поклонници. Само Пиетро Казола отбелязва, че разположението на Корон е не по-малко хубаво, от това на Модон.

Твърде любопитно е описанието на Модон, дело на друг от германските поклонници – Конрад Грюнемберг, който разказва за смяната на венецианския управител, също споменава за общността на циганите, и разбира се – не пропуска да отбележи и политическата действителност – османското присъствие в региона.

Днес, събота, първият ден на юли, ние пристигнахме пред Модон. Всички поклонници слезоха и отидоха на брега. Това е укрепен главен град, разположен в Морея, с 4 крепости и е подчинен на Венеция. Всъщност цялата земя на Морея принадлежи на Великия Турчин. Това е великолепно красив остров, изцяло занимаващ се с производство на виното Романиер³³.

³² Voyage de Georges Lengherand, p. 99. Специални благодарности за българския превод на този текст изказвам на колежата доц. д-р Пенка Данова.

³³ За видовете вино в Модон и околността – вж. бел. 12 по-горе.

Това вино е много силно, дори ако го смесите с равно количество вода, все още трудно бихте му се насладили. Пребивавайки в Модон се настаних в германската страноприемница и получавах яденето си в си в купа за грозде [шира]. Моят домакин Йохан фон Хусен, рицар от Тевтонския орден ми каза, че събира гроздето седем пъти годишно, и действително, когато късаше зряло грозде, имаше изобилие от незряло, зелено и лозови пъпки навсякъде. В деня на Св. Богородица, пристигна галера от Венеция, развявайки най-малко десет златни знамена и 7 тропетисти непрекъснато свиреха, няколко барабанисти биеха барабаните си, и те стреляха с аркебузи и оръдия, с леки и тежки едновременно, и ние видяхме много мъже изцяло облечени в доспехи да стоят на палубата. Техните шитове и шлемове блестяха и бяха облечени всички еднакво. Те всички изтеглиха своите мечове, вдигнаха ги нависоко и извикаха: „Да живее Св. Марко!“ И всички камбани на Модон биеха, и стреляха с мортири и колеврини. Тогава се появи водач и дзентелумен [джентилуомо – итал. благородник], който щеше да поеме функциите на управител и да управлява за няколко години от името на Венеция. Заминаващият си управител, чийто срок на службата беше изтекъл, отиде да го посрещне. Той го посрещна с големи почести и го съпроводи до крепостта.

В енорийската църква на Св. Йоан те следват латинския обичай за месата и за пеенето, и в катедралата също, защото тя е седалище на архиепископ. Св. Леон почива там, както и черепът на Св. Анастасия³⁴. Мнозинството обаче следва вярата на св. Павел.

Около 300 колиби от тръстика и глина са разположени до града Модон. Те са населени с **цигани**, които тук са наричани също неверници³⁵.

Пред Модон, далече навътре в морето много голям турски кораб стоеше на котва.

Той имаше на борда си 800 мориски [маври], които те [турците] бяха купили в Тунис и Гранада. Много турци дойдоха в града, великолепно облечени, и те имаха причудливи златни монети и други пари, не кръгли като обикновените наши пари, а

³⁴ Тук Грюнемберг греши, другите западни пътешественици от XIV – XV в. говорят за св. Атанасий Александрийски, но вероятно имат предвид епископа на Модон от IX в, Атанасий. Вж. бел. 16 по-горе, а за св. Лъв – бел. 15.

³⁵ **Konrad Grünemberg**, The story of sir Konrad Grünemberg's Pilgrimage to the Holy Land in 1486. Translated and annotated by Kristiaan Aercke from the Dutch translation by A. C. J. De Vrankrijker based on the rare German edition by Walter Fräzel. Centro Interuniversitario di Ricerche sul "Viaggio in Italia", Moncalieri, 2005, p. 63; **Ritter Grünembergs** Pilgerfahrt ins Heilige Land 1486. Herausgegeben und übersetzt von Johan Goldfriedrich und Walter Fränzel, Leipzig, 1912, S. 46. **Konrad Grünembergs** Pilgerreise ins Heilige Land, 1486. Untersuchung, Edition und Kommentar. Diss. Andrea Denke, 2011, Böhlau, 528 Seiten. S. 341.

квадратни. Те купиха голямо количество волове, овце и други хранителни продукти, и така всичко стана по-скъпо в Модон³⁶.

Друг германец, който дава сведения за Модон и неговото население е Дитрих фон Шахтен, който пътува през 1491 г. за Св. Земя. Преди да стигнат Модон, минават през Корфу, Корсун според Дитрих фон Шахтен, като отбелязва, че *е остров, който принадлежи на Венецианците, силен град, освен два хубави замъка, над града на една планина, има също много евреи, които са на сигурно в града... Корфу е епископство и е отдалечено от Рагуза на 300 мили*³⁷.

*На 3тия ден на месеца пристигнахме в един град, който се нарича Модан [Модон] и сега е на венецианците, и страната се нарича Морея. Сега Модон е един стар град, не е хубав, но е силен откъм сушата. Точно пред портите е ... земята на турците, затова и градът е напълно укрепен с кули и между тях зад рововете има също много добри оръдия и които са твърде много. Така при Модон, пред града на планината отвъд градските укрепления има много малки ниски нещастни колиби, в които живеят цигани, както хората ги наричат в германските земи, съвсем беден народ, и обикновено всички са ковачи, седят долу на земята, заради работата си, и имат яма/трап в земята, за да държат там огъня, и ако мъжът или жената има чифт мехове в ръка, изглеждат напълно доволни; с меховете духват въздух [да поддържат огъня]. Толкова нещастно и бедно нещо, не е възможно да бъде описано; правят достатъчно много гвоздеи и то много добре работят*³⁸.

Анонимният германски благородник, пътувал през 1494 г. на галерата *Контарина* към Св. Земя пише за Модон следното: *В 3 часа следобед стигнахме Модон. Аз с моята компания слязохме в Модон, за да се настинм при германските господа, защото те имат една хубава къща. На следващия ден останахме в Модон и отидохме този ден на градските стени, които обикалят около града, който е един могъщ град. Но много цигани живеят там и в предградията те имат малки къщички и в голямата си част са жалки хижи. И в града има голямо пристанище и голям брой евреи, които са търговци и упражняват там занаят. Но този град сам по себе си е гръцки*³⁹.

³⁶ **Konrad Grünemberg.** The story of sir Konrad Grünemberg's Pilgrimage, p. 64; **Ritter Grünembergs** Pilgerfahrt ins Heilige Land 1486., S. 47.

³⁷ **Röhricht, R., Meisner, H.** Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande, Berlin, 1880, Dietrich von Schachten, S. 162 – 245, S.179.

³⁸ Пак там, с.180; **Soulis, G.** Цит съч., с. 155.

³⁹ Die Reise eines niederadeligen Anonymos ins Heilige Land im Jahre 1494. Hrsg. Gerhard Fouquet, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2007, 160. За евреите в Модон вж. бел. 49 по-долу.

Тази земя Морей, в която лежи този град, е плодородна земя и тук се събират от целия свят. И нищо друго не се ражда освен бергамоти [диви портокали] и вирее много добро вино и зърно... В Модон един човек ни показа св. Гроб на Св. Йоан в енорийската църква. Тук също в един саркофаг лежи Св. Лъв истинският, и главата на Св. Фаста⁴⁰, едни свети епископи.

Както отбелязахме, по-голяма част от поклонниците, описващи Модон са германци, но едно от изключенията е миланският духовник Пиетро Казола, който оставя подробно описание на крепостните стени и отбранителните съоръжения, на етническата общност на евреи, (подобно на анонимния германски автор, с когото очевидно са пътували заедно през 1494 г., не споменава за циганите); на виното и селскостопанската продукция от региона, на производството на коприна, както и на светите мощи, с които е богат Модон.

Сряда, 25 юни, стигнахме Модон...въпреки че наистина няма възможност да се открие тук голям комфорт при настаняването за поклонниците, аз последвах отеца във францисканския манастир, надявайки се на по-добри условия. Но имаше твърде малко – успяхме да намерим едва няколко яйца...⁴¹.

*Четвъртък, 26 юни, останахме в Модон, ... и понеже аз никога не оставах да спя на сушата и винаги се връщах на галерата, придружих капитана до някаква малка църква извън града, която била реставрирана с даренията на моряците...След вечеря, виждайки, че той няма намерение да отплава този ден, аз отидох с някои придружители да разгледам гореказания град **Модон** малко по-добре. Казаният град е в равнина. Морето мие стените му и има пристанище, което е в състояние да приеме твърде големи кораби. Има силни стени и свалящи се мостове на всяка порта, които са 4 по моя сметка. Те са добре изградени с кули и на кулите и на стените има големи оръдия във всякакъв размер. В посока към вътрешността е много силен и е бил продължително укрепяван. Синьорията е добавила тук голям ров и двойна линия дебели стени и ...добре разположени, когато са били завършени.*

*Има голямо **предградие**, също укрепено със стени. На мен ми изглежда, че голяма част от коприненото производство е съсредоточено в това предградие. Наистина много **евреи**, и мъже и жени, живеят тук, и работят с **коприната**⁴². Те са много*

⁴⁰ За св. Лъв вж. бел. 15 по-горе, Св. Фаста вероятно е Св. Фаустинос от Бреша, епископ на Бреша от 360 г., ум. 381 г.

⁴¹ **Pietro Casola**. *Viaggio a Gerusalemme a Pietro Casola*. A cura di Anna Paoletti. Alessandria, 2001, p. 142.

⁴² Пак там., с. 143.

мръсни хора във всякакво отношение и миришат много лошо. Тяхното общество не ми беше приятно, аз говоря за това, което беше извън града.⁴³ Обръщайки се, влязох в града, където не видях къщи или дворци, заслужаващи описание; за неговата големина, има много къщи и са близо една до друга. Мисля, че има малко жители; на най-хубавата и широка улица тук къщите изглеждаха затворени в голямата си част, и когато бях на пазара, не видях много хора. Тези, които видях, освен че бяха гърци, - на тях също принадлежи Морея, - бяха слаби и грозни да ги гледаш. Голяма част от техните къщи, независимо големи или малки, поне от средата нагоре и фасадата откъм улицата са построени от дървени греди. Накратко, не видях нищо друго красиво тук.

Катедралата, която е епископска църква, може да бъде присъединена към другите жалки църкви, бидейки лошо поддържани във всяко едно отношение. Аз в действителност не видях епископ, но казват, че бил в града. Неговия дворец, ако е такъв, е разположен пред църквата и входа на този дворец са ред стъпала от твърд камък на плацата. Някои от поклонниците поискаха да видят реликвите, тези на въпросната църква... Най-накрая реликвите ни бяха показани на много лоша светлина. Беше ни показана главата на св. Атанасий, епископ на Александрия (има предвид Велики), ..., и тялото на св. Лъв⁴⁴. Аз поисках да знам, кой е той и ми беше казано, че бил поклонник, който идвал от Божия гроб и умрял на галерата и бил погребан на мрега на морето⁴⁵. След време той се явил на епископа, който наредил да бъде преместен в църквата, където той направил много чудеса. Това е всичко, което разбрах за него. Да кажа истината, въпросното тяло се пазеше в дървен ковчег, който беше в много лошо състояние. Аз няма да споменавам другите църкви, защото не видях нищо, достойно за отбелязване. Както казах преди, придружих блажения отец брат Франческо до францисканския манастир, който следва правилото на св. Франциск. Той е беден и дори повече от беден, защото потърсих дърво за огън за да направя вечеря, не беше възможно да открия какво и направих огън с каквите материали намерих. Въпросният конвент нямаше клостер, нито трапезария, а дормиторият се състоеше от 4 стаи, направени от дъски, накратко, братството беше наистина бедно.

Споменатият град имаше изобилие от вино и също от зърно, и виното го правеха силно чрез добавянето на смола [рицина] по време на ферментацията, което оставя

⁴³ Според мен в този текст има контаминация между евреи и цигани, тъй като в края на откъса Пиетро Казола говори за *общество*, термин, с който традиционно се определя общността на циганите.

⁴⁴ Става отново въпрос най-вероятно за модонския епископ от IX в. Атанасий. Вж. бел. 16 по-горе. За св. Лъв вж. бел. 15.

⁴⁵ **Pietro Casola.** Viaggio a Gerusalemme a Pietro Casola., p. 144.

много странен аромат. Те казват, че виното не може да се запази по друг начин. Този аромат на мене не ми допада. Виното е винаги скъпо, поради многото кораби, които идват тук, за да се снабдяват с хляб и вино. Не видях много хубави плодове – няколко смокини, но малко. Хората се гордееха много с някакви сливи, които в къщи при нас са давани на прасетата, и аз разсмях капитана, като му разказах това. Има много дълги зелени краставици. Има добър пазар на месо, особено телешко, говеждо и овнешко. Месото е добро, а също така и пилета, но те са скъпи. Има скъпотия на риба, въпреки че хората са в средата на морето. Този град се управлява от един капитан и един кастелан, изпратени от Синьорията и те се сменят на всеки две години. Тук могат също да се открият хубаво вино малвазия, мосхато [т.е. мускат] и румение⁴⁶. От цитирания текст на Пиетро Казола може да се направи заключението, че наистина Модон е богат град, в които се събира голяма част от селскостопанската продукция на региона – освен зърното и гроздето – хлябът и виното, безценни за ежедневната трапеза на средновековния човек, очевидно се отглежда и много добитък – крави, телета, говеда, овце, също и птици, най-вероятно кокошки. Наблюдателното око на миланския духовник не без основание е отчело и скъпата риба, която се предлага на пазара, въпреки че Модон е заобиколен от три страни от море. Любопитен е разказът за плодовете – смокини и сливи, за последните също споменава и Петер Шпарнау, докато за наличието на бергамоти пише в текста си неизвестният по име германски дребен благородник.

За щастие има и други подобни живописни описания – на защитните съоръжения на Модон, артилерията му, светите мощи, а също и на двете различни социални и етнически групи местно балканско население, както и на техния поминък. Автор на такава описание е германският рицар Арнолд фон Харф.

Този град Модон е много силен. Този град е подчинен на венецианците, и земята, която му принадлежи се казва Морея, и се намира близо до Турция. Тук говорят гръцки език и пазят вратата на св. Павел. Но венецианците са основали тук Римско епископство, където службата е по нашия обичай. Те са построили тук също и катедрала, на името св. Леон, където е положен. Тук също е и главата на св. Анастасий⁴⁷.

⁴⁶ **Pietro Casola.** Viaggio a Gerusalemme a Pietro Casola, p. 145. За виното вж. бел. 12 по-горе.

⁴⁷ **Arnold von Harf.** Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harf, p. 67; The Pilgrimage of Arnold von Harff, p. 80. Както вече споменахме, вероятно става въпрос за св. Атанасий, епископа на Модон от 9 в., вж. бел. 16 по-горе.

Така аз открих тук германец майстор-артилерист, наричан Петер Бомбардере, който ми предостави добра компания и приятелство. Той ми показа силата на града и артилерията и е истина, че това е малък град, но мощен. От страната откъм сушата има три предградия с три стени и три рова издълбани в природна скала, в която те ежедневно са строени. Също така той ме заведе около най-вътрешната стена, която е много дебела и е построена от груб камък: в допълнение има крепостен вал около стената, върху който стоят много добри оръдия, големи кралски оръдия⁴⁸ и катапулти. Така ние отидохме по-нататък отвъд портата в първото предградие, в което има много дълга улица населена само с **евреи**, чиито жени произвеждат красиви изделия от коприна, правейки колани, качулки [гугли], воали и покривала за лице, някои от които аз купих⁴⁹. Ние продължихме през предградието, което е населено от много бедни черни голи хора, които живеят в малки къщички с покрив от тръстика [камъш], някъде към триста семейства. Те са наречени **цигани**. Ние ги наричаме диви езичници от Египет, които пътуват из нашите страни⁵⁰. Тези хора се занимават с всички видове занаяти, като обуцари, кърпачи на обувки и ковачи. Странно е да видиш наковалня на земята, на която мъжът седи както шивач в нашата страна. До него, също на земята, седи неговата жена, предейки, така че огънят е помежду им. Между тях има два малки кожени меха, като гайда, които са наполовина изгорели в основата от огъня. Докато жената преде, тя вдига единия мех от земята от време на време и го натиска отново надолу. Това духва вятър от земята към огъня, така че ковачът може да работи. Тези хора идват от страната наречена Гипе, която лежи на около четиридесет мили от Модон⁵¹.

Турският император ги взел преди шестдесет години, но много господари и графове не служат на Турския император и са избягали в нашата страна, в Рим, при нашия свят отец Папата, търсейки удобство и подкрепа от него. По тяхно искане той изпратил препоръчителни писма в Империята да им предоставят сигурност, управление и подкрепа, въпреки че те са отхвърлени от християнската вяра. Той

⁴⁸ Тежки оръдия, (kurtauwen – немски, carthouns – англ.) стрелящи с 48 паундови гюлета.

⁴⁹ За наличие на еврейска общност в Модон вж: **Bowman, St.** The Jews of Byzantium, 1204 – 1453. Alabama, 1985, p. 85, p. 87. Дос. N 130 – се говори за евреи в Модон. Любопитното е, че от разглежданите в настоящата работа поклонници, само **Арнолд фон Харф и Жорж Ленгеран** споменават едновременно за **цигани и евреи**, само за евреи говорят анонимният германски благородник и Пиетро Казола, а по-голямата част от останалите поклонници се спират на общността от цигани.

⁵⁰ **Arnold von Harf.** Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harf, p. 67; The Pilgrimage of Arnold von Harff, p. 81. **Soulis, G.** Цит съч., с. 154. Сулис допуска грешка, тъй като твърди, че Арнолд фон Харф говори за 100 къщи на цигани, докато в текста на фон Харф много ясно е казано 300.

⁵¹ **Arnold von Harf.** Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harf, p. 67; The Pilgrimage of Arnold von Harff, p. 81.

изпратил тези писма до всички владетели, но никой не им оказал помощ. Те умират в мизерия, предавайки писмата на своите слуги и деца, които и до днес се скитат по страната наричайки се малки египтяни. Но това не е истина, тъй като техните родители са родени в земята Джипе, наречена (Сугиниен) Тцигания, което място не е и наполовина от пътя от тук, колкото от Кьолн до Египет. По която причина те са станали скитници и разузнават [шпионират] земите.

Така този майстор на оръжие има много красива градина, обградена със стени, в които има всякакви видове редки плодове, в която той ни оказа голяма чест с всякакъв вид наслади. В тази провинция не вирее друго вино, освен Ромение, което е много силно и добро⁵².

В заключение ще посочим и няколко текста с един век по-ранни, от края на XIV в., в които също се споменава за Модон, укрепленията му, за мощите на св. Лъв, за виното и за обособеното общество на цигани там. Става въпрос за текстовете на Лионардо Фрескобалди и Симоне Сиголи, които пътуват през Балканите на път за Св. Земя през 1384 г. и за текста на **Петер Шпарнау**⁵³, който на 31 юли 1385 г. заедно с Улрих фон Тенщедт⁵⁴, придружени от слугата Клаус Фрибате, тръгват от Плауе при Арнщадт в Германия на поклонение в Йерусалим. Пътят им на връщане преминава през Константинопол, Пловдив, Търново, през Влахия и Трансилвания, през Виена и Прага, откъдето се връщат в родината си⁵⁵.

Фрескобалди подобно на други поклонници отбелязва здравите укрепления на Модон и богатството на всякакви продукти, като също не пропуска да спомене за прочутото вино, както и за мощите на св. Лъв, които се съхраняват там. Той пише следното: *На 19тия ден на казания месец пристигнахме в Модон. Това е чудесна крепост със здрави стени и тя е в Романия, и тук се събира всичко, което е най-доброто в Романия и се разнася по целия свят. И ние пристигнахме по време на гроздобера, поради което не намерихме никакво старо вино, а когато те правят младото си вино, намазват бъчвата отвътре с дървесна смола, като мазилка, защото иначе заради гъстотата на виното всичко червясва. Така че вече не зная, кое е по-лошо – едното на око, другото – на вкус...*

⁵² **Arnold von Harf.** Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harf, p. 68; The Pilgrimage of Arnold von Harff, p. 82. За виното вж. по-горе бел № 12.

⁵³ **Röhricht, R.** Die Jerusalemfahrt des Peter Sparnau und Ulrich von Tennstaedt (1385). – In: Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, XXVI, 1891, S. 479 – 491. **Кузев, Ал.** Пътеписни бележки за българските земи от 1385 г. – Археология, кн. 4, 1970, 68 – 69.

⁵⁴ Deutsche Reiseberichte, № 11, 55 – 56.

⁵⁵ **Röhricht, R., Meisner, H.** Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande, Berlin, 1880, S. 468-469.

...там умря нашия свещеник от Казентино... когото погребяхме в споменатата крепост в църквата на братята [от ордена] на Св. Доминик, която се намира там.

... Срещу модонското пристанище се намира голямо възвишение, което наричат планината Мъдрост [остров Сапиенца]. На планината Сапиенца много **отшелници се покаяват за своите грехове**⁵⁶. Почти по средата на склона на планината се намира църква, в която е тялото на Св. Лъв, и на това място има много лоцмани, тоест познаващи къде морските скали са под водата. Споменатат крепост, която много невежи наричат град, лежи на 1000 мили от Венеция и я владеят венецианците....На казания месец септември на 20тия ден, вечерта, след като се запасихме с **месо, оцет, сирене, и чесън**, напуснахме Модон и плавахме покрай брега до Корон, който също принадлежи в Романия на Венеция и тук взехме някакви стоки от венецианските търговци...⁵⁷.

Симоне Сиголи, който пътува заедно с Фрескобалди през 1384 г. в своя разказ отбелязва също за мощите на св. Лъви стигнахме до крепост на венецианците, която се нарича Модон, която е хубава и силна и е надвиснала над морето. Всички кораби минават по това море и се представят на тази крепост... Отгоре над крепостта Модон има планина, като че ли на средата има църква, в която са мощите на св. Лъв. Стояхме в Модон един ден и половина и погребяхме тук нашия спътник господин Бартоломео в църквата на св. Доминик⁵⁸.

В текста си, германският поклонник Петер Шпарнау споменава специално за съществуването на циганска общност в Модон, нещо което се потвърждава, както вече отбелязахме, в по-късните описания от края на XV в.

После стигнахме до една планина, и до един град, който се нарича Мадона [Модон] и е на венецианците, където останахме 10? дни. В тази страна растат много **сливи**⁵⁹ и в града има едно голямо **общество** [цигани], и [градът] има много земя и хора, които живеят тук, този град е отдалечен на 1000 мили от Венеция. После отидохме на 12 мили до един друг град, който се нарича Корана (Корон) и също е на венецианците и лежи от лявата ни страна на 12 мили. И после стигнахме ние след 200 мили до една

⁵⁶ Според изследователите, тези каещи се хора в текста на Фрескобалди са всъщност циганите.

⁵⁷ L. Frescobaldi, S. Sigoli. Viaggi in Terrasanta. A cura di Cesare Angelini. Firenze, 1944. – руски превод - Восток-Запад. 1982, 21 с.

⁵⁸ Bedini, Al. Testimone a Gerusalemme. Il pelerinaggio di un fiorentino del Tecento. Roma, 1999, p. 70; L. Frescobaldi, S. Sigoli. Viaggi in Terrasanta. A cura di Cesare Angelini. Firenze, 1944. Руски превод - Восток-Запад. 1982, 47 с.

⁵⁹ За наличието на сливи в Модон говори също и Пиетро Казола през 1494 г. Вж. по-горе.

планина и земя Кандида [Кандия – Крит], където произвеждат много **малмси**⁶⁰. И ни лежи от лявата страна.⁶¹

Това са само някои от твърде любопитните сведения на западни поклонници за Балканите, които илюстрират многообразието при възприемането на балканската среда през XIV – XV век. Поклонниците, преминаващи по западното балканско крайбрежие и през вътрешността на полуострова, описват устройството на градовете, улиците, площадите, църквите; спират се подробно на светите мощи, с които е богат балканския град; подробно разказват за местното население, отбелязват наличието на различни социални и етнически групи сред него – както конкретния пример за цигани и евреи в предградията на Модон, описват обичаите, ритуалите, храната, облеклото, поминъка, ежедневието на хората от полуострова и създават една жива и подробна картина на Балканите с тяхната специфична историко-културна, религиозна и политическа действителност от XIV – XV в.



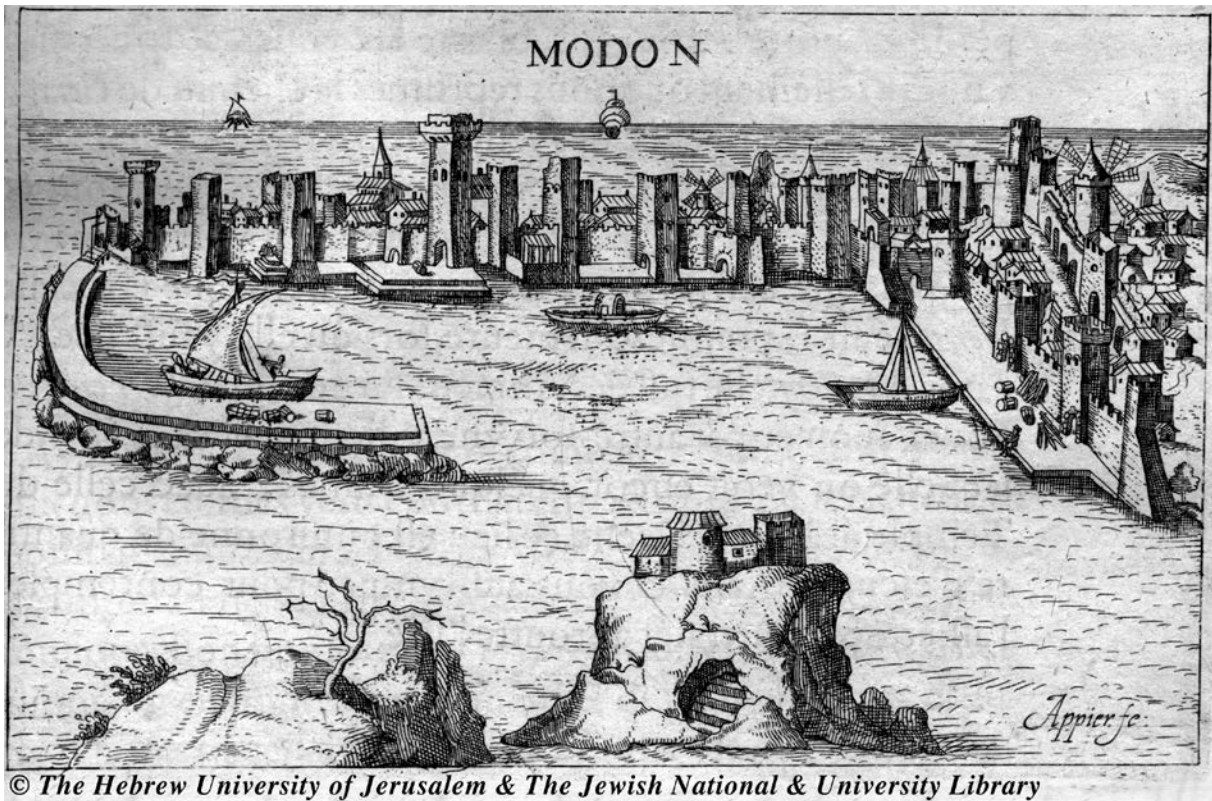
Замъкът на Модон (Kal 'a-i Metoni) 1550,
Kemal Paşa Zâde, *Tevârîh-i Âl-i Osmân* (Ms. Dresd. Eb.391)

⁶⁰ Става въпрос за прословутото вино **малвазия**, за него вж по-горе, бел 12.

⁶¹ **Röhricht, R.** Die Jerusalemfahrt des Peter Sparnau, S. 486.



Модон, 1575 г. – Г. Браун, Ф. Хогенберг

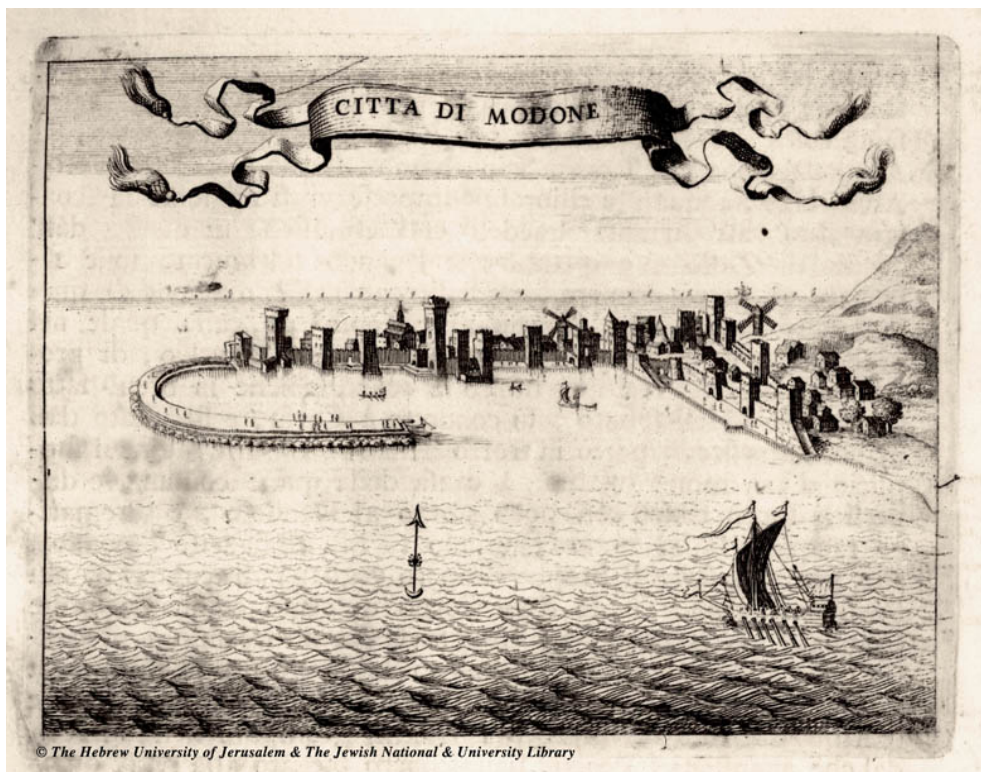


Модон, 1615 г. - Henry de Beauvau



© The Hebrew University of Jerusalem & The Jewish National & University Library

Модон, 1680 г. – Фредерик де Вит



© The Hebrew University of Jerusalem & The Jewish National & University Library

Модон, 1686 г., Винченцо Коронели

Антонио Ивани да Сарцана и неговата творба „Завладяването на Константинопол“ (1453г.)

Александър Николов

Настоящата публикация има за цел да представи един плодовит, но не толкова популярен рененансов историк от Италия и неговата версия за падането на Константинопол под османска власт (1453 г.)- може би най-важното събитие в историята на Европа през XV в., поне преди откриването на Америка. Това събитие оказва огромно влияние върху съвременниците, макар то да е финал на дълъг процес, свързан с овладяването на Мала Азия и Балканите от Османската държава. Едва след падането на Константинопол европейците осъзнават, че християнството е заплашено в своя дом, тъй като Градът на Босфора, при всички различия между католици и православни, остава важен топос в символната география на средновековното християнство. Неслучайно съдбата на Източната империя и на нейните последни защитници е тема на множество съчинения, които имат най-разнообразен профил- от прочувствени ламентации до опити за достоверна реконструкция на събитията от очевидци или хора, които са били в тесен контакт с очевидци. Сред втория тип съчинения откриваме и творбата на Антонио Ивани да Сарцана *Expugnatio Constantinopolitana*, написана малко след падането на византийската столица и адресирана до Федерико III да Монтефелтро (1422-1482)-прочут италиански кондотиер, който през 1444 г. става господар на град Урбино и го управлява до смъртта си.¹ Владетелят на Урбино, който през 1474 г. се провъзгласява и за херцог, е и един от видните покровители на литературата и изкуствата и неслучайно неговата библиотека, разположена в двореца му, се смятала за най-голямата библиотека в Италия след Ватиканската.² Именно към този щедър меценат се обръща Антонио Ивани да Сарцана (1430-1482), като му представя творбата си. Тя е не само опит за достоверен разказ за падането на Константинопол, но и текст, който има за цел да представи литературните умения на автора си, с оглед на евентуално заемане на позиция като дипломат или историограф в двора на Урбино. Не знаем много за самия Антонио Ивани, въпреки че той е едно от познатите имена на литературното Куатроченто. Самият той е роден в градчето Брунято, но отрасва в съседния

¹ Sarzana, A. I. da, *Expugnatio Constantinopolitana*, In: *Opere storiche*, Pontari, P. et Silvia Marcucci, eds.), Firenze, 2006, pp. 253-269

² Tommasoli, W. *La vita di Feredico da Montefeltro*. Urbino, 1978. , 50-51.

град Сарцана и още в младите си години общува с известни личности като например папа Николай V (1447-1455, р. 1397 г.) (Томазо Парентучели), който също произхождал от Сарцана и също бил известен с изключителната си страст към литературата, класическата филология и изкуствата. Антонио Ивани започва своята кариера като „оратор” т.е. дипломат при Лудовико Фрегозо, представител на управляващата в Генуа фамилия Фрегозо. Именно в тези години той проявява таланта си на дипломат, като посреднич между Фрегозо и миланските херцози Висконти, които воюват с Генуа за някои владения в Тоскана. В крайна сметка целият живот на Антонио Ивани преминава в Нарни, Пистоя и Волтера, където изпълнява именно подобни функции на дипломат и дворецов писател-историк.³ Това се отразява и на неговото творчество, което се състои предимно от такива исторически есета, сред които безспорно най-прочутото е „ За разорението на Волтера”(Historia de volaterrana calamitate), написано през 1473 г., една година след завземането и разоряването на град Волтера от войските на Медичи и Сфорца, поради бунт на нейните граждани. Ивани, който тогава е на служба на Лоренцо Медичи и пребивава дълго във Волтера именно в тази връзка, е очевидец на трагичната съдба на града. Именно това прави и неговото описание на това събитие уникално.⁴ Историческата тематика е очевидно привлекателна, тъй като той е автор и на преработка на една народна песен за разграбването на град Луни от норманите през 860 г., написана през 1454 г., а също и на описание на падането на Негропонте/Евбея под османска власт, написано през 1470 г. Трудът му, озаглавен „Анали на Италия”, обаче остава недовършен, поради смъртта на автора. В този контекст „Завладяването на Константинопол” не прави никакво изключение от предпочитаната тематика на автора. Самият той се смята за привърженик и продължител на школата на Салустий и на Тит Ливий, които постигат най-важното качество на прозата-brevitas, стегнато и бързо изложение, което възбужда въображението на читателя. В случая с описанието на завладяването на Константинопол, Ивани следва модел на писане, характерен и за Цицерон, на който бива научен от Гуарино. Трактатът е много кратък под формата на писмо и набляга върху описанието на военните технологии, тъй като падането на Константинопол представлява и знаково събитие във военното дело на епохата, особено

³ Simonetta, M. Ivani (Hyvanus), Antonio, In: Dizionario biografico degli Italiani, vol. 62 (2004): [http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-ivani_\(Dizionario_Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-ivani_(Dizionario_Biografico)/) (last access: 15.03.2013)

⁴ Пак там.

с широкото приложение на артилерията. ⁵Настоящият превод е направен по изданието от 2006 г., посочено в бел. №1.

ПРЕВОД:

ЗАВЗЕМАНЕТО НА КОНСТАНТИНОПОЛ

Антонио Ивани да Сарцана

Завземането на Константинопол, съставено от Антоний Иван за светлейшия господар Фредерик Монтефелтрийски, граф на Урбино и Дуранте⁶. Посредством шума и мълвата, светлейши княже, отдавна ни бе известно, че тевкритите [турците]⁷ чрез сила са завзели Константинопол, най-благородния град на цяла Гърция, дело, без съмнение учудващо и нечувано в наше време. Но досега не разбрахме в действителност, чрез какви умения и усилия [са го постигнали]. Неотдавна, когато един човек от Пицен⁸, на име Карл, когото аз познавах още като дете, и който присъствал на цялото събитие, ми разказваше [за него] доста често, изцяло и по ред, реших че е целесъобразно да предам с перо това така славно събитие и също да го опиша и за теб, не защото смятам, че за тебе, както и за всички останали, това клане и опленение ще бъде изключително досадно, но понеже реших, че ще ти достави изключително удоволствие да чуеш за укрепленията на нашите [християни], за морските и сухопътните бойни действия на враговете и военните им усилия и за многобройните им войски, особено на тебе, който не само превъзхождаш по слава и похвални подвизи себеравните си, но лесно се изравняваш и с онези древни [герои]. Не смятам, че съм особено подходящ да описвам на един така изкусен във военното дело човек, едно толкова внушително превземане. Отказах се от това решение в същия онзи ден, в който [описанието] трябваше да ти бъде изпратено, тъй като научих, че си свален от най-изгаряща треска, което и за мене, както е редно, беше твърде тежка и досадна новина. Впрочем, когато разбрах неотдавна, че си вече по-добре, очевидно ми стана така весело и приятно, колкото

⁵ Пак там.

⁶ Федерико III да Монтефелтро (1422-1482), принц на Урбино и Дуранте в Централна Италия.

⁷ Любим похват на ренесансовите автори, които отъждествяват турците с тевкритите т.е. троянците, внушавайки и идеята, че те отмъщават на ромеите т.е. гърците за падането на Троя.

⁸ Пицен (Асколи Пичено), област в Централна Италия.

изобщо би могло някому да стане уместно най-весело и благодаря на безсмъртните богове, които те съхраниха непокътнат за нас, тебе, в когото се съдържа нашето спасение. И тъй, реших да ти изпратя една такава история, та докато би я чел за удоволствие, почивайки си от време на време от военните дела, да разбереш възможно най-добре, доколко аз пиша с лекота. Ако ти одобриш стила ми, впоследствие да се облегна на подвизите ти, които трябва да бъдат описани. Нека пребъдеш, господарю мой, комуто предавам и обричам всичко свое. Като възнамерявам да опиша завземането на Константинопол, първо ще засегна накратко въпроса за местоположението на града и природата на това място, та да стане за читателите по-ясно и очевидно това, което ще разкажа. Почти в края на Пропонтида [Мраморно море], пред входа на Тракийския Босфор, където морето се вдава по-тясно към Понта, заливът се връзва в сушата на около пет мили, а на ширина се простира на не повече от миля, в което място се образува, напълно защитено от всякакви течения, изключително безопасно и здравословно пристанище, в чийто теснини, отдясно и в северна посока се намира крепост, която се нарича от гърците Галата, а от нашите – Пера, рухнала поради старост и от войните, която, след като бе организирана отново като колония, бе под генуезко управление. Също така от лявата страна е разположен градът, отвсякъде непревземаем, поради природните условия на мястото, който някога наричаха Византион, а сега Константинопол, тъй като Константин Август⁹ искал той да бъде назован по името му. Този град е разположен почти в триъгълник, от две страни се омива от морето и е укрепен отлично със стена и многобройни кули, също така е съединен с континента и е обграден от най-широк ров и две много високи стени. Известно е, че бе престолнина на преместената империя в течение на дълго време. След като империята преминала към галите и германците, гърците си определили някакъв император, който да заповядва само над цяла Гърция. По-късно турците нападнали Ахая, Македония, Тесалия и Мизия и завзели чрез продължителни и упорити войни почти цяла Гърция до такава степен, че за императора не останало почти нищо друго, освен Константинопол. Миналата година, когато турският цар¹⁰, мъж също така велик по дух, се опитал да го превземе с цялата си мощ, против желанието си, а поради зимата, разположил в зимни лагери войската си. В същото време, тъй като имал намерение по-късно да нападне града, още по-съсредоточено и внимателно подготвял военни

⁹ Т.е. Константин Велики (306-337),

¹⁰ Мехмед II Фатих (1444-1446; 1451-1481).

съоръжения и машини и всичко останало, необходимо за обсадата на града. Драгаш, гръцкият император¹¹, междувременно, докато си мислел, че врагът ще се върне отново, изпратил пратеници при папата¹² и римския император¹³, а също и при крал Алфонс¹⁴ и венецианците¹⁵ и при някои други принцове, които да бъдат известени, че ако не му се помогне, той никак не ще може да удържи на турския напор. След това, довялкъл отвсякъде метателни оръдия, стрели и всякакъв род оръжия, подходящи за отблъскване на врага и защита на града и заключил пристанището на Константинопол чак до Пера с чуден вал от дънери и издигнал много дървени, свръхукрепени отбранителни кули, в града, над вала, които биха пречили с лекота на вражеските кораби да преминават. Това направил по начин, по който да не може да се завдеме градът, отчасти обграден от море. И тъй като било трудно да се брани градът, там, където той се съединява с материка, на самото място, където очаквал, че врагът при всички положения ще разположи лагера си, възстановил най-грижливо порутените стени и кули, та да не пустеят дотогава без нужните съоръжения и муниции. С настъпването на пролетта турският цар извел от зимовищата войниците си и като събрал огромна армия, нахлул в пределите [край града] и опустошил безразборно всички нивя. И пристъпил към града от три страни и заповядал целия дял от стената, който е обърнат към сушата, да бъде атакуван едновременно и съоръжил тройни укрепления на различни места, недалеч от града. Отдясно армията му предвождал брат му, наистина най-изкусен във военното дело, а отляво вуйчо му, най-прочут по опит във всякакви дела и със славните си подвизи. Сам той разположил знамената си в средата. Императорът, като видял това, сметнал, че ще има най-голяма опасност и страх, разположил най-отбраните бойци на кулите, за да устоят на най-голямата мощ и устрем. На следващия ден турският цар нападнал мощно града по суша и го атакувал със стрели, големи копия и машини. Гърците смятали, че стените ще защитят старателно града и отблъснали врага с метателни оръжия и с голяма лекота. Царят заповядал около него военните действия да се продължат с прокопаването на тунели и подземни дупки. Значи в тази част, където преценили, че почвата е най-подходяща за тайно съоръжение, започнали работа. Когато нашите научили

¹¹ Последният византийски император Константин XI Палеолог (1449-1453), по майка от сръбската владетелска фамилия Драгаш (Драгасес).

¹² Папа Николай V (Томазо Парентучели), (1447-1455).

¹³ Фридрих III Хабсбург (1452-1493).

¹⁴ Алфонсо V, крал на Арагон (1416-1458) и на Неапол (като Алфонсо I, 1442-1458).

¹⁵ Дожд по това време е Франческо Фоскари (1423-1457).

за това, като изкопали насрещни тунели, решили да се противопоставят и след като вкарали в тях серен барут и после го взривили с огън, изгорили много врагове. Междувременно от враговете било заловено писмо от венецианците до императора, с което на нашите се напомняло, че през следващия месец ще дойде подкрепа от петнайсет кораба. Затова, докато тази подкрепа все още липсвала, царят решил, че трябва още по-съсредоточено да се готви за атаката, но като видял, че обсажда напразно града и че не може да го завземе и по море, започнал да обмисля нов и дързък план. Тъй като изобщо не можел да прекара флотата в пристанището, поради дървената преграда, решил, че ако така не може да стане, може да стане наопаки, тоест да прекара корабите по сушата с каруци. Затова запълнил рововете от брега на Мраморно море чак до крайния ъгъл на пристанището откъм задната страна на лагерите, прокарал и заравнил път, макар че била пресечена една обширна по размери равнина, произвел само само за тази цел и с голяма бързина множество каруци, разположени надолу от брега и като ги придвижил с големи усилия на хора и добитък, прекарал поне 80 продълговати кораба в пристанището. Когато това станало, противно на общите очаквания, целият град бил обхванат от огромен трепет и страх. Поради това императорът укрепил с много кули стените, които се издигат над пристанището и разположил отбрани войници на тези места, които преди почти бил изоставил и сам с голямо усърдие се погрижил за това, а турците естествено издигнали на носове на всички кораби по една дървена кула, която се изравнявала по височина със стените и от която можели да водят равна борба с гърците. След това царят разположил 36 медни топа с чудна големина, за разрушаването на стените, които обстрелвали най-мощно стената в течение на десет последователни дни и я разтърсили на много места, като я изравнили със земята. Сетне наредил ровът да се запълни с клони от дървета и храсти. Междувременно императорът изобщо не се въздържал от усилия, но пригответил мунициии от всякакъв род и там, където стените били разрушени, поставил греди, прътове и цели дървета, та да бъде равностоен и поправил стената. Сетне, като наблюдавал всичко подготвено и наредено за атака, убедил с необикновени усилия всички гърци и спомагателни войски, а също и търговците за неуморна защита на града. Предупредил ги да си спомнят, че молбата не допуска победа на враговете, че се бият не само за спасението и свободата на децата, съпругите и родителите си, но и за вярата, религията и живота си, че за умрелите ще има вечна награда да живеят с божествените реликви и че ще подкрепят живота и свободата и

ги учил, ако се случи лошото, след като бъде завзет и разрушен градът, те ще бъдат убити пред очите на заловените си съпруги и деца или ще изпитат всички гнусотии и окови, че от тези неща ясно се вижда, че естествено далеч по-добре за човека е да умре, отколкото да бъде победен и че трябва да се понесат всички усилия за запазване на победата, а също опасностите и всичко извънредно.

Като ги убеждавал с тези думи, наредил всички да се грижат за телата си, да подготвят метателни оръжия, стрели и други сечива и в удобни места, когато настъпи уреченото време и акция, да разположат войници. След като 6000 гърци и още толкова спомагателни войници били поставени откъм страната, където бил вражеският лагер, той разположил 5000 елитни бойци в центъра на града, които да се озовават там, където бъдат привлечени от шум, за да отбраняват във всяка точка, а на останалото множество наредил да се защитава откъм морето. Царят, като подготвил всички войски, около два часа преди зазоряване, при изгряла луна, наредил корабите да се придвижат заедно със стените, а сам той, с армията си, разделена на три, нападнал града едновременно на много места с двойно-по-голям ужас, като отвсякъде със сухопътна и морска атака, сключил обсаден пояс и в местата, където стените били разрушени, се приближил към тях. Едни носели стълби, други пък други неща, с които да плашат гърците, които били изтощени от продължителните усилия, а други ги следвали на същото място. По море корабите атакували много упорито, като нападали със стрели и метателни копия, след като на носовете били издигнати свръхвисоки кули. Гърците пък се отбранявали мощно с копия, стрели и камъни и отблъсквали врага с огън, и с обичайната вода и врящо масло. Тогава с голямо старание се включили и жените и децата, които обслужвали оръжията, носели камъни и поради това турците често били отхвърляни от стените. Като гледал това, турският цар насърчавал своите и понякога ги заплашвал и ги карал да си спомнят за нявгашната си смелост и че почти цяла Гърция е в ръцете им, така че, ако завземат Константинопол, прекрасния и свръхукрепен град, вече няма да има нищо, което да устои на напора им, за да се устремят към Италия- страна, най-благородна във всяко едно отношение. Но ако бъдат отблъснати, като невойнствени хора, всички и всякак ще бъдат изтласкани от Гърция и че е по-добре да умрат в бой, отколкото да паднат по обичая на жените. Сам ги окуражавал и се биел и като не си спестявал опасности и трудности, лично се изкачил на стената. Поради това битката пламнала още по-ожесточено. Тъй като отгук по суша, а оттам по море се водел жесток

шурм. Вече слънцето достигнало зенита си, когато атаката била подновена. Царят вкарал неизброимо множество войници, като се говори, че имал на въоръжение около 300 000 пехотинци и 80 000 конници. Поради това, когато първите се уморявали, тутакси идвали други. Гърците не стигали за защита и обход на така просторния град. И вече турците овладели първата стена, когато царят изпратил най-бдителните си бойци за пълното разрушаване на втората. Тогава битката се разпалила с нова жар. И тъй като и тук стената била порутена, там съединените редици се вплели в нова схватка. И след като били издигнати стълби на много места и защитниците били отхвърлени, стените били завладени. Гърците тичали там, където надвисвала най-голяма опасност, докато имали сили, но след като отвсякъде заехтяло всичко с различни викове, вече не можели да преценят добре къде да помогнат първо и кому да се притекат на помощ, та целият град бил обхванат от трепет и ужас. Прочее, след като турците се напрегнали с такава сила, изтласкали гърците от укрепленията и с мощен шурм влезли в града. Лонгус Юстиниан¹⁶, мъж необразован във военното дело, който бил поставен там, където изглеждало, че е най-опасно, се оттеглил от поста си, било защото не могъл да удържи на шурма или тъй като търсел спасение чрез бягството си. По негов пример спомагателните войници побягнали към корабите и голяма част от тях се отдала на бягство. И много кораби, които били в пристанището, веднага се изпълнили, с максимален брой хора и побегнали. Император Драгаш и тези, които останали, за да да не бъдат заловени живи от враговете, подновили най-упорито битката из целия град. Между помощните войници имало някакъв венецианец, очевидно с мощен дух, който след като изгубил надежда за спасение, събрал значителен боен отряд на едно по-спокойно място и ги убедил с дълга реч, да предпочетат да умрат достойно за вярата, отколкото да живеят страхливо и ги уверил, че нищо не може да бъде по-долно за човека, отколкото да загинат като невойнствени хора или да предпочетат робството пред смъртта и ги учел, че се е стигнало дотук, че не могат нито повече да се бавят, нито да се измъкнат с някаква договорка и че от враговете не може дза се чака нищо друго, освен най-гадна смърт или срамна робия, молел ги да пожелаят преди да се предадат на врага, да потърсят спасение от надвисващата вече смърт. Докато говорел това, наредил на отряда да се построи в условията на пълна оскъдица на място и време. Когато вече турците притичвали наоколо, те се

¹⁶Джовани Лонго Джустиниани, генуезки аристократ и капитан и протостратор на Византия, един от героите на отбраната на Константинопол, който умира от раните си, малко след падането на Града.

нахвърлили върху тях с пълна сила. И като се втурнали срещу тях, нашите предизвикали голяма сеч. С прииждането на турското множество, наскоро избухналата схватка прераснала в най-свиреп бой и за двете страни, а загубите били огромни. Това, че вече победата била в ръцете им насърчавала онези, а нашите се водели от пълното си отчаяние. Сетне, когато нашите вече не могли да удържат атаката на множеството, след като избили голям брой врагове, на свой ред били избити до крак. Тичайки от всички страни турците за кратко време оплячкосали града и никому не пощадили живота, освен на жените и децата.

Аз описах тази история за това, светлейши княже, за да те уверя, че съм достоверен описвач на тези събития, но по-скоро за да видиш стила и начина ми на изказ. И тъй като написах нещата, които са ми предадени на самия мен, то, ако те са верни, ще мога да се смятам за надежден и достоверен писател. Но ако не е така, бих искал да пощадиш невинността ми, за да прецениш таланта ми или пък да се върна обратно, според литературните нрави, към ерудирания и любезен стил. Нека да започна с желание да описвам подвизите на нашето време. за да пребъдат във вековете и не ми се иска да прецениш това желание като нахално. Естествено желая това повече от безсмъртните богове, отколкото вярвам, че ще стане. Казвам това, за да се случи, колкото го желая, а не съобразно възможностите на немощния ми талант. Отново се препоръчвам на Ваше величество. Слава на Бога и мир на людете!

Крайт на Кръстоносните походи: Западна Европа, Венеция и Османската империя след падането на Константинопол в 1453 г.

Снежана Ракова

През тази година отбелязваме кръгла годишнина (460 години) от превземането на Константинопол. Това е повод за нови проучвания относно отзвуката от това събитие в Западна Европа. Всъщност от последните години могат да се посочат поне две монографии със заглавие, подобно на това, което избрах за моя тема за настоящия юбилеен сборник в чест на проф. Красимира Гагова: тази на историка Жеро Пумаред и на публициста Барнаби Роджерсон.¹ Това показва колко разностранен и все още жив е интересът към преходното време на петнадесетия и шестнадесетия век в Европа.

Западът има голям опит с антитурските кръстоносни походи още от XIV в. Не е мястото тук да се спирам подробно на това, което е отбелязвано вече многократно в множество изследвания.² Тук смятам да изложа някои свои разсъждения относно постепенния залез и краят на Кръстоносната идея в края на XV и началото на XVI век. Основната посока на изследване ще е това как и по какъв начин антитурските политики се размиват и преливат в различни свои форми, които не изключват сътрудничество, търговски обмен и дори възхвала на държавното устройство на новата турска държава на Босфора. Още в самото начало може да се каже, че войната и търговията през този период са двете страни на една и съща монета – войната не пречи на търговията и свободното търговско пътуване само временно бива възпрепятствано от нея. Всички договори и преговори с османците, които водят венецианците, Папството, унгарците или дори французите, съдържат и търговски клаузи и споразумения. Но нека проследим събитията и отражението им в съвременните документи по реда им.

По дефиниция началото на един кръстоносен поход се обявява от папата в специална була; следва присъединяването на едни или други владетели, организирането на флотата и

¹ **Poumarède, G.** Pour en finir avec la Croisade : Mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècles, Paris, 2004; **Rogerson, B.** The Last Crusaders. East, West and the Battle for the Centre of the World, London, 2010.

² Вж. напр. от българските автори **Гагова, К.** Кратка история на кръстоносните походи, С., 2008; **Попова, И.** Енеа Силвио Пиколомини (папа Пий II) и Балканите през XV в. (Исторически етюди). В. Търново, 2006; **Николов, А.** „Вярвай или ще те убия”. „Ориенталците” в кръстоносната пропаганда 1270-1370, С., 2006.

войската и конкретните действия. Тябва предварително да се каже, че въпреки усилията, убеждаването и разпространението на антитурската идея от едни от най-видните фигури на Ренесанса в лицето на самите папи, техните секретари и кардинали (например папите Николай V, Пий II, кардинал Висарион Никейски и пр.) няма да бъде осъществена нито една от тези идеи. Както вече посочих, тук няма да се спирам на онези инициативи, които Папството в Рим провежда до превземането на Константинопол.³ След 29 май 1453 г. и разпространяването на новината за превземането на Града, което става главно чрез писма и сведения на очевидци (така добре събрани и коментирани между впрочем в трите тома на Агостино Пертузи⁴), започва ново организиране на Християнството за антитурска съпротива. Веднага на същата година, през септември папа Николай V (1447-1455) обявява нов кръстоносен поход. Добре е известно, че папа Пий II (1458-1464), който през 1453 е все още епископ на Сиена и пратеник при двора на император Фридрих III (1452-1493) във Виена е един от първите, който разпространява чрез писма новината за падането на Константинопол. По-сетне, когато вече заема престола на Свети Петър, основна негова цел също е организирането на Кръстоносен поход, на което той посвещава последните месеци от живота си и умира в Анкона – дни преди да потегли начело на флотата за Морея. Междувременно и неговия предходник на папския престол Каликст III (1455-1458) също има своята кръстоносна идея. До края на XV век Християнска Европа става свидетел на още папски инициативи, които следват хода на османските завоевания – а това са превземането на Морея и Негропонте (1470), предшествано малко преди това от падането на Босна (1463). Един от най-големите удари, които понасят християните е превземането на Отранто (който се намира на крайната точка на Апенинския полуостров) през 1480 г. През този период Венеция е във война с турците, която е всъщност най-продължителната, в сравнение с по-сетнешните им конфликти – от 1464 до 1479 г. На прехода между XV и XVI век папа Александър VI (1492-1503) ще изпадне в трудното положение на зависимост от френския крал Шарл VIII (1483-1498) и ще бъде принуден да приема турски пратеници във Ватикана.⁵ Въпреки това обаче този понтифекс няма да се откаже от идеята за организиране на

³ Виж напр. най-подробно у **Setton, K.** *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, vol. II, *The Fifteenth Century*, Philadelphia, 1978, (repr. 1997), 151 sqq.

⁴ **Pertusi, A. (ed.)** *La caduta di Costantinopoli*, vol. I-II, Milano, 1976 (4ed. 1999); vol. III (ed. A. Carile) *Testi inediti e poco noti sulla caduta di Costantinopoli*, Milano, 1981.

⁵ **Setton, K.** Цит съч., 508 sqq.

кръстоносен поход срещу султана. Залезът на кръстоносната идея ще настъпи, когато самата Римска църква ще бъде поставена пред изпитания и наложителни промени, свързани с Марин Лутер и Реформацията, което ще настъпи през 30-те години на XVI век.

Размиването на кръстоносната идея и постепенното ѝ угасване става бавно, за продължително време. В този процес участват различни политически сили, начело разбира се сас със самото Папство: Римската империя и Унгария, Бургундското херцогство, владетелите на Австрия, Унгария, Испания и Франция, рицарите на ордена на Хоспиталиерите.⁶ Много задълбочено и пространно папската политика през втората половина на XV век е разгледана примерно от Кенет Сетън във втория том на неговото изследване за Папството и Леванта. Ако тръгнем по реда на политическите институции и участници в „кръстоносната идея”, то разбира се след Папството следващият главен участник трябва да бъде Венеция. Терминът „размиване”, който употребих по-горе, може да се разбере и поясни по следния начин: като се разгледа поведението и политиката на Венеция спрямо Османската империя от една страна, и от друга – нейното отношение с Християнските сили. Безспорно е, че Венеция никога не се отказва от онзи образ на защитница на Християнството, който си е създала от векове. Тук няма нужда да припомним нейното участие в Кръстоносните походи, които са „класически” и особено в Четвъртия кръстоносен поход. В същото време Венецианската република не може да се откаже от търговските си интереси. Това е може би най-характерната черта на нейната политика на границата между XV и XVI век. В едно свое любопитно есе въру промяната в тона на документацията, произведена от венецианските дипломатически служби, Люсет Валенси ясно показва, че такава промяна в отношението кам новата Империя на Босфора съществува и за нея границата е 1571 г. (битката при Лепанто).⁷ Засега допускам, че това заключение, което се отнася само и единствено до венецианската документация, ще бъде валидно и за общата картина, която се опитвам да създам – за края на кръстоносната идея. Т.е. допускането за момента, което после ще се опитам да подкрепя с факти, е че след

⁶ Виж подобна идея, изказана преди около 100 г. от **Pirenne, H.** *Histoire de l'Europe des invasions des barbares jusqu'à 16^e siècle*, Perseides, 2011, 160; също и **Poumarède, G.** Цит. съч, сс. 222-223 и сл.. Вж. също и Докторска дисертация, защитена в Софийския университет „Св. Климент Охридски”, на **Иванов, Вл.** *Орденът на хоспиталиерите на Родос като фактор в Балканската политика (1300-1421)*, София, 2011.

⁷ **Valensi, L.** *Venise et la Sublime Porte. La naissance du despote*, Paris, 2005, passim.

управлението на Сюлейман Великолепни (1520-1566) и след знаменитата битка при Лепанто вече е настъпил края на кръстоносната идея.

Ако разгледаме по-подробно дипломатическите документи на Венеция – писма и релации на венецианските пратеници до Портата и Великия Турчин в Константинопол, то ще видим, че тези документи регистрират като барометър поведението на Републиката спрямо Османската империя. До към началото на XVI в. релациите показват едно, най-общо казано, твърде добро отношение. Не можем да кажем какво е било преди това, поради факта, че почти нямаме запазени релации на баилите и извънредните посланици в турската столица от XV век. Както е добре известно, първата запазена релация датира от 1503 г. и е издадена от Еудженио Албери през XIX в., като ново издание на откритите по-късно подобни документи имаме от 1996 г., и то е осъществено от Мария-Пиа Педани.⁸ Венецианците осигуряват търговските си привилегии в Източното Средиземноморие още през XIV век, сключвайки договори още с турските бейлици в Мала Азия.⁹ Въпреки „дългата война“ с Мехмед II, продължила от 1464 до 1479 г., след това търговията е възстановена. Впечатляващо е как от самото начало войната с турците върви успоредно с търговията. Заслужава си да проследим по-подробно тази страна от отношенията ежду Венеция и новите господари на Босфора. От докладите на билите непрекъснато излиза на преден план техния ангажимент да защитават правата на търговците, граждани на Серенисимата Република. Тези постоянни представители на Венеция в столицата на Босфора трябва да се грижат търговията да процъфтява. Андреа Грити, който през 20-30-те г. на XVI в. ще стане дори дож на Венеция, в началото на века е виден търговец в турската столица. Неговият син Алвизе Грити по-късно ще наследи тази кариера. Вероятно е било доста трудно да се съчетават религиозните и верски интереси с икономическите потребности. В допълнение трябва да държим сметка и за това, че самото хуманистично движение и Ренесансът точно тогава „избухват“ в Италия, следователно и във Венеция. Интелектуалното движение извеждат като тема за общ дебат въпроса за идеалното държавно устройство (да припомним

⁸ **Alberi, E.** *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, ser. III, vol. 1-3, Firenze, 1840-55;

Pedani-Fabris, M. (ed.), *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato*, vol. XIV, *Relazioni inedite*. Costantinopoli (1508-1789), Padova, 1996. Вж. за някои по-ранни релации на венецианските посланици **Setton, K.** *The Papacy and the Levant*, p. 499.

⁹ **Rakova, S.** "Venetians in Constantinople", *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη*: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=11935> (договорите от следните години: 1349, 1403, 1419, 1479, 1482, 1503, 1540, 1567, 1595, 1601).

тук знаменития Макиавели и неговият трактат „Владетелят“). Така естествено темата, отнасяща се до коментарите на държавното устройство на турците излиза на преден план и по-специално въпросът как става така, че за твърде кратко време турците стават господари наполовината свят. Как е организирано управлението на тяхната държава? Финансите, армията, дворецът на владетеля и не и във властта, на последно място – търсената информация за видните персонажи във властта, разбира се на първо място и самия владетел – султанът: Мехмед II, Баязид II, Селим и Сюлейман.

В мисията да събира и предава информация за Запада Венеция съвсем естествено попада на централното и важно място. Поради факта, че отдавна, още от византийските времена тя е с ключови позиции както в самия Константинопол, така и по важните пристанища и острови из Егея. Тя е и първата, която застава най-близо до самия център на властта в лицето на султана. В тази си дейност венецианците са ненадминати. Струва си да припомним кои са най-големите ѝ завоевания. Първият портрет на Мехмед II Завоевателя е нарисуван от Джентиле Белини¹⁰; първите близки отношения с властови фигури са още от времето на Завоевателя, но те прерастват в познанства, приятелства, размяна на подаръци и т.н. и при следващите султани. Чувства се преливането и копирането на идеи от Запада към Османската империя, които са свързани с външния блясък на властта и с имиджа на владетеля. В подкрепа на това си твърдение ще припомня, че Алвизе Грити, синът на дожа през 30-те години на XVI век поръчва в самата Венеция знаменитата корона на Сюлейман, с която той да влезе в Белград.¹¹ Това е сторено в имитация на церемонията за коронацията на императора на Свещената Римска империя Карл V в Болоня през 1530 г. Алвизе Грити е с ранг придворен доставчик на бижута по това време, а преди да намери трагичната си смърт в Трансилвания, падайки от най-високата стълбица на властта, той ще бъде назначен и за губернатор на Унгария. Позволявам си и още един пример: един от венецианските баили и пратеници, в чието досие има записани десетина мисии до Портата е Пиетро Зен, когото в самата Венеция наричали „турчинът“, бил много близък приятел с великия везир Ибрахим и женен за негова сестра. Старият Грити също е приятел с един от везирите на предшественика на Сюлейман. Могат да бъдат посочени и още примери в този ред на мисли. С това искам да кажа, че венецианците са били ненадминати в това да си проправят път до

¹⁰ Вж. по-подробно у **Poumarède, G.** Цит. съч., с. 45.

¹¹ Вж. тук илюстрацията в края на текста.

самия център на властта и затова са си служели с всякакви средства. Тук бихме изброили директия шпионаж, събиране на информации от различни ренегати, преводачи в двора на султана, негови слуги и служители. В по-малка степен е било разпространено достатъчното познаване на труския език, за което Зен и младия Грити са е единствено изключение, доколкото ми е известно. В тази си мисия Венеция извървява всички необходими стъпки. След достъпа до информация, следващата е предаването и за различните дворове на Запада и Папството. Разбира се – тук трябва да се позовем на точното наблюдение на Люсет Валенси, че още от твърде рано (в смисъл преди средата на XVI век) релациите – т.е. рапортите на венецианските посланици, не са вече чак толкова секретни и често се е случвало те да излязат от тайните архиви на Сената и дори да бъдат отпечатани.¹² Накратко описана ролята на Венеция в общата картина на събирането и предаването на информация за турците се оказва, че тя стои най-близо до извора. Какво остава за другите политически играчи? Знаем, че Франция и нейният ренесансов крал Франсоа I, покровителят на Леонардо, също успяват да се докоснат до близостта на Сюлейман, и това в период, когато Османската империя е най-силна и заплашва вече Виена. Тогава през 1536 г. е осъществена първата френска мисия до столицата на Босфора, която е много добре приета, според думите на самия велик везир, съобщени в разговор с друг западен посланик – Корнелиус Шепер.¹³ С една дума – другите западни държави започват да копират модела, създаден от Венеция.

Вече споменах, че въпреки враждите, войните и кръстоносната идея, търговията процътява. Все повече в документите, проектите за мирни договори, кореспонденцията и трактатите се говори с цифри – колко струва в Венеция или на самото Папство дадена война, даден поход и пр.; колко средста са вложени в сторежа на кораби и събирането на войска и т.н. За това могат да се приведат многобройни примери.¹⁴ И това, което е най-шокиращото – Папството също започва да се занимава с търговия. На самия понтифекс принадлежат доходите от едно почти чудодейно открито съкровище – находище на стипца в Тускулум, в самото сърце на Италия, а не на отдалечено като Фокея, основното находище

¹² Valensi, L. Цит. съч., сс. 49-50.

¹³ Poumarède, G. Цит. съч., 134, 138-9.

¹⁴ Виж напр. договора на унгарския крал Владислав IV със султан Баязид II от 20 авг. 1503 в: Гюзелев, В. Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви, т. II, Италиански, латински и немски извори, С. 2000, [поредица Архивите говорят, т. 9], № 121, с. 192.

дотогава, което е под контрола на генуезците. Папите (след Пий II) извличат огромни приходи от това находище – 200000 златни флорини и първоначалната идея – преди края на XV в. е с тези пари да се финансират експедициите срещу турците... В крайна сметка имаме налице обаче само един монопол – папски монопол – и забрана на другите да търгуват с такава цена стока като стипцата, както и директното подчиняване на Анкона и нейното тържище на Рим.¹⁵

Разбира се 1571 г. и битката при Лепанто е ознаменувана като най-голямата победа срещу турците. Но писането на трактати, съчинения от всякакъв вид с антитурска насоченост и полемична литература остава постоянно в полето на интереса на западните хора. Това ще продължи и през XVII век. Пропагандата и словата за антитурски кампании ще бъдат концентрирани вече не само в самата Венеция, Рим или в Буда, а навсякъде в Западна Европа.

¹⁵ **Poumarède, G.** Цит съч., с. 324 и сл.



Гравюра на султан Сюлейман, с автор Агостино Венециано 1535г., показваща го с короната, изработена от венецианците.

Classical Art in Ottoman Constantinople, the 15th through the 17th Century

Liliana Simeonova

The fall of Constantinople to the Ottomans sent shockwaves throughout the Christian world. The eminent Italian humanist Enea Silvio Piccolomini, who was Pope Pius II (1458–1464), wrote that “*Homer and Plato had died a second death*”. Constantinople had long enjoyed the reputation of being the biggest repository of Christian relics and sacred objects as well as of works of classical, mostly pre-fourth-century art. Late antique urbanism focused on the public display of art, which was as much a part of the classical legacy as an efficient means of propaganda, especially as regarded the ruler’s connection to his people and the assertion of the established order. This is why, to the classical statues and reliefs that had been brought from the four corners of the Roman Empire to be deployed in the public spaces of the city, the early Byzantine emperors had added honorific columns, arches and every other type of decoration to give an element of embellishment to their capital. In the course of time earthquakes, fires, and other man-made disasters contributed to the attrition of Constantinople’s collection of classical sculpture and late antique public art.

It was in 1204, however, that occasional disasters gave way to systematic destruction. The crusaders of the Fourth Crusade raided churches, palaces, and public buildings, carrying away their riches and relics. Classical art was also assaulted: some statues were melted, others carried away. The French crusader Robert de Clary wrote that “*two-thirds of all the wealth of the world was in Constantinople, and ... the other third was scattered throughout the world*”. A thirteenth-century Byzantine author, Niketas Choniates, presents a heart-breaking account of the vandalism of the Latins, along with a list of the ancient statues that were destroyed by them. According to Choniates, “*the plunderers of the Queen City conceived a new way to enrich themselves... they covetously eyed the bronze statues and conceived these to the flames*”.

What the crusaders did not destroy in 1204 was destroyed by the Ottomans in 1453: the Ottoman army was granted three days of looting. The central areas of Constantinople were nearly reduced to rubble – a sight, which allegedly caused Mehmed II (1444–1446; 1451–1481) to weep. When the Conqueror took full control of the situation, he immediately began what his

contemporaries called “the greater war” – to transform the ravaged city into a vital new capital, a project that engaged him the rest of his life.

Mehmed II had adopted the Roman concept of universal empire. He is said to have even regarded himself as the heir of Aeneas who had fled the burning Troy, to become the legendary founder of Rome. After the conquest of Constantinople he attempted to realize his project of a centralized and universal empire. And it was in order to implement this project that Mehmed II chose as his capital Constantinople, and tried to renovate it as best as he could by drawing upon all the resources of the Ottoman state. Of course, there was bound to appear a reaction against the centralist project of Mehmed II. This anti-imperial sentiment found reflection in certain texts, which were presumably written by those who opposed to Mehmed’s imperial project. They tried to show how “cursed” and “ominous” a place the newly captured city of Constantinople was and to prove that its selection as the new capital had been a great mistake. Hadn’t the city of Constantinople been thrice destroyed by God because of its sins, and thrice founded again on those very sins?!

In these anti-imperial texts, which are generally known as the traditions of Constantinople, the history of the city – from its legendary founders to its capture by the Ottomans – is told by drawing upon a wide range of sources, and with the addition of various legendary elements. In the introductions of the anonymous texts as well as in some later texts in which parts of those anonymous texts were included, it is asserted that Mehmed II desired to receive information about the city from the local Greeks and the patriarchs of Constantinople. Thus, Mehmed II is accused of having been attached to Byzantine tradition.

This accusation was, in fact, true: toward the end of his reign, Mehmed II commissioned a history of Constantinople, which included a translation of the so-called *Narrative of the Construction of the Great Church Called Hagia Sophia* – a sixth-century story, which was an integral part of the tenth-century Byzantine collection known as *Patria Konstantinopoleos*. Behind this move of Mehmed’s, there lay a wish to present his imperial project as a continuation of the Eastern Roman Empire. More importantly, the name of the most enduring symbol of Byzantium’s imperial glory, the church of *Hagia Sophia*, remained unchanged, despite the fact that the church was turned into a mosque. Thus, Yusuf bin Musa of Balikesir prepared a Turkish abridgement of the above-mentioned Greek work. A year later, a dervish named Şemsüddin made a Persian adaptation of a Greek original, *The Foundation History of Constantinople and Hagia Sophia*. Both

those texts appeared before the completion of the first anonymous anti-imperial text in 1491. The official acceptance of the said pro-imperial texts took place with their inclusion in *The Eight Heavens* (*Heşt Behişt*) of Idris-i Bitlisi on the orders of Beyazid II (1481–1512). On the other hand, the so-called traditions of Constantinople, with their hostile attitude toward the city and its monuments, remained in circulation until the late seventeenth century.

If we put aside these pro- and anti-imperial texts with their characteristic attitudes toward Constantinople and its public monuments, we may still ask the question of how the surviving works of public art were seen by the city populace in the Ottoman era. The popular attitudes are best illustrated through the descriptions penned by foreign travelers and visitors to the Ottoman capital. By the time Constantinople fell into Ottoman hands in 1453, most of the ancient and late antique public monuments of the city had been either fully or partially destroyed. Only a few of them remained *in situ*. These were: the so-called Serpent Column and the Theodosian Obelisk, which stood on the *spina* of the ancient Hippodrome; the Hippodrome itself, which was later called *At Meydani* (or Horse Square) by the Turkish-speaking population; four late antique honorific columns of emperors (i.e., the columns of Constantine the Great, Arcadius, Markianos, and Justinian the Great); the tenth-century obelisk, which had been erected in the Hippodrome by Constantine Porphyrogenitus and which had been stripped of its bronze tiles by the crusaders; and a number of classical reliefs and inscriptions, which had been built in the city walls of Constantinople, to decorate the walls and to keep the construction costs down. (Today, in the Golden Gate complex in the Theodosian walls one encounters two antique marble columns, pedestals, capitals, and pieces of antique reliefs – all of them were reused.)

Some of these ancient public monuments had long been viewed by the city populace as city talismans: e.g., the Serpent Column, which was the column that once held the tripod with the sacred fire in Delphi and represented three intertwined snakes, was regarded, by the inhabitants of Constantinople, as a city talisman against snakes; the Column of Justinian was believed to be a talisman against the Eastern enemy, that is, the Muslims. The porphyry column of Constantine I had been viewed as a city talisman against schismatics, presumably the Latins.

When the French antiquarian Pierre Gilles visited Constantinople in the 1540s as a member of a French embassy to Suleyman the Magnificent, the city had already been rebuilt and was, once again, the largest, wealthiest, and most populous city of Europe. “*It seems to me – writes Pierre Gilles – that while other cities may be mortal, this one will remain as long as there are men on*

earth.” At the same time, Gilles could not help noticing that the locals displayed a negligent attitude towards the antiquities of their city and even contributed to their further ruination. The locals could not even remember what the names of the churches that were turned into mosques had been. This is why Gilles set to writing what is today his best known work, *The Topography of Constantinople and Its Antiquities*. This work, however, is not a reliable source of what was happening to the ancient public monuments in sixteenth-century Constantinople because its author drew his information not upon contemporary sources and first-hand impressions but rather upon a large number of earlier, both classical and Byzantine, texts.

We must turn then to the accounts of foreign travelers and diplomats as well as of some Ottoman historians. As can be seen from the mid-fifteenth-century chronicle of Ahmed Bican of Gallipoli, shortly after the Ottoman conquest of Constantinople the Serpent Column was still being viewed as a city talisman against snakes. But there are discrepancies in the travelers’ descriptions of it; for the most part, the discrepancies refer to the stages of its mutilation – the cutting-off of the jaws and/or the heads of the snakes. Sixteenth- and seventeenth-century travelers, such as Salomon Schweiger and Jean de Thévenot who visited Constantinople in 1578 and 1655 respectively, relate the story of Mehmed the Conqueror’s alleged exploit upon his entry into the city: with his mace he struck off the jaw of one of the snakes. This legendary story appears in some histories as well: e.g., in Leonclavius’ *Annales Sultanorum Ottomanidarum* (published in 1596) and the so-called *Hüner-name* (*Book of Skills*), which was completed around 1588 and which relates stories of the legendary exploits of the sultans.

In his *History of the Ottoman House*, the early sixteenth-century author Kemal Pashazade gives the following account of the magical powers of the Serpent Column:

“*He [i.e., Constantine the Great] caused to be made this bronze statue in the Hippodrome, which is the representation of three serpents twined together, and by making and designing that talisman he stopped up the source of the mischief of snakes, whose poison is fatal to life...The snakes departed so that none was left there, and those that remained became harmless...Before this talisman (a rarity of the age, designed on a wondrous plan) was made, it was impossible to walk in those regions for poisonous snakes. This strange fact too is reported: they say that when the bodies of these snakes (of which the jaw of one has now fallen off) were complete, no snakes were to be seen in the city.*”

The legendary history of Constantinople, which Kemal Pashazade introduces in his work, is a shortened version of the account found in all the surviving manuscripts of the *Anonymous Chronicles*. These Ottoman sources, however, simply repeat an old city legend, which is to be found in earlier sources, such as the accounts of Russian pilgrims (Deacon Zosim, Ignaty of Smolensk) as well as of Ruj Gonzalez de Clavijo who visited Constantinople in the fourteenth and early fifteenth centuries. Obviously, the legend of the Serpent Column as being an anti-snake talisman belonged to the old, Greek city-lore of Constantinople and was later picked up by the Turkish population of the city. The Ottomans added up to it by inventing the story of Mehmed's dexterity with the mace. On the other hand, Angiollelo who, taken prisoner by the Turks at Negroponte in 1470, was in the service successively of Prince Mustafa and Mehmed II, wrote that the sultan was solicitous to preserve the Serpent Column by destroying a mulberry-tree growing at its base.

Later, the legendary tale of the cutting-off of the snakes' jaws became attached to other personages as well: for example, Ali (writing *ca.* 1600) says that it was Ibrahim Pasha (executed in 1536) who cut off one of the jaws. And as time went on, the damage was attributed to Suleyman the Magnificent (1520–1566), to Selim II (1566–1574) and to Murad IV (1623–1640). In fact, Murad IV is blamed in most of the later accounts: e.g., Spon and Wheler (1674/75) and de Bruyn (1679). Some writers, e.g. Tournefort (1701) and the Earl of Sandwich (1738/39), imply that there was an intermediate stage of damage when Murad IV knocked off a head, but the apparently independent descriptions of Benvenga and de Bryun (1679) mention explicitly that one jaw was then missing.

The three snake heads, with one jaw missing, survived until the end of the seventeenth century, when de la Mottraye was the last European to see them, in 1699, and the first to record the more serious damage they suffered the next year. He writes that in April 1700 the Polish ambassador arrived in Constantinople and was lodged in a palace with cupolas in the Hippodrome. The retinue of the Polish ambassador is being accused of various types of misdemeanor by de la Mottray, including the fact that, one dark night, they broke off and carried away “*the two remaining heads of the Serpentine Pillar*”. But does de la Mottray's reference to “the two heads remaining” mean that one had already disappeared completely or does it imply merely “the two undamaged heads”? And were they broken off deliberately by the ambassador's attendants or had the whole Column fallen, as Tournefort was told in 1701?

The answers are supplied by the *Nusret-name* of Findiklili Mehmed Silahdar, a detailed day-by-day record of events, particularly in Constantinople, for the years 1687 to 1721. Among the events of the month Jumada, AH 1112 (14 October to 12 November 1700), Silahdar notes that “one evening, at the time of the evening prayer, all three of the bronze serpents in the Hippodrome, which had stood firm for 1,500 years, broke altogether at their necks and fell to the ground; yet there was no question of their being struck or smashed, for there was not even anyone nearby. They broke with a noise as if a powerful man was chopping down trees, and people who heard the noise reported what had happened.” In the 18th century, we hear no more of the talismanic powers of the Serpent Column. As for the travelers who claim to have seen the snake heads after 1700, they can be accused of plagiarizing earlier travelers’ books.

The Column of Justinian, which too had survived the Ottoman conquest of the city, was not as lucky as the Serpent Column. The Greek population tried to convince the Ottoman authorities that the equestrian statue at the top of the column had talismanic powers, too. Only this time the Greeks were careful not to mention the Eastern enemy; instead, they insisted on the statue’s being a talisman protecting the city from the plague. In 1471, Angiollelo wrote: “At the center of the entrance to Santa Sophia, there is a column made up of high drums, on top of which was the image of [Estuyanos], made of bronze. This was removed by the Sultan because his astrologers and seers claimed that so long as the said statue of [Estuyanos] should stand on that column the Christians would always have the power to oppose the Mohammedans, wherefore the said column was taken away”.

Before long, the statue was cut into pieces to provide scrap metal for the making of canon, on the eve of Mehmed’s Belgrade campaign in 1476. A late-sixteenth-century source, Patriarch Jeremiah II, writes that, upon being informed that the bronze equestrian statue was a city talisman against the plague, the sultan ordered it to be restored; but because there were no artisans in the city who were capable of putting it back together, the statue of Justinian remained lying around in pieces. In any event, when Pierre Gilles visited Constantinople in the 1540s, he saw some of the statue’s remaining fragments lying scattered on the premises of Topkapi Palace and secretly measured them and described them.

Some of the late Byzantine mosaics under the main cupola of Hagia Sophia also seem to have been endowed with talismanic powers by the city populace, which may be the reason why these mosaics remained uncovered in the Ottoman era. A mid-seventeenth-century author, Evliya

Çelebi, writes that “before the birth of the Prophet these four angels used to speak, and gave notice of all the dangers, which threatened the Empire and the city of Istanbul; but since his highness appeared all talismans have ceased to act.”

Along with *Hagia Sophia*, the Hippodrome of Constantinople was the other ancient public building that remained in use, at least throughout most of the 16th century. Miniatures in Ottoman manuscripts as well as sketches and engravings bear evidence to the state-sponsored events that took place in *At Meydani*. For example, the Hippodrome was the scene of the splendid festivities on the occasion of the marriage of Suleyman the Magnificent’s sister Hatice to the Grand Vizier Ibrahim Pasha as well as on the occasion of the circumcision of Suleyman’s three sons. But shortly afterward, the Hippodrome seems to have been relegated to oblivion and ruination, if we judge by Onofrio Panvinio’s drawing made in about 1580. In the reign of Sultan Ahmed I (1603–1617), most of the ruins of the old Hippodrome were cleared away, to make room for the square surrounding the *Sultan Ahmed Mosque*.

Finally, I’d like to mention two seventeenth-century episodes that shed additional light on the Turks’ beliefs in the magical qualities of classical public art. Both episodes are concerned with Westerners’ attempts to either make drawings of, or to remove, the reliefs that decorated the Golden Gate in the Theodosian walls. In April 1626, the British ambassador to the Sultan’s court, Sir Thomas Roe, tried to acquire some of the reliefs on behalf of two British aristocrats, the Duke of Buckingham and the Earl of Arundel. Sir Thomas had deposited a certain sum of money at the Sultan’s treasury and no other than the Treasurer of the Sultan had agreed to remove the reliefs. But when Sir Thomas arrived on the scene to supervise the removal of the reliefs, the local population mutinied. They believed that the statues were enchanted and that, if they were taken down, some calamity would befall the city. In the 1670s, Dr. John Covel, who was a physician at the British embassy in Constantinople, tried to make drawings of these reliefs but the locals would not let him. He then wrote that “*the Turks ... are extremely jealous of men making any remarks [notes], especially about this place*” and that “*an attempt to draw them may be the hazard of a man’s head*”.

While there is no evidence that the Turks endowed statues with talismanic powers by the insertion into their cavities of certain substances and burning incense before them as the Byzantines had done, they nonetheless shared the medieval Greeks’ beliefs that certain statues and reliefs were endowed with magical powers. The persistence of the beliefs in the supernatural qualities of statues

and reliefs reveals an important aspect of the reception and afterlife of classical and late antique art in Ottoman Constantinople. At the same time, the continuous use, by the Ottomans, of such symbolic buildings as the church of *Hagia Sophia* and the Hippodrome underscores the sultans' efforts to present themselves as the legitimate heirs to Rome.

Primary sources:

Angiollelo, G.M. *Viaggio di Negroponte*. Vicenza, 1981.

Byrd, K.M. Pierre Gilles' Constantinople: A Modern English Translation with Commentary. New York, NY, 2008.

De Thévenot, J. *Relation d'un voyage au fait au Levant*. Paris, 1664–1675, vol. I. (Repr.: Paris, 1980).

De Tournefort, J. Pitton. *Relation d'un voyage du Levant*. Paris, 1717, vol. I.

Diegesis peri tes oikodomes tes Hagias Sophias. – In: **Dagron, G.** Constantinople imaginaire. Études sur le recueil des 'Patria'. Paris, 1984, 191–314.

Giese, F. (ed.). Die altosmanischen Chroniken. Teil II. Leipzig, 1925.

Leunclavius. *Annales Sultanorum Ottmanidarum*. – In: Migne, J.P. (ed.). *Patrologia graeca*, vol. 159.

Preger, T. (ed.). *Scriptores originum Constantinopolitanum*. 2 vols. Leipzig, 1901–1907 (repr.: New York, 1975).

Tevarih-i Al-i Osman. – In: **Turan, Ş.** (ed.). *Ibn Kemal. Tevarih-i Ali Osman*. Ankara, 1954.

Yerasimos, S. *Légende d'Empire. La fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques*. Paris, 1990.

Secondary sources:

Данова, П. Джован-Мария Анджолело и неговото описание на Константинопол (сл. 1478 г.) – Историческо бъдеще 2010/ 1–2, 211–236.

Займова, Р. Пътят към "другата" Европа /из френско-османските културни общувания, 16–18 в./ . София, 2004.

Попова, И. Трима германски поклонници от XIV век и сведенията им за Балканите. – Във: *Българско Средновековие: Общество, власт, история/ Сб. в чест на проф. М. Каймакамова*. София, 2013, 87–96.

Симеонова, Л. Константинопол и неговите страхове. – В: *Балканите между мита и реалността [Балкани 1/2012]*. ИБ&ЦТ-БАН, 33–45.

Симеонова, Л. Класическото изкуство на Константинопол и неговият живот в съзнанието на градското население (IV – XVII в.). Няколко примера – В: *Културното наследство в съвременния град. Юбилеен сборник, посветен на 85-годишнината на ст.н.с. Магдалина Станчева*. Нов български университет, 2009, 187–212.

- Babinger, F.** Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig, 1927.
- Berger, A.** Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos. Bonn, 1988.
- Eren, M.** Evliya Çelebi Seyahatnamesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerine Bir Araştırma. İstanbul, 1960.
- Inalcık, H.** The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City. – *Dumbarton Oaks Papers*, 23/4, 1969–1970, 231–249.
- Inalcık, H.** The Rise of Ottoman Historiography. – In: *Historians of the Middle East*. London, 1962.
- Kafescioğlu, Ç.** Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital (Buildings, Landscapes, and Societies). Philadelphia, PA, 2009.
- Madden, Th. E.** The Serpent Column of Delphi in Constantinople: Placement, Purpose, and Mutilations. – *Byzantine and Modern Greek Studies* 16, 1992, 111–145.
- Ménage, V.L.** The Serpent Column in Ottoman Sources. – *Anatolian Studies* 14, 1964, 169–173.
- Meserve, M.** Empires of Islam in Renaissance Historical Thought [Harvard Historical Studies 158]. Cambridge, MA, 2008.
- Necipoğlu, G.** The Life of an Imperial Monument: Hagia Sophia after Byzantium. – In: Mark, R., Çakmak, A. (eds.). *Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present*. Cambridge, 1992, 195–225.
- Necipoğlu, N.** (ed.). *Byzantine Constantinople: Monumenta, Topography and Everyday Life: Papers from the International Workshop Held at Bogazici University, Istanbul, 7-10 April 1999* [The Medieval Mediterranean 33]. Leiden, Boston, etc., 2001.
- Simeonova, L.** The Statuary-Art-Gathering Policy of the Early Byzantine Emperors, 4th–5th Centuries.– In: *Actes du symposium international Le livre. La Roumanie. L'Europe*. Sinaia, 20–23 Sept. 2011. T. III. Troisième section: Latinité orientale (Bucarest, 2012), 524–543.
- Simeonova, L.** Magic and the Warding-off of Barbarians, 9th – 12th Centuries. – In: *Material Culture and Well-Being in Byzantium (400–1453)*. Proceedings of the International Conference. Cambridge, 8–10 Sept. 2001. Eds. M. Grünbart et al. [Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, Bd. XI]. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007, 207–210.
- Simeonova, L. V.** Medieval Greeks, Latins, and Turks and the Classical Art of Constantinople. – In: *Sanat ve Klasik*. Ed. H. Özkan. İstanbul, 2006, 211–226.

Yerasimos, S. Constantinople, de Byzance à Istanbul. Paris, 2000.

Yerasimos, S. Les voyageurs dans l'Empire ottoman, XIVe-XVIe siècles: bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habites [Publications de la Société turque d'histoire. Serie VII].

На кого принадлежи суверенитетът в държавата? Идеологическите спорове между „монархомахи“ и „политици“ по време на религиозните войни във Франция

Росица Ташева

В юридическите дефиниции суверенитетът обикновено се свързва с идеите за върховенство и за независимост на властта. Носителят на суверенитета притежава върховната държавна власт, което му дава право на окончателно решение по всеки значим въпрос, право да се произнесе като последна инстанция, която формулира решение, неподлежащо на оспорване. В същото време, когато взема своите държавнически решения, суверенът се чувства независим и свободен от задължението да се съобразява с каквито и да било авторитети, с вътрешни или външни сили¹.

Във Франция възникването и утвърждаването на кралския суверенитет се развива като дълъг процес, в хода на който властта на кралете, някога могъща по времето на Мерovingите и първите Каролинги, но обезличена и почти незабележима в условията на феодалното общество при първите Капетинги, постепенно нараства и успява да се утвърди като най-висшата власт в рамките на цялото кралство. Главната трансформация в тази насока става в периода от XII до XV век и за нея първостепенна роля изиграва, от една страна, неотклонната политика на централизация, провеждана от кралете от династията на Капетингите и от техните родственици и наследници Валоа, а от друга страна, отслабването на главните противници на кралския суверенитет – феодалните сеньори и църквата². През

¹ Вж. напр. дефинициите за „суверенитета“ и „суверена“, предложени от: **Cadart, J.** Institutions politiques et droit constitutionnel. T. 1. Paris, Economica, 1990, p. 189; **Bourdeau, G.** Droit constitutionnel et institutions politiques. Paris, L. G. D. J., 1977, p. 32; **Duverger, M.** Institutions politiques et Droit constitutionnel. T. 1. Les grandes systèmes politiques. Paris, PUF, 1971, 32–33; **Sueur, P.** Histoire du droit public français, XV^e–XVIII^e siècle. T. 1. La Constitution monarchique. Paris, PUF, 1989, p. 124.

² За средновековния произход на модерната държава и трудния път на кралската власт към суверенитета вж.: **Strayer, J. R.** On the Medieval Origins of the Modern State. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1973; **Collard, F.** Pouvoirs et culture politique dans la France médiévale, V^e–XV^e siècle. Sous la dir. de Michel

XVI век при царуването на Франсоа I (1515–1547) и Анри II (1547–1559) държавните органи за управление са усъвършенствани, действията им стават по-ефикасни и поданиците започват по-осезаемо да чувстват силата на монарха – техния „единствен суверенен сеньор“³. Макар че процесът на консолидиране на кралската власт остава незавършен, в правно отношение френският крал е признат за върховен съдия и законотворец, разполагащ с божествена по произход абсолютна власт (*potestas absoluta*), т. е. с власт, „свободна от законите“ (*legibus solutus*).

Ранните теоретици на кралския суверенитет не успяват да оформят своите идеи в завършена логична система. Вниманието им е насочено предимно към това да установяват и изброяват кралските прерогативи. В началото на XVI век в трудовете на Клод дьо Сейсел („Великата монархия Франция“, 1519) и Гийом Бюде („За образованието на владетеля“, 1519, публ. през 1547 г.) са направени първите опити за систематизиране на най-важните характерни черти на френския политически режим. Но едва в края на века е създадена единна система от принципи за властта, конкретизираща особеностите на френската монархия. Забележителният подем в развитието на абсолютистката теория по това време е дело на идеологическото течение на *политиците*. Това е техният отговор на кризата, предизвикана от религиозните войни, временното отслабване на монархията и опитите на *монархомахите* – противници на абсолютизма, да оспорят суверенитета на краля и да го заменят със суверенитета на „народа“. Идеологическият сблъсък между *монархомахи* и *политици* изиграва ролята на катализатор за създаването на първата цялостна теория за суверенитета и абсолютната власт.

Във втората половина на XVI век френската монархия преживява една от най-тежките кризи в своята история. Религиозните войни в периода 1562–1598 г. окървяват Франция и създават атмосфера на крайна политическа нестабилност, от която се възползват всички противници на силната кралска власт. В тази обстановка цяла плеяда теоретици,

Balard. Paris, Hachette, 1999; **Rigaudière, A.** Penser et construire l'Etat dans la France du Moyen âge, XIII^e–XV^e siècle. Paris, Comité pour l'histoire économique et financière de la France, 2003.

³ Изразът принадлежи на авторитетния френски юрист от XVI век Шарл Дюмулен. Вж.: Commentaire sur l'edit du roi Henri second contre les petites dates et abus de la cour de Romme; Ensemble sur les anciens edits et arrests de France contre les annates et telles autres manieres d'abus. N'agueres composé et mis en lumiere par M. Charles Du Molin, advocat de grand renom en la Cour de parlement à Paris. Et depuis traduit de latin en françois. Lyon, par Ian Robichon, 1554, Epistre [NP], p. 12.

първо от средите на протестантите, а след това и на католиците, поставят под въпрос върховната власт на монарха. Така възниква идеологическото течение на монархомахите.

Терминът *монархомахи*, формиран от гръцките думи *монархос* и *махомаи*, буквално означава „тези, които се борят срещу монарсите“. Той е измислен като обидно наименование от шотландския юрист и католик Уилям Барклей и използван в заглавието на полемичния му труд „Шест книги за кралството и кралската власт срещу Бюканън, Брут, Буше и другите монархомахи“ (1600). В своя предговор Барклей обяснява, че има предвид хората, „които искат да разрушат кралствата и монархиите и да ги превърнат в анархии“⁴. Всъщност монархомахите не поставят под въпрос съществуването на монархията изобщо, а само на абсолютната власт на кралете, разглеждана от тях като пагубно отклонение от началните принципи, ръководили френската монархия при нейното възникване. Те изразяват възгледа, че благоденствието на общността може да бъде постигнато и осигурено и при монархическа форма на управление, но ако монарсите управляват тиранично, народът има право да им окаже съпротива.

Най-забележителните трудове на авторите монархомахи са публикувани непосредствено след кланетата през Вартоломеевата нощ (23 срещу 24 август 1572 г.), продължили и през следващите три дни, в резултат на което около две хиляди протестанти калвинисти са избити в Париж и три хиляди в провинцията. Поради липсата на сигурни източници историците и до днес спорят за това кой трябва да носи политическата отговорност за кланетата, но в онази епоха както протестантите, така и католиците изразяват убеждението си, че масовите убийства са станали по нареждане на краля – Шарл IX, защото на 26 август 1572 г. той лично заявява в Парижкия парламент, че всичко случило се е по негова изрична заповед⁵. При това положение централният въпрос, който монархомахите поставят в съчиненията си, е: имат ли право поданиците да се противопоставят и защитят от един крал – убиец и следователно тиранин?

През 1573 г. в книгата си „Френска Галия“, издадената в Женева на латински език и още на следващата година преведена на френски, юристът протестант Франсоа Отман отговаря положително, препоръчвайки на французите да възстановят старинните закони на

⁴ Цит. по: **Jouanna, A.** Monarchomaques. – In: Dictionnaire de l’Ancien Régime. Royaume de France. XVI^e-XVIII^e siècle. Publ. sous la dir. de L. Bely. Paris, PUF, 1996, p. 850.

⁵ **Holt, M. P.** The French Wars of Religion, 1562–1629. Cambridge, Cambridge University Press, 2002, p. 88.

галите и франките, нарушени от кралете, стремящи се към абсолютна власт. Според него някога във Френска Галия монарсите са били избирани да бъдат крале при определени закони и условия, а не като тирани с „абсолютна, прекомерна и безгранична власт“; върховната власт в държавата е принадлежала на общото събрание на нацията, което е определяло и сваляло кралете, и политическият режим на Франция е бил „смесен от трите вида управление“, т. е. монархическо, аристократично и демократично⁶. Най-важната идея, изразена тук, е, че в политическо отношение народът стои над монарха. Тя е подкрепена и защитена и в излезлите наскоро след това политико-исторически трактати, чиито автори са изявени калвинисти: „Будилник на французите и техните съседи“ от Никола Барно, съставен под формата на два диалога и подписан с псевдонима Йозеб Филадельф, „За правото на магистратите над техните поданици“ от Теодор дьо Без, „Искания срещу тираните“ от Филип Дюплеси-Морне и Юбер Ланге, които пишат под общия псевдоним Стефан Юний Брут и чийто труд е преведен от латински на френски под заглавието „За законната власт на владетеля над народа и на народа над владетеля“. В края на 70-те години на XVI век Симон Гулар съставя три обемисти тома „Мемоари за състоянието на Франция по времето на Шарл IX“, в които представя серия документални материали за религиозните войни, преиздава „Френска Галия“ на Франсоа Отман и за първи път цялостно публикува най-критичното към кралската власт във Франция съчинение, писано до това време – „Трактат за доброволното робство“ на младия юрист Етиен дьо Ла Боеси. Към хугенотската литература може да бъде причислен и анонимният трактат „Характерът на кралската власт и на тиранията“, предаващ в синтез главните черти на кралското управление и дефиниращ умереността като особено важен „белег на кралската власт“. Според автора, ако управлява умерено, монархът здраво ще държи юздите на държавата, но няма да ги стяга прекалено много; така ще се разкрие „истинският характер на кралската власт, чрез който можем да различим владетеля от тирана“⁷.

⁶ La France-Gaule, ou Gaule-Françoise de **F. Hotoman**, Jurisconsulte. – In: **Goulart, S.** Mémoires de l'estat de France sous Charles IX contenant les choses les plus notables, faites et publiées tant par les catholiques que par ceux de la religion, depuis le troisième edit de pacification fait au mois d'Aoust 1570 jusques au règne de Henry troisième, et reduits en trois volumes, chacuns desquels a un indice des principales matières y contenus. T. 2. Meidelbour, H. Wolf, 1578, p. 409, 423–424.

⁷ Le caractère de la royauté et de la tyrannie, faisant voir par un discours politique. I. Les qualités nécessaires à un prince pour bien gouverner ses sujets; II. Les maux qui arrivent aux peuples lorsque les souverains sont incapables de les gouverner. Paris, [s.n.], 1652, 20–21.

Няколко основни тези обединяват почти всички автори монархомахи. Най-важно е схващането им, че хората по природа са свободни и народът предшества във времето появата на кралете. Властта не е била делегирана на монарсите пряко от Бога, а чрез посредничеството на народа, така че възприемана абстрактно, кралската власт има божествен произход, но в качеството ѝ на конкретна реализация, се дължи на съгласието на хората. Оттук непосредствено следва изводът, че суверенитетът в държавата принадлежи не на краля, а на народа, който, ако е приел подчинението, го е направил по собствена воля. Тази теза, която има привърженици още през античността и средновековието, ясно е изразена от Теодор дьо Без в твърдението: „Магистратите са създадени за народите, а не обратното... властта на магистратите, колкото и големи и суверенни да са те, зависи от властта на народа, който ги е избрал на тази длъжност“⁸. Авторите на „Искания срещу тираните“ са също толкова категорични: „Бог определя кралете, той ги избира, той им дава кралствата“, но „народът утвърждава кралете, дава им скиптъра в ръка и с гласуването си одобрява техния избор... съвсем сигурно е, че всички крале най-напред са били издигнати от народа“⁹.

Тази идея е продължена с анализа за крайната цел на властта. В духа на средновековните схващания за „общото благо“ монархомахите развиват концепцията, че кралската власт трябва да направи щастливи не само монарсите, но и техните поданиците, че един владетел „винаги трябва да има за правило суверенния закон за доброто на държавата, т. е. на поданиците“¹⁰, че „единствената цел на господството е ползата за народа“¹¹.

Народът, който държи върховната власт в държавата и на чието щастие трябва да се посвети владетелят, според монархомахите не е простолюдието, защото във вижданията им то не е нещо по-различно от „добитък с милион глави“. „Когато говорим за целия народ,

⁸ **Bèze, Th. de.** Du droit des magistrats sur leurs sujets. Traité très nécessaire en ce temps, pour advertir de leur devoir, tant les magistrats que les sujets. [S.l., s.n.], 1575, p. 13, 43. Почти буквално същите твърдения, наречени „максими“, включва в труда си и Никола Барно. Вж. **Barnaud, N.** Le reveille-matin des françois et de leurs voisins composé par Eusebe Philadelphie cosmopolite. Paris, EDHIS, 1977. Reprod. de l'éd. de Edimbourg, Impr. de Jaques James, 1574. Dialogue second du reveille matin des François, et de leurs voisins, 80–81.

⁹ **Brutus, S. J.** De la puissance legitime du Prince sur le peuple, et du peuple sur le Prince. Traité très utile & digne de lecture en ce temps escrit en latin par Estienne Iunius Brutus, & nouvellement traduit en françois. Paris, EDHIS, 1977. Reprod. en fac-sim. de l'éd. de [S.l., s.n.], 1581, p. 96, 102.

¹⁰ Le caractère de la royauté et de la tyrannie, faisant voir par un discours politique..., p. 9, 17.

¹¹ **Brutus, S. J.** Цит. съч., с. 130.

посочват те, под тази дума разбираме онези, които имат власт над народа“. Това са магистратите, които народът е установил „като контрольори на краля“, и щатите, „в които се докладват всички публични дела“¹². На Генералните щати – събранието, което в най-висока степен представлява народа – монархомахите приписват много голяма роля в общественopolитическия живот. То трябва да бъде извор на властта на всички висши държавни служители, в това число и на кралете, да решава въпросите за войната и мира, да изготвя законите и гласува данъците. Но най-важната му функция е да ограничава и възпира кралската власт, защото „няма съмнение, че тези, които имат властта да отвързват, имат също властта да връзват... Те не могат да оставят кралската власт и законното управление да се изродят в тирания, без да извършат явно предателство спрямо народа, който ги е избрал именно с тази цел – да попречат на тиранията“¹³. Но тъй като Генералните щати не са свиквани периодично и редовно, а и никой от авторите монархомахи не предлага промяна в това отношение, ролята на постоянен контрольор на кралските действия трябва да поемат служителите на короната – съветниците и настояниците на краля. Те трябва да му попречат да причини злини на народа и „ако не гарантират държавата срещу тиранията, трябва да бъдат причислени към тираните“¹⁴.

Във всички съчинения на монархомахите е изложена теорията за обществения договор, който свързва монарха с поданиците, като вменява задължения и на двете страни. Концепцията за договорното начало на властта произтича от тезата за първичната свобода на народа, който според монархомахите не би могъл напълно да се откаже от свободата си, тъй като това би било в противоречие с природните закони. Естествено е според тях, сключвайки договор със своя върховен управител, народът да му наложи задължения и условия при упражняването на политическата власт. Във вижданията им това означава на практика, че кралят е длъжен да уважава живота, имотите и привилегиите на своите поданици, както и старинните закони и обичаи на кралството. Поданиците от своя страна му дължат подчинение, но само при условието, че той спазва своите задължения. Договорът между монарха и народа се сключва при всяко възкачване на нов крал, когато при своето

¹² Пак там, с. 61–62.

¹³ **Barnaud, N.** Цит. съч., Dialogue second du reveille matin des François, et de leurs voisins, с. 88.

¹⁴ **Brutus, S. J.** Цит. съч., с. 225.

освещаване той полага тържествена клетва „да пази и защитава всички“¹⁵. Този договор няма религиозен, а юридико-политически характер и от тази гледна точка се различава от средновековните теории на теолозите, които откриват в Стария завет многобройни примери за договори, сключени между Бог и народа или между монарсите и техните поданици, но акцентират не толкова върху политическите им, колкото върху религиозно-моралните им аспекти. Религиозната страна обаче не е напълно пренебрегната от монархомахите. Авторите на „Искания срещу тираните“ развиват идеята, че освен договора между монарха и народа, съществува и друг, сключен между Бог, от една страна, и краля и народа, от друга страна. Точно този договор задължава владетеля да не нарушава Божиите закони – да не узурпира правата на Бога и да не извършва престъпления. В противен случай народът има право да му окаже съпротива, защото кралят и народът отговарят заедно за съблюдаването на закона на Бога¹⁶.

Теорията за договора като основа на политическата власт позволява на монархомахите лесно да обосноват правото на народа на съпротива срещу тираните. Според техните виждания тираните са не само владетелите узурпатори, т. е. тези, които са се сдобили с властта по незаконен начин, но и всички онези, които нарушават дадените на народа обещания. Абсолютните монарси не са включени пряко в тази категория, но „тираничната“ им същност се подразбира, защото по дефиниция те са свободни от законите, а както пише в „Искания срещу тираните“, „да се подчиняваш на закона е като да се подчиняваш на Бога“¹⁷, т. е. законът стои над краля, а не обратното. Позовавайки се на Аристотел, Ф. Дюплеси-Морне и Ю. Ланге обясняват, че някога кралете са заповядвали с абсолютна власт, предлагайки за закон само волята си, но по-късно народите са ги задължили да пазят и съблюдават законите. Според тяхната логика един законен крал, т. е. одобрен от народа, не може да бъде „свободен от законите“, защото най-важното задължение на службата му е именно да прилага онези закони, които хората са преценили за необходими с оглед осигуряването на собственото си благополучие. Ето защо те твърдят, че абсолютната власт се е запазила само при варварските народи и не може да бъде

¹⁵ Bèze, Th. de. Цит. съч., с. 38.

¹⁶ Brutus, S. J. Цит. съч., с. 34, 38–46, 51.

¹⁷ Пак там, с. 138.

определена по друг начин освен като „първа братовчедка на тиранията“¹⁸. По този начин Дюплеси-Морне и Ланге ясно демонстрират, че между абсолютната власт и тиранията, дори да няма пълно покритие, съществува „обезпокоителна близост“¹⁹.

Когато монарсите не спазват законите на държавата и не изпълняват поетите задължения, дълг на поданиците и най-вече на служителите на короната и на Генералните щати е да ги „възпират“ и „дори да ги накажат, ако е необходимо“. Така те ще изпълнят своя дълг към Бога и отечеството си²⁰. Но ако главните служители на короната и Генералните щати в своето мнозинство подкрепят тиранията, тогава „всички заедно като една дружина трябва да грабнат оръжие и да помагат със своите имоти и с цялата си личност сякаш Бог от небето е обявил, че иска да даде сражение на тираните... Защото Бог наказва тираните чрез народа“.²¹ Теодор дьо Без все пак настоява да не се използва оръжие срещу тираните, освен след като вече са опитани всички други средства²². В краен случай, препоръчва авторът, дори може да се прибегне до помощта на съседни владетели, които, ако не помогнат на народа да запази правата си, също биха заслужили името тирани.

Доктрината на монархомахите, предвиждаща бунт срещу тираните, не е нова. Нейните създатели остават верни на средновековните схващания и не призовават към свобода в името на индивидуалните права на човека, нито към разделяне на властите – концепции, които през XVIII век ще се превърнат в главното идеологическо оръжие срещу абсолютната власт. Изразеният идеал за един „аристократичен федерализъм“²³, т. е. ограничаване на краля в полза на благородниците, всъщност насочва към възстановяване на онези политически форми, съществували преди раждането на абсолютната монархия.

Във втората половина на 80-те години перспективата за крал „еретик“ – хугенотът Анри дьо Бурбон, както и мерките на Анри III да защити властта си срещу лидера на Католическата лига херцог Дьо Гиз, отприщват омразата на католиците срещу френския монарх. По това време монархомахите протестанти се превръщат в поддръжници на кралската власт и подчертават необходимостта от подчинение и вяност на поданиците към

¹⁸ Пак там, с. 139.

¹⁹ **Jouanna, A.** *La France du XVI^e siècle, 1483–1598.* Paris, PUF, 2002, p. 482.

²⁰ **Bèze, Th. de.** Цит. съч., с. 42, 80.

²¹ **Brutus, S. J.** Цит. съч., с. 239.

²² **Bèze, Th. de.** Цит. съч., с. 100.

²³ **Touchard, J.** *Histoire des idées politiques.* T. 1. *Des origines au XVIII siècle.* Paris, PUF, 1993, p. 282.

короната²⁴. Техните идеи за суверенитет на народа, за договор, обвързващ краля със задължения към поданиците, и за законно оправданото наказание на един крал тиранин, почти буквално са възприети от монархомахите католици²⁵. Католиците все пак внасят и някои нови теоретични моменти като идеята, че духовенството може да контролира краля, а папата – да отнеме властта му, както и твърдението, че ако кралят е еретик, той може автоматично да се приеме за абдикирал. Освен това не се колебаят да отправят открит призив за убийство на владетеля – враг на религията. С най-голяма популярност сред трудовете на тези нови монархомахи се ползва съчинението на Жан Буше, свещеник и преподавател по теология в Сорбоната, „За справедливата детронация на Анри III“, публикувано на латински език през пролетта на 1589 г.²⁶ В него са поставени три основни въпроса: Справедливо и законно ли е църквата да лиши Анри III от власт? Справедливо и законно ли е народът да сваля Анри III? И справедливо и законно ли е народът да се вдигне на въоръжен бунт и да убие краля тиранин дори преди да изчака формалния акт за лишаването му от власт от страна на папата?²⁷ Авторът отговаря положително и на трите въпроса, напълно оправдава цареубийството и с това показва, че е много по-радикално настроен от монархомахите хугеноти, които разглеждат съпротивата срещу кралете тирани в значително по-ограничени размери. Кулминацията в политиката на монархомахите католици е убийството на Анри III през 1589 г. от Жак Клеман.

В края на XVI век абсолютната власт на кралете, станала обект на толкова мощни атаки, до голяма степен губи своя престиж, както личи от промяната в позицията на кралския магистрат Ги Дю Фор дьо Пибра, известен автор на стихове. Ако през 1574 г. той пише: „Обичай държавата, каквато я виждаш, ако е кралска, обичай кралската власт... по-

²⁴ Вж. **Stankiewicz, W. J.** *Politics and Religion in Seventeenth-Century France. A Study of Political Ideas from the Monarchomachs to Bayle, as Reflected in the Toleration Controversy.* Berkeley, University of California Press, 1960, p. 64–90.

²⁵ **Janet, P.** *Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale.* 2 vol. Paris, F. Alcan, 1887. Т. 2, p. 82–94.

²⁶ *De justa Henricii tertii abdicatione*, 1589. Други популярни съчинения на монархомахите католици са: „Проповед за престореното обръщане в християнство на Анри IV и невалидността на неговото опрощение“ (*Sermons sur la simulée conversion et nullité de l'absolution de Henry IV*, 1594) от Жан Буше; „За справедливата власт на републиката срещу безбожните крале“ (*De justa reipublicae in reges impios auctoritate*, 1590), приписвано на епископ Гийом Роз; „За антидемократичната монархия“ (*De la monarchie anti-démocratique*, 1611) от Луи Тюрке дьо Майерн.

²⁷ **Holt, M. P.** Цит. съч., с. 131–132.

добре да търпим един тиранин, отколкото да смутим мира в неговата провинция²⁸, то през 1583 г. Пибра вече твърди: „Мразя тези думи абсолютна власт, пълна власт...“²⁹.

Крайностите на монархомахите предизвикват ответна реакция. За партията на *политиците* най-важно става запазването на националното единство чрез преодоляване на религиозния фанатизъм и стабилизиране на кралската власт. В своите Мемоари херцог Дьо Сюли характеризира тази партия с думите: „Те се бяха нарекли *политици*... за да покажат, че милеят за доброто на държавата и запазването на короната над всяко друго основание“³⁰. Първият пропагандатор на тези възгледи е канцлерът Мишел дьо Л’Опитал³¹. В тържествената си реч пред Генералните щати в Орлеан през декември 1560 г. той призовава към граждански мир: „Да премахнем тези дяволски имена – партии, фракции и бунтове, лутерани, хугеноти, паписти, да не променяме името християни“³², въпреки че си дава сметка за препятствията при изпълнението на тази задача („Една вяра, един закон, един крал е нещо трудно постижимо при хора с такова разнообразие и с такава противоположност на възгледите“³³). Неговата защита на правата на френския монарх е подкрепена с твърдението, че „кралят държи короната си не от нас, а от Бог и от старинния закон на кралството“³⁴. Политиката на помиряване на крайностите и на религиозна толерантност, препоръчвана от Л’Опитал, се проваля и през 1568 г. канцлерът е принуден да подаде оставка. Но дори и изпаднал в немилост, той не се отказва „да защитава каузата на народа“³⁵ и продължава да съветва монарха как да умиротвори Франция. В знаменития си „Мемоар“, адресиран до Шарл IX и Катерина дьо Медичи, който започва с думите „Целта на войната

²⁸ **Pibrac, G. Du Faur, de.** Cinquante quatrains, contenant préceptes et enseignemens utiles pour la vie de l'homme. Composez à l'imitation de Phocylides, d'Epicharmus et autres anciens poètes grecs. Paris, G. Gorbin, 1574, p. 12.

²⁹ Les quatrains du seigneur de Pybrac, contenant préceptes et enseignemens utiles pour la vie de l'homme, de nouveau mis en leur ordre et augmentez par ledit seigneur. Paris, pour la veuve Lucas Breyer, 1583, p. 11.

³⁰ Mémoires de Sully, principal ministre de Henri-le-grand. Nouv. éd., plus exacte et plus correcte que les précédentes. 6 vol. Paris, J.-F. Bastien, 1788. T. 1, p. 460.

³¹ Подробно за политическата дейност на канцлера Мишел дьо Л’Опитал вж. **Petris, L.** La plume et la tribune. Michel de l’Hospital et ses discours (1559–1562); suivi de l’édition du De initiatione Sermo (1559) et des Discours de Michel de L’Hospital (1560–1562). Genève, Droz, 2002; **Crouzet, D.** La sagesse et le malheur. Michel de l’Hospital chancelier de France. Seyssel, Champs Vallon, 1998.

³² **L’Hospital, M. de.** La harangue faite par Monseigneur de Lospital en la presence du Roy, ledict seigneur tenant ses grans estatz en sa ville d’Orleans, au moys de janvier mil cinq cens soixante et ung. Blois, par Julian Angelier, [s. a.], p. 20.

³³ Пак там, с. 18.

³⁴ Пак там, с. 12.

³⁵ **Guibert, J.-A.-H. de.** Eloge historique de Michel de l’Hospital, chancelier de France. [S.l.], [s.n.], 1777, p. 27.

е мирът“, Мишел дьо Л’Опитал посочва, че няма друг начин да се сложи край на жестоките религиозни войни „освен ако кралят не прояви милосърдие към народа си, за да изпита върху себе си милосърдието на Бога“³⁶. Ако Шарл IX приеме веротърпимостта и даде свобода на съвестта на поданиците си, според Л’Опитал неговата суверенна власт ни най-малко не би била накърнена, „защото да даваш закони на своите поданици, да им посочваш как да живеят, да им налагаш наказания и изтезания, ако нарушават волята ти, да ги обезоръжиш, да ги облагаш с данъци и да получаваш от тях вяност, нима по ваше мнение това е капитулация?“³⁷

През 70-те години, преценявайки, че фундаменталният антагонизъм между католици и протестанти прави теологичното помирение непостижимо, „политиците“ започват да виждат преодоляването на гражданския конфликт единствено в засилването на кралската власт и се опитват да укрепят нейния авторитет. През 1578 г. посмъртно е публикуван обемистият „Сборник за кралете на Франция, за тяхната корона и род“ на Жан Дю Тийе с посвещение на „най-християнския крал на Франция Шарл девети, моя суверенен сеньор“, защото според автора „не е имало империя, кралство или държава толкова добре управлявани, колкото вашето кралство, което е най-благородното и най-древното от всички и не би просъществувало толкова дълго, ако не беше добре уредено“³⁸. Същата година излизат прочутите „Опити“ на Мишел дьо Монтен, в които той издига съмнението като върховен принцип, но въпреки своя философски скептицизъм и антидогматизъм, в сферата на политиката демонстрира искрената си привързаност към идеята за ред и стабилност, постигнати чрез подчинение пред владетеля: „Ние сме задължени да се подчиняваме и да бъдем примерни пред всеки владетел... Християнската религия има всички признаци на най-справедливо и полезно учение, но нищо не доказва това с такава очевидност, както нейното точно изискване – да се подчиняваме на властта и да поддържаеме съществуващия ред.“³⁹ По това време като непреклонен защитник на кралската кауза се проявява и големият юрист Етиен Паские, който през 1588 г. дори рискува живота си,

³⁶ **L’Hospital, M. de.** Mémoire adressé à Charles IX et à Catherine de Médicis, sur la nécessité de mettre un terme à la guerre civile. Paris, A. Boulland, 1824. (Stratégie, art de la grande guerre, des guerres féodales), p. 171, 206, 214.

³⁷ Пак там, с. 198.

³⁸ **Du Tillet, J.** Recueil des rois de France, leur couronne et maison, ensemble, le rens des grands de France. Une chronique abrégée contenant tout ce qui est advenu, tant en fait de guerre qu'autrement, entre les roys & princes, républiques & potentats estrangers. Paris, chez Jacques du Puys, 1580, Epistre, 1–2.

³⁹ **Монтен, М. дьо.** Опити. Т. 1, с. 60, 191.

противопоставяйки се на бунта на крайните католици срещу Анри III⁴⁰. В своята „Ремонстрация пред французите за техния метеж и бунт срещу Величеството на краля“ (1589) той призовава съотечествениците си да се обединят около монарха с аргумента, че естественият закон налага на всички подчинение пред по-висшестоящите.

През 1594 г. е публикуван брилянтният политически памфлет „Менипова сатира“ – сборник от проза и стихове, подготвен по инициатива на руанския свещеник Пиер Льо Роа, и преценяван не само като най-доброто постижение на френската литература в края на века, но и като „политически акт от най-чист вид“⁴¹. Главната тема на „Сатирата“ е събранието на Генералните щати през 1593 г., свикано незаконно, т. е. не от френския монарх, а от херцог Дьо Майен, за да разгледа въпроса кой да бъде крал на Франция. Авторите на памфлета – учени и литератори – осмиват и подлагат на унищожителна критика лидерите на Католическата лига и планове им да нарушат правилата за престолонаследие, като излагат в същото време своята абсолютистка програма и твърда позиция в полза на Анри IV. В забележителната „Реч на господин Д’Обре от името на третото съсловие“, написана от юриста Пиер Питу, правата на законния престолонаследник убедително са защитени: „Кралят, който искаме, вече е създаден от природата, роден е в цветната леа на френските лилии, зелен стрък от стъблото на Свети Луи... могат да се правят скиптри и корони, но не и крале, които да ги носят“. Законният престолонаследник „единствен е способен да защити френската държава и величието на престижа да бъдеш французин... да върне на короната началния ѝ блясък и да ни даде мир.“⁴² Обръщайки се към своя суверен, поетът Пасра пише: „Никой не може да ти отнеме това, което небето ти дава. Когато заповядваш без скипър и корона, ти няма да бъдеш по-малко крал, защото добродетелта е тази, която осветява и коронясва кралете.“⁴³ Успехът на „Сатирата“ е толкова голям, че „дори и противоположните партии... не смеят нито да я спрат, нито да ѝ противоречат“⁴⁴.

И все пак в края на XVI век никой не съумява да защити властта на абсолютния владетел като гарант за стабилността на кралството и спокойствието на поданиците с такава

⁴⁰ Вж. Giraud, Ch. Introduction. – In: Pasquier, É. Цит. съч., LXVI–LXVII.

⁴¹ Crozals, J. de. Auteurs de mémoires, historiens, écrivains politiques. – In: Histoire de la langue et de la littérature française des origines à 1900. Sous la dir. de L. Petit de Julleville. T. 3. Seizième siècle. Paris, A. Colin, 1897, p. 580.

⁴² Satyre Menippée de la vertu du Catholicon d'Espagne et de la tenue des Etats de Paris. Accompagnée de commentaires et précédée d'une notice sur les auteurs, par M. Charles Labitte. Paris, Charpentier, 1841, p. 214, 218.

⁴³ Пак там, с. 265.

⁴⁴ Labitte, Ch. Notice sur les auteurs de La Satyre Menippée. – In: Satyre Menippée..., p. VI.

мощ и на толкова високо теоретично равнище като философа на партията на „политиците“ Жан Боден. През 1576 г. той публикува своя забележителен юридико-политически трактат „Шест книги за републиката“ с главната задача да внуши идеята, че суверенната власт, концентрирана в ръцете на монарха, е единствената сила, способна да избави Франция от ужаса на религиозните войни и анархията.

В съчинението на Жан Боден думата “република” е буквална транскрипция на латинския израз *res publica* – “общото дело”, “обществените работи” – т. е. терминът е използван, за да означаи държавата. Авторът дефинира държавата, като структура, която упражнява справедлива и суверенна власт⁴⁵, а суверенната власт характеризира като вечна, абсолютна, неделима и независима от всякакви земни сили. Във вижданията на автора тя е дадена на владетеля от Бога съвсем пряко, без ничие посредничество. Според Жан Боден първият и най-важен „белег” на суверенния владетел е „властта да дава закона на всички в общност и на всеки в частност... без съгласието нито на по-голям, нито на подобен, нито на по-малък от него.”⁴⁶

Новаторската идея за законодателната власт като пръв и най-важен отличителен знак на суверенитета бележи радикално скъсване с теорията за кралската власт до този момент. Традиционният възглед, че кралят е преди всичко съдия и най-важната му задача е да раздава правосъдие, е оборен. Пасивната власт, приписвана на краля, да съди и администрира, т. е. да интерпретира и прилага правилата, е заменена с активната власт да бъде творец на закона. Така от инструмент на Бога, той се превръща в “създател, който имитира Бога”⁴⁷. Причината за тази трансформация се крие във възникналата необходимост владетелят да се занимава с поредица от нови проблеми, да реагира бързо в условията на постоянно променящата се среда⁴⁸. Още повече, че в епохата на религиозните войни за Франция е много по-потребно издаването на закони, които да умиротворят страната,

⁴⁵ Les six livres de la République de J. Bodin Angevin. A Monseigneur Du Faur Seigneur de Pibrac, Conseiller du Roy en son privé Conseil. Lyon, de l'imprimerie de Jean de Tournes, 1579, p. 1.

⁴⁶ Пак там, с. 151, 154.

⁴⁷ Descimon, R., A. Guéry. “Un Etat des temps modernes?” – In: Histoire de la France. Sous la dir. d'André Burguière et Jacques Revel. Paris, Seuil, 1989, p. 215.

⁴⁸ Вж. по този въпрос разсъжденията на американския изследовател Уилям Фар Чърч: Church, W. F. Constitutional Thought in Sixteenth-Century France. A Study in the Evolution of Ideas. Harvard, Harvard University Press, 1941, p. 230-231.

отколкото упражняването на правосъдието, което макар че е основа на монархията, би могло да се отложи за времето, когато се създаде по-спокойна обстановка.

Сред най-важните идеи на Жан Боден е и тази, че колкото и да е пълна, цялостна и неограничена, властта на абсолютния и суверенен владетел все пак трябва да се подчинява на някакви принципи и правила. Те произтичат от моралните норми на епохата, от разума и справедливостта и са означени чрез задължението на суверена да спазва „законите на Бога и природата“⁴⁹. Става дума за това, че суверенният владетел трябва да уважава и пази живота, имота и честта на поданиците си, както и основните структурни единици на държавата – семействата, съсловията, корпоративните организации, градовете и провинциите. Нещо повече, той е длъжен винаги да се ръководи от „максимата, която не познава никакво изключение: SALUS POPULI SUPREMA LEX ESTO“⁵⁰ („Спасението на народа е върховен закон“) и в името на своя народ трябва да бъде готов дори на саможертва. „Аз наричам добър и справедлив крал този, пише Боден, който полага всички усилия да бъде такъв, и който е готов да използва имотите си, кръвта си и живота си за своя народ...“⁵¹

Така Жан Боден очертава образа на абсолютната монархия като могъща, но и „добре уредена“ държава, т. е. дисциплинирана, подчинена на серия правила. В неговите виждания Франция е „кралска и законна монархия“, в която всичко е подредено „хармонично“ – кралят, издигнат над своите поданици, управлява със суверенната си власт добронамерено и справедливо, а всяко от трите съсловия – духовенството, военното съсловие и обикновения народ – „участва в службите, облагите, почетните съдийски и други длъжности, като се зачитат заслугите и качествата на лицата“⁵².

Пространното изложение на Жан Боден в неговите „Шест книги за републиката“ съдържа всичко най-съществено от теорията на френския абсолютизъм. Следващите теоретици на абсолютната монархия повтарят и доизясняват тезите на Боден, а дори и противниците на абсолютизма възприемат и използват някои от идеите му. За Жан-Жак Русо например суверенитетът също е „неотчуждаем“, „неделим“ и има своите „граници“. Във френската конституцията от 1791 г. член първи на раздела за обществените

⁴⁹ Les six livres de la République de J. Bodin..., p. 92.

⁵⁰ Пак там, с. 401.

⁵¹ Пак там, с. 201.

⁵² Пак там, 736-737. Вж. също **Beaulac, St.** Le pouvoir sémiologique du mot 'souveraineté' dans l'oeuvre de Bodin. — International Journal for the Semiotics of Law, Revue Internationale de Sémiotique Juridique, 2003, N° 16, 66-67.

власти гласи: „Суверенитетът е единен, неделим, неотчуждаем и неизменен“. Той вече има нов носител – „принадлежи на нацията“, но запазва характерните си черти да изразява пълнотата и независимостта на върховната власт в държавата, които остават основни и в нашата съвременност.

В конфликта между *монархомахи* и *политици* във втората половина на XVI век течението на политиците, защитаващо идеята за суверенитета на монарха, успява да надделее. В условията на кървавата гражданска война, на създалата се твърде голямата несигурност в обществото, мнозинството французи възприемат кралското могъщество като единствената обединяваща сила, способна да осигури ред и мир в държавата. При царуването на първите Бурбони – Анри IV, Луи XIII и Луи XIV – авторитетът на кралската власт нараства и тя предприема мощно победоносно настъпление срещу всички опити да бъде разделен суверенитетът или оспорено мястото на абсолютен владетел. Доктрината на абсолютизма окончателно се оформя и налага като най-влиятелна във френското общество. Що се отнася до идеите на монархомахите за необходимостта от контрол върху монарха и за правото на народа на бунт срещу тираните, макар че в конкретния исторически момент те не са приети и реализирани, по-късно изиграват важна роля. Техни следовници и популяризатори стават влиятелни политически мислители през XVII и XVIII век.

MEDIAEVALIA

QUOD DEUS VULT!

Сборник в чест на професор дин Красимира Гагова

Съставители и редактори:

доц. д-р Ивайла Попова

доц. д-р Александър Николов

гл.ас. д-р Никола Дюлгеров

Художник на корицата:

Христо Тренев

ISSN 1314-2755